ŞERAFETTİN TURAN

TÜRK DEVRİM TARİHİ

3.KİTAP
(İKİNCİ BÖLÜM)

YENİ TÜRKİYE'NİN OLUŞUMU
(1923-1938)

BİLGİ YAYINEVİ

ŞERAFETTİN TURAN • TÜRK DEVRİM TARİHİ / III-2

BİLGİ YAYINLARI / ÖZEL DİZİ : 28 / 3

ISBN 975 – 494 – 278 - 1 (Tk. No.)
ISBN 975 – 494 – 599 - 3 (3. Kitap / 2. Bölüm)
96 06 Y 0105 0994

Birinci Basım
Temmuz 1996

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46 / A
Telf 431 81 22 – 434 12 71
434 49 98 – 434 49 99
Faks : 431 77 58
06420 Yenişehir – Ankara

BİLGİ DAĞITIM
Narlıbahçe Sok. 17 / 1

ŞERAFETTİN TURAN

Türk Devrim Tarihi III

Yeni Türkiye'nin Oluşumu (İkinci Bölüm)

(1923 – 1938)

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

BİLGİ YAYINLARI / ÖZEL DİZİ

İsmet İnönü Hatıralar 1
İsmet İnönü Hatıralar 2
Gülsün Bilgehan Mevhibe
Şemsi Belli Fikriye
Ali Naci Karacan Lozan Konferansı ve İsmet Paşa
Kâmuran Gürün Türkler ve Türk Devletleri Tarihi
Kâmuran Gürün Savaşan Dünya ve Türkiye
Dr. Çetin Yetkin Siyasal İktidar Sanata Karşı
Memduh Aytür Kalkınma Yarışı ve Türkiye
Nâzım Hikmet Kuvayı Milliye
B. Russel Endüstri Toplumunun Geleceği
Raymond Aron Sosyolojik Düşüncenin Evreleri
İrfan Erdoğan – Korkmaz Alemdar İletişim ve Toplum
Aysel Ekşi Çocuk, Genç, Ana Babalar
Şerafettin Turan Türk Kültür Tarihi
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi I
"İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe"
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi II
"Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne"
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi III
"Yeni Türkiye'nin Oluşumu / 1. Bölüm, 1923 - 1938"
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi III
"Yeni Türkiye'nin Oluşumu / 2. Bölüm, 1923 - 1938"
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 1
Meşrutiyet Dönemi I
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 2
Meşrutiyet Dönemi II
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 3
Cumhuriyet Dönemi I
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 4
Cumhuriyet Dönemi II
Cahit Talas Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi
Prof. Jaeschke Yeni Türkiye'de İslamlık
Claude Cahen İslamiyet I
"Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar"
Gustave Edmund von Grunebaum İslamiyet II
"Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar - 1"
Gustave Edmund von Grunebaum İslamiyet III
"Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar - 2"

dizgi font matbaacılık ve tanıtım hizmetleri
tel: 230 30 30
baskı cantekin matbaacılık yayıncılık
ticaret ltd. şti.
tel: 231 38 57 - 231 38 58

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 9

VIII– KEMALİZM'İN İLKELERİ BÜTÜNLEŞİYOR 11

A) 1931 MİLLETVEKİLİ SEÇİMLERİ 11
1- Atatürk'ün Seçim Bildirileri 11
a) Seçimlerin Yenilenmesi 11
b) Seçim Bildirileri 12
2- Atatürk'ün Üçüncü Cumhurbaşkanlığı ve Altıncı İnönü Kabinesi 14

B) CHP'NİN ÜÇÜNCÜ BÜYÜK KURULTAYI 15
1- Kurultay ve Ilkeler 15
2- Tek Parti Yönetiminin Özellikleri 16

C) KEMALİZM / ATATÜRKÇÜLÜK 23
1- Dogma ya da Öğreti Değil 25
2- İdeoloji Olarak Kemalizm 30

Ç) İLKELER NASIL TANIMLANMALI? 33
1- Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Devletçilik 34
2- Laiklik 37
a) Hoşgörü 38
b) Laiklik Kavramının Doğuşu ve Türk Düşün Hayatına Girişi 40
c) Laiklik Yolunda İlk Adımlar 44
ç) CHP Tüzüğüne Göre Laiklik 48
d) Dini Düzeltme Bildirisi 50
e) Tapınma Dilinin Türkçeleştirilmesi 51

3- Devrimcilik 56
a) İnkılap/Devrim 56
b) Türk Devriminin Temel Özellikleri 59
c) Devrimciliğin Tanımı 62

IX- EĞİTİM VE KÜLTÜR ALANINDA ATILIMLAR 64

A) EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE AMAÇ VE İLKELERİN BELİRLENMESİ 64
1- Ulusal ve Çağdaş Eğitim 64
2- Bilisizliğin Giderilmesi 65
3- Gerçek Kılavuz : Bilim 66
4- Bilgili ve Bilinçli Öğretmen 67
5- Okul Vergisi Yasası 68
6- Yeni Kuşaklarda Bulunması Gereken Nitelikler 69

B) DARÜLFÜNUNDAN ÜNİVERSİTEYE 71
1- Istanbul Darülfünunu 71
2- Devrim ve Darülfünun 72
3- Düzenleme Kararı ve Malche'ın Raporu 75
4- İstanbul Üniversitesinin Kurulması 77
5- Kurulması Öngörülen Üniversiteler : Ankara, Doğu 79

C) HALKEVLERİ 81
1- Türk Ocaklarının CHP'ne Katılması 81
2- Halkevleri'nin Amacı ve İşlevi 85

Ç) KÖY ENSTİTÜLERİNE HAZIRLIK 88

D) TARİHLE BÜTÜNLEŞMEK 88
1- Birey, Toplum ve Devlet Açısından Tarih 89
2- Atatürk ve Tarih 90
3- Türk Tarih Kurumu ve Tarih Tezi 93

E) DİLDE DEVRİM : TÜRKÇEYİ ÖZLEŞTİRME VE GELİŞTİRME 97
1- Türkçenin Tarihsel Gelişimi 98
2- Dili Yalınlaştırma Çabaları 99
3- Atatürk'ü Dil Çalışmalarına Yönelten Nedenler 101

4- Dilde Devrimci Yaklaşım ve Türk Dil Kurumu 103
5- Güneş-Dil Kuramı 109

F) ULUSAL GÜCÜ SAPTAMA YOLUNDA GİRİŞİMLER VE KUTLAMALAR 112
1- Onuncu Yıl Coşkusu 112
2- Soyadı Yasası 115
3- 1935 Nüfus Sayımı 116
4- Bayrak Yasası 117

G) KÜLTÜR DEVRİMİ 118
1- Kültürde Ulusallık, Değişim ve Evrensellik 118
2- Atatürk'ün Kültür Anlayışı 120
3- Güzel Sanatlarda Dünden Bugüne 124
a) Atatürk'ün Sanata Bakışı 125
b) Resim 127
c) Heykel 131
ç) Müzik 134
d) Sahne Sanatları 138
e) Mimarlık 141

X– YURTTA BARIŞ DÜNYADA BARIŞ 144

A) ATATÜRK VE BARIŞ 144
1- Toplumsal ve Evrensel Barış 145
2- Nobel Barış Ödülü'ne Adaylık 150

B) DIŞ İLİŞKİLERİN GÜÇLENDİRİLMESİ 152
1- Başkent Ankara ve Yabancı Elçilikler 153
2- ABD ile Diplomatik Ilişkiler 157
3- Sovyet Rusya ile İlişkilerin Pekiştirilmesi 158
4- Türkiye'nin Briand-Kellog Paktına Katılması 159
5- Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne ve Uluslararası Adalet Divanı'na Katılması 160

C) SORUNLARIN BARIŞÇI GÖRÜŞMELERLE ÇÖZÜLMESİ 162
1- Savaşanların Kucaklaşması Türkiye-Yunanistan Yakınlaşması 163
2- Meis Etrafındaki Adalar Sorunu ve Türkiye-İtalya ilişkileri 166

3- Boğazlarda Türk Egemenliğinin Pekiştirilmesi :
Montreux Sözleşmesi 168
4- Hatay'ın Anavatana Katılması 170

Ç) ÇOK YÖNLÜ BÖLGESEL ANTLAŞMALAR 178
1- Balkan Antantı 179
2- Sadabad Paktı 184
a- Türk-Afgan Dostluğu 184
b- Türkiye-İran İlişkileri 187
c- Sadabad Paktı 189

XI– YENİ OLUŞUM MİMARININ SON YILLARI 190

A) İÇTE OLUMSUZ GELİŞMELER VE GÖRÜŞ AYRILIKLARI 190
1- Dersim/Tunceli Ayaklanması 190
a) Geçmişten Türkiye Cumhuriyetine Dersim 190
b) Koçgiri Ayaklanması ve Sonrası 192
c) Bölgede Düzeni Sağlama Çabaları – Tunceli Yasası 194
ç) Ayaklanma 199
2- Ikinci Adam'ın Ayrılışı 202
a) İnönü'nün Başbakanlıktan Çekilmesi 202
b) Celal Bayar Hükümeti 207

B) ULUSA ADANMIŞ BİR YAŞAMIN NOKTALANMASI 210
1- Çankaya ve Sofra 211
2- Hastalık 213
a) Sağlıklı Olmayan Bir Ömür 214
b) Cumhuriyetin 15. Yılı ve Genel Af 216
3- Her Şey Ulusa : Bağış ve Vasiyet 217
4- Görev Bitmeyecektir 219

EKLER 223
KISALTMALAR 247
KAYNAKÇA 249
DİZİN 259

SUNUŞ

Türk Devrim Tarihi'nin "Yeni Türkiye'nin Oluşumu"nu içeren 3. kitabını geniş oylumu nedeniyle basımında iki bölüme ayırmak gereğini duymuştuk. Cumhuriyet'in ilanından Atatürk'ün ölümüne kadar geçen döneme ilişkin girişimlerin, atılımların ve olayların bir kesimini içeren ilk bölüm geçen yıl basılmıştı. Aynı dönemde Kemalizmi tamamlayan ilkeler, devrimi bütünleştiren dönüşümler ve 1930'lu yıllara ilişkin olaylar da 3. kitabın bu ikinci bölümünde yer almaktadır. Atatürk dönemini bir bütün olarak ele aldığımız için 3. kitaptaki bölüm ve altbölümler birbirinin devamı olarak sıralanmıştır.

Daha önce de açıkladığımız gibi, Atatürk'ün ölümünden 12 Eylül 1980'e kadarki dönem, "Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye" adını taşıyacak olan 4. ve son kitapta işlenecektir. Böylece demokrasi, halkçılık, çağdaşlık ve dahası Atatürkçülük adlarına nasıl inişli çıkışlı ve çelişkili bir yol izlendiği görülecektir. Yaşanılan gerçeklerin karşılaşılan açmazlardan çıkmanın, çalkantılardan kurtulmanın yolunun bulunmasına yardımcı olacağını umarız.

Ankara, 13 Mayıs 1996

VIII - KEMALİZM'İN İLKELERİ BÜTÜNLEŞİYOR

A) 1931 MİLLETVEKİLLERİ SEÇİMLERİ

Serbest Cumhuriyet Partisi'nin doğumuna ve kapanmasına yol açan gelişmelerin yansımalarını ve Menemen olayının doğurduğu tepkiyi saptayabilmek için kalabalık bir grupla 3 ay süren bir geziye çıkan Atatürk, ekonomiye ilişkin etkin önlemler alma zorunluluğunun yanında, TBMM'nin ve CHP'nin de kendilerini yenilemelerinin gerektiği kanısına varmıştı. Bu amaçla yenilenen seçim için yayımlanan bildiriye ve yeniden düzenlenen parti programına, TBMM'nin ilk açılışından başlayarak izlenen **Ulusçuluk, Cumhuriyetçilik, Halkçılık** ve 1926'da sözü edilen **Laiklik** ilkelerine **Devletçilik** ve **Devrimcilik** diye iki yenisi eklenmiştir. Böylece **Kemalizm**'in ya da Atatürkçülük'ün '6' ilkeden oluşan bir bütünlüğe ulaşması sağlanmıştır.

1- ATATÜRK'ÜN SEÇİM BİLDİRİLERİ

a) Seçimlerin Yenilenmesi

Gezisinin son durağı olan Afyon'dan 3 Mart 1931'de Ankara'ya dönen Atatürk, öngördüğü önlemleri uygulamaya geçmişti. Önce, TBMM Başkanı Kâzım Özalp, Başbakan İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile görüşmüş, arkasından CHP Yönetim Kurulu toplantısına katılmıştı. Bu görüşmelerde ekonomik önlemler alınırken, tasarrufa öncelik verilmesi, ilk adımın da milletvekili maaşlarının indirilmesi ile atılması ve seçimlerin yenilenmesi konuları üzerinde durulmuştu.

Hükümetin ve CHP yöneticilerinin düşüncelerini öğrenen Cumhurbaşkanı, ertesi günü CHP grubu başkanlığına yazdığı, gezi izlenimlerini ve vardığı kararı içeren mektubunda şu değerlendirmeyi yapmış ve kararını açıklamıştı:

"Son aylarda CHP'nin memleketteki, BMM'deki ve hükümetteki yönetim ve siyasal faaliyeti aleyhinde bir hava yaratılmaya çalışıldığı bilinmektedir. Yüzlerce yıl ihmal edilmiş bir memlekette ve bir ulus hayatın-

da birçok eksiklikler ve gereksinmeler olması doğaldır. Bundan başka, ulusu kurtarıcı esaslı bir siyasetin uygulanmasından memnun olmayacak kimselerin bulunacağı da kuşkusuzdur. Yüksek esasları görmeyerek veya görmek istemeyerek, ulusun bütün düşünceleri ve duyguları barıştırılmaya ve taklide çalışılmıştır. Bunun için yer yer kullanılmış olan araçlar ve fırsatlar dikkate ve düşünmeye değerdir. Buna karşın ulus kitlesinin doğru görüşü ve iyi hissi bozulmamıştır.

"Üç ayı geçen bir zamandır, hemen bütün memlekette yaptığım incelemelerde bu gerçeği yerinde ve yakından gördüm. Bununla birlikte gerçeğe göz yumanlar ve gerçeği olduğundan başka göstermeye çalışanlar da olmuştur.

"Partimin, ulus ve memleket için en hayırlı ve doğru programın kendi programı olduğuna ve ulusun kendisiyle birlikte bulunduğuna tam kanaati vardır.

"Partimiz, ulusun kendisine güvenini ve güvencini en kuşkulu ve en çok duraksayan bakışlar karşısında her zaman kanıtlayacak tutumdadır. Bir defa bunun için önümüzdeki yıllarda uygulanmasını gerekli gördüğüm önlemlerde, ulusun katılma ve uyum derecesini anlamak için genel başkanı bulunduğum CHP'sinin, milletvekillerinin seçimlerini yenilemelerinin uygun olacağını düşünüyorum.

"Her türlü girişimlerimizde esin ve güç kaynağı olan ulusumuzun hakkımızdaki güveni yeniden belirlenince, ulusal ülkümüze yürümekte dayandığımız temelin ne kadar sarsılmaz olduğunun bir daha görülmüş olacağı kanısındayım." (Metin, **AH**, II, 464 vd.)

Atatürk'ün güven yenilemek için seçimlere gidilmesini öneren bu mektubu CHP grubu toplantısında görüşülerek kabul edilmişti. 5 Mart'ta toplanan TBMM'de önce milletvekili maaşlarının 500 liradan 350 liraya indirilmesini öngören yasa kabul edilmişti. Arkasından, Ali Çetinkaya, Cemil Uybadın ve Saffet Arıkan'ın seçimlerin yenilenmesi için verdikleri önerge ele alınmıştı. Hasan Saka'nın, seçimlerde en alt (kısa) sürenin uygulanmasını dileyen kısa konuşmasından sonra ad okunarak yapılan oylamada, oybirliği ile seçimlere gidilmesi kararlaştırılmıştı. Dağılmış olan SCP Başkanı Okyar ile arkadaşları da olumlu oy kullanmışlardı.

b) Seçim Bildirileri

Seçimlere gidilirken CHP, siyasal yaşamda çok seslilik yaratmak yönünden önemli bir başka karar da almıştı. İki deneyim sonunda, bir

ikinci partinin etkinliğinin sürmesine şimdilik olanak bulunmadığı görülmüştü. Bu nedenle, hiç olmazsa TBMM'ne CHP'li olmayan bazı üyelerin girmesini sağlamak ve böylece bir denetim sistemini gerçekleştirebilmek için, 22 seçim bölgesinde, gerekli sayıdan daha az aday göstermenin uygun olacağı kararlaştırılmıştı. Bu bölgeler de, Adana, Afyon, Aksaray, Aydın, Balıkesir, Bolu, Burdur, Bursa, İstanbul, İzmir, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Kocaeli, Konya, Kütahya, Manisa, Niğde, Samsun, Sinop ve Tekirdağ olarak saptanmıştı. Bu yerlerde 30 milletvekilliği yeri boş bırakılmıştı.

Atatürk de partili adayları açıklarken yayımladığı bildiride, CHP'nin saptanan esaslar çerçevesinde çalışmalarını sürdüreceğini belirtirken şunu vurgulamıştı:

"Bizim düşüncelerimizin görüşümüze katılmayan milletvekilleri tarafından incelenmesini ve eleştirilmesini öngörüyoruz. Bundan özellikle beklediğim yarar, partimizin candan, vatansever çabalarının meydana çıkmasına, yaygınlaşmasına fırsat bulmak, çoğu kez saptırılan gerçeklerin iyice anlaşılmasını kolaylaştırmaktır."

Atatürk, bu bildirinin ardından 20 Nisanda CHP'nin uygulayacağı programı ayrıntılarıyla açıklayan ikinci bir bildiri daha yayımlamıştı. SCP ile ön plana çıkan ekonomik sorunlara ve sanayileşmeye ağırlık verilen bu bildiride partinin bağlı kalacağı **"6 İlke"** de özellikle belirtilmişti.

CHP'nin 4 yıl önceki kongrede kabul edilen program doğrultusunda etkinliğini sürdürdüğünü belirten Genel Başkan Atatürk şöyle diyordu:

"İşte bugün yeniden ulusa anımsatmayı yararlı gördüğüm noktalar şunlardır:

"1- CHP'nin Cumhuriyetçi, Ulusçu, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci nitelikleri, onun değişmeyen belirgin içeriğidir. Bu içerik şu noktalarla açıklanabilir:

a) Ulusal ülküye bağlı kalmak,

b) Ulusun istenç ve egemenliğini, devletin vatandaşa, vatandaşın devlete karşılıklı görevlerinin hakkıyla yerine getirilmesini düzenleme yolunda kullanmak.

c) Bireysel çalışma ve etkinliği esas tutmakla birlikte, olabildiğince az zaman içinde, ulusu gönence, ülkeyi bayındırlığa eriştirmek için, ulusun genel ve yüksek yararlarının gerektirdiği işlerle, özellikle ekonomik alanda devleti eylemli olarak ilgili kılmak.

"2- T.C. halkını, ayrı ayrı sınıflardan oluşmuş değil ve fakat bireysel ve toplumsal hayat içinde iş bölümü yönünden çeşitli çalışma gruplarına ayrılmış bir topluluk saymak,

Esas prensiplerimizdendir." (Metin: **ATTB**, IV, 549-552. Ek: I)

O yıllarda iki dereceli sistem uygulandığından, ikinci seçmenlerin seçimi 8 Nisan 1931'de başlamıştı. Asıl milletvekili seçimleri ise 24 Nisanda yapılmıştı. Seçim sonuçlarına göre TBMM'ne 20 bağımsız milletvekili girmişti. İzmir'den seçilen Halil Menteşe ile Hüsnü Kitapçı, Kocaeli'den Sırrı Bellioğlu ve Niğde'den eski SCP'li Galip bunlar arasındaydı. İstanbul'dan bağımsız aday olan Kâzım Karabekir, Refet Bele, Dr. Cemil Topuzlu ve Ağaoğlu Ahmet dışındaki SCP'li 11 milletvekili bu kez CHP'li olarak Meclisteki yerlerini korumuşlardı.

2- ATATÜRK'ÜN ÜÇÜNCÜ CUMHURBAŞKANLIĞI VE ALTINCI İNÖNÜ KABİNESİ

Seçimlerden sonra TBMM, 4 Mayıs 1931'de olağanüstü toplantılarına başlamıştı. Kâzım Özalp'in yeniden başkanlığa seçilmesinden ve başkanlık kurulunun oluşturulmasından sonra, ertesi 5 Mayısta Cumhurbaşkanı seçimi yapılmıştı. Oybirliği ile üçüncü kez Cumhurbaşkanı seçilen Atatürk, kısa bir konuşma ile teşekkürlerini belirtmiş ve ant içmişti.

Meclisin toplanması üzerine Cumhurbaşkanına hükümetin istifasını sunan İsmet İnönü, yeniden Başbakanlığa atanmıştı. Onun oluşturduğu altıncı kabinesinin listesi Cumhurbaşkanınca onaylanarak Meclise sunulmuştu. Yeni kabinede 1930 sonlarında yapılan değişiklikle beliren isimler olduğu gibi korunmuştu.

Hükümetinin programını açıklayan İnönü, bununla genelde yıllardır izlenen çizgilerin aynı olacağını belirterek şöyle özetlemişti: İçte vatandaşın huzur ve güveninin, çalışmak ve gelişmek amacının önündeki engelleri kaldırmak, vatanın ve ulusun kültürel ve toplumsal birliğini korumak, güçlendirmek; dış siyasada da komşularla dostluk ilişkilerini pekiştirmek.

Bunların dışında programda "güncel sorunlar" olarak nitelenen ekonomiye ilişkin konulara daha çok yer verilmişti. Bu arada liman tekelinin yeniden düzenleneceği ve çeşitli vergilerde gerekli iyileştirmelerin yapılacağı belirtilmişti. Ancak vergi yasalarında ve memur maaşlarında düzenlemelere gidilirken, var olan yükümlülüklerden vazgeçilmeyeceği özellikle vurgulanmıştı. Böylece yeni İnönü hükümeti, SCP'nin kurulmasıyla partilerarası tartışmalara yol açan vergilerin ağırlığı sorununu ön plana almıştı.

İnönü'nün kurduğu 6. Kabine, Meclisten güvenoyu almış ve progra-

mı doğrultusunda çalışmalara koyulmuştu. 1931 yılı sonlarında **Gümrük ve Tekel Bakanlığı** adıyla yeni bir bakanlık kurulunca bu bakanlığa Ali Rana Tarhan atanmıştı. Bu arada Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığında da bir değişiklik yapılmış, Refik Saydam'ın yerine Muhlis Erkmen getirilmişti.

B) CHP'NİN ÜÇÜNCÜ BÜYÜK KURULTAYI

SCP'nin sert eleştirileri, CHP'nin kendi yapısında bazı önlemler almasına etken olmuştu. İlk aşamada halkın yakınmalarını ve dileklerini saptayıp gerekli önerileri hazırlamak amacıyla 40 kişilik bir komisyon oluşturulmuştu. "**Mutemed**" denen İl temsilcilerine **Başkan** sanının verilmesi uygun görülmüştü. Asıl önemlisi, Parti Genel Sekreterliğinde de değişiklik yapılarak, Saffet Arıkan'ın yerine sert davranışlarıyla tanınan Recep Peker getirilmişti. Ama bütün bunların ötesinde tüzükte de gerekli düzenlemelerin yapılabilmesi ve partinin kendini yenileyebilmesi için, milletvekili seçimlerinden sonra kurultayın toplanması gerekli görülmüştü.

1- KURULTAY VE İLKELER

CHP'nin Üçüncü Büyük Kurultayı, 10 Mayıs 1931'de toplanmıştı. Genel Başkan olarak açış konuşmasını yapan Atatürk, partinin ilk kurultayı kabul edilen **Sıvas Kongresi**'nden bu yana çıkartılan engellere karşın, "ulusal ülkü yolunda büyük adımlar atıldığının, gelecek yıllarda da aynı başarının sürdürülebilmesinin tek bir koşula bağlı bulunduğunu, bunun da ulusumuzun sevgi ve güveninin partimiz üzerinden eksik olmamasına dikkatle ve özenle çalışmak" olduğunu belirtmişti. Arkasından, Türk ulusunun CHP'ye "göstermekte olduğu ilgiye ve güvene karşı ayağa kalkarak en derin saygıyla eğilir ve ona minnet ve şükranlarımı sunarım" deyince, kendisiyle birlikte bütün delegeler ayağa kalkmışlardı.

Geçen 1927 kurultayından sonra yapılan işlerin bir bildiri halinde üyelere sunulduğunu, gelecek yıllarda yapılacak olanların ise kurultayda düşünülüp konuşulacağını söyleyen Atatürk, delegelerin çekinmeden konuşmalarını da dilemişti:

"Bu görüşme ve tartışmaların verimli sonuçlar verebilmesi için, arkadaşların sınırsız, koşulsuz serbest konuşmalarının gerekli olduğu doğaldır." (**ASD**, 1, 367-369).

Atatürk'ten sonra Başkan Vekili ve Başbakan İnönü, parti çalışmalarını özetleyen raporu okumuştu. Raporun bir bölümü, SCP'ne ayrılmıştı. Bunda CHP'nin karşısına çıkanların düşüncelerinin ve görüşlerinin doğru olmadığının bilinmesine karşın, Cumhuriyetçilik ve Halkçılık'ın bir gereği olarak parti kurmalarının desteklendiği ancak, "bir ay içinde, aleyhine ihtilal yapılmış düşman muameleşi" ile karşılaşıldığı öne sürülüyordu. **Serbest Parti**'nin dağılması konusunda da şöyle deniyordu: "Karşıt partinin dağılması kararında partimizin ve genel başkanının veya vekilinin hiçbir isteği etken olmamıştır. Aksine böyle bir kararı biz kendi anlayışımıza göre asla uygun görmedik."

17 Mayısta sona eren kurultayda parti için yeni bir program hazırlanmıştı. 8 bölüm olarak düzenlenen programın ilk iki bölümü, **Esaslar ve CHP'nin Ana Nitelikleri** (vasıfları) başlığını taşıyordu. Bu arada seçimlerin tek dereceli olarak yapılması ve kadınlara da oy hakkı tanınması kabul edilmişti.

Partinin bağlı olduğu ve uygulayacağı ilkeler "Ana Nitelikler" bölümünde, **Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik ve Devrimcilik** olarak belirtilmişti. Böylece Atatürk'ün seçim bildirisinde 3'den 6'ya çıkararak yer verdiği ilkeler, CHP programına da girmişti. CHP'nin "**6 Ok**" olarak simgeleştirdiği bu esaslar, bundan böyle **Kemalizm**'in ya da **Atatürkçülük**'ün dayandığı ilkeler diye değerlendirilmiştir.

Kurultay sırasında Atatürk'ün kendi el yazısıyla saptadığı ilkeler arasında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin **"demokrat"** olduğunu da belirtmesi ayrıca dikkati çekmektedir (Ek. II). Ancak **Cumhuriyetçilik**'in **demokrasi**'yi de içerdiği düşüncesiyle olacak, bu nitelik partinin ilkeleri içine alınmamıştı.

2- TEK PARTİ YÖNETİMİNİN ÖZELLİKLERİ

1931 seçimleri ile Türkiye'de tek partili siyasal hayat artık kesin olarak yerleşmişti. 1925'lerden başlayarak girişilen denemeler, ortamın ya da geçmişten gelen alışkanlıkların çok partili ve katılımcı demokrasiye geçiş için uygun olmadığını göstermişti. Bu nedenle Atatürk, Cumhuriyet 10. yılını doldurduğunda, **"Biz Cumhuriyeti kurduk. 0, 10 yaşını doldururken demokrasinin bütün gereklerini sırası geldikçe uygulamaya koymalıdır"** kanaatında olmasına karşın (A. İnan. **MKAY**, 37) çeşitli iç ve dış sorunlar nedeniyle bir üçüncü deneyime girişememişti.

1931'den sonra daha çok, tek parti düzeni içinde toplumsal ve kültürel alanda girişilen atılımlar ve yeniliklerle, devrimin tamamlanmasına ve yeni Türkiyenin uluslararası düzeyde etkin ve saygın bir üye olarak yer almasına çalışılmıştı. Bu süreç içerisinde Atatürk döneminin, **halk egemenliğ**ine dayalı bir rejim olup olmadığı, sistemin **totaliter** mi olduğu konusunda çok değişik görüşler öne sürülmektedir. Egemenliğin Allaha ait olduğu savıyla her türlü Cumhuriyeti kabul etmeyenlere, son yıllarda kendilerini **İkinci Cumhuriyetçi** diye tanıtanların kişisel değerlendirmeleri, bu konudaki tartışmaları daha da büyük boyutlara ulaştırmış bulunmaktadır.

Her şeyden önce, geçmiş bir olayı ya da dönemi değerlendirirken, ona günümüzdeki yeni kavramlar, buluşlar ve değer yargıları ile eğilmenin yöntem açısından çok büyük bir yanlışlık olduğunun önemle vurgulanması gerekir. Atatürk dönemi ya da tek partili rejim sözkonusu olduğunda, biri Türkiye'deki iç dinamiklerden kaynaklanan, ötekisi dış dünyada, çevrede geçerli olan iki olgunun gözönünde bulundurulması zorunludur:

1- Türkiyenin, Türk toplumunun geçmişinde, ulusal egemenliğe dayalı bir dönem, katılımcı bir demokrasi evresi yaşanmamıştır. Demokrasiye ilişkin kavramlar çok yenidir. İkinci Meşrutiyetle birlikte geçilmek istenen çok partili siyasal hayat çok geçmeden kişisel çatışmalara dönüşmüş, dahası bir yandan siyasal cinayetlere, öte yandan gerici çevrelerin ayaklanmalarına yol açmıştır. Okuma yazma oranı çok düşük olan ülkede yürütmeyi denetleme, yönetime katılma şöyle dursun, seçimlerde özgürce oy kullanılması bile büyük sorunlar oluşturmuştur. Bundan yararlanmak isteyen kimi siyasal kişiler ve kuruluşlar halkın dinsel duygularını istismar etmeyi en büyük kozlardan biri olarak kullanmışlardır. Cumhuriyet yönetimi daha ilk günlerden başlayarak laik eğitim ve öğretime öncelik vererek ulusal egemenliğe halkın katkısını sağlamaya çalışmıştır. Ama yüzyılların sorununu 10 yılı bulmayan kısa bir sürede çözmek olanağı bulunamamıştır.

Atatürk, "demokrasi" anlamındaki gerçek bir halk egemenliğinin, siyasal otoritenin istenciyle geçilecek bir rejim olmasına karşın, yaşamasının bireysel algılamaya ve kavramın düşüncede yer almasına bağlı olduğunu görmüştü. Serbest Cumhuriyet Partisi deneyiminden sonra **Medeni Bilgiler** kitabına yazdıkları bunun açık kanıtıdır:

"a) **Demokrasi, esas itibariyle siyasal niteliktedir.** Onun amacı, ulusu idare edenler üzerindeki denetimi sayesinde siyasal özgürlüğü sağlamaktır.

b) **Demokrasi düşünseldir** (fikridir), bir kafa sorunudur; herhalde bir mide sorunu değildir...

c) **Demokrasi, aslında bireyseldir,** (ferdidir). Bu nitelik, vatandaşın egemenliğe, insan sıfatiyle katılmasıyladır.

ç) **Demokrasi eşitlikten yanadır.**

Demokrasinin bu bireyci ve eşitlikçi niteliklerinden "genel ve eşit oy çıkar." (**MB**, 31)

2- Türkiyede Cumhuriyetin kurulduğu ve tek partili bir siyasal rejimin sürdürüldüğü yıllarda Almanya, İtalya, İspanya ve Sovyet Rusya gibi birçok Avrupa ülkesi tam anlamıyla diktatörlüğe dayanan rejimlerle yönetilmekteydi. Balkan ülkelerinde krallıklar hüküm sürmekteydi. P. Dumont'un deyimiyle, Birinci Dünya Savaşından sonra **"Güneşteki kar gibi erimeye yüz tutmuş olan hürriyetçi Avrupa, bu diktatörlüklerle umumiyetle uyuşmaktadır."** (**M. Kemal**, 125). O dönemde Asya ve Afrika ülkelerinden hiçbirinde demokratik ya da cumhuriyetçi bir yönetim bulunmamaktadır.

Bu nedenlerle Atatürk rejimini bu iç ve dış etkenleri dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Bu çerçevede gerçekleri yansıtan bir değerlendirmenin daha 1928'de **Le Temps** gazetesinde yapıldığı söylenebilir:

"Diktatörlük, durumun gereği Devlet Başkanınca uygulanmaktadır. Mustafa Kemal başka türlü davranamazdı. Daha baştan beri önemli engellerle karşılaşmıştır. Kökü dışarıdan beslenen saltanat taraftarlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kürt isyanını bastırmaya mecbur olmuştur. Fakat özellikle iktidarda olmaktan dolayı edinilmiş tecrübe ile Mustafa Kemal, yüzyıllardır sultanların keyfî idaresi altında kalmış olan Türk halkının, uzun bir hazırlık dönemi geçirmeden tam demokratik hayata geçemeyeceğinin farkına varmıştır. Eğer diktatörlük varsa, bunun gerekli olduğunu kabul etmek de yerinde olacaktır. Hem de öyle ki Mustafa Kemal istememiş olsaydı bile olaylar bunu gerektirecekti." (**agy**, 125 vd.)

Atatürk, SCP'nin kurulduğu aylarda kendisine yaşam boyu Cumhurbaşkanlığı önerildiği yolundaki söylentilere fazlasıyla tepki göstermişti. 26 Eylül 1930'da verdiği demeçte tepkisini şöyle açıklamıştı:

"Benim amacım Türkiyede, yeni Türkiye Cumhuriyetinde ulus egemenliğini güçlendirmek ve sürekli kılmaktır. Dediğiniz gibi bir öneriyi, benim idealimi rencide eden bir anlamda algılarım. Bu noktada şu ya da bu yorumlara giden sözlerin anlamını, beni iyi tanımış olan Türk ulusu benden daha iyi değerlendirir."

O, 1935 Haziranında Gladys Baker'e verdiği demeçte, kendisine **"diktatör"** denilmesinden niçin hoşlanmadığını ve gerçekte de diktatör olmadığını belirtmişti:

"Çünkü ben diktatör değilim. Benim kuvvetim olduğunu söylü-

yorlar. Bu doğrudur. Benim arzu edip de yapamayacağım hiçbir şey yoktur. Fakat ben zoraki ve insafsızca hareket etmek bilmem. Bence diktatör, diğerlerini istencine tam anlamıyla bağlayandır (râm edendir). Ben, kalpleri kırarak değil, kalpleri kazanarak hükmetmek isterim." (**ASD**, III, 100).

Ankara'daki İngiltere Büyükelçisi Percy Lorraine de, kendi dışişleri bakanlığına gönderdiği 2 Haziran 1938 günlü yazısında 'Atatürk ve diktatörlük' konusunda şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"Hakikaten diktatör mü? Şahsen, teknik bakımdan olmadığına inanıyorum. Yönetimsel fonksiyonu yok. Devlet başkanı, hukuk mahkemelerine emir vermez; af ve genel af hakkına sahip değil. Ulusal bağımsızlık simgesi bile değil. Çünkü Büyük Millet Meclisinde toplanmak ve kılı kırk yarmak değildir bence bunlar. Doğal olarak, bu bir yorum sorunudur. Kuşkusuz durumu Hitler ve Mussolini'nki gibi değildir. 'Diktatör'ün kesin tanımı vardır." (**Ajans Türk**, 204, Şubat 1984).

İngiltere Dışişleri Bakanlığında yapılan bir değerlendirmede ise, Atatürk'ün başında bulunduğu rejime **"diktatörlük"** denilecekse, onun **"hükümeti liberal ve demokratik olan tek diktatör"** sayılması sonuca varılmıştı.

1928-1933 yılları arasında Fransız Büyükelçisi olarak Ankara'da bulunan Charles Chambrun, tek parti ve tek kişinin yönetimi konusundaki kanaatini şöyle açıklamıştı:

"Mustafa Kemal, hem yeni Türkiye'yi tasarlayan beyin, hem onu yoğurup meydana getiren bilek olmuştur. Bu ülkenin yaratıcısı, kurtarıcısı, yenileyicisi de odur...

"Mustafa Kemal isteseydi bir hükümdar, bir diktatör, bir halife olabilirdi. Ama büyük insan olmak için, o göz kamaştırıcı sanlara ihtiyacı yoktu onun. Kendi ölçüsüne göre tasarlayıp kurduğu Cumhuriyetin başkanı olduktan sonra kendini ulusunu uygarlaştırma işine verdi...

"Pekâlâ imparatorluk tahtına oturabilirdi de. Akıllı uslu bir insan oluşu onu bu yoldan uzaklaştırdı; ulusun babası olmayı yeğledi. Büyüklük taslamadı, kendini gösterişe kaptırmadı; tersine filozoflara özgü bir hal aldı; bundan ötürü de saygınlığı her gün biraz daha arttı." (**Traditions et Souvenirs**, Paris 1952.)

Atatürk hayatta iken onun yönetimine sert eleştiriler yöneltmiş ve onu diktatörce davranmakla suçlamış olan Zekeriya Sertel, yıllar sonra yazdığı anılarında, eski davranışlarını ve yazdıklarını haksız ve yersiz bulduğunu açıklamıştı:

"Vicdanımda bir hesaplaşma yapmak gereğini duydum. Sağlığın-

da biz bu adama karşı hürriyet ve demokrasi savaşı yapmıştık. Onun hareketlerini diktatörce buluyorduk.. Ağaçları görüyorduk, ama ormanı bütün büyüklüğüyle göremiyorduk... Halife ve padişahtan yana olanlar ona cephe almışlardı. İttihatçılar ona karşı suikast düzenlemişlerdi. Emperyalistler de memleket içinde isyanlar çıkarmışlardı. İstanbulda bütün halifeci, padişahcı ve gerici basın Atatürk'e karşı yaylım ateşi açmıştı. Bütün bu koşullar içinde hürriyet ve demokrasi gelişebilir miydi?

"Kişi yönetiminden çok, meclis egemenliğine, yani halk egemenliğine önem verdi. Bütün koşullar O'nun doğulu bir diktatör olmasına elverişliydi. Fakat asker olmasına rağmen yumuşak, sevimli ve akıllı bir otorite kurdu. Bu otorite, diktatörlükte olduğu gibi korkuya değil, sevgiye dayanıyordu. Günün koşullarının elverdiği ölçüde bir rejim kurdu. Biz eleştirilerimizi özgürce yapabildik." (Kışlalı, **KLD**, 82 vd.).

Serteller'in kızı Yıldız Sertel'in aktardığına göre, 1924 Anayasası yapılırken Cumhurbaşkanına fazla yetki verilmemesini, bunun diktatörlüğe yol açacağını savunanlardan biri olan Halide Edip Adıvar, Atatürk'ün ölümünden sonra Sabiha Sertel ile ilk karşılaştığında, "Sabiha, Mustafa Kemal haklıymış!" demişti.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Atatürk, 1931 seçimlerine giderken TBMM'de CHP'ni eleştirecek bir grubun oluşması için 22 seçim çevresinde gerekli sayıdan daha az partili aday gösterip bağımsızların seçimi kazanmalarını sağlamıştı. Böylece TBMM'ne 20 bağımsız milletvekili katılmış ve dönem boyunca bunun yararlı olduğu görülmüştü. Bu nedenle 1935'te seçimlerin yenilenmesine karar verildiğinde o, aynı yöntemin uygulanmasını dilemişti. Ancak Başbakan İnönü ile CHP Genel Sekreteri Recep Peker, bağımsızlardan Halil Menteşe'nin ve özellikle Sırrı Bellioğlu'nun sert eleştiriler yaptığını öne sürerek buna karşı çıkmışlardı. Olayın tanığı H.R. Soyak'ın anlattığına göre Atatürk şu yanıtı vermişti:

"Elbette konuşacaklar, elbette eleştirecekler. Biz bu arkadaşların Meclise girmelerini neden destekledik ve hazırladık Recep? Bir oyun olsun diye mi? Yoksa kendinizden emin değil misiniz? İcraatınızda savunamayacağınız noktalar mı var?"

Onlar çıktıktan sonra da Genel Sekreterine dönen Atatürk, şunları eklemişti:

"Hali gördün mü çocuk? Eleştiriye tahammülümüz yok. Maalesef arkadaşları bir türlü buna alıştıramadım. Hele bakalım, elbette bunun da bir sonu olacaktır." (**AH**, 44 vd.).

Böylece Halil Menteşe yine İzmir'den milletvekili seçilerek TBMM'deki yerini korumuştu. Bu olay, Atatürk'ün çok partili rejime ge-

çilemese de, iktidar partisi karşısında denetleyici, eleştirici bir grubun yer almasını istediğini ancak kimi kez partisinin buna destek vermediğini göstermektedir.

TBMM'de karşıt görüşlerin sergilenmesi gerektiği yanında onun önemle üzerinde durduğu bir nokta da, CHP merkez yönetiminin hükümet ve TBMM üzerinde, CHP üyeleri ve görevlilerinin de yerel yönetimler üzerinde buyurucu, yönlendirici bir tutum takınmalarını önlemek olmuştu. Onun bu konudaki titizliği gene Soyak'ın tanık olduğu olaylarla kanıtlanmaktadır: Parti Genel Sekreteri (Recep Peker) çağrılı olarak gittiği İtalya ve Almanya'dan dönüşünde CHP için yeni bir tüzük ve program taslağı hazırlamıştı. **Faşizm**'den ve **Nasyonal Sosyalizm**'den esinlenerek düzenlenen bu taslağı Başbakan İnönü'ye de imzalatıp Cumhurbaşkanına sunmuştu. Bunda sayıları sınırlı üyelerden oluşan bir üst kurul öngörülüyor, bütün yetkiler onda toplanıyor ve TBMM bir şekilden ibaret kalıyordu. Atatürk, bir tür parti diktatoryasını getiren taslağı okuyunca, "Bu zorbalar kimlerdir? Onları kim seçecek?" diye tepki göstermişti. Arkasından İnönü ile Peker'i çağırtmış, İnönü'nün taslağı okumadan imzaladığı anlaşılmış ve öneriden vazgeçilmişti.

Çok geçmeden R. Peker'in Trakya Genel Müfettişi Kâzım Dirik üzerinde baskı yapmaya yönelmesi, kendisinin Genel Sekreterlikten alınmasına neden olmuştu. Peker'in Genel Müfettişe yönelttiği eleştirilerin doğru olup olmadığını araştırmak için Trakya'da bir geziye çıkan Atatürk, bunların ciddi dayanaklardan yoksun olduğunu görünce CHP Başkanı olarak Peker'i Genel Sekreterlikten "af" etmişti (15 Haziran 1936). Bu sıralarda kimi yerlerde parti müfettişlerinin yerel yönetimleri, valileri kendi isteklerine göre yönlendirmek istedikleri de görülmüştü. Bunu önlemek için hükümet ile parti arasındaki ilişkiyi hükümetten yana bir ağırlıkla birleştirmek uygun bulunmuştu. Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili İ. İnönü'nün 18 Haziran 1936'da yayımladığı bildiri ile, parti genel sekreterliği görevi İçişleri Bakanınca üstlenilecekti. İllerde de valiler aynı zamanda parti başkanlığı görevini yürüteceklerdi. İl Başkanı seçilmiş olan milletvekillleri başkanlıktan ayrılacaklardı.

Bu yeni uygulamanın bazı sakıncalar doğuracağı yolundaki eleştirileri tümüyle haksız görmediğini söyleyen Atatürk, bu sistemle sorumsuz kişilerin, yani partililerin yasalar karşısında sorumlu ve yetkili olan devlet görevlilerinin işlerine karışmalarını önlemeye çalıştıklarını ve bunun getireceği yararın doğuracağı zarardan daha fazla olacağı görüşünü savunmuştu (**AH**, 11 492).

Mecliste değişik görüşlerin sergilenmesine önem verilmesi, partinin yönetimler üzerinde baskı yapmalarının önlenmeye çalışılması ve yargı bağımsızlığının sürmesi, tek partili Atatürk döneminin bir "**diktatörlük**"

olarak nitelendirilmesinin yersiz ve haksız olduğunu göstermektedir. Parti ve Meclis içindeki canlılığı gözönüne alan kimi yabancı gözlemciler ve bilim adamları da Atatürk yönetiminin "totaliter"likle ilgisinin bulunmadığını belirtmişlerdir.

Örneğin, Ankara'da elçilik yapmış olan Avusturyalı diplomat Bischoff, o yıllarda **"Parlamenter demokrasi"**nin şeklen var olmasına karşın CHP içinde canlı bir demokrasinin yaşadığını söylemektedir:

"Avrupa'da eskiden var olup, bugün ancak Batı Avrupa'sının birkaç memleketine, –o da tasalı bir hayat sürmek şartiyle– özgü kalan parlamenter bir demokrasi, bugünkü Türkiye'de aslında değil, ancak şeklen mevcuttur...

"TBMM, Halk Partisinin bir parlamento fraksiyonu durumundadır.

"Demek oluyor ki, Türkiye'nin demokratik bir ülke olduğu iddiasını Anayasa hukuku kuramlarından ispat etmeye kalkışmak, yazılı ve ancak yazıda varolan bir tezden başka bir sonuç vermeyecektir. Halbuki CHP'nin yapısını tetkik edecek olursak, işte o zaman Türkiye'de çok canlı bir demokrasinin varolduğunu, kuramda olduğu kadar işleyişte de saptamamız kabil olacaktır." (**Ankara**, 218 vd.)

Ünlü Fransız siyasal rejimler uzmanı Prof. Maurice Duverger de Kemalist rejimi **"Cumhuriyetçi bir Diktatörlük"** diye niteleyerek onu "Paternalist Diktatörlük"ten ayırmakta ve CHP'nin **"demokratik bir ideolojiye"** sahip olduğunu belirtmektedir:

"Kemalist tek partinin, birinci özelliği, demokratik bir ideolojiye sahip bulunmasıydı. Tek partinin şefleri için ideal çoğulculuktu... Mustafa Kemal'in siyasal rejimi, çoğulculuğun üstün bir değer olduğunu kabul ediyor ve çoğulcu bir devlet felsefesi içinde işlevini yerine getiriyordu. Üstelik, tek Türk partisinin, yapısal açıdan da totaliterlikle hiçbir ilgisi yoktu. " (Kışlalı, **KLD**, 83).

Bütün bunlardan ötürü Atatürk dönemi, demokrasi kavramını da içeren ya da demokrasiye yönelen bir sistem olarak değerlendirilmektedir. Ancak bunu belirtmek için kullanılan sözcükler biribirinden farklıdır. Buna **Otoriter Demokrasi** denildiği gibi **Gizil/Potansiyel Demokrasi** ya da **Eğitici/Vesayetçi Demokrasi** de denilmektedir. Kimi kez de **İlerici Askeri Reformcuların Sistemi** gibi bir betimleme de yapılmaktadır. "Otoriter Demokrasi" deyimini ilk kullananlardan biri de Atatürk döneminde bakan olarak önemli atılımların içinde yer alan Mahmut Esat Bozkurt olmuştu:

"Kemalizm, otoriter bir demokrasidir ki kökleri halktadır. Türk milleti bir piramide benzer. Tabanı halk, tepesi yine halktan gelen baş'tır ki bizde buna Şef denir. Şef, otoritesini yine halktan alır. Demokrasi de bundan başka bir şey değildir. (**Atatürk İhtilali**, 137).

Atatürk'ün kendi dönemindeki birçok Avrupalı liderin aksine, totaliter bir yönetime özenmediğini gözönüne alan ünlü Fransız devlet adamı Herriot, Tekinalp'in Fransızca yayımlanan **Kemalizm** adlı kitabına yazdığı önsözde şunları söylemişti:

"Türk devrimi, bir ruh eseridir. Onu yönlendiren kişilik, modern hayatın, siyasal ve sosyal sorunların çözümü çaresinin ancak bilimde bulabileceğini biliyor...

"Bu eski kurmay subay, bu vestonlu general, bize Kant ekolünden bir filozof gibi görünüyor..

"Demokrasinin ateşli savunucusudur." (**AH**, I, 280 vd.)

C) KEMALİZM /ATATÜRKÇÜLÜK

"6 Ok" ile simgeleşen ilkeler, 1931'de CHP'nin ana nitelikleri olarak tüzüğe alınmıştı. **Vatan, Ulus, Devlet, Kamusal Haklar** anlayışı da "partinin dayanacağı esaslar" olarak belirlenmişti. 1935 Kurultayında yeni düzenlemeler yapılırken bunlar bir bütün olarak ele alınmış ve programda şu hükme yer verilmişti: **"Partinin güttüğü bütün bu esaslar Kemalizm prensipleridir."** Ayrıca sözkonusu esasların, yeni devletin kuruluşu ile birlikte gözetildiği, dolayısıyla **'6 İlke**'nin uygulamaların doğal bir sonucu olduğu belirtilerek şöyle denilmişti: **"CHP'nin programına temel olan prensipler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle yalın olarak ortaya konmuştur."**

Böylece Atatürk'ün öncülük ettiği devrim ve onun ilkeleri için o henüz hayatta iken kullanılan ad **Kemalizm** olmuştu. Her ne kadar son yıllarda ülkemizde daha çok **Atatürkçülük** deyimi kullanılmakta ise de **Kemalizm** nitelemesi daha Kurtuluş Savaşı yıllarında yaygınlık kazanmıştı. Anadolu'daki ulusal direnişe cephe alan İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal'in etrafında toplananları asi **Celali**'lere benzetip **Kemalî** diye anmaya başlamışlardı. Batılılar ise bu ulusal şahlanışı, öncüsünden ötürü **Kemalist hareket, Kemalizm** olarak adlandırmışlardı. **Kemalist** deyimi Yunanlıların Anadolu'dan çıkartılması zaferinden dolayı Mustafa Kemal'i ve Türkiye'yi kutlayan Müslüman topluluk ve kuruluşlarca da kullanılmıştı. Örneğin Tunuslu tüccarlar adına Paris'teki Türk temsilciliğine çekilen telgrafta ve Güney Afrika Johannesburg Hilafet Komitesi'nin kutlama telgrafında bu başarı **Kemalist zafer** (victory) olarak nitelendirilmişti (**AY**, I, 256, 292).

Kemalizm deyimi, o dönemde Türk devrimi üzerine yazılmış birçok yapıtın adı olarak kullanılmıştı. Tekinalp'in önce Fransızca yayımlanan sonra Türkçesi çıkan kitabının adı **Kemalizm** idi. Milletvekili Şeref Ay-

kut ta 1936'da basılan kitabına **Kemalizm** adını koymuştu. Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşları ile yazar ve düşünürlerden çoğu da rejimi ve devrim ilkelerini **Kemalizm, Kemalist** olarak anmışlardı. 1937 Kasımında Başbakanlığa atanan Celal Bayar, TBMM'ne sunduğu hükümet programında Türkiye Cumhuriyeti'ni **'Kemalist rejim'** diye niteleyerek şunları belirtmişti:

"Kemalist rejim, mülkiyet, ferdi (bireysel) **mesai ve çalışma kıymetini ekonomik politikasının esası almaktadır. Kemalist rejim, ekonomiyi bir teknik diye kabul etmektedir.**

Fakat Kemalist rejim, milli menfaata uymayandevamlı bir şahsi menfaat kabul etmektedir ve etmeyecektir." (**TCH,** I, 71.)

Bayar, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildiğinde yeniden kurduğu kabinenin 16 Kasım1938'de TBMM'ne sunduğu programında da **Kemalizm rejimi** deyimini kullanmıştır.

"Milletimiz, on beş seneden beri tecrübe edilen Kemalizm rejiminin kendisine verdiği huzur ve sükûn içerisinde çalışmak ve kuvvetlenmek istiyor." (**TCH,** I, 99.)

İsmet İnönü de Atatürk'ün cenaze törenindeki konuşmasında, devrimin sürekliliğini belirtirken **"Kemalizm'in özel niteliği onun devamlılığında saklıdır"** demişti. CHP'nin yayın organı olan **Ulus** gazetesi başyazarı milletvekili Falih Rıfkı Atay yazılarında sık sık **Kemalizm**'den söz ediyordu. Örneğin 21 Haziran 1937 günlü makalesinde **"Kemalizm'in her bakımdan giriştiği medeniyet mücadelesi"**ni kazandığını belirtmişti. Peyami Safa da Atatürk henüz hayatta iken yayımladığı **Türk İnkılabına Bakışlar** adlı kitabında Türk devrimini **Kemalizm** hareketi olarak değerlendirmişti. Saffet (Arın) Engin'in yazdığı, ancak 1938'den sonra basılan incelemesinin adı **Kemalizm İnkılabının Prensipleri** idi. Türk devriminde uygulayıcı olarak önemli görevler üstlenmiş olan Mahmut Esat Bozkurt da yeni devletin kurulmasını **Atatürk ihtilali** diye nitelerken (1967), bu ihtilalin verisi olan **'6 İlke'**yi **Kemalizm** olarak adlandırmaktadır. Bütün bunların yanıbaşında Atatürk Türkiyesini dış dünyaya tanıtmak amacıyla yayımlanan dergiye de **La Turquie Kemaliste** (Kemalist Türkiye) adı verilmişti.

Günümüz Türkiyesinde biraz da yüksek öğretim kurumlarında okutulan derslerin etkisiyle daha çok **Atatürkçülük**'ten, **Atatürk İlke ve İnkılapları**'ndan söz edilmekte ise de **Kemalizm** nitelemesi Türk ya da yabancı birçok araştırmacı tarafından kullanılmaktadır. Feroz Ahmad'ın Türkçeye de çevrilen kitabı **İttihatçılıktan Kemalizm**'e, İskender Gökalp ile François Georgeon'un ortak yapıtları da **Kemalizm ve İslam Dünyası** (Türkçesi Cüneyt Akalın, İstanbul, 1990) adını taşımaktadır. Özetle Ahmet Taner Kışlalı'nın belirttiği gibi, **"Atatürkçülük"** deyimi

üzerinde siyasal tartışmalar sürerken **Kemalizm** adı uluslararası dilde yaygınlığını ve etkinliğini korumaktadır. (**KLD**, 15)

1- DOGMA YA DA ÖĞRETİ DEĞİL

Atatürk'ün bir dogma ya da doktrin adamı olmadığı, bu nedenle **Kemalizm**'in bu sıfatlarla nitelendirilmeyeceği hakkında tam bir görüş birliği vardır. Çünkü çok genel bir tanımlama ile **dogma,** "soyut ve tartışma kabul etmeyen yani kalıplaşmış inançlar" demektir. Din ya da yetkelerce ileri sürülen düşünce ve ilkeleri, kanıt aramaksızın bilgi sayan öğretiler **dogma** olarak nitelendirilmektedir. **Öğreti (doktrin)** ise, belli bir anlayışa, düşünceye dayalı olan ilke ya da ilkeler dizisi anlamına gelmektedir. Oysa Atatürk, Ş. S. Aydemir'in anlatımıyla, "kendisinden önce sistemleştirilmiş ve tartışılabilir de olsa, düşünce ve hareket prensipleri belli, sınırlı bir fikir sistemine kendini bağlamamıştır" (**Tek Adam,** III, 497). Aksine, bu yolda kendisine yapılan önerileri de kabul etmemiştir. 1931'de CHP'ne esas alınacak ilkeler belirlenirken, Y. K. Karaosmanoğlu'nun, "Paşam, bu her bakımdan bir devrim partisidir. Devrim partileri ise bir doktrine dayanmaksızın yürüyemez" şeklindeki sözlerine verdiği yanıt şu olmuştur: **"Elbette yok. Eğer doktrine gidersek o zaman donar kalırız."**

Bu yüzden o, donup kalmamak için, dönemin koşullarından doğan fakat katı, değişmez olmayan ve geleceğe açık olan kendine özgü ilkeler saptamayı yeğlemiştir.

Dogmadan uzak kalmak CHP'nin o dönem yöneticilerinden çoğuna egemen düşünce olmuştur. Örneğin CHP'nin güçlü Senel Sekreteri olarak tanınan Recep Peker, şu benzetmeyi yapmıştır: **"Biz, işe koyulmadan önce kâğıtları karalayanlardan değiliz!"**

Başbakan İsmet İnönü, Ankara Hukuk Fakültesine bağlı **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**'nün açılışında (Mart 1934) verdiği ilk derste Türk devriminin ya da **Kemalizm**'in bir dogma olmadığını şöyle açıklamıştı:

"Hayatımızın devrimci içeriği, toplumun saadeti ve ilerlemesi için hiçbir dogmaya körükörüne saplanmış olmamasıdır. Bu nokta, Türk devriminin muhafazakâr eski rejimlere karşı olduğu gibi, saptanmış bir çerçeve içinde olan yeni iddia ve rejimlere karşı da ayırdımı ve üstünlüğüdür. **Biz Türk ulusunu yükseltmek için dar ve dogmatik anlayışlara kendimizi bağlamış değiliz."**

Türk devriminin ulusal gereksinmelerden doğan ve gerekliliklere göre değişen ve gelişen bir özelliğe sahip olduğunu da belirten İnönü sözlerini şöyle sürdürmüştü:

"Size Türk devriminin sürekli akışını incelerken, onun ihtiyaçtan doğan ve daima ihtiyaçla birlikte yürüyen içeriğine dikkatinizi çekmeliyim. Birtakım kuramsal ilkeleri ilk anda birden ifade, ilan eden ve onları uygulamaya çalışan yöntem yerine bizde ulusal ülküyü ve büyük ana çizgileri gözde tutan ve uygulamada her gereklilik karşısında onu izleyen fakat durmadan önlemini bulan yöntem geçerli olmuştur. Türk devrimi yönteminin bu anlamının pratik ve daha başarılı olduğu kesindir. Devrim hedeflerimin bizim yöntemimizde verdiği sonuçların büyüklüğü dönem dönem özet yapıldığı zaman kolay anlaşılabilir."

Dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da, Kemalizm'in sağ ya da sol formüllerin dar kalıpları içine sokulamayacağını belirtmiştir:

"Türk demokrasisi bir nas (dogma), bir âyet değildir. Bir ruh, bir espri, bir anlamdır. Yapılan işler akıl denilen bir süzgeçten geçirildikten sonra, ortam denilen bir gerçekliliğe uydurularak uygulanırsa fayda verir, kök tutar. Zigana dağının üzerine portakal ağacı dikilmez.

"Biz, filan ulus yahut filan yerde böyle yapmışlar, biz de aynını uygulayalım diyenlerden değiliz. Biz memleketimize uygun olanı, ulus işine elvereni uygularız."

Türk devrimini belirli bir ideolojiye dayandırma ve ona göre yönlendirme çabası, CHP dışında doğmuştu. **Kadro** adını verdikleri bir dergi çıkarmak için bir araya gelen Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Vedat Nedim Tör, Burhan Asaf Belge ve İsmail Hüsrev Tökin böyle bir görevi de üstlenmişlerdi.

Bu yolda ilk girişim Ş.S. Aydemir'in 15 Ocak 1931'de yani CHP Kurultayından yaklaşık dört ay önce Ankara'da **Türk Ocakları** genel merkezinde verdiği konferansla atılmıştı. **İnkılap ve Kadro** konusu konferansta ilgiyle izlenmiş ve basında yankılar doğurmuştu. Daha sonra çoğaltılan konferans metni bazı üst düzey yöneticilerine gönderilerek onların görüşlerinin alınmasına çalışılmıştı.

Kadro dergisinin yayımına işte bu ortamda başlanılmıştı. 1932 Ocağında yayın hayatına giren aylık derginin amacı ilk sayısında şöyle belirtilmişti:

"Dünyanın binlerce çeşit olaylara gebe olan bugünkü esrarlı gidişi içinde, alınyazısını kendi devriminin alınyazısına bağlayan devrim kuşağımızın gereksinme duyduğu devrim şevkini her zaman uyanık tutmak."

Kadrocular devrimin sosyal ve kültürel boyutundan daha çok ekonomik boyutu üzerinde duruyor ve kendi görüşlerini genellikle ekonomik hayat ile ilgili olarak sergilemeye koyuyorlardı. Böylece de ekonomik boyutu ağır basan bir ideoloji yaratmaya çalışmışlardı. Böyle bir yaklaşım onların sahip oldukları düşüncenin ve geçmiş yaşamlarındaki eylemlerinin doğal bir sonucuydu. Dergideki yazılarda **Devletçilik** yal-

nızca ekonomik hayatla ilgili bir ilke olarak değil de toplum hayatının bütün alanlarını düzenleyecek bir kavram olarak ele alınıyordu. Aydemir, **Programlı Devletçilik** başlıklı yazısında bunu şöyle belirtiyordu: **"Devletçilik, bir sosyal nizam olarak ulusal hayatın bütün alanlarını kapsayacak, toplum bünyesinin temel dayanağı olacaktır. Bütün kişisel yararların üzerinde devletçilik düşüncesi bulunacaktır."**

Böyle bir anlayışta özel girişimciliğe yalnızca genel ekonomik hayatı etkilemeyecek alanlarda ve ölçülerde yer verilmekteydi. Bu da Atatürk'ün **İzmir İktisat Kongresi**'nde sınırlarını çizdiği ve CHP'ce de ilkeler arasına alman **Devletçilik** tanımındaki özel girişimciliği çok dar kalıplar içine sokan bir yaklaşım demekti.

Kadro dergisi **Halkçılık** ilkesinin sloganı olan **"İmtiyazsız sınıfsız toplum"** görüşünü bir tür sosyal ulusçuluk kavramı üzerine oturtmaya çalışıyordu. Dergi etrafında toplananlar böyle bir ideoloji oluştururken yalnız Türkiye'nin karşılaştığı sorunları çözmek için değil, gelecekte de geçerli olacak bir ideoloji oluşturmak istediklerini savunuyorlardı. Onlara göre devrim, kahramanını ve önderlerini yaratmıştı. Bu **Kahraman** Atatürk idi. Fakat devrimin kuramcıları ortaya çıkmamıştı. Aslında devrimlerin dayanacağı düşün sistemlerini, ideolojileri yaratmak aydınların işiydi. Türk aydını o yıllara dek bu görevi yerine getirmemişti. İşte **Kadro** bu görevi üstlenmek gereğini duymuştu.

Türk devriminin ideolojisini oluşturmak amacıyla yola çıkan Kadroculann yalnız **Kemalizm**'in değil, onun ilkelerine dayanan CHP'nin de ideolojisini belirlemeye yönelmeleri daha ilk sayıların yayımında kimi parti çevrelerinin olumsuz tepkilerine yol açmıştı. Ş. Süreyya Aydemir, **Kadro**'yu ve Kadroculan şöyle tanımlıyordu:

"Kadro, bir ulusal kurtuluş hareketinin, bir ulusal devrimin komuta heyetidir. Onun azlık, fakat bilinçli öncüsü ve yöneticisidir. Devrimin tek ve idealist partisi, onun tek ve idealist lideri etrafında toplanan kadrodur." (**İnkılap ve Kadro,** 258).

Böylece Kadrocular kendilerini, tek idealist öncü saydıkları Atatürk'le birlikte devrim gemisinin kaptan köşküne yerleşmiş ekip olarak görüyorlardı. Oysa CHP de, **Kemalizm** çerçevesinde ve giderek **'6 Ok**'la simgeleşen ilkelerle kendi ideolojisini saptamaya yönelmişti. Nitekim **Kadro** dergisinin yayımlanması öncesinde Karaosmanoğlu, buna ilişkin kararlarını parti genel sekreteri Recep Peker'e açıkladığında, o, ideoloji saptamanın parti dışı kişilerin değil, doğrudan doğruya partinin sorunu olduğu yanıtını vermişti. Gerçekte de CHP, **Kadro**'nun yayınından bir yıl sonra (1933) **Halkevleri** yoluyla ülke çapında örgütlenirken hem parti etkinliklerini duyurmak hem de **Kemalist** parti ideolojisini yaymak amacıyla **Ülkü** adlı bir derginin yayımına girişmişti.

Parti genel sekreterinin olumlu bulmayışına karşın **Kadro** dergisi Atatürk ve İnönü'den gördüğü destekle yayın etkinliğini sürdürmüştü. Öyle ki Mustafa Kemal ile birlikte Çankaya çevresinden 10 kişi derginin sürdürümcüsü olmuşlardı. Ayrıca M. Kemal, 22. sayıda yayımlanan demecinde, derginin çıkarken, "Türk ulusuna özgü meslek ve yöntemin ulusta ve ülkede yerleşip gelişmesine hizmet etmek" amacını güttüğünü açıklamış olduğunu anımsatarak "**Kadro**'ya bu amacında geniş başarılar" dilemişti. Bu, dergiye karşı yalnız parti çevrelerinde değil, parti dışında da başlayan ve yoğunlaşan eleştirilere karşı verilen bir destek olduğu kadar Kadroculann başlangıçta açıkladıkları amaca bağlı kalmaları yolunda bir uyarı demekti.

Başbakan İnönü de gene 22. sayıda çıkan **Partimizin Devletçilik Niteliği** (Fırkamızın Devletçilik Vasfı) başlıklı yazısında, CHP'nin özel girişimciliği de içeren **Devletçilik** anlayışını sergileyerek Kadroculann güttüğü aşırı/katı devletçilikten yana olmadıklarını açıklamıştı.

Kadrocular yalnız ekonomide değil siyasal yaşamda da devletçiliği savunuyor, parti ve yönetim farkı gözetmeksizin disiplinli tek partili bir rejim istiyorlardı. Bu nedenle yayınları özel girişimcilikten yana olan ve çok partili sisteme geçilmesini isteyen çevrelerde de tepkiler uyandırmıştı. Gittikçe genişleyen bu eleştiriler sonunda Çankaya'da Atatürk'ün sofrasına da yansımıştı. Derginin partinin ve hükümetin ekonomik siyasasını baltalayıcı bir yola girdiği savıyla yayınının önlenmesi önerilmişti. Sonunda daha uygun bulunan bir yöntemle derginin imtiyaz sahibi Y. Kadri Karaosmanoğlu Arnavutluk Elçiliğine atanmıştı. Sahipsiz kalan **Kadro** da ortak olarak çıkan 35-36 sayısı ile 1935 Ocak ayında yayın hayatına son vermişti.

Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat** adlı yapıtında **Kadro**'nun kapanmasına varan gelişmeleri anlatırken, kendisini satrançtaki bir **piyona** (piyade) benzetmekte ve şunu eklemektedir; "Aziz Atatürk! Politikanın satranç tahtası üstünde senin elinde kımıldayan bir piyade olmak bile benim için büyük şereftir!"

Ancak kendisinin ölümünden sonra gün ışığına çıkan **Büyük İnkılap ve Küçük Politika** adlı yapıtı, Cumhuriyetin 10. yılını doldurduğu ve **Kadro** yayımının sürdüğü 1933'te devrimi ve **Kadro** hareketini nasıl değerlendirdiği konusunda çok ilginç görüşleri içermektedir (**Milliyet**, 13-22 Aralık, 1976). Bunlar şöyle özetlenebilir:

1) Karaosmanoğlu'na göre çok büyük olan **Türk devrimini Mustafa Kemal tek başına yaratmıştır.** "Onun yanında, diğerlerinin temsil ettikleri düşünce ve eğilimler ne olursa olsun, bir nehrin akıntısına kapılmış tahta parçalarından farkı yoktur... Bunlar arasında Osmanlı hanedanının sadık kulları, halifeliğin cezbeye tutulmuş âşıkları, **manda** di-

lencileri ve paralı bir devletin sömürge halkından olmaya can atanlar vardı."

2) Bu nedenle **"Türk devrimi baştan sona kadar kahotik (karışık) bir görünümdedir."** Bu harekete katılanlar karışık, bağdaşmaz ve birbirine zıttır. Yalnız tek bir adam (Atatürk) bu karmakarışıklığın içinde nereye gideceğini ve ne yapacağını bilmektedir. Ancak o, okullu softalarla medreseli softalardan daha çok uğraşmıştır. Bir başka anlatımla **"Gazi'yi içimizdeki post kavgaları Bâbıâli ve İtilaf devletlerinden daha çok yormuştur."**

3) **"Saltanatı ve halifeliği bir çırpıda söküp atan Gazi, Bâbıâli'yi kabul etmek zorunda kalmıştır."** Türk devrimi yapıldığında "henüz Tanzimat dönemi son bulmuş değildi" diyen Karaosmanoğlu, bu durumun 1933'te de geçerli olduğunu öne sürmektedir. Onun kanısınca bu bir zorunluluktan kaynaklanmıştır ama bu durum Türk devriminin dinamik hamlesini durduran nedenlerden biri olmuştur. **Bürokrasi, devrime kement vurmuştur.**

4) Devrim alanındaki bu kargaşalık, yeni rejimde bir **Bizantinizma**'ya yol açmıştır... Duygu ve düşüncelerin aykırılığı, çatallaşması anlamına gelen **Bizantinizma,** devrimin en büyük düşmanı olmuştur. **Bizantinizma** bir çözülme, dağılma nedenidir. Devrimciler bundan kurtulmak için bürokrasiye sığınmışlardır. Ancak bürokrasi dar, geri ve havasız bir yönetim biçiminin adıdır. Devrimin kaynayan ruhu bu kalıp içinde donakalmıştır.

5) Türkiye devrimlerle ileri ve uygar Avrupa uluslarıyla toplum hayatının her alanında boy ölçüşebileceğini göstermiştir. Ancak ekonomik yönden Avrupa'dan '100' yıl gerideyiz. Fakat "örgütlü, planlı, hızlı ve eşgüdümlü bir çalışma sayesinde bu aranın önemli bir kısmını az vakitte geçeceğimizi ümit etmekteyiz."

Karaosmanoğlu'nun 1933'te yazdıkları, onun, tek kişi ile yürütüldüğünü belirttiği devrimin tutarlı bir kadrodan ve uygulanacak kapsamlı bir plandan yoksun olduğu yolundaki kanaatını yansıtmaktadır. Nitekim **"Devrim, bir kadrodan, hareket ve taktik planından yoksundu"** demektedir. Bu sözlerde kendisinin içinde yeraldığı **Kadro** hareketinin gerekçesi ve aynı zamanda savunması sezilmektedir. O **Kadro** yayınının gene bürokrasi çevrelerince engellenmek istendiğinin ayrımındadır. Ancak vurguladığı olumsuzluklara karşın Karaosmanoğlu, devrimin öncüsüne, Atatürk'e bağladığı umudu korumaktadır. Kitabının önsözünde şöyle demektedir:

"Bu büyük devrimci henüz başımızdadır... O, dün ölüm döşeğinde yatan ana'yı nasıl düzeltmesini bildi ise, bugün kansızlıktan ve bakımsızlıktan kuruyup giden çocuğu da kurtarmak çaresini bulacaktır."

Kemalizm'in ne olup olmadığını konusunu işleyerek onu değerlendirmeye çalışanlardan biri olan Peyami Safa onun bir dogma ya da var olan ideolojilerden birinin aynısı olmadığını ayrıntılarıyla sergilemişti. 1938'de yayımlanan **Türk İnkılabına Bakışlar** adlı kitabında şunları söylemişti:

"Gerçekleşmeden evvel, bir sistem halinde Kemalizm'in hiçbir kitapta yeri yoktu. Türk inkılabının izahına başlamak ancak vukuundan (meydana gelmesinden) sonra mümkün olabiliyor. Kemalizm, kendinden evvelki bazı dağınık fikir cereyanlarının tekâmülü ve taazzuvu (gelişmesi ve olgunlaşması) olsa bile, bir ideoloji haysiyetiyle hiçbir peşin düşünceye maledilemez. Türk inkılabının bir kitabı varsa, canlı bir tarihtir ve hayatın ta kendisidir.

"Kemalizm iki büyük zaruretten doğdu: Biri Türk yurdunu ve Türk birliğini içeride bozgundan ve dışarıda salgından kurtaran milli savaş; öteki de, bu yurdu ve bu birliği kurtardıktan sonra Türk toprağım ve kafasını betonla inşa. Burada bina ve kafa aynı istihaleyi (değişikliği) geçiriyor. Kemalizm, ahşap binaların ve ahşap kafaların yıkılması ve betonlaşmasıdır.

"Kemalizm'i doğuran iki büyük milli zaruret, hiç de peşin bir düşüncenin mahsulü değildir. Biri, milli bir kendini koruma insiyakına (içgüdüsüne), öteki de hızla gelişme ve yükselme iştiyakına (özlemine) bağlıdır..." (s. 199-202).

Her ne kadar Peyami Safa yıllar sonra çok partili döneme geçildiğinde **Kemalizm** hakkında bu yazdıklarını değiştirmeye ve bunlara zıt düşünceler öne sürmeye yönelmişse de, 1938'de söyledikleri silah zoruna dayanmadığına göre, tutarsızlık kendisinde olmalıdır.

2- İDEOLOJİ OLARAK KEMALİZM

Felsefe sözlükleri "İdeoloji"yi, "Toplumun özdeksel (maddi) yapısınca belirlenen siyasal, felsefesel, dinsel, sanatsal vb.. düşünce biçimlerinin tümü" olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle Kemalizm'i bir **ideoloji** olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ancak Kemalizm'in nasıl bir ideoloji olduğu konusunda kullanılan **"modernleşme, gelişme, batılılaşma, çağdaşlaşma, devrimci"** gibi nitelemeler, sözcüklerde değişiklik göstermekte ise de hepsi de "ideoloji" kavramında birleşmektedir. Örneğin, Atatürkçülüğün bir ideoloji olduğunu savunanların başında gelenlerden İsmet Giritli, onun, pragmatik - demokratik içerikli bir ulusal modernleşme ideolojisi olduğunu kabul etmektedir **(Kemalist Devrim ve İdeolojisi).** Atatürk dönemindeki devrim ve batılılaşma sorununu inceleyen

yabancı bilim adamlarından Gastone Manacorda da Kemalizm'i **"sanayileşme ve modernleşme ideolojisi"** olarak değerlendirmektedir.

Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'ndan, Şerif Mardin, Toktamış Ateş ve Ahmet Taner Kışlalı'ya uzanan bir çizgide Türk aydınlarının büyük bir kesimi, Kemalizm'in ya da Atatürkçülüğün, yenileşmeyi, gelişmeyi, çağdaşlaşmayı öngören bir ideoloji olduğunda birleşmektedirler. Atatürkçülüğün "Resmi bir ideoloji olmadığını", bu nedenle de tek bir yoruma bağlanamayacağını belirten Tarık Zafer Tunaya, değişik açılardan yaptığı değerlendirmelerde şunları söylemektedir:

"Atatürkçülük, her şeyden önce, hiçbir kuruluş ve özgürlük hareketinin başaramadığı şekilde, mesut, muvaffak (başarılı), muzaffer ve müreffeh (refaha gönence ulaşmış) Türkiye'nin oluş felsefesidir..

"Atatürkçülüğün temel ilkesi, medeniyetçilik tezine dayanmıştır. Batılılaşma bu tezin doğal sonucudur.

"Atatürkçülük, tarihsel bir oluşumun, Türk ulusunun için için başlayan gelişmesi boyunca, ideolojik ihtilaller çağında varmış olduğu bir aşamanın fikir ve eylem programıdır, kısaca ideolojisidir. Bir sentezdir.

"Atatürkçülük, Türk devriminin dilidir." (**DHİA**, 6, 98, 106).

Kemalizm'in tıpkı **liberalizm** ve **sosyalizm** gibi bir devrim ideolojisi olarak doğduğunu belirten A. Taner Kışlalı, bunlar arasındaki farkı şöyle açıklıyor:

"Ama liberalizm ve sosyalizmden farklı olarak geri kalmış bir ülkedeki devrim koşullarının gereksinimlerini yansıtır... Fransız devrimi, evrim sürecinde önlerde yer alan bir toplumda rastlanabilen devrimlerin en ünlü örneğini oluşturur... Evrim sonucu doğan devrimlerde, ideoloji evrime koşut olarak doğar, devrimci eylem içinde gelişir. Böyle bir devrimde ideolojinin ağırlığı nesnel koşulların çok gerisinde kalır. Oysa geri kalmış ülkelerde nesnel koşullar yeterince oluşmamış olduğu için, ideolojinin önemi artar. İdeoloji, devrimi olanaklı kılan ortamdaki somut koşullardaki eksikliği giderme, boşluğu doldurma işlevini üstlenir." (**Siyasal Sistemler**, 94, vd.)

Ancak tanımlardaki ayrılıklar kadar, ona yüklenen içerik yönünden de zamanla biribirinden farklı değerlendirmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu da, aslında Kemalizm'in kalıplaşmamış, yoruma açık niteliğinden kaynaklanmaktadır. Ama salt farklılıklar dikkate alındığında Kemalizm'in algılanışını belirli evrelere ayırmak mümkündür. Bu yüzdendir ki Emin Türk Eliçin, Kemalizm'in, 4 evrede 4 ayrı açıdan tanımlandığını belirterek bunları **"Klasik Kemalizm - Ekonomik Devlet Açısından Kemalizm - Kadro'cu Kemalizm ve Yön'cü Kemalizm"** olarak sıralamaktadır (**Kemalist Devrim İdeolojisi**).

Bir ideoloji olan Kemalizm'in içeriği ve onu öteki ideolojilerden ayı-

ran yönleri konusunda öne sürülen görüşlerden birkaçı üzerinde durmak yeterli olacaktır. Biraz önce adını andığımız G. Manacorda bu konuda şunları söylemektedir:

"Düşünce toplamı olarak Kemalizm, bir sanayileşme ve modernleşme ideolojisi, aynı zamanda birtakım eylemler ve sonuçlar bütünü olarak geri kalmışlıktan kurtulma yolunda yapılmış ilk somut denemelerden birisi şeklinde değerlendirilebilir...

"İdeoloji olarak Kemalizm, ampirik bir karaktere saniptir. Gerçekten Kemalizm, önceden mevcut bir doktrine bağlı bulunmadıktan başka, Leninizm'de olduğu gibi, aralarından bir tanesini seçmek imkânını veren uzun ipotez gelişmelerinden de meydana gelmiş değildir. Ve hareket noktasını, modern ulusun doğmasına neden olan bir siyasal bunalımda bulmaktadır." (**ATMS,** 523).

Kemalizm'i bir "Gelişme ya da özgürlük ideolojisi" olarak gören Polonyalı Prof. Dr. Jerzy Wiatr ise şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Kemalizm, benzeri ilk defa gelişmekte olan bir ülkede görülen ve tarihi deneyimden geçmiş bir gelişme ideolojisidir...

"Kemalizm, yalnızca bir ideoloji olarak önemli değildir. Onun önemi, Batı egemenliğine karşı başarılı bir direnmenin sembolü olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle de bir özgürlük ideolojisidir.

"Kemalizm'in 6 ilkesinden 5'i, gelişmekte olan öteki ülkelerde de kabul gören evrensel ilkelerdir. Yalnız birisi, koyu İslami geleneklere bağlı ülkelerde reddedilmektedir: Laiklik.

"Kemalizm'in bir başka açıdan önemi, askeri seçkin bir zümrenin ideolojisi değil, **'ilerici askeri reformcuların ideolojisi'** olmasından ileri gelmektedir. Atatürk, rejiminin bütün askeri öğelerini önemsemeyerek iktidara gelen askeri liderler arasında müstesna yerini almıştır."(**UAS,** 150 vd.).

Öte yandan, **Kemalizm,** ilk yıllarından başlayarak Türkiye içinde ve dışında farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Paul Dumont Kemalizmi **"Köleleştirilmiş ve sömürgeleştirilmiş ülkeler için bir model"** olarak nitelemektedir. Konuyu, Batı ve Marksist gelişme kuramları açısından inceleyen Prof. Klaus von Beyme, bu farklılığı 3'e ayırmaktadır:

"Uluslararası literatürde, Kemalizm ve Atatürkçülüğün üç temel kavramı vardır:

a) Türkiye'de çoğunlukla benimsenen şekliyle Atatürkçülük ya da Kemalizm, Türkiye'nin 1920'lerdeki devriminin ideolojisidir.

b) Dış ülkelerde Kemalizm'in daha geniş boyut ve çağrışımları vardır ve çoğu kez bir gelişme modeliyle eş anlamda kullanılmaktadır.

c) Siyasal gelişmelerde ordunun oynadığı rolü inceleyen bilimsel araştırmalarda ise, daha dar bir anlamda kullanılmaktadır. Bazen genç

ulusların askeri liderlerinin hepsinin uygulaması gereken eşsiz bir yönetim modeli, 'pretoryanist' olarak tanımlanmaktadır. Bazen de toplumlarda halkla - ordu arasında ideal ilişkiler modeli, ya da en gelişmiş askeri yönetim biçimi olarak nitelendirilmektedir." (**agy**, 263 vd.)

Kemalizm'i, **"demokrasiye geçişte en uygun ideoloji"** olarak gören Prof. M. Duverger ise, bu ideolojiyi Marksizm'in karşısına dikilen bir ikinci seçenek olarak da yorumlamaktadır:

"Mustafa Kemal'in eseri, İkinci Dünya Savaşına kadar Türkiye çapında değerlendirilmiştir. Eski bir ülkenin çağdaş bir ulus haline gelmesi için harcanan çabayı beğenmeyenler yoktur. Sözkonusu eser, 1945'ten bu yana bir örnek değeri kazandı. Kemalizm, Türkiye tarihinin bir sayfası olmaktan çıkıp siyasal bir sisteme önderlik etmeye başladı. Çünkü yeryüzünde henüz Moskova ya da Pekin etkisine girmemiş olan üçüncü çeşit devletlere bu sistem yol göstermektedir. Bu sistem, yarı gelişmiş uluslar için Marksizm'in karşısına dikilen ikinci bir seçenektir." (S. Çiller, **Atatürk için diyorlar ki**, 150).

Ç) İLKELER NASIL TANIMLANMALI?

CHP'nin dayanacağı ve uygulamaya esas alacağı ilkeler '6' olarak saptanmış ve bunların tümü **Kemalizm** diye adlandırılmıştı. Daha önceki ideolojilerin kopyası olmayan Kemalizm'in ilkeleri, ulusal gereksinmeleri karşılayacak ve çağdaş değerlere ulaşmayı sağlayacak bir bileşke niteliği taşımaktadır. Çünkü ulusal kurtuluş savaşıyla sağlanan bağımsızlıktan sonra sıra **çağdaşlaşma**'ya gelmişti. Ama bunda gözetilmesi gereken, Mustafa Kemal'in vurguladığı gibi **Doğu'nun dinsel, sosyal ve siyasal baskısından olduğu kadar Batı devletlerinin siyasal ve ekonomik zorbalığından uzak bir devlet kurmak, bir toplum yaratmaktı.** Bu amaca ulaşabilmek için de liberalizmden ve sosyalizmden de esinlenmekten çekinilmemişti. Kışlalı'nın belirttiği gibi, devrim ideolojisi oluşturulurken **Ulusçuluk, Cumhuriyetçilik-Laiklik** ilkeleri Fransız devrimi yoluyla **Liberalizm**'den, **Halkçılık - Devletçilik** ve **Devrimcilik** de **Sosyalizm**'den, esinlenilerek kabul edilmişti. Paul Dumont'un deyimiyle, **'6 Ok'** büyülü bir formül gibi görünse de özü olan modernleşme, laikleşme, Batı'nın kültürüne, bilimine ve teknolojisine dayanmaktadır (s. 131). Bu nedenle **Kemalizm**'in ilkeleri ya da çok kullanılan deyimiyle **Atatürk ilkeleri** sözkonusu olduğunda, bunların sayısını '6'ya ekleme ya da çıkartmalar yaparak azaltıp çoğaltmanın, bilimsel araştırmanın temel kurallarına aykırı olduğunu önemle belirtmeliyiz. Araştırmacı ele aldığı konuyu yorumlama ve eleştirmede sınırsız derecede özgür olsa da, inceleliği metinlere ekleme ya da çıkarma yapma hakkına sahip değildir.

Bu ilkelerden her birinin nasıl tanımlanması gerektiği sorununa gelince, kuşkusuz burada izlenecek yol, onu önerenin ya da önerenlerin bunu nasıl tanımladıklarını, algıladıklarını esas almaktır. İlkeler soyut kavramlar olduklarından uygulamada döneme ve kişilere göre az çok farkların bulunması ise kaçınılmazdır. Kaldı ki Atatürk'ün bunların bir dogma olmadığını vurgulaması, donmuş, kalıplaşmış cansız değerler haline dönüşmelerinden ısrarla kaçınması, onlara her zaman için uygulanabilirlik niteliği kazandırmıştır. Hele bunlar arasında **devrimcilik** diye bir ilkeye yer verilmesi, Kemalizm'in yüzünü daima ileriye, gelişmeye çevirmiş, toplumun gereksinmesine ve çağın verilerine göre kendini yenilemesine olanak vermiştir.

"6 Ok" la simgeleşen bu ilkeler, 5 Şubat 1937'de yapılan değişiklikle Anayasaya girmişti. Böylece T.C. Anayasasının 2. maddesinin ilk bendi, **"Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Ulusçu, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimcidir"** biçimine dönüşmüştü. Ancak bu değişiklik, son yıllarda kimi çevrelerin öne sürdükleri gibi, sözkonusu ilkelerin o tarihte ortaya çıktığı anlamına da gelmemektedir. '6' İlke, TBMM'nin açılışıyla başlayan, Cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılmasıyla gelişen ve **Devletçilik** ile **Devrimcilik**'in eklenmesiyle 1931'e varan süreç içerisinde bütünleşmiştir.

Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk ve **Devletçilik** ilkelerinin nasıl doğduğunu, nasıl tanımlandıklarını ve uygulandıklarını bundan önceki bölümlerde gerektiğince açıklamaya çalışmıştık. **Halkçılık**'ın da, Cumhuriyetten önce bir program olarak ele alındığını ve **demokrasi** kavramı içinde yorumlandığını belirtmiştik. Bu nedenle burada **Kemalizm**'in bu ilk 4 ilkesinin zamanında yapılmış tanımlarını bir kez daha anımsatmakla yetinecek ve son iki ilke, **Laiklik** ve **Devrimcilik** üzerinde duracağız.

1- CUMHURİYETÇİLİK, ULUSÇULUK, HALKÇILIK, DEVLETÇİLİK

Cumhuriyet, 10 yaşım doldurduktan sonra CHP'nin 1935'teki kurultayında "halk egemenliği"ne dayalı bir rejim olarak şöyle tanımlanmıştı:

"Parti, ulus egemenliği ülküsünü en iyi ve en sağlam surette saptayan ve uygulayan devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu kanısındadır. Parti, bu sarsılmaz kanaatla Cumhuriyeti her tehlikeye karşı, bütün araçlarla korur."

Ulusçuluk: Türkiyede bir Türk ulusunun varlığı düşüncesi Atatürk'ün dolayısiyle Kemalist devrimin ilk günlerinde ortaya konulan ilk ve gerçek yenilik idi. Ancak Atatürk'ün ulusçuluk anlayışı, her türlü

ırkçı ve aşırı **"şovenist"** düşüncelerden tamamiyle uzak olup kültürel içeriklidir. Bu nedenle o, ulusçuluğu, Türk ulusuna özgü nitelikleri korumaya özen gösterme ve onun yanında, uluslararası gidişe ayak uydurma diye iki boyutlu olarak tanımlamıştı:

"ULUSÇULUK, İLERLEME VE GELİŞME YOLUNDA, ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE TÜRK TOPLUMUNUN ÇAĞDAŞ ULUSLARLA YANYANA VE BİR UYUMDA YÜRÜMEKLE BİRLİKTE KENDİNE ÖZGÜ KARAKTERİNİ VE BAĞIMSIZ KİMLİĞİNİ ESAS TUTMAKTADIR."

Çağdaşlaşmayı amaç edinen Türk toplumu için öncelikle **ümmet** ve **kavim** anlayışlarından sıyrılarak uluslaşmak gerekliydi. Bu aynı zamanda çağdaş toplumların temel özelliklerinden olan **halk egemenliği** ve demokratikliği sağlayabilmenin ön koşuluydu.

Yalnız siyasal bağımsızlığı değil, ekonomi, kültür, hukuk ve askerlik alanları da içeren **tam bağımsızlığı** gözeten Kemalizm'in ulusçuluk anlayışının amacı içte çağdaş bir toplum/ulus yaratmak, dışta ise çağdaş uluslar topluğunun eşit haklara sahip saygın bir üyesi olmaktır.

Halkçılık: Atatürk'ün TBMM'nin açılışını izleyen aylarda, Eylül 1920'de yayımladığı programa **Halkçılık Programı** denmişti. Yönetimde uygulanacak esasları belirleyen **halkçılık**, yeni devletin dayanağı olarak nitelenmişti: Atatürk 1923'teki bir konuşmasında bunu şöyle dile getirmişti:

"TÜRKİYE DEVLETİNİN, BU YENİ KURULUŞUN DAYANDIĞI TEMELLER, NİTELİK BAKIMINDAN KENDİNDEN ÖNCEKİ TARİHSEL KURULUŞLARIN TEMELLERİNDEN BAŞKADIR. BUNU BİR SÖZCÜK İLE ANLATMAK GEREKİRSE, DİYEBİLİRİZ Kİ YENİ TÜRKİYE DEVLETİ BİR HALK DEVLETİDİR. GEÇMİŞİN KURULUŞLARI İSE BİR KİŞİ DEVLETİYDİ, KİŞİLERİN DEVLETİ İDİ" (ASD, 1, 320).

CHP'nin 1931 Kurultayında **Halkçılık**'ın tanımı şöyle yapılmıştı:

"İstenç (irade) ve eğemenliğin kaynağı ulustur. Bu istenç ve egemenliğin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşılıklı görevlerinin hakkiyle **yerine getirilmesini düzenleme yolunda kullanılması büyük esastır.**

"Yasalar önünde mutlak bir eşitlik kabul eden ve hiçbir kişiye, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata ayrıcalık tammayan kişiler halktandır ve halkçıdırlar."

Bu tümceleri incelersek, anlarız ki devrimimizin halkçılık esası:

a) Demokratik,

b) Herhangi bir kişi veya gruba, ulusun genel hakları dışında ayrıcalık tanımamak,

c) Sınıf kavgası kabul etmemek gibi öğelerden oluşur (Tarih, IV, 183).

Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu döneminde devleti çöküntüden kurtarmak için girişilen bir dizi düzenlemelerin umulan sonucu verme-

mesinde temel nedenin, yöntem ve ilke eksikliği yanında halkın etkin hale getirilmemesi olduğunu sezinlemişti. Bu nedenle halka yönelerek, onu güçlendirip etkin duruma getirmeyi zorunlu görmüştü. Bu görüşünü daha Kurtuluş Savaşı sürerken TBMM'de şöyle açıklamıştı:

"Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüdür. Diyebilirim ki, bugünkü yıkım ve yoksulluğun biricik nedeni bu gerçeği bilmemiş olmamızdır."

Ancak halkın etkin hale gelmesi de salt ona siyasal bazı haklar tanımakla gerçekleşmeyip, bireylerin sahip oldukları hakkı kullanma bilincine varmalarına ve gerekirse o hakkı elde etmek için emek verip çaba harcamalarına bağlıdır. Atatürk, **halkçılık** ilkesinin toplumsal ve ekonomik içeriği demek olan bu anlayışı şöyle açıklıyordu:

"Toplumsal uğraş yönünden düşündüğümüz zaman, biz yaşamını, bağımsızlığım kurtarmak için çalışan kimseleriz, zavallı bir halkız. Kendimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışma zorunda olan bir halkız! Bundan ötürü her birimizin hakkı vardır, yetkisi vardır. Fakat çalışmakla bir hakkı elde ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve yaşamını çalışmaktan uzak geçirmek isteyen kişilerin bizim toplumumuz içinde yeri yoktur. O halde söyleyiniz baylar, **halkçılık, toplumsal düzeni emeğine, hukukuna dayatmak isteyen bir uğraştır"** (**ASDH,** 42 vd.).

Partinin güçlü temsilcilerinden Recep Peker de halkçılığı şöyle yorumlamıştı:

"Halkçı demek, ulus bireylerine hiçbir ayrıcalık ve üstünlük tanımayan ve her bireyini öteki kadar hak ve onur sahibi sayan, ekonomik alanda birini ötekine, işçiyi patrona, patronu işçiye kölemen edecek, tüketiciyi üreticinin eline düşürecek durumlara önvermeyen bir varlık demektir."

Sınıf ayrıcalığı tanımayan ya da ona yer vermeyen bu anlayış, Ziya Gökalp'a ve onun Türkçeye aktardığı Durkheim'e dayanmaktaydı. Giderek de şu özdeyişe yol açmıştı: **"İmtiyazsız (ayrıcalıksız), sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz!"**

Bu görüş Taner Timur'un belirttiği gibi, "Yalnızca bir sosyal felsefe değil, aynı zamanda İslamî egemenlik teorisine karşı çıkan ve sonuç olarak da onun yerini alan laik egemenlik teorisi" idi. (**Türk Devrimi,** 106).

Devletçilik: Ekonomide devletçiliğe geçişi incelerken bunun nasıl algılanıp uygulandığını yeterince açıklamıştık. Burada CHP programında **Devletçilik** ilkesinin nasıl tanımlandığını anımsatmak ve bazı noktalara dikkatleri çekmekle yetineceğiz.

"Devlet, doğrudan doğruya girişimlerde bulunmakla birlikte, özel girişimlere önverir ve yapılmakta olan işleri düzenler ve denetler."

Kemalizm'deki devletçilik, Marksist bir anlayışla tüm üretim araçlarını devletin elinde toplamaya, her alanda bir devlet tekeli yaratmaya yönelik değildi. Geri kalmış, ekonomik gücü olmayan ve sermaye birikimi bulunmayan bir toplumda hızla kalkınmayı sağlayıp çağdaş sanayi toplumlarına ayak uydurabilmek için devletin öncülük etmesi, lokomotif görevini üstlenmesi anlamına geliyordu. Böylece kıt olan kaynaklar, düzenlenen planlara ve saptanan önceliklere göre akıllıca kullanılabilecekti. Özel girişimcilerin ilgilenmediği, başarılı olamadığı ya da kamu yararının gerektirdiği alanlarda yatırımı devlet yapacak, işletmeler kuracaktı.

İnönü, **Kadro** dergisinde yayımlanan **Partimizin Devletçilik Niteliği** başlıklı yazısında (1933, N. 22) ekonomide devletçiliğin aynı zamanda bir savunma aracı olarak kabul edildiğini açıklamıştı:

"Ekonomide devletçiliği biz, gelişme yolunu izleyebilmek için bir savunma aracı ve bu nedenle bir hareket noktası, bir temel saymaya zorunlu bulunuyorduk.

"Dikkatle belirlediğimiz gümrük korumaları ya da diğer önlemlerin var olmadığını bir an düşünebilir misiniz? En kârlı ve verimli bir sanat veya tarım, bir tek müşteri bulamayacak kadar rekabet karşısında perişan olur. Yediğimiz ekmeğin ununu bile memleket içinde alamayız...

"Bazen yaktığı kömürün bedelini veya tekelin gelirini düşünmemek vaziyetinde kalan devlet, elbette serbest bezirgân gibi birçok durumda kâr etmeyecektir. Bundan daha doğal ne vardır?"

Bu amaçlar doğrultusunda ve belirli sınırlar içinde uygulanan devletçilik sayesinde küçümsenmeyecek ölçüde bir altyapı oluşturulmuş ve sanayi yatırımları yapılmıştı. Böylece bir ekonomik büyüme gerçekleştirildiği gibi sanayi üretiminde de büyük artışlar sağlanmıştı. 1929-1939 yılları arasındaki 10 yılda dünya sanayi üretimi %19 artarken bu oran Türkiye'de % 96'yı bulmuştu. Günümüzün özelleştirme rüzgârları arasında **devletçilik** haksız yere suçlanırken bu gerçekler unutulmuş görünmekte ve ekonomiye kambur diye gösterilen KİT'ler oluşturulmamış olsaydı hangi kurumların satışa çıkarılabileceği düşünülmemektedir.

2- LAİKLİK

Kemalizm'in ilkeleri arasında son yıllarda en çok tartışılanı kuşkusuz ki **laiklik**'tir. Bir yanda laiklik, çağdaşlaşma ve demokratikleşmenin ön koşulu olarak görülmekte, öte yandan bunun dinsizlik olduğu öne sürülmektedir. Bazı kişiler ve çevreler gerçek Müslümanın ve Müslüman

toplumun laik olamayacağı görüşünü savunurlarken, kimileri de İslamiyetin aslında laik bir din olduğunu söylemektedir. Örneğin, R. Fığlalı imzasını taşıyan ortaokul 3. sınıf **Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi** kitabında şöyle denilmektedir:

"İslam dini, daha başlangıcından itibaren hür ve serbest bir şekilde ilmi ve ilmi buluşları desteklemiştir. Böylece de laikliğin Avrupa'da ancak XV. yüzyılda başardığı bu işi, daha VII. yüzyılda gerçekleştirmiştir." (s. 62)

Bunun gibi **Atatürkçü Düşünce Sistemi** adıyla resmi kuruluşlarca yayımlanan bir kitapta, "Laiklik, dine rasyonel açıdan yapılan bir yaklaşımdır" biçiminde ilginç ve düşündürücü bir tanım yapılmıştır. (3. Kitap s. 233)

Laiklik, çok değişik biçimlerde tanımlanır ve yorumlanırken, kimi siyasi liderler, bu kavramın şimdiye kadar geçerli bir tanımının yapılmadığı savında bulunmaktadır. Bu arada çoğu kez **laiklik** ile **hoşgörü** kavramlarının biribirine karıştırıldığı görülmektedir. Bu nedenle öncelikle bu iki kavram arsındaki ayrımın ve **laiklik**'in Türk düşün hayatına nasıl girdiğinin saptanması gerekmektedir.

a) Hoşgörü

Hoşgörü kavramı, "Başkalarının değer verip savundukları görüş, düşünce ve duyguları, bizimkilerle çelişse bile anlayışla karşılamak, onlara katlanmak" diye tanımlanabilir. Yakından bakıldığında da onun, aile ilişkileri, arkadaşlık, işyeri ilişkileri, din, mezhep, tarikat anlayışları, siyasal çalışmalar, sanat, giyim kuşam, yeme içme, eğlenme, spor gibi her türlü etkinlikler, devlet düzeninin sağlanması ve uluslararası ilişkiler gibi toplumsal ve güncel yaşamın hemen her alanında geçerli ve etken olduğu saptanabilir.

Böyle olmakla birlikte dinsel hayat, inanca dayandığından bu alandaki hoşgörüsüzlük, daha da katı davranışlara yol açmakta ve sağduyudan yoksun kalmaya kadar varmaktadır. Hoşgörülü davranmamak bir **kör inanç**, eski deyimle **taassup** olarak nitelenmektedir. Böylesine bir katılık, toplum yaşamının öteki alanlarına da yansıyınca, düşün hayatı kısırlaşmakta, kültürel hayat yaratıcılığını yitirip yozlaşmakta, tekdüze bir görünüm almakta ve siyasal görüş ayrılıkları kördövüşüne dönüşmektedir.

Türk tarihine bakıldığında, Türklerin İslamiyeti kabul etmeden önce yaşadıkları Ortaasya'da ve İslamiyete geçişten sonra gittikleri yerler-

de yabancı ırktan ve dinlerden olanlara gösterdikleri anlayış ve hoşgörü ile tanındıkları kabul edilmektedir. Yeni yurt edindikleri Anadolu'da da eski kültürlerine, kendi düşünce yapılarına, hoşgörü anlayışlarına ve toplumsal hayatlarına uygun bir İslamcı yoruma ve uygulamaya yöneldikleri, gerçekleştirdikleri çok boyutlu bir sentezle **Bektaşilik, Mevlevilik** gibi kendilerine özgü tarikatlar kurdukları görülmektedir.

Bunun dışında egemenlikleri altına aldıkları Müslüman olmayan kişi ve topluluklara, belirli koşullarla, kendi din, dil ve sanatlarını koruma hakkı tanımış olmaları da belirtilmeye değer. Ancak bu gerçeklerin geniş bir **hoşgörü**'yü yansıtmakla birlikte, bir **vicdan özgürlüğü** anlamına gelmediğini, hele bunu laiklik diye nitelemenin olanağı bulunmadığını da belirtmeliyiz. Burada önemli olan **laisizm** değil, Anadolu'da görülen bu hoşgörülü anlayışın o dönemde başka ülkelerde henüz bulunmadığıdır.

Böylesi bir hoşgörü Beylikler döneminden göçerek Fatih Mehmet zamanına dek sürmüştür. Dahası bazı uygulamalar ve belgeler dikkate alındığında Fatih'in saltanat süresi, "hoşgörüde çağını aşan dönem" diye nitelenebilir. Başta Fener Ortodoks Kilisesi olmak üzere Yahudi Sinagoglarına ve Ermeni Kiliselerine yeniden örgütlenip etkinliklerini ve kendi dillerinde eğitimlerini sürdürme olanağı verilmesi bunun kanıtıdır. Osmanlı yönetiminin bu hoşgörülü yaklaşımının o dönem Avrupa'sında henüz görülmediği de bilinmektedir. Bu nedenle kendilerine yapılan baskılardan ve Engizisyon işkencelerinden kurtulmak isteyen İspanya'daki Yahudiler oradan göç etmek zorunda kaldıklarında en güvenceli ülke olarak Türkiye'yi seçmişlerdi (1492).

Ancak, Müslüman olmayanlara karşı gösterilen bu hoşgörünün Müslümanlardan esirgendiğini de belirtmeliyiz. Özellikle namaz, oruç gibi dinsel konularda Müslümanlara hiç de hoşgörü ile bakılmamıştır. Öyle ki devlet de bunların kollayıcısı olmuştur. Daha Fatih Mehmet döneminde, namazı terk edenlerin dayak ya da para cezasına çarptırılmaları için fermanlar yayımlanmıştır. II. Bayezıt döneminde ise suç sayılan bu tür davranışlar için ceza yasasına özel hükümler konmuştur. Kanuni Süleyman döneminde de **örf** hukukuna dayalı bu hükümlerin şer'ileştirilmesine çalışılmıştır.

Yahudileri ülkeye kabul etmesi övgüyle karşılanan II. Bayezıt ne yazık ki hoşgörüyle bağlaşmayan kimi kısıtlamalara da yönelmiştir. Venedikli ressam G. Bellini'nin görevine son verilerek yaptığı tablolar saraydan çıkartılıp satılmış, ünlü düşünür Tokatlı Molla Lütfü de İslamiyete aykırı fikirler taşımakla suçlanıp idam edilmişti. XVI. yüzyıla gelindiğinde, örnek gösterilebilecek hoşgörülü davranışların yanında bazı iç ve dış nedenlerle Sünni anlayış katılaşmaya yüz tutmuş, bunun sonunda da

toplumsal ve kültürel etkinliklere yeni yasaklar getirtilmişti. Kanuni Süleyman döneminde Sadrazam İbrahim Paşa'nın Buda'dan getirtip Atmeydanı'na (Sultanahmet) diktirdiği 3 heykel, kendisinin dinsizlikle suçlanmasına varan tepkiler doğurmuştu. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Birgili Mehmet, **Tarikat Muhammediye** adlı yapıtında, bir Müslümanın dil, göz, kulak, el, beden gibi organlarıyla işleyebileceği yüzlerce âfet sıralayarak bunlardan uzak kalınmasını öğütleyince Sünni görüş daha da dar kalıplar içine sokulmaya yönelmişti.

Hoşgörü ortamı bir kez kaybolduktan sonra hoşgörüsüzlüğün doğurduğu baskıların giderek artması bir bakıma kaçınılmazdı. XVII. yüzyıla işte bu hava içinde girilmiş, XVIII. yüzyıl da ondan pek farklı olmamıştı. X1X. yüzyıl başlarında, hangi dinden olursa olsun Osmanlı uyruğu olanlar arasındaki farkı yalnızca ibadet yerlerinde görmek isteyen II. Mahmut'un anlayışı ve uygulamaları, yitirilen değerlere kavuşma yolunda bir büyük adım olmuştu. 1876'da ilk Anayasa yapılırken, devletin dininin İslam olduğunun belirtilmesi yanında "Osmanlı memleketlerinde bilinen bütün dinlerin ibadetlerinin serbest" olduğu da vurgulanmıştı.

İşte toplum yaşamında hoşgörünün yeniden belirmesinden ve Osmanlı uyruğu bulunanların haklar ve yükümlülükler yönünden yasalar karşısında eşit olduklarının kabul edilmesinden sonradır ki **laisizm** sorunu gündeme gelebilmişti.

b) Laiklik Kavramının Doğuşu ve Türk Düşün Hayatına Girişi

Türkçeye de yerleşmiş olan **laiklik** deyiminin kökeni Grekçedir. **Laikos** Grekçede **"rahip olmayan, halktan olan"** anlamına gelmektedir. Avrupa'da kilisenin ibadetten başlayarak kişinin güncel yaşayışında düşünceden sanata ve eğitime kadar her alanı kapsayan yönlendiriliciğine ve baskısına karşı çıkan davranışlar, **laik** diye nitelendirilmişti. Böylece geniş kapsamlı bir kavram haline gelen **laiklik**, Fransız devrimi ile de büyük bir önem kazanmıştı.

Laiklik anlayışı Avrupa'da güçlenirken, o sıralarda İstanbul Türkçesinde bu kavramın **dünyalı** diye karşılandığı anlaşılmaktadır. Şemsettin Sami de 1898'de basılan **Kamus-ı Fransevi**'de **laik** sözcüğünü, "Ruhaniler tarik ve cemaatına (yol ve topluluğuna) mensup olmayan, cismani, dünyevi (dünyalı)" diye açıklamıştı. Ancak Osmanlıcada bu terim daha çok, Arapçaya dayanılarak **lâdini** (dinsel olmayan) sözcüğüyle karşılanmıştır. Ne var ki şeriat düzenine bağlı olanlar, Arapçadaki 'la' öntakısının olumsuzluk bildiren anlamını saptırarak **"lâdini"**yi **"dinsizlik"** diye anlamayı amaçlarına uygun bulmuşlardır. Cumhuriyet döneminde **laik**

karşılığında sözcüğün kökenindeki anlamına da uygun olarak Türkçe **dışdinsel** önerilmişse de bu sözcük yaygınlık kazanamamıştı.

Laiklik, bir düşünce sisteminin temelini oluşturmaktadır. Düşünce ise ancak özgürce eğitimle beslenip gelişebilen bir yetidir. Bu yüzden Avrupa'da kilisenin koyduğu kalıplardan dışarı çıkmaya yönelme, eğitim öğretimde atılan adımlarla başlamıştı. XI. yüzyılda İtalya'da arkasından Fransa'da kurulan üniversiteler, kilisenin dinsel eğitimi dışında ilk laik okullar olmuştu. **Hümanizm** ile başlayan bu akım **Rönesans** döneminde bilimin ve sanatın dinsel çemberin dışına çıkmasını sağlamıştı. **Reformasyon** ile de **vicdan özgürlüğü** kavramı önem kazanmıştı. ABD'nin kuruluşunda yayımlanan **Virginia İnsan Hakları Bildirisi** ile herkesin **"dininin gereklerini vicdanının emrine göre yerine getirmek hakkına sahip olduğu"** ilan edilmişti. Bu anlayış çerçevesinde federal devlette çok sayıda mezhep ve tarikatlar kendi içlerinde aşamalı biçimde örgütlenmişlerdir. Bu örgütler ve bağlı oldukları kiliseler devlet bütçesinden pay almamakta, mali olanaklarını kendileri sağlamaktadırlar. Böylece ABD'de devlet, din karşısında bekçi/koruyucu konumuna geçmiştir. Din ve vicdan özgürlüğünü zedeleyen bir durum başgösterdiğinde işe karışmaktadır.

ABD'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra patlak veren Fransız devriminde ise olaylar başka türlü gelişmiştir. Asil sınıfla birlikte Kilisenin ve rahip sınıfının devrim karşıtı bir tutum takınmaları yüzünden ihtilalin başlarında ülkedeki tüm ayrıcalıklar kaldırılmıştı. Devrimin ilkelerini ve amacını belirleyen **Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi** hazırlanırken rahip sınıfından üyelerin savundukları **devlet dini** kavramı kabul edilmemişti. Sonunda bildiride **din ve vicdan özgürlüğü** sorununa **düşünce özgürlüğü** çerçevesinde yer verilmişti (26 Ağustos 1789):

"Hiç kimse, dini bile olsa kanılarından ötürü rahatsız edilmemelidir. Elverir ki onların açığa vurulması, yasaca sağlanan kamu düzenini sarsmasın."

Böylece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması yolunda büyük bir adım atılmıştı. Bu ayırım çeşitli aşamalardan geçerek devletin üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Bildiriden kısa bir süre sonra Kilisenin elindeki bütün mallara ulus adına el konulmuş (2 Kasım 1789) ve arkasından **Rahiplerin Medeni Yasası** çıkartılmıştı (12 Temmuz 1790). Ancak Ulusal Meclis'in din adamlarını birer devlet memuru durumuna getiren bu yasanın onaylanmasını Papa'ya bırakması, uygulamada büyük engeller doğurmuştu. Pasif savunmaya geçen Kilise evlenme ve doğum kaydı gibi güncel yaşamla ilgili işlemleri durdurmuştu. Bunun üzerine **Convention Meclisi** söz konusu özlük işlerinin belediyelerce yapılmasını kararlaştırmıştı. Ayrıca Katoliklikte geçerli olmayan **boşanma** hakkını da ta-

nımıştı. Kilisenin kuruluşundan başlayarak sürdürdüğü özel yaşamla ilgili bu görevlerden yoksun bırakılması, **laik anlayış** doğrultusunda çok önemli bir aşamayı oluşturmuştu. Napoleon Bonaparte döneminde yürürlüğe konan **Medeni Yasa (Code Civil)** ile de bu anlayış hukuk alanına yansımıştı. Bununla birlikte Fransa'da laisizmin toplumsal yaşamda tümüyle yerleşmesi, çok daha sonraları, XX. yüzyıl başlarında gerçekleşmişti. 1905'te yürürlüğe konan bir yasa ile dinsel kuruluşlar kapatılmış, manastır mensupları ülke dışına çıkmak zorunda kalmışlardı.

Avrupa'da 200 yıllık bir süreçte biçimlenen **laiklik** kavramında **Aydınlanma** ile yaygınlık kazanmaya başlayan anlayışın çok büyük etkisi olmuştur. **Aydınlanma,** bireyi ve aklı ön plana çıkararak akla dayalı felsefelerin doğmasına yol açmış, **laiklik** de bu felsefe ile birlikte gelişmişti. Bilimsel ve teknik alandaki yeni buluşlar ve ilerlemeler de bu gelişmeye katkıda bulunmuşlardı.

Öte yandan Japonya gibi **Şintoizm**'in yaygın olduğu bir Asya ülkesinde laikliğin kabul edilmesi, bu kavramın Hıristiyanlığa ve Avrupa'ya özgü olduğu ve din ile devlet arasında değil, kilise ile devlet arasında bir uzlaşmaya dayandığı yolundaki savların tutarlı olmadığını göstermektedir. 1889 Japon Anayasasında **Şintoizm "devlet dini"** olarak yer almışken İkinci Dünya Savaşından sonra devletin laik olduğu anlayışı kabul edilmiştir. 1946'da yürürlüğe giren yeni Anayasaya, "herkese din özgürlüğü tanındığına, hiçbir dinsel kuruluşun devletten ayrıcalık göremeyeceğine ve siyasal iktidarı etkileyemeyeceğine" ilişkin hükümler konulmuştur. Bununla da yetinilmeyerek devletin ve devlet organlarının dinsel eğitim ve etkinliklerle uğraşamayacağı da belirtilmiştir (Prof. Yukio Uehara'mn 1986 Laiklik Seminerine sunduğu bildiri).

Avrupa'da gelişen **laiklik,** Osmanlı İmparatorluğuna kavram olarak ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında yansımıştı. Batıdaki gelişmeleri öğrenmek ve ona göre devleti yıkımdan kurtaracak düzenlemeler yapmak gereğini duyan Osmanlı yöneticileri ve aydınları XVIII. yüzyıl başlarında gözlerini Fransa'ya çevirdiklerinde laiklik sorunu ile de karşılaşmışlardı. **Tanzimat** düzenlemesinde Fransa'nın örnek alınması bu konuda da etkilenmeyi kaçınılmaz kılmıştı. İngiltere'de kralın aynı zamanda **Anglikan** Kilisesinin başı sayılması, Osmanlı dünyasında pek az biliniyordu ve bilinse de bu durum padişahın **halife-i müslimin** olduğu Osmanlı bireyi için bir özellik oluşturmuyordu.

Osmanlı döneminde laiklik yolundaki önemli girişim, dinsel öğretim veren medreseler dışında temel ya da mesleki öğretimin yapıldığı okulların açılması olmuştu. Böylece Avrupa'da olduğu gibi ilk adım eğitim–öğretimde atılmıştı. Bunu hukuk alanında çıkartılan yeni yasalar izlemişti. Bununla klasik Osmanlı hukukunda var olmayan **hukuk birli-**

ği'ni sağlamak ve şeriatın boş bıraktığı yerleri doldurmak amacı güdülmüştü. Ceza ve Ticaret yasalarından sonra **Mecelle** işte bu anlayışla yürürlüğe konmuştu. Aslında şeriata dayanan **Mecelle,** aile, miras ve eşya hukuku konularında yeni hükümleri de içeren bir medeni yasa niteliği taşıyordu. Bunlarla hukuk alanı laikleşmiş olmuyordu, ama dinsel hükümlerin yanıbaşında laik sayılabilecek maddelere de yer verilmesi önemli bir gelişmeydi.

Laiklik kavramı her alanda ikili bir anlayışın (**dualizm**) yaşandığı **Tanzimat** döneminde Türk düşün hayatına girmeye başlamıştı. Devlet yönetiminde yalnızca şeriatın hükümlerine göre hareket etmenin yeterli olup olmadığı konusundaki ilk tartışmalar da **Yeni Osmanlılar** döneminde ortaya çıkmıştı. Namık Kemal, batıdan bazı değerlerin ve kurumların alınmasını gerekli görüyor, ancak devlet yönetiminde dinsel kurallardan vazgeçilmemesini istiyordu. **İbret** ve **Hürriyet** gazetelerindeki yazılarında Osmanlı devletinin uzun ömürlü olması isteniyorsa **"Şeriat-ı ahmedi'ye bağlı"** kalmasını zorunlu buluyor ve **"Şeriat, devletimizin can ve hayat menbaıdır"** diyordu. Ayrıca **Gülhane Hattı**'nın, sanıldığı gibi bir temel, bir şartname olmadığını, Osmanlı devleti için gerçek temelin şeriat olduğunu ekliyordu. Bu nedenle de hazırlanacak olan anayasanın şeriata uygun olmasını savunuyordu. (**Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar,** I, 180 vd.)

Namık Kemal'in bu görüşlerine karşılık Ali Suavi, Avrupa'da **akıl** ile **kanun**'un, Osmanlı İmparatorluğunda ise **zulüm** ve **köleliğin** geçerli olduğunu söylüyor ve bu durumdan kurtulunması gerektiğini belirtiyordu. Ona göre kölelik iki ayrı kaynaktan besleniyordu: **Cahillik** ve **bağnazlık.** Artık yönetim ve siyaset yöntemlerini **Kuran**'da ve **Hadis**'te aramak anlamsızdır. İbadetler için böyle bir yöntem, yani şeriat kuralları esas alınabilir, fakat devlet işlerinde bu kural geçerli değildir. Bu nedenle **fıkıh**'taki ibadete ilişkin hükümleri dünyayla ilgili olanlardan ayırmalıdır.

Ali Suavi, devlet işlerinin din işlerinden ayrılması gerektiğini belirtmekle sözcüğü kullanmamakla birlikte laikliğe yöneliyor demekti. Böyle bir ayırımın zorunlu olduğunu açıklayan bir görüş de çok geçmeden **Yeni Osmanlılar**'ın koruyuculuğunu üstlenen Mustafa Fazıl'dan gelmişti. Onun imzasını taşıyan ve Padişah Abdülaziz'e seslenen mektubun gerçekte kimin kaleminden çıktığı tartışılmaktadır. Fakat önemli olan Fransızca yazılan bu mektubun 1867 Martında Türkçeye çevrilip onbinlerce nüsha olarak bastırılması ve dağıtılmış olmasıdır. Mustafa Fazıl **"Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur"** diye başlayan mektupta, imparatorluğun çöküntüden kurtulabilmesi için alınması gereken önlemleri sıralıyordu. Bu arada dinin devlet ve dünya işlerine karışmaması gerektiğini vurgulayarak şöyle diyordu:

"Din ve mezhep ruha hitap eder ve bize uhrevi (ahiretteki, öteki dünyadaki) **nimetleri vaat eder. Şu kadar ki milletlerin hukukunu tahdit ve tayin eden** (sınırlayan ve belirleyen) **din ve mezhep değildir. Ve din ezeli** (süregelen) **hakikatler olarak durup kalmazsa, yani dünya işlerine müdahale ederse, her şeyi mahveyler ve kendisi de yok olur!"**

Böylece başlayan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması sorunu, İslamcı akımların güçlendiği II. Aldülhamit döneminde, ancak yönetime karşı olan gruplar ve kişilerce sürdürülmüştü. **Jön Türkler** diye anılan bu grup içerisinde de özellikle Ahmet Rıza ile Dr. Abdullah Cevdet'i anmak gerekir. **Olguculuk** (pozitivizm) akımının Türkiye'ye girmesinde öncülük yapan Ahmet Rıza, İslamiyetin aslında hoşgörülü olduğuna inanıyordu. Fakat devletin yaşaması ve güçlenmesi için **"tam anlamıyla laik bir eğitim"**i zorunlu görüyordu. Dr. Abdullah Cevdet ise, **şeriat** düzeni yerine **laik bir düzen**'in alınmasını istemekle **laiklik** kavramına tam içeriğini vermeye çalışmıştı. Ona göre İslamiyet siyasal alana, devlet yönetimine karışmamalıdır. Yalnızca düşünsel ve toplumsal bir İslamiyet söz konusudur. Bunun sağlanması için de **içtihat** kapılarının yeniden açılması gerekir. O geleceğin Türkiyesini, medrese ve tekkelerin kapatıldığı, muskacılık ve üfürükçülüğün yasaklandığı, fesin kaldırıldığı, edebiyat ve fen kurumlarının çoğaldığı, bütün yasaların toplumun gereksinmelerine göre yeniden düzenlendiği ve çok evliliğin yerine tek kadınla evlenmenin geçtiği bir ülke olarak düşlemekteydi ("Pek Uyanık Bir Uyku", **İçtihat,** 1912).

İkinci Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, **laiklik** sorunu, devlet işlerinin din işlerinden ayrılması boyutunda da olsa artık önemli konulardan biri olarak gündeme girmişti. O yıllarda **Türkleşmek – İslamlaşmak – Muasırlaşmak** (çağdaşlaşmak) formülünü ortaya atan Ziya Gökalp'ın de henüz **laik bir düzen** düşünmediği görülmektedir. Bu nedenlerle laikliğin gerçek boyutları ile algılanması ve uygulamaya yönelinmesi için Kurtuluş Savaşını ve Atatürk devrimini beklemek gerekmişti.

c) Laiklik Yolunda İlk Adımlar

Gençlik yıllarından başlayarak dinlerin ortaya çıkışları ve yayılmaları sorununa ilgi duyan, özellikle de İslam tarihini ayrıntılarıyla inceleyen Mustafa Kemal, dinleri toplumsal hayat için gerekli bir kurum olarak kabul ediyordu.

Bu inançla ulusal kurtuluş savaşı döneminde bütün maddi ve manevi güçlerle birlikte harekete geçerken, din çevrelerinden de yararlan-

mayı kaçınılmaz bulmuştu. Bu doğrultuda, o dönemde yabancı devletlerin sömürgesi olan ya da işgal altında bulunan Müslüman ülkelerin bağımsızlığa kavuşturulması amacıyla kurulan **Muvahhidin Cemiyeti** (Birlikçiler Derneği) ile de işbirliği yapmayı gerekli görmüştü.

1919'da kurulan **Muvahhidin Cemiyeti**'nin amacı tüzüğünde şöyle belirtilmişti: **"Tüm dünya Müslümanlarını hilafetin etrafında toplamak ve otonomilerini, bölgesel ve kültürel bağımsızlıklarını dikkate alarak aralarında dayanışma birliği oluşturmak."**

Osmanlı halifeliğinin etrafında federasyon biçiminde bir **pan-islamizm** güden dernek, İslam ülkelerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarından sonra, her ülkeden gelecek delegelerin katılımı ile İstanbul'da ya da ona yakın bir yerde bir genel toplantı düzenlemeyi öngörüyordu. Bu dernek meclisinin alacağı karar doğrultusunda da **pan-islamizm** uygulamaya konulacaktı. Gereksiz yere kan dökülmesinden yana olmayan ve ancak zorunluluk halinde silaha başvurmayı kabul eden dernek kurucuları, amaca üyelerinin maddi ve manevi desteğiyle ulaşmayı kararlaştırmışlardı. Bunun için Halep, Şam, Bağdat, Kuveyt, Kahire ve Bombay gibi kentlerde merkezler açıp para toplamaya koyulmuşlardı.

Sıvas Kongresi'nden sonra **Muvahhidin Cemiyeti**'nin çalışmalarını o yörede yoğunlaştırdığı görülmektedir. Derneğin ilk genel kurul toplantısı 11 Kasım 1919'da Zara ilçesinde yapılmıştı. Türkiye içinden ve dışından 37 delegenin katıldığı bu toplantının, Mustafa Kemal'in ve **Temsilciler Kurulu**'nun bilgisi ve desteği çerçevesinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. **Temsilciler Kurulun**'ndan Bekir Sami Kunduh'un bu toplantıya katılarak bir konuşma yapması ve seçimler sonucunda oluşturulan yürütme kurulunda Mustafa Kemal ile Rauf Orbay'a yer verilmesi bunu kanıtlamaktadır. Kunduh, Hıristiyan Avrupa'nın sömürücü baskısından kurtulabilmek için Müslüman dünyasında kardeşlik ve dayanışmanın sağlanması gerektiğini belirtmişti. 6 ay süre için seçilen 8 kişilik yürütme kurulunda Mustafa Kemal ile Rauf Orbay'ın bulunması ise Türk kurtuluş savaşı için daha da önem taşıyordu. Bu, **Muvahhidin Cemiyeti**'nin bundan böyle etkinliklerinin Mustafa Kemal ve arkadaşlarının istediği yönde ve içerikte yürütüleceğinin göstergesiydi. Nitekim derneğin üçüncü toplantısı 10 Aralık 1919'da Sıvas'ta yapılmıştı. Mustafa Kemal burada yaptığı konuşmada, dernek merkezinin Temsilciler Kurulu'nun gideceği Ankara'ya taşınmasını istemiş ve Türk kurtuluş savaşını destekleyici kararlar alınmasını sağlamıştı. Gerçekten de o gün, derneğin **Temsilciler Kurulu** ile ortak hareket etmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca derneğin bütün şubeleri aracılığı ile dünya Müslümanlarının sömürgeci güçlere karşı ayaklanmaya çağırılması benimsenmişti. Öngörülen askeri hazırlıklar için de Mustafa Kemal ve Rauf Orbay ile onların seçecekleri 3

kurmay subaydan oluşan bir askeri kurul oluşturulması gerekli görülmüştü. Böylece Mustafa Kemal, çok ince bir taktikle pan-islamist amaçla kurulan bir derneği Türk ulusal direnişine katmayı bilmişti (Metin Hülagü, "Muvahhidin Cemiyeti", **Atatürk Yolu** 12, s. 383-392).

Avrupa'yı ilerleten atılımların **Aydınlanma** düşüncesiyle başladığını bilen ve insanın akıl gücünü, yetisini kullanarak karşılaştığı birçok sorunu, evrenin gizlerini çözebileceğine inanan Mustafa Kemal, gençliğinden beri aynı zamanda **Olgucu (pozitivist)** görüşü benimsemişti. Bu nedenle 1930'da ortaöğretimde ders kitabı olarak hazırlanan **Tarih** kitabında dinler konusunu insan zekâsının ürünü toplumsal bir olgu olarak değerlendirmişti. Çok Tanrılı dinlerden Tanrısal esine (vahye) dayalı tek Tanrılı dinlere doğru gelişmeyi irdelerken şu çarpıcı saptamalarda bulunmuştu:

"Herhalde şunu kabul etmek lazımdır ki hayat tabiatın haricinden gelmiş değildir ve tabiatın fevkinde bir âmilin (üstünde bir etkenin) **eseri de değildir...**

"Hayvanlardan ve tabiatın kuvvetlerinden yüzlerce Allahlara insanları taptırmanın maskaralık olduğunu anlayan papazlar, belli başlı Allahları üçe indirmişlerdir: Baba (Osiris), Oğul (Horüs), Ana (İsis). Teslis (üçleme) denilen itikadın esası budur. Masum ve cahil insanları yüzlerce Allaha taptırmak veya Allahları muayyen gruplara toplamak ve en nihayet bir Allah kabul etmek, siyasetin doğurduğu neticelerdir."

Ortaya çıkışları ve gelişmeleri ne şekilde olursa olsun dinlerin kişiyi ve toplumu yönlendiren etkenlerden biri olduğu kuşkusuzdu. Vatan sevgisiyle dolu olan ve bağımsızlıktan yana olan nice din adamı Türk ulusal direnişinin içinde yer almış ve kimi yerlerde de öncülük görevini üstlenmişlerdi. Mustafa Kemal de onlarla birlikte hareket etmeyi yararlı görmüştü. Bu nedenle TBMM'nin açılışını cumaya erteleyip dinsel tören yapılmasına olanak sağlamakta sakınca görmemişti.

Mustafa Kemal'e göre toplumsal kökenleri bulunan dinler aslında kişisel birer inanç sistemidir. Bir konuşmasında bunu açıklıkla dile getirmişti:

"Din gerekli bir kurumdur. Dinsiz ulusların devamına olanak yoktur. Yalnız şurası da var ki, din, Allah ile kul arasındaki bağlılıktır. Softa sınıfın din simsarlığına izin verilmemelidir. Dinden maddi yarar sağlayanlar iğrenç kimselerdir."

İşte o bu duruma son vermeyi ve dine yüklenen çoğu kişisel yorumlardan kaynaklanan boş inanları, hurafeleri ortadan kaldırmayı zorunlu görüyordu. Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde Fransız yazarı Maurice Pernot'ya verdiği demeçte şunları söylemişti.

"Türk ulusu dindar olmalıdır; yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır demek istiyorum. Halbuki Türkiye'ye bağımsızlığını veren bu Asya ulusunun içinde daha karışık, sun'i (yapay), batıl itikatlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller sırası gelince aydınlanacaklardır." (**ASD**, III, 70)

Atatürk, laikliği salt vicdan özgürlüğü ya da din ve devlet işlerinin biribirinden ayrılması olarak değil, kişilikte, toplumda ve devlet hayatında çağdaş değerlere ulaşmayı sağlayan bir düşünce biçimi, bir ilke diye değerlendirmiştir. Bu yüzden de onu belleklere, vicdanlara ve hukuka yerleştirmek için, adım adım ilerlemeye özen göstermişti. Bu açıdan bakıldığında 3 Mart 1924, **Hilafet'in** ve **Şer'iye ve Evkaf Bakanlığı**'nın kaldırılması, Öğretimin birleştirilmesi (**Tevhid-i tedrisat**) ile, laiklik ilkesinin kabul edilip hayata geçirilmesi yolunda ilk büyük adımların atıldığı tarih olmuştu. Bunu, öğretimin ve hukukun laikleşmesini sağlayan **medreselerin, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması,** dinsel sanılan **sarık** ve **fesin** yerine **şapka** giyilmesi ve **Medeni Yasa**'nın yürürlüğe konulması izlemişti. Daha sonraları da şer'i hükümleri yerine getirmeyi TBMM'nin görevleri arasında sayan hüküm ile Cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin yeminlerinin sonundaki **"Vallahi"** (Tanrıyı tanık tutarım) biçimindeki dinsel deyim Anayasa metninden çıkartılmıştı.

Atatürk'ün **Söylev**'inde belirttiği nedenlerle 9 Nisan 1928'de Anayasada yapılan bu değişiklik, gerçekte din ile devlet işlerinin biribirinden ayrılması demekti. Nitekim İ. İnönü ve 120 arkadaşının önerdikleri değişikliğin gerekçesinde bu ayırımın gözetildiği açıkça belirtilmiş, ayrıca **laiklik'in dinsizlik olmadığı** da vurgulanmıştı:

"Çağdaş uygarlığın kamu hukukunda, ulusal egemenliğin meydana çıkmasına dayanak olacak en gelişmiş devlet şeklinin **laik ve demokratik cumhuriyet** olduğu kabul edilmiştir.

"Aslında devlet, bir tüzel kişilik, bir manevi varlık olduğuna göre, kendisi soyut bir kavramdır. Dinin maddi kişilere yüklediği yükümleri, farzları eylemli olarak yapmasına imkân tasarlanamaz.

"Din ve devletin ayrılma prensibi, devletçe ve hükümetçe dinsizliğin desteklendiği anlamını kapsamına almamaktadır. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, dinlerin devleti idare edenlerle edeceklerin elinde araç olmaktan kurtuluş güvencesidir.

"Çağdaş hukuk biliminden ve geçmişten aldığı deney ve bilgileri göz önünde tutan Türk devrimi, din ile dünya işlerini karıştıran maddeleri kaldırarak, Türkiye Cumhuriyetine pürüzsüz bir surette gerçek durumunu kazandırmış olacaktır..."

Anayasadaki bu değişikliğe koşut olarak yeni bir **Abece**'nin kabul edilmesi, Türkçenin yapısına uygun kolay okunup yazılabilen bir dizge

sağlamanın yanında harflere kutsallık yükleyen boş inanı da sarsmıştı. Bütün bunların dışında Şeyhlik, Seyitlik, Şeriflik vb.. sanların kaldırılması, Miladi takvimin kabul edilmesi ve hafta tatilinin cuma gününden pazara alınması da bir yönüyle laik düşünceyi pekiştirmek, laik yaşamı gerçekleştirmek doğrultusunda yapılan girişimlerdi.

Atatürk, laikliği, halk egemenliğine dayalı Cumhuriyetin en belirgin niteliği; olmazsa olmaz koşulu olarak görüyordu. Bu nedenle kişisel ve toplumsal hayatta olduğu kadar devlet yönetiminde ve siyasal hayatta da laik düşüncenin esas alınması konusunda ısrarlı davranıyordu. Bunu gözardı etmenin, ya da yeterince önemsememenin ne gibi aksaklıklara, gerici eylemlere yol açabileceği, **Terakkiperver Cumhuriyet Partisi** girişimini izleyen Şeyh Sait ayaklanmasında acı ile yaşanmıştı. Bu yüzdendir ki **Serbest Cumhuriyet Partisi**'nin kurulması aşamasında Fethi Okyar ile **Laik Cumhuriyet** konusunda mektuplaşma yoluyla bir tür anlaşma yapmayı gerekli görmüştü. Okyar, kuracağı partinin gerçek Cumhuriyetçi ve **"bütün manası ile laik"** davranacağına söz verirken Atatürk, **"Laik Cumhuriyet"** esasında beraber olmayı kendisinin **"siyasal hayatta bir taraflı olarak daima aradığı temel"** olduğunu belirtmişti. Böyle olmasına karşın Menemen olayında Kubilay'ın başını kesenlerin "Halifeyi, şeriatı, fesi geri getireceğiz" diye ayaklanmış olmaları, demokrasinin yerleşmesi ve toplumun çağı yakalayabilmesi için laiklik anlayışını yerleştirmenin ne denli önemli olduğunu bir kez daha göstermişti.

ç) CHP Tüzüğüne Göre Laiklik

İşte **laiklik** CHP'nin tüzüğüne alınırken, bu gelişmelerin ve acı anıların ışığında çok yönlü bir kavram olarak değerlendirilmiş ve şöyle tanımlanmıştı:

"Parti, devlet yönetiminde bütün yasaların, düzenlemelerin ve yöntemlerin, bilim ve tekniklerin çağdaş uygarlığa sağladığı esas ve biçimlere ve dünya gereksinmelerine göre yapılmasını ve uygulanmasını kabul etmiştir.

"Din anlayışı vicdana ilişkin olduğundan parti, din düşüncelerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı, ulusumuzun çağdaş ilerlemede başarılı olmasının başlıca etkeni görür."

Bu çok yönlü ve kapsamlı tanımda şu önemli noktalar saptanabilir:

1) Laiklik, yalnızca dinsel bir kavram, bir vicdan özgürlüğü diye algılanmamıştır.

2) Laiklik, salt, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması demek de değildir.

3) Dinsel eylemlerle birlikte dinsel düşünceleri de hem dünya işlerinden hem de siyasetten ayırmak demektir. Bu nedenle din ve devlet işlerini ayrı tutuyorum deyip, ele Kuran alarak meydanlara çıkmak, öğrenme ya da ibadet dışında güncel sorunlar için âyet ve hadis okuyup yorumlar yapmak, ya da "dinin emrinde siyaset" istemek, laiklik ile bağdaşmayan davranışlar olup dini siyasete araç etmek demektir.

4) Laiklik, devlet yönetiminde yasaların, her türlü düzenlemelerin ve uygulanacak yöntemlerin, dinsel kurallara göre değil de, şu 2 nokta gözetilerek saptanmasını gerektirir: Bilimin ve teknolojinin verilerine uygun olma-dünya, dolayısiyle de Türk toplumunun gereksinmelerini karşılayacak nitelikte olma.

Bu da hukukun, güncel yaşamın ve aynı zamanda düşüncenin laikleşmesi, bilimin kılavuz alınması demektir. Örneğin yağmurun nasıl yağdığı ve neden yağmadığı günümüzde bilimsel kesinlik kazanmışken, yağmur duasına çıkmak, kişiyi tatmin etmekten başka bir anlam taşıyamaz. Bu, bir yönüyle de Arabistan'ın yeterince dua edilmediği için çölleştiği anlamına gelir!.

Bütün bunları dikkate alan Atatürk, **Medeni Bilgiler** kitabında da laikliği **vicdan özgürlüğü** dışında çok yönlü bir kavram olarak CHP tüzüğünde yer aldığı biçimde tanımlamıştı. Vicdan özgürlüğü için de şu tanımı yapmıştı:

"Vicdan özgürlüğü: Her kişi, istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine özgü siyasal bir düşünceye sahip olmak, mensup olduğu dinin gereklerini yapmak veya yapmamak hak ve özgürlüğüne sahiptir. Kimsenin düşüncesine ve vicdanına egemen olunamaz."

Burada dikkati çeken, dinsel inanç ve düşüncelerle birlikte siyasal bir düşünce taşımanın, siyasal bir akımdan yana olmanın da **vicdan özgürlüğü** çerçevesine alınmış olmasıdır.

Laiklik ilkesi 1931'den başlayarak işte böyle tanımlanmıştı. 1937 Şubatında öteki 5 ilke ile birlikte Anayasa hükümleri içine sokulurken de bu tanım esas alınmıştı. Bu nedenle laikliğin geçerli bir tanımının yapılmadığını öne sürmek, gerçeklere uymamaktadır.

Türk aydınlanması, aklın ve bilginin, bilimin kılavuz edinilmesi, ancak laik düşüncenin yerleşmesi ile gerçekleşebilirdi. Yalnız dinler arasında değil, mezhepler ve tarikatlar arasında geçmişte görülen ve zaman zaman kanlı olaylara yol açan çatışmalar ancak **laiklik** ilkesinin benimsenmesi ile önlenebilirdi.

d) Dini Düzeltme Bildirisi

Din ve devlet işlerinin ayrılmasına yönelindiği ve Anayasada bu amaçla değişiklik yapıldığı 1928 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerince **Dini Düzeltme Bildirisi (ıslah beyannamesi)** adı verilen bir rapor düzenlenmişti. Fuat Köprülü, İsmail Hakkı İzmirli, Halil Nimetullah Öztürk, Mehmet Ali Ayni, Şerafettin Yaltkaya, Hilmi Ömer Budda, Yusuf Ziya Yörükân, Arapkirli Hüseyin Avni ve Halil Halit'in imzalarını taşıyan rapora **bildiri** başlığı konmuştu.

"Büyük Türk Devrimi"nin dilde, ahlakta, hukukta, ekonomide ve sanatta büyük dönüşümler yaptığının belirtilmesiyle başlayan bildiride, "toplumsal bir kurum" olan dinin de bu gelişimin yolunu kovalamak zorunda olduğu vurgulanıyordu. Ancak dinde böyle bir **"reform"** olanağı bulunmasına karşın, olası tepkilere yol açmamak için, bu düzeltmenin bilimsel yöntemlerle yapılması gerektiği de anımsatılıyordu. Raporu düzenleyenler, önerilerini 4 öbekte toplamışlardı:

1) **Tapınma biçiminde:** İbadet yerleri temiz, düzgün, oturulabilecek biçimde olmalı, sıralar, elbiselikler yapılmalı.

2) **Tapınma dilinde: Tapınmada kullanılan dil Türkçe olmalıdır. Âyetler**'in, **Hutbe**'lerin, duaların Türkçe biçimleri kabul edilmeli ve uygulanmalıdır.

3) **Tapınmanın görünüşünde:** Tapınmalar, güzel, coşturucu biçimde yapılmalı. İbadet yerlerinde dinsel müzik niteliğinde çağdaş ve enstrümantal müziğe kesinlikle gereksinim vardır.

4) **Tapınmanın ideolojisinde: Hutbe**'lerin bugünkü biçimleri ve içerikleri yeterli değildir. Onlarda önemli olan, bilimsel ya da ekonomik düşünceler değil, dinsel değerler ve felsefi içeriktir. Bu da yalnız **Kelam** ve **Tasavvuf** ile sağlanamaz. Asıl önemli olan **Kuran**'ın Türkçesi de değil, **Kuran**'ın ve İslam dininin insancıl içyüzünü gösteren bir felsefe araştırması yapmaktır.

Raporu düzenleyenler, o zamana kadar yapılmamış olan böyle bir araştırmanın İlahiyat Fakültesinde yapılabileceğini de belirtmişlerdi (Metin. Ek: III).

Sözkonusu rapor ya da bildiriyle ilgili olarak bugüne değin çok değişik hatta çelişik yorumlar yapılmıştır. Kimileri, onu hazırlayanları "mabetleri puthaneye, camileri konser salonuna çevirmek" istemekle suçlarken (Necip Fazıl Kısakürek gibi), bazıları da Atatürk'ün din adamlarının yeniden güçlenmesini istemediği için bu önemli önerileri uygulamaya koymadığını öne sürmektedir (Dankwart Rustov, Uriel Heyd, Mete Tuncay). Hatta Kemalizm'in bu görüşü ya da önerileri kabul etmediği (G. Ja-

eschke) kamuoyunun tepkisi nedeniyle uygulamayı bıraktığı, böylece de kendi yenilgisini hazırladığı (Şerif Mardin) öne sürülmektedir.

Bütün bunlar, olayların içyüzünü ve Atatürk'ün kişiliğini gözardı ederek kuramsal olarak yapılmış yorumlar gibi görünmektedir. Atatürk'ün dinde reform yapan bir Luther olmak istemediği kesindir. Onun önem verdiği ve sık sık da yinelediği, dini hurafelerden arındırmak, vicdanlarda yer tutan bireysel bir alana indirgemek, bağnazlığı önlemek ve dinin ya da din adına hareket edenlerin devlet yönetimini, toplumsal yaşamı, siyaseti yönlendirmesini önlemektir. Öyle ki dini siyasete araç edenlere karşı gerektiğinde tek başına savaşacağını çok çarpıcı biçimde açıklamaktan da çekinmemiştir. 1923 Ocak ayında Konya Türkocağı'ndaki konuşmasında böyle davrananlara ilişkin olarak şunları söylemişti.

"Onların olumsuz yönde atacakları bir adım yalnız benim kişisel imanıma eğil, yalnız benim amacıma değil... O adım benim ulusumun hayatıyla ilgili; o adım ulusumun hayatına karşı bir kasıt, o adım ulusumun kalbine havale edilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle aynı düşüncedeki arkadaşlarımın yapacağı şey, mutlaka ve mutlaka o adımı atanı tepelemektir...

"Sizlere bunun da üstünde bir söz söyleyeyim. **Var sayalım eğer bunu sağlayacak yasalar olmasa, bunu sağlayacak Meclis olmasa, öyle olumsuz adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepelerim.**" **(ASD,** II, 146)

Kendisinin isteği üzerine hazırlanıp hazırlanmadığı bilinmeyen ancak üyelerden ikisinin, Babanzade Ahmet Naim ile Ferit Kâni **(Kam)**'nin imzalamaktan çekindikleri bildirideki önerilerin tümünü uygulama yoluna da gitmemiştir. Bunda varlığına son verilen **Bâb-ı meşihat (Şeyhülislamlık)** yerine İlahiyat Fakültesi'ni geçirmek istemeyişinin de payı kuşkusuz ki vardır. Ancak raporda uygulanabilir görünen ve kendi düşüncelerine uygun bulunan kimi önerileri yaşama geçirmekten de çekinmemiştir. Bunların başında da tapınma dilinin Türkçeleştirilmesi gelmektedir.

e) Tapınma Dilinin Türkçeleştirilmesi

Bugünkü bilgilerimize göre **hutbe**lerin Türkçe olması gerektiğini öne süren ve namaz surelerinin de Türkçe olabileceğini savunan ilk Türk aydını Ali Suavi olmuştu. Atatürk de hutbenin Türkçe yapılmasına ve belirli bir içerik taşıması gerektiğine **Dini Düzeltme Bildirisi**'nden

yıllarca önce karar vermiş ve bunu uygulamıştı. Daha 1 Mart 1922'de TBMM toplantısını açarken şöyle konuşmuştu:

"Minber'den halkın anlayacağı dille ruha ve beyine seslenmekle, Müslüman kişinin bedeni canlanır, beyni arılaşır, imanı kuvvetlenir." (**ASD**, 1, 231)

Ondan bir yıl sonra, 7 Şubat 1923'te Balıkesir Paşa Camiinde **minber**'e çıkarak "Ey millet!" diye başlayan Türkçe bir konuşma yapmış, yani **hutbe** okumuştu. Ne ki onun hutbe anlayışı, İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinin görüşlerinden farklıydı. O, "Hutbeden amaç, halkın aydınlatılmasıdır, ona doğru yolun gösterilmesidir" diyerek bunun da halkın anlayabilecği bir dil ile, Türkçe yapılmasının zorunlu olduğunu belirtmişti (**ASD**, II, 95 vd). Buna karşılık raporu hazırlayanlar Türkçe hutbenin felsefi içerikli olmasını önermişlerdi.

Hutbelerin Türkçe okunmasına başlanmasından sonra Atatürk, **Kuran**'ın Türkçeye çevrilmesine ve **Ezan**'ın Türkçeleştirilmesine yönelmişti. Türk tarihi boyunca **Kuran**'ın birçok çevirisi yapılmıştı. Ancak bunlar bireysel gereksinmeler için kullanılmakta olup ibadetlerde hep Arapça metnin okunması sürdürülmüştü. Saltanatın son yıllarında İstanbul basınında Kuran'ın Türkçe okunmasını ve yazılış kurallarının değiştirilmesini dileyen bazı yazılar çıkmıştı. Fakat Vahidettin yönetimi, böyle bir eğilimi **"bid'at-i şeni'a"** (dine tümüyle aykırı bir davranış, yenilik) diye niteleyerek bu tür yayınların önlenmesini emretmişti (Sadık Albayrak, 154 vd).

Atatürk, 1930 Martında Alman tarih yazarı Emil Ludwig ile konuşmasında, **Kuran**'ın Türkçeye çevrilmesini istediğini söylemişti (**ASD**, III, 85).

Avrupa'da Katolik Kilisesinin baskısına karşı ayaklanarak **Reformasyon** denen büyük akımın öncüsü olan M. Luther'in öncelikle yaptığı **İncil**'i Almancaya çevirmek olmuştu. Böylelikle Alman halkı o zamana kadar Latince olduğu için pek anlayamadığı kutsal kitabının içeriğini kolaylıkla öğrenebilmişti. Oysa İslam dünyasında **Kuran**'ın toplumsal/ulusal dillere çevrilmesine onun Rab'ca olması gerektiği savıyla genelde karşı çıkılmıştı. Kimi İslam Türk devletlerinde ve Osmanlı İmparatorluğunda yapılan çeviriler de basımevinin yokluğu nedeniyle yaygınlaşamamıştı. 1727'de ilk Türk basımevini açan İbrahim Müteferrika'ya verilen izinde bile, yalnız **Kuran**'ı değil dinsel içerikli kitaplar basmaması şart koşulmuştu. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra din kitaplarının basımına 1803'te olanak sağlanmış fakat **Kuran** üzerindeki yasak sürdürülmüştü. Bu yüzden Türkiye'de ilk **Kuran** ancak 1874'de ve Arapça metniyle basılabilmişti.

Atatürk, bu olumsuzluğun doğurduğu sonucu şöyle anlatıyordu:

"Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar. Bunun için Kuran Türkçe olmalıdır. Türk, Kuran'ın arkasından koşuyor, fakat onun ne dediğini anlamıyor. Benim maksadım, arkasından koştuğu kitapta ne olduğunu Türk anlasın."

Oluşturulan bir kurul tarafından Türkçeleştirilen **Kuran'ın Yasin Sûresi,** ilk kez 22 Ocak 1932 Cuma günü Yerebatan Camiinde düzenlenen **Mevlit**'te okunmuştu. Türkçe Kuran'ın tümü de 30 Ocak 1932 Kadir gecesinde **Ayasofya** Camiinde okunmuş ve radyodan da yayınlanmıştı.

O yıllardan bu yana **Kuran**'ın birçok Türkçe çevirisi yapılmışsa da genellikle bunlarda tam bir çeviri yerine **meâlen** (anlam olarak) çevirme ile yetinilmiştir. Bunda da kutsal kitabın tam anlamıyla çevirisinin yapılamayacağı, bunun din açısından sakıncalı olduğu yolundaki savların büyük etkisi vardır. İbadetlerle her tür dinsel törenlerde **Kuran**'ın Arapça metni okunduğu için de bu çeviriler yaygınlık kazanamamaktadır.

Türkçe Bzan'a gelince, namaza çağrı niteliğinde olup kutsal bir içeriği bulunmayan **ezan,** Arapça sözlerindeki anlama uygun olarak ünlü hafızlardan oluşan bir kurul tarafından çevrilmişti. Kurulda Sadettin Kaynak, Beşiktaşlı Rıza, Hafız Burhan, Kemal, Enderunlu Yaşar, Ali Rıza Sağman, Adliyeden Fahri ve Galatasaraylı öğretmen Nuri görev almışlardı. Ezan şöyle Türkçeleştirilmişti:

"Tanrı uludur, Tanrı uludur!

"Şüphesiz bilirim, bildiririm Tanrıdan başka yoktur tapacak,

"Şüphesiz bilirim, bildiririm Tanrının elçisidir Muhammet.

"Haydin namaza, haydin felaha!"

Bu metin 1932 başlarında birkaç kez denenmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığının 18 Temmuz 1932 günlü genelgesiyle de tüm ülkede ezanın Türkçe okunmasına geçilmişti.

Laiklik, Anayasa ilkeleri arasına alınırken İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, bunun gerekçesini belirtirken şunları söylemişti:

"Türklerin maneviyatı için, kendi temiz ahlakını geliştirmesi yeter. Laiklik ile biz, dinin memleket işleri üzerinde güçlü etken olmasını önlemek istiyoruz... Hiçbir din, onu savunmak için Türkler kadar güçlü ve özverili bir ulusa sahip olmamıştır. Dinler mabetlerde kalmalı, maddi hayatın ve dünyanın işlerine karışmamalıdırlar."

Bu anlayışladır ki, dinler ve kültürler arasında hoşgörüyü, yakınlaşmayı sağlayabilmek için, Hıristiyanlar ve Müslümanlar için ayrı ayrı açılardan önemli sayılan **Ayasofya,** 24 Ekim 1934 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararı ile bir anıt müzeye çevrilmişti. Balkan Savaşı sırasında Bulgarların İstanbul'a girdikten sonra **Ayasofya**'nın kubbesine bir put

(ikon) asarak kiliseye çevirecekleri söylentileri yayılmıştı. Hatta komşu Hıristiyan hükümet başkanlarının da ilk törende bulunmak için çağırılacakları söyleniyordu. Bu söylentileri duyduğunda çok üzüldüğünü ve **Ayasofya**'yı sözkonusu âyin sırasında tahrip etmeyi bile önerdiğini söyleyen İbrahim Temo burasının müzeye çevrilmesini şöyle değerlendirmişti: "Cumhuriyet idaresi, bu eski çıbanın bir gün delinip Türk Rum milleti arasında, özellikle taassup sonucu Avrupalıların bir müdahalesine meydan vermemek düşüncesine dayanarak bu eski mabedi müzeye çevirme uygarlığını gösterdi!"

Atatürk Türkiyesinde laiklik, ulusçuluğun, cumhuriyetçiliğin, halkçılığın ve demokrasinin önkoşulu, kısacası devrimin ana ekseni olarak ele alınmıştı. Toplumsal bütünleşmeyi sağlayacak harcın da laik düşünce ve yaşam biçimi olduğuna inanılmıştı. Bu nedenle yalnız din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasıyla yetinilmemiş, dinin siyasetle olan bağlantısına da son verilmişti. Bunların dışında laik anlayışın ancak eğitim öğretimle sağlanabileceği gerçeğinden hareketle eğitimin, toplum düzeninin ve temel insan haklarının korunması için de, hukukun laikleşmesine önem verilmişti.

Bir İslam ülkesinde ilk kez kabul edilen laiklik ilkesinin, yüzyıllarca dinsel kural ve yorumlarla davranışlarını ayarlayan Türk toplumunda olduğu kadar öteki Müslüman ülkelerde de yankılara yol açması doğaldı. Burada dikkati çeken, halifeliğin kaldırılması nedeniyle Türkiye'de dinin elden gittiğini öne süren dıştaki çevrelerin son yıllarda eleştirilerini azaltırken yurtiçinde laiklik karşıtı görüşlerin ve eylemlerin güçlenmesidir.

İkinci Dünya Savaşından sonra İslam Birliği güç kazanırken **Senegal** gibi nüfusunun çoğu Müslüman olan bir Afrika ülkesinin laikliği kabul etmiş olması her nedense dikkatlerden kaçmaktadır. 1986 Nisanında UNESCO'nun desteğiyle Ankara'da düzenlenen "Çağdaş Uygarlık Karşısında Gelenekçi Kültürler: Laiklik Kavramı" konulu seminerde bir bildiri sunan Senegalli Prof. Mamadou M. Niang'ın verdiği bilgilere göre Senegal Anayasası, ülkedeki rejimin **"laik, demokrat ve sosyalist"** olduğunu belirten bir hüküm içermektedir.

Öte yandan katı bir **İslam Cumhuriyeti** rejiminin hüküm sürdüğü İran'da Humeyni karşıtı Halkın Mücahitleri örgütü önderlerinden Mesut Racavi'nin bir Türk gazetecisine yaptığı şu değerlendirme de anılmaya layıktır:

"Ben istemez miyim İran da Türkiye gibi laik bir Müslüman ülke olsun? Ama benim ülkem sizinkinden yüzyıllarca geri kaldı. Bize Atatürk gibi bir önder lazımdı, Şah geldi. Siz çok şanslı bir ülkenin çocuğusunuz." (**ASDH**, 51.)

Atatürk ve arkadaşlarınca böyle anlaşılıp ugulanmasına karşın **laiklik** ilkesinin 15 yıl gibi kısa bir sürede, yüzyıllardır belleklere ve ruhlara yerleşmiş düşünceleri, varsayımları söküp atması kolay değildi. Hele belirli kişilerin ve çevrelerin laikliği dinsizlik diye suçlamaları, "din elden gidiyor, şapka giymek kâfirliktir, Allah kelamı olan Kuran başka dillere çevrilemez, Ezan-ı Muhammedi Muhammed'in dilinde okunmalı" yollu açık ve kapalı sözleri ve eylemleri ilk fırsatta laikliğin karşısına çıkarılacak engeller gibi görünüyordu. Böylece 1945'te çok partili siyasal yaşama geçildiğinde, CHP'ne ve onun aracılığıyla Atatürk'e yöneltilen eleştirilerde, laiklikle ilgili sorunlar önemli bir yer tutmuştu. Örneğin Ömer Rıza Doğrul, **ezan**'ın Türkçe okunamayacağını öne sürmeye başlamıştı. Bunun için de "İslamca" adını verdiği bir dile sarılmıştı:

"Türkün bildiği ve benimsediği Ezan-ı Muhammedi Arapçadır, hem Türkçedir, hem de Acemcedir. Hatta hem Hintçedir, hem Çincedir. O, bir müşterek dildir!" (**Selamet**, 25, 7 kasım 1947)

Muhalefet partisinin eleştirileri karşısında CHP yöneticileri de kendilerini savunmak umuduyla din adamı yetiştirmeye yönelmişlerdi. Böylece bir İlahiyat Fakültesi ile İmam-Hatip kursları açılmıştı. 1950 seçimlerinde işbaşına gelen Demokrat Partinin ilk girişimi de, ezanın Türkçe okunmasına son verip Arapçaya dönmek olmuştu (16 Haziran 1950).

Görünüşte **Ezan**'ın Türkçe okunmasını zorunlu kılan yasa maddesi yürürlükten kaldırılmıştı. Ama Arapça yasağı kaldırılınca siyasal iktidarın eğilimine uygun olarak hemen **Arapça Ezan**'a başlanılmıştı. Sonra gelen iktidarlar, dahası 27 Mayıs yönetimi bile bu uygulamayı olduğu gibi sürdürmüşlerdi.

Laik Türkiye Cumhuriyetinde yeni kuşaklara gerekli din bilgilerinin nasıl verileceği de tartışmalara yol açan sorunlardan birini oluşturmaktadır. Medreselerin kapatılmasından sonra okullardaki din dersleri de programlardan çıkartılmıştı. Yeniden çok partili siyasal yaşama yönelindiği 1945'i izleyen yıllarda bu dersler ilkokul düzeyinde seçmeli olarak ele alınmıştı. Çok geçmeden dersler ortaöğretime de yaygınlaştırılmış, 1982 Anayasasında ise ilkokulların ikinci döneminden başlayarak ortaöğretim sonlarına kadar '8' yıl süren zorunlu bir **Din Kültürü** dersine dönüştürülmüştür. Buna yönelirken de öne sürülen gerekçeler arasında Atatürk'ün "dinin ancak okulda öğretilebileceği" yolundaki bir konuşması da yer almaktadır. Gerçekte, Atatürk 31 Ocak 1923'te İzmir'de halkla konuşurken **medreseler** hakkında sorulan bir soruyu şöyle yanıtlamıştı:

"Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, diyanetini,

imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır. Orası da mekteptir." (**ASD**, II, 90).

Ancak bu konuşma **halifeliğin** kaldırılması ve **Öğretim Birliği** yasasının kabulünden 13 ay önce yapılmıştır. Atatürk **mektep-medrese ikilemi**'nin sürdüğü o dönemde din öğretimi için okulu yeğlemiştir. İslamiyetin nasıl öğrenileceği hakkındaki asıl görüşünü ise bundan 1,5 ay sonra 16 Mart 1923'te Adana Türkocağı'ndaki konuşmasında şöyle açıklamıştır:

"Tarihimizi okuyunuz, dinleyiniz. Görürsünüz ki ulusu mahveden, esir eden, harap eden fenalıklar hep din kisvesi altındaki küfür ve kötülükten gelmiştir. Onlar her türlü hareketi dinle karıştırırlar. Oysa elhamdülillah hepimiz Müslümanız, hepimiz dindarız. **Artık bizim dinin gereklerini öğrenmek için şundan ve bundan derse ve akıl hocalığına ihtiyacımız yoktur. Analarımızın, babalarımızın kucaklarında verdikleri dersler bile, bize dinimizin esaslarını anlatmaya yeterlidir."** (**ASD**, II, 127)

3- DEVRİMCİLİK

Kemalizm'in dayandığı ilkeleri bütünleştiren **devrimcilik**, hem onun iç devingenliğini sağlayan öğesi, hem de amaç edinilen çağdaşlaşmaya, yenileşmeye ve yenilenmeye yönelik gözü demektir.

Devrimcilik, yüzyılların gerisinden gelen bir devlet yapısını, toplum yaşayışını ve kültür anlayışını çağdaşlaştırmaya çalışırken uygulanması zorunlu bir yöntem olarak ortaya çıkmıştı. Atatürk'ün girişimini, Osmanlı İmparatorluğu döneminde izlenen düzenleme (ıslahat/reform) hareketlerinden ayıran başlıca özellik de, bu yöntem farklılığına dayanmaktadır. XVII. yüzyılda Genç Osman'ın saltanatında başlayan ve belirli alanlarla sınırlandırılan düzenlemeler, imparatorluğu çöküntüden kurtaramamıştı. Bu gerçeği daha okul yıllarında sezen Mustafa Kemal, yurdu koruyup toplumu kalkındırabilmek için gerekenleri birbiri arkasına ve zorlayıcı bir yöntemle yapmak gerektiğine inanmıştı. 1918 Temmuzunda Karlsbad'ta, anı defterine, **"Benim elime büyük bir yetki ve kudret geçerse, ben toplum hayatımızda arzu edilen inkılabı, bir anda bir coup (darbe) ile uygulayacağımı sanırım"** diye yazması, ileride girişeceği büyük devrimin yöntemini de içeren habercisidir.

a) İnkılap/Devrim

Arapça kökenli **İnkılab** sözcüğü, "değişiklik, köklü şekillendirme"

anlamlarında olup, 1789 Fransız İhtilali (révolution) karşılığında da kullanılmıştı. Böyle bir ihtilalden ürken II. Abdülhamit, **"hürriyet (özgürlük)"** sözcüğü gibi **inkılab** sözcüğünün kullanılmasını da yasaklamıştı. Bu nedenle Şemsettin Sami, 1899'da basılan **Kamus-ı Türkî**'sine inkılab sözcüğünü alamamıştı. Ama **inkılab** önlenememiş ve 1908'de Meşrutiyet yönetimine dönüş **inkılab** ve **hürriyetin ilanı** diye nitelendirilmişti.

Mutlakiyet yönetimi **inkılab** sözcüğünü yasaklarken devrim sözcüğünü sakıncalı bulmamıştı. Ş. Sami de Türkçe olan bu sözcüğü sözlüğüne almış ve şöyle tanımlamıştı: **"Çevrilme, katlanma, bükülme, inhina."** Dolayısiyle **devrim**'in "devirme" kökünden türetilmiş bir sözcük olduğu savı, hiçbir temele dayanmamaktadır. Ne yazık ki Abdülhamit döneminde dolanımda olan ve Atatürk'ün 1935'te **inkılab** karşılığında kullandığı **devrim** sözcüğü, 1980'li yıllarda salt, "ihtilal, ayaklanma diye algılanıyor, teröre yol açıyor" savıyla yasaklanmıştı. Hem de Atatürkçülük adına!. Böylece bilimsel gerçekler gözardı edilmiş ve Atatürk'ün **inkılab**'ı ihtilali de içeren geniş kapsamlı bir kavram olarak nitelediği unutulmuştu.

Daha önce de belirtmeye çalıştığımız gibi Atatürk, 5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Fakültesinin açılışında Türk devrimini şöyle nitelemişti:

"Türk inkılabı (devrimi) nedir? Bu devrim, sözcüğün ilk anda işaret ettiği ihtilal anlamından başka, ondan daha geniş bir değişikliği ifade etmektedir."

O, 1933'te de devrimin (inkılabın) tanımı olarak Afet İnan'a şunları yazdırmıştı:

"Devrim, mevcut kurumları zorla değiştirmek demektir. Türk ulusunu son yüzyıllarda geri bırakmış olan kurumları yıkarak, yerlerine ulusun en yüksek medeni gereksinmelere göre ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları koymuş olmaktır." (**Belleten**, 89, s. 204).

Bu, o dönem yöneticilerinin de paylaştıkları bir tanım olmuştu. Örneğin Edirne Halkevinde bir konferans veren Hilmi Uran devrimi şöyle anlatmıştı:

"**Devrim** diye, ulusal ve toplumsal bir heyetin, her türlü hayat ve ilişkilerindeki kötülüğü iyiliğe, eğriliği doğruluğa, eskiliği yeniliğe, haksızlığı haklılığa birdenbire dönüştürmesine ve mesela kötülüğü söküp yerine iyiliği koymasına, eğriliği atıp yerine doğruluğu koymasına, eskiliği atıp yerine yeniliği koymasına, haksızlığı silkip yerine haklılığı koymasına diyorlar.

"Bu tanımda dikkatinize sunmak istediğim bir nokta, ulus bünyesinde yapılan değişikliklerin devrim olabilmesi için, onların birdenbire

yapılmış ve tutalım, kötünün yerine iyinin, eskinin yerine yeninin, birdenbire konulmuş olmasının şart oluşudur." (**Hatıralarım**, 277).

Atatürk, devrim hareketlerinin kimi kez, başlangıçta bir ayaklanma ya da ihtilal diye nitelendirilebileceğini de kabul ediyordu. Buna örnek olarak da Fransız devrimini gösteriyordu. O devrimin yıldönümünde Ankara'daki Fransız Temsilciliğinde düzenlenen törende bunu şöyle dile getirmişti:

"İhtilali, ulusun gerçek hedefine yöneltme ve ulaştırma, ancak bütün ulusun ilgisi sayesinde mümkündür. O zaman ulusun istencini ulusal meclisler yansıtır. Ve başlangıçta ayaklanma ve ihtilal şeklinde görülen hareket, yerini bir devrime bırakır. Fransız ihtilali de bu aşamalardan geçmiş ve ulusun toplumsal vicdanında yerleşmiştir."

Yüzyılın başlarında "dönüşüm" anlamında kullanılan **devrim** sözcüğü, 1935'lerde artık **inkılab** yerine kullanılır olmuştur. Bunu açıklamaya çalışan İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **devrim**'in Fransızcadaki **"révolte" (ayaklanma)** değil, **révolution** karşılığında alındığını belirtmektedir:

"Bu öz Türkçe sözcüğü seçenler, devrim deyince, yalnız ayaklanmayı, yıkmayı **(révolte)** düşünmemişlerdir. **Devrim** sözcüğü, Osmanlıcadaki **inkılab** sözcüğünün, frenkçede de **révolution** sözcüğünün karşılığı olarak alınmış, bütün terimleri kullanmasını bilenler de hep bu anlamda kullanmışlardır... **Devrim** yıkmakla başlar, **évolution** ile sona erer..

"Devrimciliğin ana karakteri yaratıcılık'tır. Devriminin **"birdenbire evrim (évolution brusque)**, Henri Bergson'un **yaratıcı evrim (évolution créatrice)** dediği evrim, yavaş yavaş aşamalar yapmakla değil, birdenbire oluyor." (**Atatürk**, 98 vd, 104).

Gerçekten de Atatürk, giriştiği devrimi kısa sürede ve birbiri arkasına gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bunun gerekçesini de daha başlangıçta açıkça belirtmiştir. İsmail Habib Sevük'ün aktardığına göre henüz Cumhuriyet ilan edilmeden izlenecek yöntem konusunda dikkatleri şuna çekmiştir:

"Türkiye'yi derece derece mi ilerletmeli, âni olarak mı? İki sistem var. Biri malûm, Büyük Fransız İhtilalindeki biçim: Rejimler değişecek, ihtilallere karşı ihtilaller yapılacak. Sağ solu tepeler, sol sağı süpürürken bir de bakılacak ki bir buçuk yüzyıllık zaman geçmiş...

"Bu ulusun damarlarında o kadar bol kan ve önünde o kadar geniş zaman var mı?" (**Atatürk İçin**, 73).

Öte yandan büyük çoğunluğu okuma yazma bilmeyen Türk toplumunda devrim için halkoylamasına başvurma, referandum yöntemini uygulamayı da sağlıklı bir yol olarak görmemiştir. Buna ilişkin eleştirilere de şu yanıtı vermiştir:

"Arkadaşlar, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimler için, nurun ve aydınlığın yoluna gideceğiz. Amaç ve hünerimiz, cahil kitleyi de nurlandırarak yolumuzda yürütmek ve onu aydınlığa çıkarmaktır. Cumhuriyetimizi çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırma isteğimizi köstekleyecek herhangi bir referanduma gitmek, yalnız cehalet değil, hıyanet olur. **% 80'ine okuma yazma öğretilmemiş bir memlekette devrimler plebisitle olmaz.**"

Atatürk, devrim yolunda ilk büyük adımlar atıldıktan sonra da, 1925'te şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"Gerçi çok kısa zamanda çok çabuk ve yoğun denilecek kadar siyasal, toplumsal, yönetimsel devrimler yaptık. Bu yaptıklarımızın süratinden ve yoğunluğundan ancak memnunlukla ve bahtiyarlıkla söz edilebilir. Çünkü bu böyle olmasaydı, kurtuluş ihtimali tehlikeye düşebilirdi..." (**ASD**, II, 209) O, ünlü 10. yıl söylevinde ise, devrimin zaman ölçüsünün yüzyılın devingenlik kavramına göre ayarlandığını vurgulamıştı:

"Bizce zaman ölçüsü, geçmiş yüzyılların gevşetici düşünüş biçimine göre değil, yüzyılımızın sür'at ve hareket kavramına göre düşünülmelidir."

b) Türk Devriminin Temel Özellikleri

Cumhuriyetin 12. yılında toplanan CHP Kurultayında Atatürk, **Türk Devrimi**'ni şöyle tanıtmıştı:

"Uçurum kenarında yıkık bir ülke.. Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar.. Yıllarca süren savaş.. Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet.. Ve bunları başarmak için aralıksız devrimler.. İşte Türk Genel Devrimi'nin kısa bir diyemi.." (**ASD**, 1, 365).

Onun kendisine maletmeyip **"Türk Genel Devrimi"** diye adlandırdığı devrimi öteki ülkelerde görülen devrimlerden ayıran bazı özellikler vardır. Atatürk dönemi Ankarasında yaşayan Avusturyalı diplomat Bischoff, bu ayırımı genel çizgileriyle belirtmeye çalışmıştı:

"Türk devriminde, birden tepen tutkuların, yahut irrasyonel (akla uygun olmayan) heyecanların uzaklaştırılması pahasına, sıkı bir soğukkanlılığın ve politik olanaklar ile zorunlulukların matematik ve stratejik hesabını yapan bir anlayışın egemen olması, devrim yönetimindeki birlik sayesinde olmuştur.

"1919 yılında var olan devrimci olanakları, tek başına olarak Mustafa Kemal görmüştür.

'Türk devriminin bir başka özelliği, ondaki pragmatik içerik ve her türlü teorik (kuramsal) ve ideolojik hazırlığın yokluğudur. Öyle ki Türk devrimi hiç meydanda yokken birden gerçek olmuştur. Ve tarih, böyle ideolojik bir hazırlık için ne Mustafa Kemal'e ne de Türk ulusuna vakit bırakmıştır Her ikisi de devrim yapmak durumuna getirilerek, tarih içinde kendiliğinden birtakım işler yaratmak zorunda bırakılmışlardır.

"Öyle ki, Türk devriminin bütününü yontan Gazi, içinde tasarladığı resmi gerçi önündeki malzemenin özelliğine göre, fakat serbest ve modelsiz yontmaya başlayan heykeltıraşa benzer... Mustafa Kemal, eserinin her tarafını ilk adımda bilmiyordu. M. Kemal, eseri ile yarattıkça tanışıyor ve tanıştıkça onu daha iyi yaratıyordu.

'Yönlendirmenin ve yönetmenin tümüyle hayata göre yapılması, devrimi ve devlet ile toplumun yapılanması işini, önceden kabul edilmiş bir ideal ile karşılaştırmak külfetinden kurtarmıştır. Çünkü böyle bir karşılaştırma nasıl olsa acı sonuçlar ve düş kırıklıkları doğuracaktı. Çünkü, gerçekler dünyasının idealler dünyasına tamamen uyması olanaksızdır. Türk devriminde ise ideal, yeni devlet yaratılır yaratılmaz ortaya çıkmıştır ve bu, yeni Türk dünyasının yapılanmasıdır. Böylece gerçek ile ideal birbirini bulmuştur. Böyle olmakla birlikte üstünlük gerçektedir.

"Burada eski İslam senfonyasının ilk zamanlarında kulağa çarpan, fakat sonradan unutulan motifi ile karşılaşmış oluyoruz: **Hayat, doktrinden üstündür. Yasaları koyan da, değiştiren de toplumdur. İşte bu motif, pragmatik Türk demokrasisinin esas prensibi olmuştur."** (**Ankara**, 209-213).

Ama biraz daha yakından incelendiğinde Türk devriminin temel özellikleri şöyle sıralanabilir:

Devrim, dogma ya da öğretiye dayanmayıp, bir gelişme, çağdaşlaşma modeli ve bir sürekli izlencedir.

Tek yönlü ve kopya edilmemiş olup, bir bileşkedir. Biribirini tamamlayan ayrılmaz parçalardan oluşan bir bütündür. Bir düşünce ve yaşam biçimidir. Süreklilik kazanmıştır ve türlü tepkilere karşın yaşamaktadır. Yöntemi, toplumsal gerçeklere göre saptanmıştır.

Kemalizm'in bir dogma değil, bir gelişme ideolojisi, modeli olduğunu ilgili bölümde ayrıntılarıyla açıklamaya çalışmıştık. Ona dayanan Türk devrimi, evrensel gelişmelerden esinlenmekle birlikte, yurt gereksinmeleri ve toplumsal gerçeklere göre oluşturulmuş bir bileşke/sentezdir. Atatürk, 1937'de bunu şöyle vurgulamıştı:

"Bizim yolumuzu çizen, içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk ulusu ve bir de uluslar tarihinin binbir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız sonuçlardır."

Türk Devriminin **Fransız Devrimi**'nin açtığı yolu izlediğini, ancak kendine özgü nitelikle geliştiğini de şöyle açıklamıştı:

"Fransız ihtilali, bütün cihana özgürlük düşüncesini aşılamıştır. Ve bu düşüncenin bugün de esas ve kaynağı bulunmaktadır. Fakat o tarihten bu yana insanlık ilerlemiştir. Türk demokrasisi Fransa ihtilalinin açtığı yolu izlemiş, ancak kendine özgü belirleyici nitelikle gelişmiştir. Çünkü her ulus devrimini, toplumsal ortamının baskılarına ve gereksinmelerine bağlı olan ve hal ve durumuna ve bu ihtilal ve devrimin zamanının gelmiş olmasına göre yapar." (**ASD,** III, 81).

Bunun gibi, TBMM Hükümeti sistemini Bolşevizm'e benzetenlere de, Bu yönetim biçimi Bolşevik değildir. Çünkü biz ne Bolşevikiz, ne de komünist. Ne biri, ne diğeri olamayız" diye yanıt vermiştir.

Türk devrimi, Kemalizm'in/Atatürkçülüğün ilkeleri diye adlandırılan belli kurallar doğrultusunda gerçekleştirilmiş bir bütün oluşturur. Devrimin öncüsü Atatürk kendisine yöneltilen "En büyük devriminiz hangisidir?" sorusuna şu yanıtı vermişti:

"Benim yaptıklarım biribirine bağlı ve lüzumlu işlerdir. Bana yaptıklarımdan değil, yapacaklarımdan sorunuz." (Kılıç, Ali, 119).

Devrim, bölge ve etnik ayrımcılığım değil, ülke ve ulus bütünlüğünü öngörmüştür. Ulus, **Ulusçuluk** ve **Halkçılık** anlayışı ve uygulaması hep bu doğrultuda olmuştur. Atatürk'ün 'Ulus'u **"Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk ulusu denir"** biçiminde tanımlaması bu birliğin, birleştiriciliğin bir yansımasıdır.

Türk devriminin tartışmasız kabul edilen bir başka özelliği de, kuramsallıkta kalmayıp uygulamaya konulması, böylece bir düşün ve eylem bütünlüğü oluşturmasıdır. Bu bütünlüğün her zaman gözetilmesi gerektiğine inanan Atatürk, yaşamının sonlarında bile buna işaret etmek gereğini duymuştu. 1 Kasım 1937'de TBMM açış konuşmasında şunları söylemişti:

"Büyük sorunumuz, en uygar ve en gönençli ulus olarak varlığımızı yükseltmektir.

"Bu, yalnız kurumlarında değil, düşüncelerinde temelli bir devrim yapmış olan büyük Türk ulusunun devingen ülküsüdür. Bu ülküyü, en kısa bir sürede başarmak için, düşünce ve eylemi birlikte yürütmek zorundayız. Bu girişimde başarı, ancak süreli bir planla ve en akılcı biçimde çalışmakla olabilir."

O, Cumhuriyetin ilanından önce de 20 Mart 1923'te Konya'da gençlerle konuşurken, geri kalmışlığımızın ana nedeninin, gerçeklerden kaçan yanlış düşüncede olduğunu vurgulayarak tutulması gereken yolu şöyle açıklamıştı:

"Ulusu uzun yüzyıllar aymazlık içinde bırakan değişik nedenler arasında, asıl noktayı tek bir sözcükle belirtmiş olmak için diyebilirim ki, bütün yoksulluklarımızın salt nedeni, düşünüş biçimi sorunudur. İnsanlar ve insanlardan oluşan topluluklar, doğru bir düşünce yapısına sahip olmalıdırlar. Düşünüş biçimi zayıf, çürük, yanlış, bayağı olan bir sosyal topluluğun bütün çabası boşunadır..

"Sürekli olarak silahla uğraşma, düşmanlık duyguları yüzünden Batının yenilikleriyle ilgilenmemek, gerilememizdeki etkenlerin diğer önemli bir nedenini oluşturur..." (**ASD,** 1, 401).

Türk devrimi Cumhuriyetin ilk 15 yılında her şeye karşın sürekli olacağını kanıtlamış, Türkün ve Türkiye'nin çehresini değiştirmişti. Bu aynı zamanda bir çağ değiştirme demekti.

c) Devrimciliğin Tanımı

Devrimcilik 1931'de CHP tüzüğüne alınırken şu değerlendirme yapılmıştı:

"Parti, ulusumuzun birçok özverilerle yaptığı devrimlerden doğan ve gelişen prensiplere bağlı kalmayı ve onları savunmayı esas tutar.

"Devrimcilik, Türk ulusunun yükselme aşkını simgeleyen ulusal bir belgittir ve öyle kalacaktır."

1935 Kongresinde ise, **devrim** ile **evrim** ve yavaş ilerleme arasındaki farkı belirleyen bir tanım yeğlenmişti:

"Parti, devlet yönetiminde önlem için derecel (yavaş yavaş) ve evrensel prensiple kendini bağlı tutmaz. Ulusumuzun sayısız özverilerle başarmış olduğu devrimlerden doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmak ve onları korumak parti için esastır."

1937 Şubatında Anayasada yapılan değişiklikle devletin temel ilkeleri arasında yer alan devrimcilik, yalnız o zamana kadar gerçekleştirilmiş olan devrimi değil, ona esas olan öteki ilkeleri de korumayı öngörmektedir. Aynı zamanda toplumun gereksinimine göre, bilimin ve teknik verilerin ışığında onları yeniden yorumlayıp uygulama olanağı da vermektedir.

Türk devrimini yeni kuşaklara anlatmak ve benimsetmek için 1934 Martında İstanbul Üniversitesinde bir **Devrim (İnkılab) Tarihi Enstitüsü,** Ankara'da da Hukuk Fakültesine bağlı bir **Devrim Tarihi Kürsüsü** kurulmuştu. Başbakan İnönü sözkonusu kürsünün açılışında verdiği ilk derste devrimciliğin bu iki yönlü amacını şöyle açıklamıştı:

"Devrimin davası başlıca iki yönde belirmektedir:

"Birinci ve sürekli görev yönü şudur: Geçilen yollardan hiçbir neden ve şekilde geriye dönmemeli, hiçbir neden ve şekilde kazandıklarımızdan kayıp ve feda etmemeliyiz.

"Türk devrimi bu hususta çifte cepheli bir dikkat ve savunma zorundadır. Çifte cephe, dıştan saldırma olasılığına karşıdır. Bir devrim için ölüm darbesi, her şeyin kazanılmış ve emniyette bulunduğunun sanılmasıdır.

"Devrimin ikinci çalışma yönü, olumlu, dinamik ve yapıcı yöndür. Türk ulusunun yüksek bir düzeye varmış bir toplum olması için ilerlemek ve yürümek zorunluluğu ve bu nedenle yeni gereksinmelerin ve yeni engellerin giderilmesi bizim sürekli görevimizdir. Devrimin bu dinamik devamı, hepimizi uzun ve çetin bir yola koymuştur. Devrimciler geniş halk kitlesi içinde onun yeni ve ileri kudret olması için çalışırken, çok zorluklarla uğraşacaklardır."

Sözlerini sürdüren Başbakan, devrimin toplum yaşamındaki devingenliğe uygun olarak canlı ve sürekli olması gerektiğini de belirtmişti:

"Devrimin sürekli olması, hayatın dinamik olan koşullarına uygun bir doğa olayıdır. Türk devrimi sürekli bir işleyiş hamlesi gözü ile görülürse, onun durmasını istemek değil, onun durmasından sakınmak gerekir.

"Ulusal devrimi incelerken vakit vakit ilk bakışta eksik ve çelişik görülebilecek manzaralarında devrimin zikzak yaptığını sanmamalısınız. Bir ana yönün hiç gerilemeden sürekli olarak ve ısrarla devam ettiğini fark etmelisiniz. Yeni Türk toplumunun yeni hayat ilkeleri Türk devriminin gidişine tümüyle egemen olmuştur."

Bu nedenle Atatürk, "**Devrimimiz Türkiye'nin yüzyıllar için mutluluğunu üstlenmiştir**" demişti.

CHP'nin "**6 Oklu bayrak**"la simgeleştirdiği **Kemalizm**'in sözkonusu 6 ilkesi, 1945'te çok partili siyasal yaşama geçildiğinde parti tartışmalarının ana konularından birisi olmuştu. İktidara gelen yeni parti devrimin hızlı yapıldığından yakındığından ve ekonomide de **liberal** görüşü savunduğundan, en sert eleştiriler **devrimcilik** ile **devletçilik** üzerinde toplanmıştı. Bu yüzden 1961 Anayasasında bu iki ilkeye yer verilmemişti. Devrimcilik yerine "insan haklarına dayanma" niteliği getirilmişti. Böylece Türkiye Cumhuriyetinin niteliklerini belirleyen 2. madde "milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti" biçiminde düzenlenmişti. 1982 Anayasasında ise "**milli**" nitelemesi "**Atatürk milliyetçiliği**"ne dönüştürülmüştü.

1X - EĞİTİM VE KÜLTÜR ALANINDA ATILIMLAR

A) EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE AMACIN VE İLKELERİN BELİRLENMESİ

Atatürk, daha bağımsızlık savaşının sürdüğü dönemde toplumsal kurtuluşun ancak laik ve çağdaş bilgilerle donatılmış kuşaklar yetiştirmekle sağlanabileceği inancıyla eğitim-öğretim sorununa eğilmişti. Bunun en somut kanıtı, 16 Temmuz 1921'de Ankara'da bir **Eğitim Kurultayı**'nın **(Maarif Kongresi)** toplanması olmuştu. Burada yaptığı konuşmada, silahıyla savaşmak zorunda kalan Türk ulusunun beyni ile de savaşmak zorunda bulunduğunu belirterek şunları söylemişti:

"Şimdiye değin izlenen öğretim ve eğitim yöntemlerinin ulusumuzun tarihinde en önemli bir etken olduğu kanısındayım. Onun için, bir ulusal eğitim izlencesinden söz ederken, eski dönemin boş inanlardan ve yaratılıştaki niteliklerimizle hiç de ilgisi olmayan yabancı düşüncelerden, Batıdan ve Doğudan gelen bütün etkilerden tümüyle uzak, ulusal özyapı ve tarihimize uygun bir kültür anlatmak istiyorum." (**ASD**, II, 16 vd.)

1- ULUSAL VE ÇAĞDAŞ EĞİTİM

Büyük zaferden sonra öğretmenlerle yaptığı söyleşide de izlenecek öğretim programlarının, Türk toplumsal yaşamının gerekleri kadar çağın gereklerine de uygun olmasının zorunlu bulunduğunu belirten Atatürk'ün 1922'de anı defterine yazdıkları, böyle bir programı ana çizgileriyle saptadığını göstermektedir:

"Bilim ve kültür (maarif) gereklidir. Bilim ve kültürün ana çalışma merkezi okuldur.

"Ulusu yetiştirmek için okullar, üniversiteler kurmak için de aynı yolu izleyeceğiz. Ulusun siyasal ve toplumsal hayatında, düşünsel eğitiminde her türlü dış etkenlere karşı koyacak bir dayanıklılık yaratılabilmesi için bilimi ve fenni kılavuz edineceğiz.

"Okul, genç dimağlarda, insanlığa saygıyı, vatana ve ulusa sev-

giyi, bağımsızlık onuruna sevgiyi ve bağımsızlık tehlikeye düşecek olduğu zaman, onu kurtarmak için izlenmesi gereken kurtuluş yolunu öğretir.

"Okul sayesinde, bilim ve fen sayesinde Türk ulusu, Türk sanatı, Türk edebiyatı bütün güzellikleri ile kendini gösterecektir. Türk tarihinin ahlakı da ilgilendiren bir biçimde öğretilmesi okulda olacaktır. Bu da bütün zihinlerde Türklüğe kıymeti süsleyecektir...

"Ulusu kurtarmaya çalışanların aynı zamanda mesleklerinde de birer namuslu uzman, çalışkan birer bilgin olmaları gerektir."

Atatürk'ün anı defterine yazdıklarının sırası geldikçe uygulamaya konulduğu görülmektedir. Eğitim öğretim alanında ilk yıllarda yapılanları, Öğretim Birliğinin sağlanması ve Abece devrimi ile ulus okullarından söz ederken belirtmeye çalışmıştık.

2 - BİLİSİZLİĞİN GİDERİLMESİ

Yeni Türkiye'de öğretimde ilk amaç, kuşkusuz bilisizliği/(cehaleti) gidermekti. Çünkü bilisizlik, tutuculuğa (taassuba) yol açan, onu besleyen ortamı yaratan etkendir. Atatürk de 1923 Ocağındaki İzmit Basın Toplantısında bunu belirtmişti:

"Taassub, bilisizliğe (cehle) dayanır. Dolayısiyle tutuculuğu olan bilisizdir. Bilim her durumda bilisizliğe üstün gelir. O halde halkı aydınlatmak gerek."

Böylece eğitim öğretim siyasasında temel öncelik, cehaletin giderilmesi olarak saptanmıştı: TBMM'nin 1 Mart 1922'deki yeni çalışma dönemini açış konuşmasında Atatürk bunu şöyle dile getirmişti:

"Bütün köylülere okumak yazmak ve vatanını, ulusunu, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafya, tarih, din ve ahlak bilgisi vermek ve dört işlemi öğretmek, milli eğitim programımızın ilk ereğidir." (**ASD**, 1, 230).

Amaç, cehaleti tümüyle gidermek olduğu için, ülkede okur yazar oranı belirli bir düzeye geldiğinde de (1937), bu amaç daha büyük boyutlar kazanmıştı: "Okuyup yazma bilmeyen tek yurttaş bırakmamak!"

Bilisizlik, cahillik yurt savunmasını bile olumsuz yönde etkileyen nedenlerdendi. Kurtuluş Savaşı yıllarında da bunun acı örnekleri görülmüştü. Trakya'daki Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Eğilmez, üstün Yunan birliklerinin saldırıları karşısında tutunamayıp bir köye sığındığında, köylülerden biri tarafından Yunanlılara ihbar edilmiş ve böylece tutsak alınmıştı. Yunanlı komutan durumla alay edercesine, kendisinden şunu sormuştu:

– Bu gibi ihbarcılara ne yaparsınız?

Cafer Tayyar'ın yanıtı şöyle olmuştu:

– Köylere okul açarım.

Bilisizliği gidermek, ilk aşama olabilirdi. Çağı yakalayabilmek için de eğitim öğretimin içeriğinin şu 2 niteliği taşıması gerekliydi: **Ulusal eğitim-Laik eğitim.** Öğretimin birleştirilmesi, halifeliğin kaldırılması ve arkasından medreselerin kapatılması ile bunun sağlanmasına yönelinmişti. Atatürk 1924 Eylülünde Samsun'da öğretmenlerle konuşurken bu gerekliliği şöyle belirtmişti:

"Eğitim sözcüğü yalnız olarak kullanıldığında herkes kendi amacına göre bir anlam çıkarır. Ayrıntılara girişilirse eğitimin erekleri, amaçları çeşitlenir. Örneğin dinsel eğitim, ulusal eğitim, uluslararası eğitim. Bütün bu eğitimlerin erek ve amaçları başka başkadır. Ben burada yalnız yeni Türk Cumhuriyetinin yeni kuşağa vereceği eğitimin ulusal eğitim olduğunu kesinlikle belirttikten sonra, ötekiler üzerinde durmayacağım...

"Ulusal eğitimin ne demek olduğunu bilmekte artık hiçbir türlü karışıklık kalmamasıdır. Bir de ulusal eğitim temel olduktan sonra, onun dilini, yöntemini, araçlarını da ulusal yapmak zorunluluğunu tartışma olanaksızdır. Ulusal eğitim ile geliştirilmek ve yükseltilmek istenen genç beyinleri bir yandan da paslandırıcı, uyuşturucu düşsel gereksizliklerle doldurmaktan kaçınmak gerektir." (**ASD**, II, 198).

3 - GERÇEK KILAVUZ : BİLİM

Laik bir öğretimde tek kılavuz da bilim olmalıydı. Atatürk Samsun'daki konuşmasında bu zorunluluğu çok çarpıcı bir anlatımla açıklamıştı:

"Dünyada her şey için, yaşam için, başarı için, en gerçek yol gösterici bilimdir (hayatta en hakiki mürşit ilimdir), fendir. Bilim ve fennin dışında yol gösterici aramak ahmaklıktır, bilgisizliktir, doğru yoldan sapmadır. Yalnız, bilimin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki evrelerinin evrimini algılamak ve ilerleyişlerini zamanla izlemek gerekir.." (**ASD**, II, 194). Bilimi ve aklı gerçek kılavuz olarak kabul eden Atatürk bunları kendisinin "miras"ı olarak da nitelemişti:

"Ben, manevi miras olarak hiçbir âyet, hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum.

"Benim, manevi mirasım bilim ve akıldır. Benden sonrakiler, bizim aşmak zorunda olduğumuz çetin ve köklü zorluklar karşısında belki ga-

yelere tümüyle eremediğimizi, fakat asla ödün vermediğimizi, akıl ve bilimi rehber edindiğimizi doğrulayacaklardır. Zaman ivedilikle ilerliyor, ulusların, toplumların, kişilerin mutluluk ve mutsuzluk anlayışları bile değişiyor. Böyle bir dünyada, asla değişmeyecek hükümler getirdiğini iddia etmek, aklın ve bilimin gelişimini inkâr etmek olur. Benim Türk ulusu için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra beni benimsemek isteyenler bu temel eksen üzerinde akıl ve bilimin rehberliğini kabul ederlerse manevi mirasçılarım olurlar." (**Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri**, 1, 289).

Bu değerlendirmelerin ışığında ulusal eğitim siyasasında öncelik bilisizliğin giderilmesine verilmişti. Ancak milli eğitim siyasası "Milli Eğitim Bakanlarının siyasası" demek değildi. Atatürk 15 Ocak 1923'te Eskişehir'de, bakanlara bağlı olan ve ne yazık ki günümüzde de sürüp giden programların doğurduğu sakıncalara da parmak basmıştı:

"Her Milli Eğitim Bakanının ayrı programı vardır. Böylece binlerce program, çeşitli programlar... Çeşitli programların uygulanması sonucu memleketin öğretimi berbat olmuştur."

4 - BİLGİLİ VE BİLİNÇLİ ÖĞRETMEN

Öte yandan, eğitim öğretimde amaçlanan sonuca ulaşılabilmesi için ders programları dışında bunu öğretecek kadroya; yetenekli ve bilgili öğretmenlere sahip olmak zorunludur. O nedenle Cumhuriyet, gelecek kuşakları yetiştirecek öğretmenleri ülkeyi savunacak, koruyacak olan bir ordu sayıp onları **"irfan ordusu"** diye nitelemiştir.

Yeter sayıda öğretmen yetiştirilmesi amaç olmakla birlikte, asıl önemlisi öğretmenlerin nitelikleri idi. Atatürk daha 1923 başında Eskişehir'de yöneticilerle yaptığı toplantıda şu anlamlı soruyu yöneltmişti:

"Kıymet ve çalışması verimli olmayan öğretmenlerle birçok okul açmaktansa, öğretmenlerin yettiği kadar okul açmak yeğlenmez mi?" Milli Eğitim Müdürü, buna "Evet" diye yanıt vermişti (**EİK**, 17).

Devletin dar bütçe olanaklarına karşın, ilkokul öğretmenlerinin öğrencilerinin karşısına temiz bir kıyafetle çıkabilmesi ve kendine gerekli eğitim öğretim araçlarını sağlayabilmesi için ilk göreve başladıklarında bir "**donatım ödeneği**" verilmesi gerekli görülmüştü. Hele Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin yeni göreve başlayacak olan ilkokul öğretmenlerine kendi imzasıyla birer mektup göndererek kutlaması ve kimi uyarılarda bulunması, o dönemde öğretmene ne kadar önem verildiğini kanıtlamaktadır.

Genç öğretmenlere, atandığı yerin "hizmet" ve "aydınlık" bekleyen bir vatan köşesi olduğunu belirten Bakan Necati, onlara artık hayatlarının kutsal savaş dönemine girdiğini de hatırlatarak başarılar diliyordu. Özellikle, yeni kabul edilen Türk Abece'sini yaygınlaştırarak ülkede okuma yazma bilmeyen bir kişi bırakmamak amacıyla çalışmasını da istiyordu. Bu arada yeni atanan öğretmene, yol parası ile eğitim giderleri ödeneğinin hemen ödenmesi ve yol boyunca kendilerine yardım edilmesi için önlemlerin de alındığını anlatan bakan mektubunda bunu şöyle açıklıyordu: "İskele, istasyon ve yol uğrağı kasabalarda, yakalarında yıldız bulunan bir kişi seni bekleyecek ve yardım edecektir. Dolayısiyle onların da seni kolaylıkla tanıyabilmesi için yakana bir yıldız takmalısın!" (Metin: Ek. IV.)

Milli Eğitim Bakanının öğretmenlere gösterdiği bu sıcak ilgi, Atatürk'ün 1924 Ağustosunda toplanan **Muallimler Birliği Kongresi**'nde yaptığı şu değerlendirmenin eyleme dönüştürülmesi demekti:

"Öğretmenler,

"Yeni kuşağı, Cumhuriyetin özverili öğretmen ve eğiticileri, sizler yetiştireceksiniz. Yeni kuşak sizin eseriniz olacaktır. Eserin değeri, sizin ustalığınız ve özveriniz derecesiyle orantılı olacaktır.

"Yeni Türkiye'nin birkaç yıla sığdırdığı askeri, siyasal ve yönetimsel devrimler sizin toplumsal ve düşünsel devrimdeki başarınızla doğrulanacaktır. Hiçbir zaman hatırlarınızdan çıkmasın ki Cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür kuşaklar ister." (**ASD**, II, 174.)

Bu nedenle Cumhuriyet döneminde yalnız belirli alanlardaki bilgilerle donatılmış değil, aynı zamanda genel kültür kazanmış ve devrimin amaçlarını kavramış bilinçli öğretmenler yetiştirmeye büyük önem vermişti. İlköğretmen Okulları programlarında ve kadrolarında gerekli düzenlemeler yapılmış, ortaöğretim kurumlarının öğretmen gereksinimini karşılamak için de 1924'de **Musiki Muallim Mektebi**, 1926'da da **Gazi Eğitim Enstitüsü ve Orta Öğretmen Okulu** açılmıştır.

5 - OKUL VERGİSİ YASASI

Yıllarca süren savaşların yıkımının yaşandığı ve imparatorluktan kalan büyük bir dış borç yükümlülüğünün üstlenildiği dönemde, yaygınlaştırılmak istenen ilköğretim okullarının giderlerini devlet bütçesinden karşılama olanağı bulunamadığından, günümüzde yeni bir yöntemmiş gibi sunulan "devlet millet işbirliği"ne başvurulmuştu. 13

Nisan 1925'te kabul edilen 616 sayılı "**Okul (Mektep) Vergisi Kanunn**" ile, zorunlu öğrenim çağında bulunan çocukların okutulması için yapılacak giderleri karşılamak amacıyla, kent, kasaba ve köylerde oturan ve "azçok kazanç ve serveti" olan vatandaşlarla tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardan yeni bir vergi alınması öngörülmüştü. "**Mektep hakkı**" denen vergi, tüm maaşlı ve ücretlilerle emeklilerin aylıklarının % 1'i olarak saptanırken, halktan alınacak para miktarı, İl Genel Meclislerinin kararına bırakılmıştı. Yasa nüfusu 50.000'den fazla yerlerdeki belediyelerin bütçelerinden ilköğretim için ödenek ayrılmasını ve bağış toplanması gibi ek gelirlere de olanak sağlamıştı.

Yasa çıkartıldığında ilköğretim giderleri İl Özel İdarelerinden karşılanmaktaydı. Ancak 1927 ve sonraki yıllarda yürürlüğe sokulan yasalar nedeniyle sözkonusu yasa, işlevini giderek yitirmiştir. En sonunda 1961'de kabul edilen 222 sayılı **İlköğretim ve Eğitim Kanunu** ile yürürlükten kaldırılmıştır.

O yıl, ulusal ve çağdaş öğretimi planlayıp gerçekleştirecek olan Milli Eğitim Bakanlığının görev ve sorumluluklarını saptayan kuruluş yasası da yürürlüğe konmuştu (22 Mart 1926). Eğitim ve öğretimi yurdun her köşesine yaymak için maddi ve manevi bütün olanaklar harekete geçirilirken, özel kuruluşların da katkısını sağlayabilmek amacıyla 31 Ocak 1928'de **Türk Maarif Cemiyeti** (**Türk Eğitim Derneği**) kurulmuştu. Onun adını taşıyan ve yabancı dil öğretmeye ağırlık veren ilk kolej de Ankara'da açılmıştı.

6 - YENİ KUŞAKLARDA BULUNMASI GEREKEN NİTELİKLER

Afet İnan'ın Atatürk'ten yazdıkları arasında şöyle bir paragraf da bulunmaktadır:

"Gençliği yetiştiriniz. Onlara bilim ve kültürün olumlu düşüncelerini veriniz. Geleceğin aydınlığına onlarla kavuşacaksınız. Özgür düşünceler uygulamaya konulduğu vakit, Türk ulusu yükselecektir."

Yetiştirilecek Cumhuriyet kuşaklarında bulunması gereken nitelikler, 1923 **Milli Eğitim Andı**'ndan başlayarak Milli Eğitim Bakanlarınca yayımlanan bazı genelgelerde ve Atatürk'ün demeçlerinde açıklanmıştır. Bakan Cemal Hüsnü Taray, 12 Nisan 1929'da yayımladığı genelgede, çok önemli olan şu görüşe yer vermişti:

"T. C. Maarifinin, ulusal eğitim ve öğretimdeki amacı, yetiştireceği **bilinçli cumhuriyetçi, bilinçli demokrat, bilinçli laik vatandaşların,**

aziz memleketinde güçlü uygarlık ve gönenç etkenleri olmasını sağlamaktır."

Bu genelgenin Atatürk'ün bilgisi çerçevesinde yayımlandığı kuşkusuzdur. Yıllar sonra Atatürk 1 Kasım 1937 TBMM açış konuşmasında, Milli Eğitim Bakanlığına düşen görevleri belirtirken, yetiştirilecek gençlerin taşımaları gereken niteliklere değinmişti. Bütün bu demeçlere ve genelgelere dayanılarak Cumhuriyetin ilk yıllarında yetiştirilecek kuşaklarda bulunması istenen nitelikler şöyle sıralanabilir:

a) Geçmişin boş inanlarından (hurafelerinden) arınmış,

b) Müspet (pozitif) bilimlerin temellerine dayanan,

c) Güzel sanatları seven,

ç) Düşüncesi, vicdanı, bilgisi ve kültürü özgür,

d) Ülke sorunlarının ideolojisini anlayacak, anlatacak ve kuşaktan kuşağa aktaracak,

e) Bilinçli cumhuriyetçi, bilinçli demokrat, bilinçli laik,

f) Düşün eğitiminde olduğu kadar, beden eğitiminde de yeteneği artmış ve yükselmiş,

g) Erdemli, güçlü bir gençlik.

İlkokullarda öğretime başlarken her gün çocukların hep bir ağızdan okudukları **"Türküm, doğruyum, çalışkanım..."** diye başlayan anda gelince, eğitim tarihimizde onun ayrı bir yeri vardır. Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip, Cumhuriyet'in 10. yılında, 23 Nisan 1933 sabahı kendi çocuklarıyla bayramlaşırken yazdığı bu metni onlara söyletmişti. Daha sonra yayımladığı bir genelge ile de bunun okullarda söylenmesine başlanmıştı (Afet İnan, **Hatıralar**, 213). Andın **"Türküm"** diye başlamasını bir ırkçılık yansıması diye değil de, Atatürk'ün 10. yıl Söylevi'ndeki **"Ne mutlu Türküm diyene!"** seslenişindeki kültürel, duygusal içerikte değerlendirmek gerekir.

Çünkü Atatürk'ün ulus ve ulusçuluk anlayışı kültüre dayalı bir ulusçuluk, Türklüktür. Türkiye Cumhuriyetinde etnik köken ve din mezhep ayrılığı gözetilmeksizin vatandaşlık bağı bulunan herkes Türk kabul edilmiştir.

Öte yandan sözkonusu andın "Yasam, küçükleri korumak, büyükleri saymak, yurdumu milletimi özümden çok sevmektir" denen bölümü bir ahlak öğretisini ve yurt sevgisini dile getirmektedir. "Ülküm yükselmek ileri gitmektir" tümcesi ise, gelişmeyi, çağdaşlaşmayı gözeten bir ülküyü yansıtmaktadır. Türk devriminin gözettiği **"ulusal ülkü"**, Atatürk'ün 10. yıl Söylevi'nde, "ulusun yüksek karakterini, çalışkanlığını, doğuştan gelen zekâsını, bilime bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini ve ulusal birlik duygusunu sürekli olarak ve her türlü araç ve önlemlerle besleyerek ge-

liştirmek" diye belirtilmişti. Gerek 10. yıl Söylev'i gerekse ilkokul çocuklarının her sabah yineledikleri ant, Türk devriminin yeni kuşaklara bir ülkü belirlemediği yolundaki savlarda gerçeklerin gözardı edildiğini göstermektedir. Ancak sözkonusu anttaki "Varlığım Türk varlığına armağan olsun" biçimindeki bitirişin insanı toplum ve devlet karşısında hiçe indirgeyen abartılı bir anlatım olduğunu da kabul etmek gerekir.

B) DARÜLFÜNUNDAN ÜNİVERSİTEYE

1- İSTANBUL DARÜLFÜNUNU

Cumhuriyet, imparatorluktan **Darülfünun** adını taşıyan tek bir **Üniversite** devralmıştı. O dönemde Tanzimatla girişilen eğitim ve bilim alanındaki düzenlemelerde en geç ve güç girişim **Darülfünun**'un açılması olmuştu. 1846'da oluşturulan Maarif Komisyonu, Batıdaki üniversitelere benzer bir yüksek öğretim kurumunun açılmasını kararlaştırmıştı. Bunun için de Müslüman çevrelerin yadırgamayacakları Arapça, Farsça karışımı bir ad bulunmuştu: **Darü'l-fünun** (fenler evi). Ne var ki çoğu karşılaşılan tepkiler yüzünden **Darülfünun** 1863'ten başlayarak 3 kez açılıp kapanmış ve ancak 1900'de sürekli öğretime geçilebilmişti. İlk açılışı ancak 2 yıl süren Darülfünun 1870'de ikinci kez öğretime geçmişti. Ama o da bir yıl sürebilmişti. Aynı zamanda kurumun müdürü bulunan Tahsin Hoca'nın havanın canlılar için önemini belirtmek amacıyla havasını boşalttığı cam bir fanusa koyduğu kuş ölünce, Tanrının verdiği canı almakla suçlanmıştı. Arkasından ünlü bilgin Afganlı Cemalettin, bir derste peygamberliğin bir "sanat" olduğunu söyleyince dini ve peygamberi aşağılıyor diye horlanmıştı. Bu tepkilerin doğurduğu ilgisizlik sonucu da Darülfünunun kapıları ikinci kez kapanmıştı.

İlk açılışından 56 yıl sonra süreklilik kazanan İstanbul Darülfünunu, **medrese** adını taşıyan 4 fakülteden oluşuyordu: Hukuk, tıp, edebiyat, fünun (fenler). Kurum Maarif Bakanlığına bağlı olup bilimsel özerklik söz konusu değildi. Fakat İkinci Meşrutiyet döneminde Batıda olduğu gibi bu kuruma da özerklik verilmesi yolunda tartışmalar başlamıştı. Kendisi de Darülfünun müderrislerinden (profesör) olan Ziya Gökalp bir şiirinde bunun gerekliliğini şöyle dile getirmişti:

Darülfünun emirlerle düzelmez / Onu yapar ancak serbest bir ilim / Bir mesleğe haricinden fer (ışık) gelmez / Bırakınız ilmi yapsın muallim!

Sonunda Osmanlı hükümeti, imparatorluğun sonuna yaklaşıldığı bir

dönemde Darülfünuna bilimsel özerklik vermek gereğini duymuştu. 11 Ekim 1919'da yürürlüğe konulan tüzüğün 2. maddesinde **"Darülfünun ilmi muhtariyeti haizdir"** hükmünün yer alması, kuşkusuz Türk üniversite tarihinde önemli bir aşamaydı.

2 - DEVRİM VE DARÜLFÜNUN

İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi (Medresesi) Kurulu, 19 Eylül 1923'te Yahya Kemal Beyatlı'nın önerisi üzerine Gâzi Mustafa Kemal'e onursal profesörlük sanını vermişti. Mustafa Kemal buna teşekkürlerini bildirirken Üniversiteden ve Edebiyat Fakültesinden beklediklerini de şöyle belirtmişti:

"Türk kültürünün odağı olan fakülteniz onursal profesörlüğüne seçilmemden dolayı kurulunuza teşekkür ederim. Eminim ki ulusal bağımsızlığınızı bilim alanında fakülteniz tamamlayacaktır. Bu onurlu gelişmenin meydana gelmesini üzerine alan kurulunuz arasında bulunmak bence onur vericidir." (**Belleten,** 10, s. 273 vd.)

Çok geçmeden 21 Nisan 1924'de Darülfünuna tüzel kişilik tanınmıştı.

Böyle olmasına karşın üniversite, daha doğrusu üniversite öğretim üyelerinden bir kesimin ulusal kurtuluş savaşı ve Cumhuriyetle başlayan devrim karşısında sessiz kalmaları, zaman zaman olumsuz tutum takınmaları eleştirilere yol açmıştı. Aslında Darülfünun içinde gruplaşmalar ve dalgalanmalar daha Kurtuluş Savaşı yıllarında patlak vermişti. Bu durum öğrencileri de bazı eylemlere sürüklemişti. 1922 Nisanında bir kısım öğrenci, Anadolu hareketini desteklemeyen, dolayısıyla "milliyet duygusuna aykırı davranan" öğretim üyelerinin değiştirilmesi isteğiyle boykota gitmişlerdi. Bunun üzerine İstanbul hükümeti Darülfünunu geçici olarak tatil etmişti (12 Nisan). Üç gün sonra derslere başlamak istemişse de öğrencilerin boykotta direnmeleri nedeniyle tatil kararı uzatılmıştı. Sorun sözkonusu öğretim üyelerinin (müderris) kadro dışı bırakılmalarıyla çözülebilmişti. 29 Temmuzda da ayrılanların yerine atamalar yapılmıştı.

İşte İstanbul Darülfünunu Ankara Hükümetince devralındığında böylesi ciddi bir sarsıntı da geçirmişti. Öğretim kadrosunun devrim hareketleri karşısında sessiz kalmasında bu olayın da payı olsa gerektir. Ancak neden her ne olursa olsun bilim-devrim ve somut anlamda darülfünun-hükümet ilişkileri her çevrede tartışılır olmuştu. Darülfünun kadrosunda bulunanlardan bir kesimi de orada gerçekten bilim yapılmadığından yakınarak yeni düzenlemeyi gerekli gören bir davranış içine girmişlerdi.

Siyasal iktidar ise darülfünunu hükümete bağlı bir örgüt değil, bağımsız bir kurum olarak görmek istiyordu. Ancak onu bilim ve teknolojideki gelişmeleri yansıtmayan kalıplaşmış programlarla yalnızca ders verilen bir yüksek okul durumundan kurtarıp, yeni Türkiye'yi düşünce ve bilim açısından yönlendirebilecek, devrime ışık tutup destek olacak bir kurum niteliğine kavuşturmak gereği de duyulmaya başlanmıştı. Bu da yasal düzenlemeler ve programlarda yapılacak değişikliklerden önce, çağdaş üniversitenin ne olduğunu bilen bir öğretim kadrosunun yetiştirilmesine bağlıydı. Bu amaçla savaşın sona ermesinin hemen ertesinde yurtdışına öğrenci gönderilmesine başlanmıştı. Bu çerçevede bazı gençlerin de o yıllarda siyasal ilişkilerin çok sıcak olduğu Sovyet Rusya'ya öğrenime gitmelerine izin verilmişti. Aralarında Şevket S. Aydemir, İsmail Hüsrev Tökin, Nâzım Hikmet Ran, Hasan Ali Ediz, Vâlâ Nurettin ve Nizamettin Tepedelenlioğlu'nun bulunduğu bu gençler oradaki öğrenimlerinden sonra Türkiye'nin ekonomi, sanayi ve kültür yaşamında etkin görevler üstlenmişlerdir. **Lozan Antlaşması'**nın imzalanması ile Avrupa devletleriyle ilişkilerin düzelmesinden sonra da yüksek öğrenim için bu ülkelere öğrenciler gönderilmişti. Liseyi bitirenler arasından sınavla seçilenler, değişik dallarda lisans ve doktora yapmak için Almanya'ya, Fransa'ya hatta Macaristan'a gönderilmişlerdi. Eğitim Bakanı Mustafa Necati, TBMM'nin 23 Mayıs 1926 günkü oturumunda Cumhuriyetin üniversiteye bakışını şöyle anlatmıştı:

"Üniversite, doğrudan doğruya bağımsız bir kurumdur. Ulusun manevi gücünün temsilcilerinden biridir. Kabul etmek gerekir ki üniversite denen kurum, doğrudan doğruya Milli Eğitim Bakanlığının buyruğu altında bir kurum değildir. Eğer gelişigüzel herhangi bir kişi üniversite kurumuna şu biçimde, bu biçimde davranın diye buyruk verecek olursa, orada üniversite yok demektir.

"Kurumların hukuk ve yetkisini korumak, doğrudan doğruya o kurumları yaşatmak demektir. Bir ülkede üniversite bağımsız yaşar ve öğretim bakımından, profesörlerin görüşleri alınarak genel çizgiler çekilirse, o vakit üniversitenin gerçek verimlerini kabul etmek gerekir. Yoksa üniversite rektörünün, üniversite kurulunun ve üniversite divanının yaptığı program gelişigüzel bir bakanca bozulacak olursa, o üniversite gerçek ödevini yapmış olamaz..."

Ancak bundan 15 gün sonra Darülfünunda konuşan Bakan M. Necati, öğretim kadrosuna şu mesajı da iletmek gereğini duymuştu:

"Ulusun üniversiteye bağladığı umudu haklı gösterecek güçlü kanıt da sayın profesörlerimizin, öğretmenlerimizin yayınları ve yapıtları olacaktır. Üniversite, Türkiye'nin bütün aydın takımının bilimsel odağıdır. Buradan çıkacak araştırmalar ve yapıtlar, Türk aydınlarını yükselte-

cektir. Sizin yapacağınız yapıtlardır ki yurt aydınlarına yeni ufuklar açacak ve Türkiye'ye kültür alanında uluslararası bir onur kazandıracaktır. Bir ulusun uygarlık yeteneğini ve yaşam gücünü en yüksek kertede temsil eden kurum üniversite olduğu için, üniversitemizin her alanda öteki uygar ulusların üniversiteleri düzeyine çıkmaya zorunlu olduğunu özellikle belirtmek isterim."

Bu sözler hükümetin üniversiteden araştırma ve yayınlarını artırmayı ve bunlara uluslararası düzeyde bir içerik kazandırmayı beklediğini göstermekteydi. O sıralarda öğretim üyeleri arasında da bilimsel araştırmalar konusunda bir tartışma başlamış bulunuyordu. Örneğin, Fuat Köprülü, **Hayat** dergisinde çıkan (9 Haziran 1927) **Darülfünunun Vazifeleri** başlıklı yazısında Emin Erişirgil'in **"İdealistlik Tehlikesi ve Darülfünun"** adlı yazısına yanıt vermeye çalışmıştı. Köprülü, Türkiye'de çağdaş bilimlerin gelişmesi için önlem almak düşünülürken, bunların yarım ve geçici olmaması gerektiğini belirterek, "Bilim alanındaki gerçek durumumuzu bütün acılığı ve açıklığıyla gördükten sonra, ona göre genel ve kesin önlemler almak zorundayız" görüşünü savunmuştu. Onu izleyen aylarda Eğitim Bakanlığı Müfettişlerinden Avni Başman da, **"İlim ve İnkılap"** (Bilim ve Devrim) ilişkilerini inceleyen yazısında, "Devrim bilime saygılı olmalıdır", ya da "Devrimler bilimin kurallarına uymak zorunda değildir, bilim devrimin arkasında yürümelidir" biçimindeki karşılıklı olarak öne sürülen savları aşırı bulduğunu belirtmişti. Devrimlerin bilinçsiz su akımları ve fırtınaları andıran cansız hareketler olmadığını, bilim kavramının çok iyi tanımlanması gerektiğini, endüstri devrimini doğuran etkenin bilim olduğunu da hatırlatan Başman, bilgi sahibi olmanın bilgin olmak anlamına gelmediğini ve hayat ve devrim ile bilim arasındaki ilişkileri düşünürken abartıya kaçmamak, ılımlı davranmak gerektiğini savunmuştu (**Hayat,** 16 Ağustos 1927).

Bu arada Cumhuriyetin ilk yüksek öğretim kurumu **Hukuk Mektebi** adıyla Ankara'da açılmıştı (1925). Ertesi yıl tarım ve veterinerlik alanlarında yüksek öğrenim verecek okulların açılmasını öngören bir yasa kabul edilmişti. İmparatorluk döneminden gelen **Mühendishane** de 1928'de **Yüksek Mühendis Mektebi**'ne dönüştürülmüştü (Bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi).

İstanbul Darülfünununa ilişkin tartışmalar sürerken Anadolu'da yeni bir üniversite kurulması da düşünülmeye başlanmıştı. Şevket Aziz Kansu, 1929'da **"Türk devrimini Türk gelişmesine dönüştürecek bir Anadolu Üniversitesi"**nin kurulması gerektiğini öne sürmüştü (**Hayat,** Temmuz, 1929).

3 - DÜZENLEME KARARI VE MALCHE'IN RAPORU

1931 yılına gelindiğinde, Atatürk ve hükümet, süregelen tartışmalara ve suçlamalara son verebilmek için Darülfünunda yeni bir düzenlemenin gerekli olduğu kararına varmıştı. Bunun nasıl yapılacağını belirlemek için de yabancı bir uzmandan yararlanılmasının daha uygun olacağı düşünülmüştü. Bu amaçla, Cenevre Üniversitesinden Prof. Albert Malche çağırılmıştı.

16 Ocak 1932'de Türkiye'ye gelen Malche, Ankara'da Başbakan İnönü ve Eğitim Bakanı Esat Sogay ile görüştükten sonra İstanbul Darülfünununda incelemelerde bulunmuştu. Hazırladığı raporunu da haziran başında Eğitim Bakanına sunmuştu.

Yalnızca bir durum saptamasıyla kalmayıp, Darülfünun için alınması gereken önlemleri de kapsayan raporun uygulanmasında atak ama dikkatli davranılması gerektiği anlaşılıyordu. Bu nedenle uygulamaya geçmeden Eğitim Bakanı değiştirilmiş ve buraya atılımcı, devrimci kişiliğiyle tanınan Dr. Reşit Galip getirilmişti. Atütürk de o kasım ayı başındaki TBMM'ni açış konuşmasında varılan kararı açıklamıştı:

"Üniversite kurulmasına verdiğimiz önemi belirtmek isterim. Yarım önlemlerin kısır olduğunda kuşku yoktur. Bütün işlerimizde olduğu gibi eğitimde ve kurulan üniversitede de kökten önlemler yürütmek kesin kararımızdır" (**ASD**, 1, 360).

Hükümeti bu kesin karara götüren nedenleri Reşit Galip, bir yıl sonra şöyle anlatmıştı:

"Ülkede büyük siyasal ve toplumsal dalgalanmalar olmaktaydı. Darülfünun bunun karşısında tarafsız bir seyirci rolünü sürdürdü. Ekonomi alanında önemli değişmeler olmaktaydı; Darülfünun bunlara tamamiyle ilgisiz görünüyordu. Hukukta köktenci değişiklikler yapıldı; Darülfünun yalnızca yeni yasaları ders programına koymakla yetindi. Yazı reformu yapılmış, dilin özleştirilmesi hareketi başlamıştı; Darülfünun bununla hiçbir biçimde ilgilenmiyordu. Yeni bir tarih değerlendirmesi, ulusal bir hareket anlamında bütün ülkeyi sarmıştı; Darülfününun buna karşı ilgisini uyandırmak için üç yıl beklemek ve çaba harcamak gerekti. İstanbul Darülfünunu en sonunda sustu, kendi kabuğuna çekildi ve bir ortaçağ izolasyonuyla dış dünyadan tamamiyle koptu."

Prof. Malche'ın raporuna göre 1932'de İstanbul Darülfünununda 88 profesör (müderris), 36 doçent (müderris muavini), 44 lektör, okutman (muallim), 72 asistan olarak toplam 240 öğretim elemanı bulunuyordu. Buna karşın öğrenci sayısı 2.500 idi. Profesörlerden 13'ü İlahiyat Fa-

kültesi kadrosundaydı ama o fakültede hiçbir öğrenci yoktu. Raporda saptanan eksiklik ya da aksaklıklar şöyle özetlenebilir:

a) Türkçe bilimsel yayınlar eksiktir.

b) Öğretim üyelerine az ücret ödenmesi, onları yan görevler almaya zorlamış, bu da öğretimin düzeyini düşürmüştür.

c) Yapı, örgütlenme biçimi, Darülfünunu toplumdan ve hükümetten soyutlamaktadır.

ç) Ders verme yöntemleri eskimiştir. Dersler kuramsal yöntemlerle yürütülmekte, pratiğe dönüştürülmemekte, uygulama yapılmamaktadır.

d) Öğretim kadrosunun yabancı dil bilgileri yetersizdir.

e) Geleceğin öğretim üyelerinin bu ortamda yetişmelerine olanak yoktur, onları yurtdışında yetiştirmek gerekir.

Raporda yeni düzenlemeye ilişkin olarak da çok çeşitli önerilerde bulunuluyordu. Bunlardan önemlileri şunlardı:

a) Darülfünun bilimsel özerkliğe ve tüzel kişiliğe sahiptir. Ancak "bir devlet darülfünunu için bilimsel özerkliğin güvence altına alınması ne kadar iyi ise, darülfünunun yönetim ve öğretim kurullarının seçilmesinde, hükümetin sorumluluğu yüklenmesi de o derece uygundur... Özerkliğin bir tür uzaklaşış ve kendi kendine kalış niteliği almasına engel olmak gerektir."

b) Profesörlerin, kendi meslek arkadaşlarından oluşan kurullarca seçilmeleri sistemine son verilmelidir. "İlgililer fena yargıçlardır... Bu konuda yetki, meslek arkadaşlarına değil, bakanlığa ait olmalıdır. Görevden alma yetkisi de atamayı yapan makama aittir."

c) Darülfünun bilimsel düşünü yaratmak zorundadır. Bunun dışında da kurtuluş yoktur.

Malche, raporunun sonunda, **Darülfünun sorunu aslında "Türkiye'nin düşünsel, manevi, hatta geleceği sorunudur"** diyordu.

Raporu dikkatle okuyan Atatürk, bazı yerlerine işaretler koymuş, notlar eklemişti. Bunlar içerisinde en önemlisi, **"İstanbul Darülfünunu lağv olunmuştur; yerine İstanbul Üniversitesi tesis olunacaktır (kurulacaktır)"** biçimindeki vardığı kararı belirten tümcedir. O, raporun en sonuna da eğitim, öğretim ve kültür açısından önemli olan "esaslı bir not" yazmıştı. Bunun sonunda Ankara'nın bir bilim ve kültür merkezi haline getirilmesine ilişkin şu satırlar bulunuyordu:

"Okuduğumuz rapor, bir bakıma göre, güya Türkiye'de bir yüksek öğretim kurumu kurmak için öğütleri içeriyor. Halbuki gerçekte bütün Türkiye'de bir kültür programının ne olmasına, nasıl olmasına işarettir. O halde, **bizim için İstanbul Darülfünununu ne yapalım diye bir sorun mevcut değildir. Bütün Türkiye'de nasıl bir kültür planı yapalım? Bizim için...**

"Esas bakış noktaları Ankaralı olsun. Çağırılan bilginler, bu yüksek ulusal bakış açısını mutlaka kuvvetlendireceklerdir. İşte ondan sonra yukarıda sözünü ettiğimiz kültür programı saptanmış olacaktır. " (**AAMD**, II, s. 9 vd.)

4 - İSTANBUL ÜNİVERSİTESİNİN KURULMASI

Prof. Malche'ın raporu çerçevesinde uygulamaya geçmek için Eğitim Bakanlığınca bir komisyon oluşturulmuştu. Bunda Matematik Profesörü Kerim Erim ile Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Salih Zeki, Müfettiş Avni Başman ve Rüştü Uzel görev almışlardı. Malche da danışman olarak komisyon çalışmalarına katılmıştı. Öte yandan, yeni düzenlemeye esas olarak hazırlanan tasarı 31 Mayıs 1933'te TBMM'de kabul edilerek yasallaşmıştı. Bu yasayla **İstanbul Darülfünunu** 31 Temmuz 1933 tarihiyle kapatılıyor ve yerine **İstanbul Üniversitesi** kuruluyordu. Üniversite Eğitim Bakanlığına bağlı olacaktı. Ayrıca Bayındırlık Bakanlığına bağlı bulunan **Yüksek Mühendis Mektebi** (bugünkü Teknik Üniversite) ile İktisat Bakanlığına bağlı olan **İktisat Fakültesi** yeni kurulan üniversite kapsamına alınıyordu. Yasa, bir yıl sürecek geçici öğretim kadrosunun Eğitim Bakanlığınca saptanmasını da öngörüyordu. Bu hüküm, Darülfünunda görevli bulunanlardan bazılarının kadro dışı bırakılmalarına olanak sağlıyordu.

Komisyon çalışmaları sonunda emeklilik yaşı 60 olarak saptanmıştı. Öğretim üyelerinin dışarıda muayenehane açmamaları, tüm çalışmalarını üniversiteye vermeleri de kararlaştırılmıştı. Böylece 60 yaşını aşanlar ve dışarıda ek iş görmeyi sürdürenler kadro dışı kalacaklardı. Ayrıca Darülfünunda görevli olanların bilimsel yetenekleri, yayın yapıp yapmadıkları da kadronun saptanmasında bir ölçüt olacaktı. Bütün bu nedenlerle 1 Ağustos 1933'te yasal olarak kurulan ve 18 Kasımda öğretime başlayan İstanbul Üniversitesinde Darülfünun döneminde görevli bulunan öğretim üyesi ve yardımcılarından bir kısmı kadro dışı bırakılmıştı. Ancak görevden uzaklaştırılanların sayısı kesin olarak saptanamamaktadır. Konuyla ilgili yayınlarda bu sayı 92'den başlayarak 157'ye kadar çıkarılmaktadır. Mete Tuncay ile Haldun Özen'in araştırmalarına göre Tıp Fakültesinden 30, Eczacılıktan 9, Hukuktan 15, Edebiyattan 13 ve İlahiyattan 5 öğretim elemanı kadrodan çıkarılmışlardır. Dr. Esat Işık, Besim Ömer Akalın, Fatin Gökmen, Malik Sayar, Ahmet Ağaoğlu, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ali Ekrem Bolayır, Kenan Ömer Önen, Muslihiddin Adil Taylan, Muzaffer Göker, Behçet Gücer, Hamit Sadi Selem, Macit Arda, Ahmet Refik Altınay, Avram Ga-

lanti Bodrumlu, Ömer Ferit Kam ve Halil Nimetullah Öztürk bunlar arasındadır. Bu düzenlemede bilimsel ölçütler yanında kimi kişisel değerlendirme ve sürtüşmelerin de etken olduğunu kabul etmek gerekir. Darülfünunun üniversiteye dönüştürülmesinden sonra da 1934 Haziranında bazı derslerin programlardan çıkartılması ya da birleştirilmesiyle aralarında Tevfik Sağlam'ın da bulunduğu 5 kişi daha açıkta bırakılmıştır.

Yeni kurulan **İstanbul Üniversitesi** Rektörlüğüne Dr. Neşet Ömer İrdelp, Hukuk Fakültesi Dekanlığına Tahir Taner, Edebiyat Fakültesi Dekanlığına da son düzenlemeye etki yapanlardan Fuat Köprülü, Fen Fakültesine de Kerim Erim atanmışlardır. Ancak bir yıl sonra Rektörlüğe Cemil Bilsel getirilmiştir. Kadro dışında bırakılanlara da çeşitli eğitim öğretim kurumlarında ya da kamu kuruluşlarında görevler verilmiştir. İçlerinden pek çoğu daha sonraki yıllarda yeniden üniversite öğretim üyeliğine dönmüşlerdir.

Öte yandan kimi üyelerin uzaklaştırılmasıyla kadrolarda doğan boşluğun **Nazi** rejiminden kaçan Alman öğretim üyeleriyle doldurulmasına çalışılmıştı. Adolf Hitler'in Germenlerin üstün olduğu sloganıyla belirlenen ırkçılık siyasası nedeniyle Yahudi asıllı Alman vatandaşlarına uyguladığı baskı, bu gibilerin ülkeden ayrılmalarına neden olmuştu. Bu durumu çok iyi değerlendiren Atatürk, kendi alanlarında ün yapmış Yahudi kökenli Alman profesörlere yeni kurulacak üniversitede görev verilmesini istemişti. Böylece Avrupa'da gelişen bilimler ve bilimsel yöntemler de Türkiye'ye aktarılmış olacaktı. Almanya'da Öğrenci Müfettişliği yapmış olan dönemin Yüksek Öğretim Genel Müdürü Cevat Dursunoğlu'nun da yoğun çabalarıyla bu gibi öğretim üyerinden bir kısmına çağrı yapılmış, bir kısmı da hiçbir etnik ayrıcalık tanımayan Türkiye'de görev almak için kendiliklerinden başvurmuşlardı. Bu yolla Türkiye'ye gelen Alman bilim adamlarından çoğu üniversitede görev almışlardı. Bu yabancı öğretim üyelerinin verecekleri derslerin Türk öğrencilere eksiksiz aktarılması için Avrupa'da lisans ya da doktora yapmış genç Türk elemanlar da onların yardımcılıklarına atanmışlardı. Ancak yabancılarla yapılan sözleşmelerde, kendilerinin birkaç yıl içinde Türkçeyi öğrenmeleri ve ders kitapları yazmaları gerektiği de belirtilmişti. Bu hükümler, Cumhuriyet yöneticilerinin çağdaş bilim ve kültür düzeyine ulaşmaya ve Türkçenin bir bilim dili olmasına ne denli önem verdiklerini göstermektedir. Gerçekten de tıpta Prof. Dr. Erich Frank; hukukta Ernest Hirsch, sosyal bilimler-ekonomide Gerhard Kessler, ekonomide Fritz Neumark ve şehircilikte Ernest Reuter gibi uluslararası ün yapmış öğretim üyelerinin üniversite kadrosunda yer almaları, Türkiye'de bilimsel anlayış ve araştırmalara büyük bir canlılık getirmiştir.

İstanbul Üniversitesi 1933'de 624 kız ve 2.813'ü erkek olmak üzere toplam 3.437 öğrenciyle öğretime başlamıştı. O sırada yabancı uyruklu öğretim üyesi sayısının Türklerden çok olduğu görülmektedir. İlk kadroda 65 öğretim üyesinden 35'i yabancı idi. Fakat öğretim yardımcılarıyla birlikte ele alındığında bu oranın 138 Türke karşılık 42 Alman olduğu saptanmaktadır.

Tıp, Fen, Hukuk ve Edebiyat fakülteleriyle öğretime başlayan **İstanbul Üniversitesi**ne 1936'da beşinci bir fakülte daha eklenmişti. Üniversite yasasının verdiği yetkiye dayanılarak 14 Aralık 1936 tarihli bir kararname ile İktisat Bakanlığına bağlı olan **İktisat Fakültesi** üniversite içine alınmıştı. Bunun dışında fakülteler bünyesinde de öğretim, araştırma ve uygulama gibi değişik amaçlarla 40'a yakın enstitü kurulmuştu.

İstanbul Üniversitesi kurulurken Dr. Reşit Galip bakanlıktan ayrılmış yerine Y. Hikmet Bayur getirilmişti. Cumhuriyet'in 10. yılı dolduğunda üniversitede bir **İnkılap Tarihi Enstitüsü** açılması kararlaştırılmıştı. Bu enstitüsü 4 Mart 1934'de H. Bayur'un verdiği ilk dersle öğretime başlamıştı. Bunu 20 Martta Ankara Hukuk Fakültesinde açılan **Türk İnkılap Tarihi Kürsüsü** izlemişti. Burada da ilk dersi Başbakan İ. İnönü vermişti.

5 - KURULMASI ÖNGÖRÜLEN ÜNİVERSİTELER: ANKARA, DOĞU

İstanbul Darülfünununun üniversiteye dönüştürülmesi, Türk üniversiteleri tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. Yeni üniversite Eğitim Bakanlığına bağlanmış, dolayısiyle 1919'da verilmiş olan **bilimsel özerklik** kaldırılmıştır. Öğretim üyelerinin bir kısmı da yaş sınırı, tam gün çalışmayı kabul etmeme gibi nedenler ya da bilimsel yetersizlikleri öne sürülerek kadro dışı bırakılmışlardır. Bunlar "Üniversite Reformu" diye anılan düzenlemenin olumsuz yanlarıdır. Ancak bu düzenleme ile üniversiteye bir canlılık geldiği, bilimsel yöntemlerin ve gelişmelerin daha yakından izlenmesine yönelindiği, böylece hem ülkedeki bilim düzeyinin yükseldiği hem de üniversitenin topluma ve yönetime ışık tutması olanaklarının arttığı da yadsınamaz. Bu konuda görev alan yabancı öğretim üyelerinin büyük katkıları olmuştur. Hilmi Ziya Ülken'e göre de "1933'tc üniversitenin kuruluşu, Türkiye'de felsefe akımlarının başlangıcı sayılabilir" (**Türkiyede Çağdaş Düşünce**, 772).

İstanbul Üniversitesi dışmda, yeni Türkiyenin başkenti Ankara'yı bir eğitim ve kültür kenti durumuna getirmek amacıyla da önemli girişimlerde bulunulmuştu. Cumhuriyetin ilk yılında açılan **Musiki Muallim Mektebi**'ni **Hukuk Mektebi** (Fakültesi) ve **Gazi Eğitim Enstitüsü**

izlemişti. Arkasından tarım ve veterinerlik alanlarında yüksek okullar açılmasını öngören bir yasa çıkartılmıştı. Bu doğrultuda yapılan hazırlıklardan sonra Cumhuriyetin 10. yılı olan 1933'te başkentte **Yüksek Ziraat Enstitüsü** adıyla bir yüksek öğretim kurumu daha açılmıştı. Enstitü, Ziraat, Veteriner ve Orman fakültelerinden oluşuyordu ama üniversite adı verilmemişti. Kuruluşta büyük oranda Alman uzmanlardan yararlanılmıştı. Özellikle İsmet İnönü'nün önem verdiği bu enstitü 30 Ekim 1933'te öğretime başlamıştı.

Atatürk'ün Malche'ın raporuna eklediği görüş doğrultusunda, Ankara'da öngörülen üniversitenin ilk fakültesi olan **Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi** de 9 Ocak 1936'da Atatürk'ün de katıldığı büyük bir törenle öğretime başlamıştı.

Başkentte kurulacak üniversitede görev alacak öğretim kadrosunu hazırlamaya çok önceden başlanılmıştı. 1926'da ve onu izleyen yıllarda lise mezunları arasından seçilen gençler çeşitli alanlarda öğrenim görmek için Almanya, Fransa, İsviçre ve Macaristan üniversitelerine gönderilmişti. Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi'nin açılışında Avrupa'dan dönen bu genç bilim kadrosundan ve Almanya'dan getirtilen uzmanlardan yararlanılmıştı. Fakülteye bu ad doğrudan doğruya Atatürk tarafından verilmiştir. Kuruluş yasasının gerekçesinde açıkça belirtildiği gibi fakültenin açılışında şu 2 amaç gözetilmişti:

a) Türk kültürünü bilgi yöntemiyle işleyecek bir inceleme ve araştırma kurumu oluşturmak,

b) Öğretim kurumlarına, ulusal dil ve tarihin bilimsel ve en yeni anlayışlarına göre hazırlanmış öğretmenler yetiştirmek.

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan, yasa tasarısının görüşüldüğü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 14 Haziran 1935 günkü oturumunda gözetilen amacı şöyle açıklamıştı:

"Atatürk'ün yüksek dehasından doğan ve kendi kutlu eliyle yaratılan tarih ve dil hareketi, bunlara bağlı olan arkeoloji ve coğrafya bilgileri için Ankara'da bir fakülte açılacaktır. Bu fakülte bu bilimleri öğretecek, üretecek ve mümkün olan kısa bir süre içinde bilim dünyasının gözü önüne bu gerçekleri sermeye çalışacaktır."

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte'sinin öğretime başladığı yıl, imparatorluk döneminde kurulmuş olan (1859) **Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Fakültesi)** İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştı. 1937'de de başkentte bir **Tıp Fakültesi** kurulmasına ilişkin yasa çıkartılmıştı.

Atatürk'ün son yıllarında Türkiye'de 3 bölgede birer üniversite kurulmasına karar verilmiş, üçüncü üniversitenin de **Van Gölü** çevresinde açılması uygun görülmüştü. Bu karar onun TBMM açış konuşmalarında şöyle belirtilmişti:

"İşaret ettiğim ilkeleri, Türk gençliğinin beyninde ve Türk ulusunun bilincinde her zaman canlı durumda tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca görevdir.

"Bunun için ülkeyi üç büyük kültür bölgesi durumunda düşünerek Batı bölgesi için İstanbul Üniversitesinde başlanmış olan düzeltme izlencesini daha kökten bir yolda uygulayarak cumhuriyete gerçekten çağdaş bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesini az zamanda kurmak gerektir. **Ve Doğu bölgesi için Van Gölü kıyılarının en güzel bir yerinde, her daldan ilkokullarıyla ve sonunda üniversitesiyle çağdaş bir kültür kenti yaratmak yolunda şimdiden işe başlamalıdır."** (**ASD**, 1, 401 vd.)

Ankara Üniversitesi 1946'daki yasal düzenlemeyle kurulmuştu. Van Gölü kıyılarında kurulması öngörülen Doğu Üniversitesi ise yıllar sonra 1958'de **Atatürk Üniversitesi** adıyla Erzurum'da açılmıştır.

13 Haziran 1946 gün ve 4936 sayılı yasa ile **"Yüksek Mühendis Mektebi", İstanbul Teknik Üniversitesi**'ne dönüştürülmüştü. Sözkonusu yasa üniversitelere bilimsel özerklik yanında geniş bir yönetimsel özerklik de sağlamıştı. Ne yazık ki 12 Eylül 1980'den sonra getirilen **YÖK (Yüksek Öğrenim Kurumu)** yasasıyla üniversitelerin yönetim özerklikleri ellerinden alınmış ve bu kurumlar 1919'da tanınan çerçevede dar bir **"bilimsel özerklik"** çemberi içine sokulmuşlardır.

C - HALKEVLERİ

Abece devriminden sonra başlatılan **Ulus Okulları (Millet Mektepleri)** uygulamasından sonra 1932'de açılan çok amaçlı **Halkevleri** uygulamasının yalnız Türkiye'de olumlu sonuçlar veren bir atılım değil, öteki ülkelerce de örnek alınacak bir model olduğu söylenebilir. Halkevleri, her tür kültür ve sanat etkinliklerini de içeren gerçek anlamda birer kitle eğitim kurumları olarak düşünülmüş ve örgütlenmişti. İktidar partisinin ve hükümetin desteğiyle de kolayca yurt düzeyinde yaygınlaştırılmıştı.

1- TÜRK OCAKLARININ CUMHURİYET HALK PARTİSİNE KATILMASI

Halkevleri, Meşrutiyet döneminde kurulan **Türk Ocakları**'nın yerini almıştı. İkinci Meşrutiyet, "özgürlüğe kavuşma" diye algılanmış ve im-

paratorluk içinde çeşitli düşün akımlarına yol açmıştı. Dağılmakta olan imparatorluğu kurtarmak için Tanzimat döneminde izlenen **Osmanlılık** ve **İslamcılık** siyasaları, umulan sonucu vermemişti. Avrupa'da dil ve tarih araştırmaları ile bilimsel amaçla başlayan Türkoloji araştırmaları Osmanlı dünyasına yansıyarak **Türkçülük/Ulusçuluk** adı verilen bir yeni akımın doğmasına neden olmuştu. Hele Meşrutiyette iktidara gelen **İttihat ve Terakki Partisi**'nin, güttüğü **Osmanlıcılık** siyasasının çıkmaza girdiğini görerek ulusçuluğa yönelmesi Türkçülük hareketlerini güçlendirmişti.

İşte **Türk Ocağı** adı verilen örgüt bu dönemde kurulmuştu (3 Temmuz 1911). Ocağın kuruluş amacı, **"Türklerin kültürel birliğine ve uygarlıkta yücelmesine çalışmak"** (harsî birliğine ve medeni kemaline çalışmak) diye saptanmıştı. Ocağın kuruluşunda Yusuf Akçura, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Mehmet Emin Yurdakul, Celal Sahir Erozan, Hasan Ferit Cansever, Ahmet Ağaoğlu, Halide Edip Adıvar, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit Yalçın, Âkil Muhtar Özden ve Fuat Köprülü gibi ünlü düşün ve sanat adamları görev almıştı. Genel Başkanlığa da H. S. Tanrıöver getirilmişti.

O zamana kadar kendilerini yalnızca Osmanlı bilen imparatorluğun kurucusu halka, **"Türk"** oldukları bilgisini vermek, onları bilinçlendirmek ve böylece Türk kültürü bağıyla birleştirmek amacı güdülmüştü. Ocağın güttüğü amacı yaygınlaştırmak ve etkinliklerini duyurmak için **Türk Yurdu** adıyla bir derginin yayımlanmasına da başlanmıştı. Alt başlığında, "Türklerin faydasına çalışır, on beş günde bir çıkar, Türk Ocaklarının fikirlerini neşreder" açıklaması bulunan derginin ilk sayısı 24 Kasım 1911'de çıkmıştı. Sahipliğini, Merkez Kurulu Başkanı Tanrıöver, müdürlüğünü de Akçuraoğlu Yusuf üstlenmişti.

Türk Ocakları, kısa sürede yalnız İstanbul'da değil, yurdun birçok yerinde şubeler açmıştı. Kurucu kadronun bilim ve yayın çevresinden olması, ocakların üniversite ve gençlik çevrelerinde etkili olmasını sağlamıştı. Ocaklarda imparatorluğun sorunları tartışılıyor ve azınlıkların giderek artan ayrılıkçı çabalarına karşı Türkçü bir yaklaşımla imparatorluğu koruyacak çözümler aranıyordu. Bu ulusçu anlayış ve çabaların yanında Türk ırkının ve dininin olgunlaşmasının öngörülmesi, ocakları bir yandan Turancılığa, öte yandan İslamcılığa yönelmeye açık bırakıyordu. Çünkü ocak tüzüğünde şu hüküm de yer almıştı: "İslam kavimlerinin başlıca önemlisi olan Türklerin ulusal terbiye ve bilimsel, sosyal ve ekonomik düzeylerini geliştirmek ile Türk ırk ve dininin olgunlaşmasına çalışmak."

Ocaklar, Kurtuluş Savaşı döneminde etkin bir rol oynamışlardı. İşgalleri protesto için düzenlenen mitinglere öncülük etmişler, milletvekili

seçimlerinin yapılması için sokaklara yaftalar asmışlar ve ulusal direnişe katkıda bulunmuşlardı. Bu nedenle Atatürk, başlangıçta Türk Ocaklarının çalışmalarını ilgiyle izlemiş, yurt gezilerinde buraları ziyaret ederek bu kurumların nasıl çalışması gerektiği konusundaki görüşlerini açıklamıştı. 1923 Martında Adana, Tarsus ve Konya'daki ocaklarda gençlerle ve halkla toplantılar düzenlemişti. 20 Martta Konya Türk Ocağındaki konuşmasında şu önemli noktaları vurgulamıştı:

"Benim bildiğime göre, memleketimizde çok yıllardan beri açılmış ve bugün de kutsal ateşlerle yanan ve alevi onun üyesi olanın kalp ve vicdanını aydın kılan Türk Ocaklarının esas amacı, ulusa böyle olumlu bir özyapı kazandırmaktır. **Türk Ocakları,** ulusun kültürü üzerinde önemli etkiler yapmalıdır. Zaten bunu yapıyorlar ve daha çok yapacaklardır."

Bu arada Ocak üyelerinden Operatör Eyüp Sabri'nin, "Ulusun devrimine karşı çıkan ve kendisini dinsel aydınlatma ile yükümlü sayan bir sınıf var; buna karşı ne önlem alınmıştır?" sorusuna, İslamiyet, din bilginleri ve gericilik yönlerinden ayrıntılarıyla yanıt veren Atatürk, sözlerini şu çarpıcı tümce ile bağlamıştı:

"Varsayalım, eğer bunu sağlayacak yasalar olmasa, öyle olumsuz adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler, yine öldürürüm!" (**ASD**, II, 142-146).

İstanbul Türk Ocağını ziyaretinde de, ocaklılardan, demokrasinin ne olduğunu halka anlatmalarını ve Cumhuriyetin ilkelerini sevdirmelerini dilemişti (**ASD**, II, 258).

Bu konuşmalardan da anlaşıldığı gibi Atatürk, **Türk Ocakları**'nı Cumhuriyet yönetimine bağlı, çağdaş ve gerçekçi bir kültür ulusçuluğunun işlendiği kuruluşlar haline getirmeye çalışıyordu. Ancak **Serbest Cumhuriyet Partisi**'nin kuruluşuyla gelişen olaylar, ocakları bir yönüyle, eski düzenin özlemini çekenlerin ya da Türk dünyası birliğini düşleyenlerin dayandıkları bir kuruluş durumuna çeker olmuştu. T.C.'nin bir ilke olarak kabul ettiği **"Yurtta barış, dünyada barış"** ilkesi Ocak çevrelerinde eleştirilmeye başlanmıştı. Böylece Ocakların CHP ve hükümet ile olan ilişkileri eski sıcaklığını giderek yitirmişti. Cumhuriyetle birlikte devrim hareketlerine girişildiğinde ocakların yasasında bazı değişiklikler yapılmıştı. Bununla amaca ilişkin maddeler, devrimin ve CHP'nin ilkelerine koşut bir hale getirilmişti. Yasanın 2. ve 3. maddeleri şu biçimi almıştı:

Madde 2– **Türk Ocağı'nın amacı, ulusal bilincin kuvvetlenmesi, uygar ve sağlıklı ilerleme ve ulusal ekonominin gelişmesidir.**

3– **Cumhuriyet, ulusçuluk, çağdaş uygarlık ve halkçılık ilkülerini izleyen Türk Ocağı, bu ilküleri gerçekleştirmekte olan**

Cumhuriyet Halk Partisi ile devlet siyasasında beraberdir. Türk Ocağı, bu ülküleri yaymak ve aşılamak için bilim, kültür (hars) ve toplum alanında mücadele eder, çaba gösterir.

Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti, her yönüyle ulusal bir devlet olarak kurulduğuna ve ulusçuluğu temel ilke olarak kabul ettiğine göre, böylesi bir Türkiye'de **"Türk Ocağı"** adını taşıyan bir kuruluş başka türlü yorumlara da neden olabilirdi. Atatürk, çevresindekilere, "Bu isim öteki topluluklara, sürekli olarak kendi öz benliklerini hatırlatmaz mı? Ve onlarda buna benzer ocaklar kurmak hevesini yaşatmaz mı?" sorusunu yöneltmişti (**AH**, II, 476). CHP Genel Sekreteri Recep Peker de, bütün devrimci kuruluşların bir çatı altında toplanmasının gerektiğini savunmaya başlamıştı.

Türk Ocağı yasasında yapılan değişiklikle CHP ile amaç ve işlev birliği sağlanınca ocakların CHP bünyesi içine alınması ve yeni bir örgütlenmeye gidilmesi daha uygun görülmüştü. Atatürk 24 Mart 1931'de verdiği demeçte bunu açıklamıştı:

"Memleketin ve devrimin, içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı dokunulmazlığı için, bütün ulusçu ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması gerekir. Kuruluş tarihinden bu yana, bilim alanında halkçılık ve ulusçuluk ilkelerini yayma ve yaygınlaştırmaya sadakatle ve imanla çalışan ve bu yolda memnunluk uyandıran hizmetleri görülmüş olan Türk Ocaklarının aynı esasları siyasal ve uygulama alanında gerçekleştiren partimle, bütün anlamı ile tek vücut olarak çalışmalarını uygun gördüm. Bu kararım, ulusal kurum hakkında duyduğum güven ve emniyetin ifadesidir. Aynı cinsten kuvvetler, ortak amaç yolunda birleşmelidirler." (**AH**, II, 476)

Bunun üzerine Türk Ocakları 10 Nisan 1931'de olağanüstü bir kurultay toplamıştı. Toplantıda Merkez Yönetim Kurulunun hazırladığı raporu Genel Başkan H. Suphi Tanrıöver okumuştu. Bunda, Atatürk'ün "kurduğu partinin kadrolarını, ulussever, halkçı ve cumhuriyetçi gençlerle büyütmeyi" istediği, bu nedenle ocakların CHP'ne bağlanmasının yerinde olacağı belirtilmişti. Bu öneriyi incelemek üzere oluşturulan komisyon da "Büyük Başkanın arzularının gerçekleşmesi için can atmayı, yasaların kâğıt üzerinde çizdiği değil, Türk gönüllerine yazdığı ülkünün gerçekleşmesine doğru atılmış en kuvvetli adımlardan biri saydığını", kurultayın da bu yolda karar almasına yasal bir engel bulunmadığını açıklamıştı. Sonuç olarak da, **"Türk Ocakları Derneğinin"** kapatılmasına ve derneğin sahip olduğu bütün hakların CHP'ne devrine karar verilmesini önermişti. Öneri, oybirliği ile kabul edilmiş, böylece 257 şubesi bulunan **Türk Ocakları,** CHP'ne katılmıştı.

2 - HALKEVLERİ'NİN AMACI VE İŞLEVİ

Türk Ocakları CHP'ne katılırken bu örgütün parti içinde çalışmalarını nasıl sürdüreceğinin saptanması gerekli olmuştu. Bu yoldaki araştırmalar sürdürülürken, Avrupa'da öğrenim görmüş olan Vildan Âşir Savaşır'ın Çekoslovakya'daki **Sokol** adlı kuruluşları anlatan bir konuşmasında, Türkiye'de de **Halkevleri** ya da **Halkınevleri** adıyla onlara benzer örgütlenmeye gidilebileceğini belirtmesi, çözümü kolalaştırmıştı. Yeni örgütlenmenin öncülüğünü Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip üstlenmişti. Değişik aşamalarda düzenlenen toplantılar sonunda Atatürk'ün de uygun bulduğu **Halkevi** adı benimsenmişti. Bununla ilgili tüzüğü hazırlamak için de Ziya Gevher Etili başkanlığında Dr. Sadi Irmak, Şevket Süreyya Aydemir, Tahsin Banguoğlu, Hamit Zübeyir Koşay, Hüseyin Namık Orkun, Kerim Ömer Çağlar, Namık Katoğlu ve V. Âşir Savaşır'dan oluşan bir komisyon görevlendirilmişti. Bu arada da ocak içindeki **Tarih Encümeni** yerine, parti dışında tek başına çalışacak olan **Türk Tarihi Tetkik Encümeni** (bugünkü Türk Tarih Kurumu) kurulmuştu (12 Nisan 1931). 10 Mayıs 1931'de toplanan CHP Kurultayında ise **Türk Ocakları** yerine **Halkevleri** adıyla yeni bir örgütlenmeye gitmeye karar verilmişti.

İlk **Halkevi**, 19 Şubat 1932'de Ankara'daki eski **Türk Ocağı** binasında (1927'de Genel Merkez olarak temeli atılan yapı 23 Nisan 1930'da törenle hizmete girmişti) açılmıştı. Düzenlenen törende konuşan Parti Genel Sekreteri Recep Peker, **Halkevleri**'nin parti ve politika dışında ulusal amaçlar doğrultusunda çalışacağını ve Türk toplumunu geleceğe hazırlayacağım belirtmişti. Bu arada bu yeni kuruluşların, ülkede kültürel bütünlüğü sağlamaya hizmet edeceğinin beklendiğini vurgulayarak, "Biz, Halkevlerinin samimi ve bütün Türk vatandaşlarını eşit şeref mevkiinde gören düşünceyle kurulmuş çatıları altında, bütün vatandaşları toplamaya ve özenli bir kültür çalışması içinde ulusal birliğe yükseltmeye azmetmiş bulunuyoruz" demişti.

Peker **Halkevleri**'nin aynı zamanda birer **halk eğitim merkezi** olacaklarını da vurgulamıştı:

"Bir ulusun yetişip geleceğe hazırlanması için klasik yöntemler ve kurumlar vardır. Fakat çağdaş uluslar, ulusal bir varlık olarak örgütlenmek için okullarını yalnız yöntemler, düzenler altında çalıştırmayı yeterli görmüyorlar... **Bu yüzyılda uluslaşmak için, ulusça kitleleşmek için okul öğretiminin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk eğitimi yapmak ve halka orada ve birlikte çalıştırmak ilkesinin kabul edilmesi gerekmektedir... İzlediğimiz amaç, ulusu bilinçli, birbirini**

anlayan, seven, ideale bağlı bir halk kitlesi halinde örgütlendirmektir."

Peker'den sonra konuşan Dr. Reşit Galip de güdülen amaç ve çalışma alanlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler vermişti. **Halkevleri**'nin kültür alanında büyük bir atılım olduğunu belirterek, bu yeni kuruluşla güzel sanatlar dallarında da büyük bir canlılık yaratılacağını söylemişti. Yüzyıllar boyunca resim ve heykel yapmanın **"puta ve yüze (surete) tapmak"** olarak suçlandığını, **Kuran** ve **mevlid** okunur ya da tekkelerde zikredilirken **"makbul ve sevap"** sayılan müziğin ise bu çerçeve dışında ayıp ve **"günah"** gösterildiğini hatırlatan R. Galip, Cumhuriyet'e geçişle bu sakat anlayışın zayıfladığını belirtmişti. Açılan **Halkevleri** güzel sanatlar çalışmalarını da destekleyecek ve bunların yurt düzeyinde yaygınlaşmasına çalışacaklardı.

O gün yurdun değişik yerlerinde toplam 14 **Halkevi** hizmete girmişti. CHP de örgütüne yayımladığı genelgede, her kentte bir **Halkevi** açılmasına çalışılmasını istemişti. Böylece ilk yıl sonunda 21 **Halkevi** daha açılmış, 1938 sonunda ise bu sayı 209'u bulmuştu. Halkevlerinin kuruluş ve işleyişlerini yakından izleyen Atatürk, bunu **Halkçılık programı**'nın bir gereği saymış ve CHP'nin **Halkevleri** ile bütün yurttaşlara kucağını açmasını **"sosyal ve kültürel bir devrim"** olarak değerlendirmişti. Sözkonusu kurumların 6. kuruluş yıldönümünde İçişleri Bakanı ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'ya çektiği telgrafta da, **Halkevleri**'nin "kültür alanındaki gelişmemizde önemli bir görev" üstlendiklerini belirtmişti.

Başbakan İnönü de Halkevlerini bir kültür kuruluşu olarak nitelemişti:

"CHP'nin Halkevleri aracılığıyla memleket içinde izlediği kültür politikası, bu yolla bilim ve fenni, güzel sanatları yaymak, bu memleketin siyaseti, ekonomisi hakkında en yeni, doğru bilgileri ortaya dökmektir." Gerçekten de **Halkevleri**, bu çok yönlü işlevleri yürütecek biçimde kurulmuştu. Tüzüğüne göre şu değişik '9' kolu (birim, şube) içermesi öngörülmüştü:

Dil, Edebiyat, Tarih - Güzel Sanatlar (Ar) - Temsil (Tiyatro) - Spor - Sosyal Yardım Halk Dershaneleri ve Kurslar - Kütüphane ve Yayın Köycülük - Müze ve Sergiler.

Giderek sayıları artan Halkevlerinin bu alanlarda yaptıkları çalışmalar, onları en etkin birer eğitim, kültür ve sosyal dayanışma kurumu düzeyine yükseltmişti. Kısaca belirtmek gerekirse **Halkevleri** yurt düzeyine şu hizmetleri götürmüş, yaygınlaştırmıştı:

Her vatandaşın rahatça girip çıkabileceği, yararlanabileceği bir örgüt Suyu, elektriği ya da, aydınlatma araçları bulunan ısıtılmış mekânlarıyla örnek bir yapı - Okuma salonu ya da yeri bulunan bir kitaplık - Güncel gazeteler, süreli yayınlar - Radyo dinleme olanağı - Konferanslar, çeşitli toplantılar - Sinema filmi izleme - Tiyatro ve çeşitli sahne oyunları, halk oyunları Her tür konserler Balolar, anma törenleri, kutlamalar - Okuma yazma kursları - Çeşitli alanlarda spor etkinlikleri - Sağlık kurallarını öğrenme ve uygulama - Çevre ve köy araştırmaları - Sosyal dayanışma, yoksullara, hastalara yardım Dil, tarih ve kültür araştırmaları - Yayın yapma.

Halkevlerinden birçoğunun, bölgeyi her yönüyle inceleyen araştırma ve derlemeleri yayınlamak için birer dergi çıkardıkları önemle vurgulanmaya değer. Başta Genel Merkez Ankara'da yayımlanan **Ülkü** dergisi ile Bursa'nın **Uludağ**, İzmir'in **Fikirler**, Manisa'nın **Gediz**, Afyon'un **Taşpınar**, Denizli'nin **İnanç**, Balıkesir'in **Kaynak**, Adana'nın **Görüşler**, Gaziantep'in **Başpınar**, Diyarbakır'ın **Karacadağ**, Kars'ın **Doğuş**, Sinop'un **Dranaz**, Çorum'un **Çorumlu**, Konya'nın **Konya** ve Isparta Halkevinin **Ün** adlı dergileri 1930'lu yılların Türkiyesini yansıtan ve çok önemli inceleme ve derlemeleri içeren birer kaynak değerindedir.

Öte yandan Halkevleri çalışmaları içinde çeşitli dallarda yetişen yüzlerce genç değerli birer sanatçı ve araştırmacı olarak Türk kültür ve bilim yaşamında büyük etkinlikler göstermişlerdir.

Atatürk'ün ölümünden sonra küçük kentlerde ve kasabalarda **Halkevi** yerine **Halkodası** denen daha küçük çaplı şubeler açma yoluna gidilmişti. Böylece hızla çoğalan bu kuruluşların sayısı, 1950 baharına gelindiğinde, 477'si **Halkevi** ve 4332'si **Halkodası** olmak üzere 4809'a yükselmişti. Öyle ki yurtdışına da taşılmış, **Londra**'da bir Halkevi açılmıştı.

Ne yazık ki, 1950 seçimlerinde iş başına gelen siyasal parti, bu çok yaygın eğitim/kültür kuruluşlarını, günün ve çok partili demokrasinin gereklerine göre yeniden düzenleyecek yerde, kapatma yoluna gitmişti. 8 Ağustos 1951 gün ve 5830 sayılı yasa ile **Halkevleri** kapatılarak mal varlıkları hazineye kalmıştı. Ancak taşınır malların özellikle de kütüphane ve arşivlerdeki kitap, belge, fotoğraf, vb. malzemenin korunmasına özen gösterilmediğinden ülke, eğitim, kültür yönünden olduğu kadar maddi değerler açısından da çok büyük kayıplara uğramıştır. 27 Mayıs 1960 hareketinden sonra Halkevlerini canlandırmak için yapılan girişimler desteksiz kaldığı için yeni kuruluşlar eski etkinlikleri gösterme olanağına kavuşamamışlardır.

Ç) KÖY ENSTİTÜLERİNE HAZIRLIK

Türkiye'nin yeniden yapılanması girişimlerinden söz ederken, **Köy Enstitülerine** geçiş denemelerinin de Atatürk döneminde yapıldığının belirtilmesi gerekir. Bilgisizliği tümüyle giderebilmek ve Türk bireyine vatandaşlık görevini gereğince yapabilmek ve çevresinde olup bitenleri anlayacak düzeyde temel bilgileri verebilmek için, eğitim öğretimin onun ayağına, köyüne kadar götürülmesi zorunluydu. Bu da kısa sürede ve yeter sayıda köy koşullarına uyabilecek eğitici, öğreticiyi yetiştirmekle sağlanabilirdi. Bu nedenlerle köylere öğretmen yerine **eğitmen** adıyla öğreticiler gönderilmesine karar verilmişti. 1937'de çıkartılan **Köy Eğitmenleri Yasası**'na dayanılarak **Çifteler** (Eskişehir), **Kızılçullu** (İzmir) ve **Karaağaç**'ta (Edirne) 3 **Eğitmen Kursu** açılmıştı. Bu kurslara askerliğini çavuş olarak yapmış, okuma yazma bilen, sağlıklı köy çocukları alınmıştı. 6 ay süren kursu bitirenler nüfusu 150'den fazla olan köylerdeki 3 sınıflı okullara **Eğitmen** olarak atanıyorlardı. İlk uygulamadan sonra 1938'de **Gölköy** (Kastamonu), **Arifiye** (Adapazarı) ve **Akpınar**'da (Samsun) 3 kurs daha açılmıştı.

Öte yandan, eğitmenler dışında köylere öğretmen yetiştirmek amacıyla **Köy Öğretmen Okulları** açılması daha uygun görülmüştü. Bunu öngören 3704 sayılı yasanın uygulamaya konulmasıyla **Kızılçullu, Çifteler, Gölköy**'deki kurslar Köy Öğretmen Okuluna dönüştürülmüş, bir dördüncüsü de **Edirne**'de açılmıştı. Bu uygulamaların verilerine dayanılarak kısa bir süre sonra **Köy Enstitüleri** denen sisteme geçilebilmiştir. 17 Nisan 1940 günlü yasayla **Köy Öğretmen Okulu** adı **Köy Enstitüsü**'ne çevrilmiş ve yenileri de açılarak yurt düzeyinde geniş bir örgütlenmeye girişilmiştir.

D) TARİHLE BÜTÜNLEŞMEK

Eğitim ve kültür alanlarında yoğunlaşan 1930'lu yıllardaki atılımlarda tarih ve dil çalışmaları özel bir yer alır. Bu alanlardaki yeni yaklaşımlar, uygulamalar ve öne sürülen yeni görüşler, **"tez"**ler, o yıllardan bu yana tartışılmakta ve çok farklı biçimlerde değerlendirilmektedir. Bu da bir bakıma doğaldır. Çünkü tarih ve özellikle de dil, yalnız yönetimi, devleti ya da belli grupları değil, toplumu oluşturan her bireyi, vatandaşı yakından ilgilendiren değerlerdir.

Tarih, değişik açılardan bireyi, toplumu ve devleti ilgilendiren bir bilim, bir alan niteliği taşımaktadır. Birey açısından öncelikle merak giderme, olayların içyüzünü öğrenme olanağı vermektedir. İkinci aşamada bilgi artırıcı bir işlev görmekte, mesleki, felsefi, dinsel, ideolojik görüşlere destek olmaktadır. Bunun yanıbaşında yönetici, politikacı, bilim adamı ve her kesimden herkes için bugünü daha iyi anlama, gelecek için görüş bildirmeyi sağlayan verileri içermektedir. Nihayet geçmişten ders alma, aynı yanlışlıklara düşmeme için de bazı ipuçları vermektedir. Ama bu son işlev için tarihin boyuna yinelenen "tekerrür eden" bir olaylar zinciri olduğu da sanılmamalıdır. Her ne kadar M. Akif Ersoy:

Tarihi ezeli tekerrürdür diyorlar
Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi? diyorsa da bu tarih olaylarının hep yinelendiğini değil kişilerin ondan ders alamadıklarını belirtmek anlamında değrlendirilmelidir. Bireyin tarihten elde edeceği veri, ünlü filozof Nietzsche'nin anlatımıyla "Geçmişi hayat için kullanabilmek, olmuş olanlardan yeniden tarih yaratabilmek"tir.

Toplum açısından bakıldığında **tarih,** toplumu, ulusu oluşturan öğelerden biridir. Çünkü bireylerin bir araya gelip toplum haline dönüşmeleri için belirli bir sürecin, tarihsel akışın geçmesi gerekir. Bunun gibi tarih; kültür denen değerler topluluğunu da oluşturan ögelerden biridir. Birlikte yaşanmış bir geçmiş olmadan kültürün oluşmasına olanak yoktur. Bu nedenlerle tarih, aynı zamanda **"toplumsal bellek"** demektir.

Yönetim, devlet için ise **tarih,** sürekliliği ya da değişme ve gelişmeleri belirlemede başvurulan ana kaynaktır. Kurumlar, uluslar ve devletlerarası ilişkileri saptamada tarihsel geçmişten yararlanılır. Geleceğe yönelik girişimler için kimi veriler çıkartılmasını sağlar. Bütün bunların dışında yönetimi, sistemi, rejimi benimsetmek, sürekli kılmak için bir araç olarak da tarihten yararlanılır. Ne var ki tarih disiplinine yüklenen bu görev hemen her ülkede **Resmi Tarih** denen bir kavramın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Okullardaki tarih dersleri için yazılan, yazdırılan kitaplarda yetişmekte olan kuşaklara kendi toplumsal geçmişini tanıtırken biraz da özgüven verme düşüncesiyle abartılı bir anlatımın seçilmesi, kimi aksaklıkların, yanlışlıkların, felaketlerin gözardı edilerek hep iyiliklerden, üstünlüklerden söz edilmesi **Resmi Tarih** olarak nitelendirilmiştir. Ölçünün kaçırılarak tarihin bir propaganda aracı gibi kullanılması her yerde yakınmalara yol açmıştır. Cenap Şehabettin bu sakıncayı "tarihe insan istediğini söyletir, yalan söyletebilir, çünkü ölüler itiraz edemez, konuşamazlar!" diye dile getirmişti. Prof. Max Belof da, bir

konferansında buna ilişkin bir soruya şu yanıtı vermişti: "Bütün tarih kitapları yeniden okunmalı, yeniden yazılmalı" (**DHİA,** 125). Herbert Buttenfield ise daha da ileriye giderek şunu önermişti: **"Okullarda öğretilen tarih dersleri övünme, gurur ve küstahlık getirdi. 'Herkes haksız, sadece biz haklıyız' inancını besledi. Öğrendiklerimizin çoğunu unutmaktan başka çare yok!"** (Güvenç, **Türk Kimliği,** 1).

Bunlar okullarda okutulan tarih kitaplarından ya da **Resmi Tarih**'ten yakınmanın Türkiye'ye özgü olmadığını göstermektedir. Ulus kavramının oluşmadığı dönemde **ümmet** anlayışıyla yazılan ve tarih bilincinden yoksun bir olay aktarıcılığı niteliği taşıyan Osmanlı tarih yazarlığını eleştiren Şehabettin Süleyman, 1915'te şunları söylemişti:

"Tarihsel geçmişin başlangıçları tamamiyle gerçek boyutlarıyla gösterilememiş, boş inanlar ve hikâyelerin yarı karanlık gölgesinde bozulmuş kalmıştır. Ne kadar yukarıya çıkarsanız o kadar çok şehnamelerin arttığına rastlarsınız. Hayal, heves, süs, dış güzellik... Fakat ruh? Fakat esas? İşte o yok, işte o yoksun...

"Lakin, ne zaman biz bundan vazgeçeceğiz? Ne zaman biz gerçek nedenleriyle tarihimizi başlangıçtan bugüne kadar kemiren hastalıkları ve illetleri görecek, anlayacak, olayları yazmaktan, duacılıktan, her girişimin nedenlerini bilinmezliğe bağlamaktan uzaklaşacağız? Ne zaman?

"Bir ulus, tarihine tamamiyle sahip olamaz, onu anlayamazsa, geleceğine güvenli bakışlar atamaz." (**Osmanlılıkta Vehime-i Mesuliyet,** 42).

2- ATATÜRK VE TARİH

Atatürk'ü diğer devlet kurucularından ve devrimcilerden ayıran özelliklerden biri de, onun tarihten çok geniş ölçüde yararlanması, tarih çalışmalarına büyük önem vermesi ve bunu bir sav oluşturacak düzeyde günlük yaşamının bir uğraşı durumuna getirmesidir.

Atatürk de bir aydın, genç bir subay olarak tarih konularına yakın ilgi duymuştur. Giderek bu alandaki bilgilerini artırmakla yetinmemiş, şaşmaz bir tarih bilincine sahip olarak, sorunları konunun uzmanları ile tartışacak bir duruma yükselmiştir.

Atatürk, tarih bilgisini Kurtuluş Savaşı süresince ve özellikle devrim hareketlerine giriştiğinde en etkin biçimde kullanmıştır. Ancak onun tarih ile ilgilenmesi, bilgisini artırma ve ondan yararlanmanın çok ötesinde, Kurtuluş Savaşının kültür alanında devamı niteliğini de taşımaktadır. Tam bağımsızlık anlayışının gereği olarak siyasal bağımsızlığın

kültür ve ekonomi alanında da sağlanmasını zorunlu gören Atatürk, ulusal dille birlikte ulusal tarihe kavuşmayı kültürel bağımsızlığın ana öğeleri olarak görmüştü.

Daha önceki bölümlerde belirtmeye çalıştığımız gibi Atatürk'ün ulus ve ulusçuluk anlayışında **tarih**, ana öğelerden biri olarak yer alır. O, ulusları oluşturan '3' ana öğeden birini **"Zengin bir anı kalıtına sahip olma"** biçiminde **tarih** olarak görmekte ve Türk ulusunun oluşmasında da "Tarihsel yakınlık"ın büyük etken olduğunu kabul etmektedir. Ulusal geçmişi gösteren ve ulusal bilincin doğmasına yardım eden **tarih**, salt bir övünme aracı olamaz ve olmamalıdır. Atatürk'e göre yalnız geçmişleriyle övünen insanlar, bu dünyada artık yapacak işleri kalmamış olanlardır. Geçmişe dayanmayan bir ulusçuluk da olamayacağına göre, önemli olan tarihten övünülecek noktaları bulup çıkarmak ve onları sürdürebilmektir. Bunun için de en belirgin ölçüt kültür ve uygarlıktır. İşte Atatürk **tarih**te bunu aramaktadır.

Türk Devrimi'nin genel amacını **"çağdaş uygarlık düzeyine"** ulaşma, hatta ulusal kültürü o düzeyin üstüne çıkarma diye saptayan Atatürk, buna sağlayabilmek için, Türklerin yalnızca devletler kuran asker bir ulus olup, uygarlığa ve ilerlemeye düşman bir toplum oluşturdukları yolundaki suçlamaların gerçek dışı olduğunu kanıtlamayı zorunlu görmüştü. Daha 1923 Eylülünde **Neue Freie Preese** muhabirinin bir sorusuna şu yanıtı vermişti:

"Yüzyıllardan beri düşmanlarımız Avrupa toplumları arasında Türklere karşı kin ve düşmanlık fikirleri aşılamışlardır. Batı zihinlerine yerleşmiş olan bu fikirler, özel bir düşünce oluşturmuştur. Bu düşünce hâlâ her şeye ve bütün olaylara karşın mevcuttur. Ve **Avrupa'da hâlâ Türkün her türlü ilerlemeye düşman bir adam olduğu, tinsel yönden ve düşünce bakımından gelişmeye elverişli olmayan bir adam olduğu sanılmaktadır. Bu büyük bir yanılmadır.** Yanıtımı basitleştirmek için şu örneği vereceğim: Tutunuz ki karşınızda iki adam var. Bunlardan biri zengin; her türlü araç gereç emrini bekliyor; ötekisi de fakir ve elinde hiçbir araç yok. Bu araç kıtlığının dışında, ikincinin manevi ruhu da diğerinden hiç de farklı ve aşağı değil.. İşte Avrupa ile Türkiye, biribirine karşı bu durumda.

"Bizi aşağı olmaya mahkûm bir topluluk olarak tanımakla yetinmemiş olan Batı, yok olmamızı çabuklaştırmak için ne yapmak gerekirse yapmıştır. Batı ve Doğu düşüncelerinde birbirine karşı iki ilke sözkonusu olduğunda, bunun en önemli kaynağını bulmak için Avrupa'ya bakmalı. İşte Avrupa'da sürekli olarak uğraştığımız bu düşünce vardır." (**ASD**, III, 64 vd.)

Türklerin uygarlıktan yoksun olmadıklarını kanıtlayabilecek biricik

kaynak da **tarih** idi. Salt bu nedenle de olsa tarih araştırmalarının gerekli olduğu kamsına varan Mustafa Kemal, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin onursal profesörlük belgesini kendisine sunan heyeti kabul ettiğinde, tarihçi Profesör Şemsettin Günaltay'a dönerek "Tarihçilerle çok konuşacağız!" demişti. Birkaç yıl sonra, Türk ırkının sarı ırk grubundan ikinci derecede **(secondaire)** bir insan tipi olduğunu öne süren Fransızca bir coğrafya kitabını okuyan Afet İnan, Atatürk'e "Bu böyle midir?" diye sormuştu. O zaman Atatürk'ün yanıtı "Hayır olamaz, bunun üzerinde meşgul olalım. Sen çalış!" olmuştu. İşte tarih çalışmalarına belirli bir amaç doğrultusunda yöneliş, 1928'deki bu olay üzerine başlamıştı.

Tarihin bir bilim olarak ele alınıp yöntemlerinin belirlenmesi Avrupa'da X1X. yüzyıl başlarında gerçekleşmişti. Bu gelişme ancak o yüzyılın ortalarında Osmanlı tarih yazıcılığına yansımaya başlamıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde de ümmetçi anlayışın dışında bir görüşle tarih incelemelerini bilimsel temellere dayandırmayı öngören bir örgütlenmeye gidilmiş, **Tarih-i Osmanî Encümeni** kurulmuştu. 1909'da oluşturulan bu kurul, araştırma sonuçlarını içeren bir derginin yayınma da başlamıştı: **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.** İmparatorluğun çökmesinden ve ulusal devletin kuruluşundan sonra kurulun adı **Türk Tarihi Tetkik Encümeni**'ne çevrilmişti (1923). Onun dışında **Türk Ocakları** da kültür (hars) incelemeleri çerçevesinde tarih araştırmalarına önemli bir yer vermişti. Ocaklar, Cumhuriyetin ilk yıllarında etkinliklerini sürdüren önemli bir kuruluş olduğundan, Türklerin uygarlıktan yoksun oldukları yolundaki savlara o çatı altında yapılacak incelemelerle yanıt vermek yoluna gidilmişti.

Türk Ocakları'nın 23 Nisan 1930'da toplanan V1. Kurultayında, Atatürk'ün isteği üzerine Afet İnan, **"Türklerin Medeni Vasfı"** konulu bir bildiri sunmuştu. Konuşmasının sonunda da daha önce hazırlanmış 40 imzalı bir önergeyi başkanlığa vermişti. Önergede, Türklerin tarih ve uygarlıklarını incelemek amacıyla bir **"Kurul"** (heyet) oluşturulması isteniyordu. Önerge kabul edilmiş ve **Türk Ocağı** yasasına şu madde eklenmişti.

"Merkez Kurulu, Türk tarih ve uygarlığını bilimsel bir biçimde incelemek ve araştırmak göreviyle yükümlü olmak üzere bir Türk Tarih Kurulu oluşturur."

Bu amaçla seçilen kurulun başkanlığına Tevfik Bıyıklıoğlu, İkinci Başkanlıklara Yusuf Akçura ile Samih Rıfat, Genel Sekreterliğine de Dr. Reşit Galip getirilmişlerdi. Kurulun öteki üyeleri de şunlardı: Afet İnan, Vasıf Çınar, Halil Ethem Eldem, Yusuf Ziya Özer, Sadri Maksudi Arsal, Reşit Saffet Atabinen, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ragıp Hulusi Özden,

Mükrimin Halil Yinanç, Zakir Kadiri Ugan, Hamit Zübeyir Koşay ve Macar bilginlerinden Mesaroş.

Çalışmalara başlayan **Türk Tarih Kurulu**, üyeleri arasında konu dağıtımı yaparak kısa sürede **Türk Tarihinin Ana Hatları** adı verilen bir yapıt hazırlamıştı. Bu ortak yapıtta güdülen amaç, geçmiş yüzyıllardaki Türk uygarlığını her yönüyle ortaya çıkarmaktı. Sorun ana çizgileriyle belirlendikten sonra bunların ayrıntılarıyla ele alınıp işlenmesine geçilecekti.

3 - TÜRK TARİH KURUMU VE TARİH TEZİ

Türk Tarih Kurulu'nun ilk aşamadan sonra çalışmalarını belirli bir program çerçevesinde düzenli olarak sürdürebilmesi için ona bağımsız bir kimlik ve tüzel kişilik vermenin yararlı olacağı düşünülmüştü. Bu yeni örgütlenmenın **Türk Ocakları**'na ya da Eğitim Bakanlığına bağlı olması güncel politik etkenlerin baskısını doğuracağından kuruluşun dernekler yasasına göre oluşturulması yeğlenmişti. **Türk Ocağı**'nın 10 Nisan 1931'de kapanma kararı almasından birkaç gün sonra da 15 Nisan 1931'de **Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti** kurulmuştu. Bağımsız bir dernek olarak çalışacak olan kuruluşun amacı, hazırlanan yönetmelikte şöyle saptanmıştı:

4 - **Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti,** maksadına ermek için aşağıdaki vasıtaları kullanır:

a) Toplanıp bilimsel görüşmelerde bulunmak,

b) Türk tarihinin kaynaklarını araştırıp bastırmak,

c) Türk tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve malzemeyi elde etmek için gereken yerlere araştırma ve keşif kurulları göndermek,

ç) TTTC çalışmalarınm ürünlerini her türlü yollarla yaymaya çalışmak.

Türk Tarih Kurulu üyelerinin çoğu bu yeni kuruluşun üyeleri sayılmıştı. Atatürk de derneğin koruyucu başkanlığını üzerine almıştı.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, daha önce başlayan hazırlıklardan da yararlanarak, o yıl liseler için 4 ciltten oluşan bir **tarih** dizisi yayınlamıştı. Bu dizide Türk ve İslamiyete ilişkin bazı bölümler doğrudan Atatürk tarafından kaleme alınmıştı. Derneğin düzenlediği ilk bilimsel kurultay 1932'de yapılmıştı. Türk ve yabancı bilim adamlarının katıldığı bu toplantıda Türk tarihinin eski dönemleri ele alınmış, tartışılmıştı. Bunlar arasında **Türk Tarih Tezi** diye nitelenen bir görüş de yer almıştı.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin adı 1935'de kurucusu Atatürk'ün önerisiyle **Türk Tarih Kurumu**'na çevrilmişti.

Türklerin sarı ırktan gelen, uygarlıktan yoksun ikinci sınıf insanlar olduğu yolundaki suçlamaların asılsız olduğunu kanıtlamak için tarih araştırmalarına öncelik ve ağırlık verilmesi, kısa zamanda **Türk Tarih Tezi** denen bir varsayıma da yol açmıştı. Bütünleştirilmemiş, sistemleştirilmemiş bazı görüş ve savlara dayanan bu **tez,** başlıca 2 noktada yoğunlaşıyordu: Türk uygarlığı tarihin en eski uygarlıklarından biridir - Uygarlığın kökeni Ortaasya'dadır. İlk uygarlığı kuranlar, başlayan göçlerle eski dünyaya yayılmışlar ve gittikleri yerlere uygarlıklarını da taşımışlardır. Bu sav, haritalarda Ortaasya'dan Asya'nın öbür bölgeleri ile Avrupa ve Afrika'ya doğru uzanan oklarla gösteriliyor, anlatımda da bütün ırkların ve ulusların kökeninin Türk olduğu yolunda bir izlenim doğuruyordu.

Böylesi bir görünüm almasına ve yanlış değerlendirmeler doğurmasına karşın, **Tez** denen bu görüş, Batıdaki dil ve tarih çalışmalarından esinlenerek oluşturulmuştu ve belirli nedenlere dayanıyor, belirgin amaçlara yönelik bulunuyordu. Bunlar şu noktalarda toplanabilir:

a) **Tarih tezi** ve çalışmaları, bağımsızlık savaşının kültür alanında devamı niteliğindeydi. İslam kimliği içerisinde kaybolmuş Türk tarihinin bütünlüğünü ve Türk kimliğini ortaya çıkarmayı amaçlıyordu.

b) İmparatorluğun son dönemlerinde yanyana görülen ümmetçi ulusçu biçimindeki ikili anlayıştan vazgeçip ulusal anlayışta bir tarih görüşünü egemen kılmak gözetiliyordu.

c) Türklerin uygarlıktan yoksun yalnızca asker bir toplum olduğu suçlamasını çürütmek için her yerde ve her alanda Türkü, Türklüğü ve Türk uygarlığını aramak gerekli bulunuyordu.

Çünkü, Batının Türklerin uygarlıktan yoksun **'barbar'** bir kavim olduğunu öne sürmesi, İsmet İnönü'nün de değindiği gibi, Türklerin belli bir ölçüde de olsa özgüvenlerini yitirmelerine yol açmıştı. Onun anlatımıyla:

"Bir ulusun en büyük kaybı kendine güvenini kaybetmesidir. Cumhuriyete kadar, 200 yıla yakındır ki, bu memleketin okumuş geçinenleri, kendi uygarlık kuvvetlerine inanmadan konuşurlardı. Türklerin ulusal hayatını sıcaklıktan mahrum etmek isteyen bir yabancı edebiyatın zehirli telkini, en dikkatli olduğunu sanan bilim çevrelerinde bile yerleşmişti."

ç) Tezin siyasal bir amacı da vardı: Türk toprakları, Anadolu üzerindeki tarihsel iddiaların asılsızlığını saptamak. O yıllarda Anadolu'da

uygarlıklar kurmuş **Hititler**'in, **Urartular**'ın etnik kökenleri, dilleri kesinlikle saptanamamıştı. Hititler'in nereden ve nasıl geldikleri bilinmiyordu. Onlar Ortaasya kökenli, Türklerle ilişkili olabilirlerdi. Bunların meydana çıkartılması gerekirdi. Ortadoğuda ilk büyük uygarlığı yaratan **Sümerler**'in ise Ortaasyalı olduğu savları vardı.

d) Tarih çalışmaları, dil çalışmaları, Türkçenin geçmişini, eski söz dağarcığını ortaya çıkarmak için de gerekliydi.

Kaldı ki öne sürülen savlar ya da görüşler büsbütün dayanaktan da yoksun değillerdi. Türkleri sarı ırk grubuna sokan Kont Gobineau bile, bu kavimlerin 5.000 yıl önce **Turan** adlı eski yurtlarından çıkarak beyazları yer değiştirmek zorunda bıraktıklarından söz ediyordu. Cambridge Üniversitesinden A.C. Haddon da **Les races humaines et leur repartition Géographique** (Beşeri ırklar ve onların cografi dağılımı) adlı yapıtında, Anadolu'da Neolitik uygarlığı yaratanların brakisefal bir Akdeniz tipi olup, bu uygarlığı Batı Asya'dan Avrupa'ya ve Mısır üzerinden Afrika'ya yaydıklarını belirtiyordu (s.187).

Bu yayınların ve Macaristan'daki Türkoloji araştırmalarının etkisinde kalan kimi Türk aydınları da daha Cumhuriyetten önceki yıllarda Ortaasya'daki göç dalgalarından söz eder olmuşlardı. Örneğin M. Emin Yurdakul 1914'de yazdığı bir şiirinde şu dizelere yer vermişti:

Ey benim milletim! Binlerce yıl önce
Altaylarda yaşayan sana
Tanrı dedi ki, Ey Türk ırkı buradan
Kalk, uç, kartal gibi güneşe doğru!

Dr. Abdullah Cevdet de **Hititler**'in Türk olduğunu kabullenmişti. 1926'da Akşam gazetesinin Latin abecesinin alınıp alınmaması yolundaki sormacasına şu yanıtı vermişti:

"Latin harfleri, Türkün aslı addolunan (kabul edilen) Hitit kavminin harfleridir. Bu harfler menşe (köken) itibariyle bizim harflerimiz demektir."

Öte yandan Hilaire de Bareton gibi kimi batılı araştırıcılar bütün dillerin kökeninin Sümerce olduğunu öne sürmüşler, bu sav da Ahmet Cevat Emre ve Saffet Engin gibi Türk aydınlarınca benimsenmişti.

Bütün bunlar **'Türk Tarih Tezi'** ya da görüşünün, bazı ipuçlarına dayanılarak bir varsayım olarak ortaya atıldığını göstermektedir. Ünlü Macar Türkoloğu Ligeti'nin vurguladığı gibi, Ortaasya'dan göç sorunu o derecede karışıktır ki, gerek dil gerekse tarih alanında görülen zorlukların yerini ancak varsayımlarla doldurmak mümkün olmaktadır. (**Bilinmeyen İç Asya**, 351 vd.)

Türk tarih görüşünün uygulamada, kimi yapıtların kaleme alı-

nışında aşırılığa kaçıldığı yadsınamaz. Ama gerçeği bulmak amaçlandığından, tezde araştırmaların sonuçlarına göre gereken düzeltmeler yapmaktan kaçınılmamıştır. Türklerin sarı ırktan olmadıklarını meydana çıkarmak için yapılan antropolijik çalışmalarda ırkçılığa kaçılmamıştır. Eski Ortadoğu uygarlıklarını yaratan toplulukların Ortaasya'dan gelmiş olabilecekleri yolundaki sav, tümüyle doğrulanmasa bile, elde edilen bulgular coğrafyanın ve tarihin Anadolu'da yüzyıllar sonunda kendine özgü bir kültür ve yeni bir toplum yarattığını göstermiştir. Öte yandan **Tarih Tezi**'nin asıl ekseni olan Türk tarihinin ve uygarlığının çok eski dönemlerden başladığı görüşü ise, kısa sürede kanıtlanmıştır.

Atatürk'ün tarih çalışmaları, Türk tarihinin doğru temeller üzerinde kurulmasını sağlamaya yöneliktir. **"Tarih zorlanmayı sevmeyen nazlı bir peridir, düşünceleri yeğler"** diyen Atatürk, onun hayal ürünü olmayacağına dikkati çekmektedir. Bu nedenle tarih yazıcılığında ana ilkeyi şöyle saptamıştır:

"Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen gerçek, insanı şaşırtıcı bir durum alır."

Tarihin siyasal bir yaklaşım ve ideolojik bir görüşte değil de gerçeklerin aydınlatılması amacıyla incelenmesi gerektiği görüşünde olan Atatürk, kurumun ilk yıllarında bu çalışmalara yön vermek, öncülük etmek istemişti. Bu nedenle de özellikle okul kitaplarındaki bazı konuları kendisi yazmış ve **Türk Tarih Tezi**'nin tartışılmasını izlemişti. Fakat sonraları araştırma ve yayınları uzmanlara bırakarak kendisi çalışmaları dışarıdan izlemekle yetinmişti. 1937'deki bir söyleşisinde bunu şöyle açıklamıştı:

"**Tarih Kurumu**'nun kuruluşunu izleyen ilk yıllarda tarih üzerine arkadaşları teşvik için birlikte çalıştım. Bu kurum, tümüyle örgütlendikten ve bilimsel çalışmalarına hız verdikten sonra **Tarih Kurumu**'nun çalışmalarına karışmıyorum. Onlar bildikleri gibi akademik çalışmalarına devam ediyorlar." (M. Şakir Ulkütaşır, **Türk Kültürü**, 13, s. 86).

Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı olan İnönü de kurumu ilk ziyaretinde (31 Mart 1939), çalışmaların bilimsel yöntemlerle ve gerçekleri meydana çıkarmak amacıyla yapılması gereğini şöyle belirtmişti.

"Kurumun, kırk yıllık hurafeler ve sabit fikirler karşısında duraksamaksızın gerçekleri bulmak ve söylemek cesaretini korumasını isteriz."

Gerçek de ancak bilimsel gerçeğe bağlı kalmakla, ona ulaşan yöntemleri bilmekle ortaya çıkartılabilir. Bu nitelikteki tarih araştırma-

cılarını, uzmanları yetiştirmek için, Ankara'da **Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi,** gene Atatürk'ün öngörüsüyle açılmıştı.

Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ve **Tarih Tezi**'nin ortaya atılmasıyla Atatürk'ün bilimin sınırlarını da aşan amacını, Yakup Kadri Karaosmanoğlu şöyle belirlemektedir:

"Atatürk, milli tarihimizin sınırlarını zenginleştirmek hareketiyle hem Kemalist devrimin en kapsamlı bir izahını yapmak, hem bu devrimin köklerini üstünde yaşadığımız toprağın en derin tabakalarına saptamak, hem de Türk ulusunun asaletini şüphe götürmez soy kütükleriyle ispat etmek istemiştir." (**Atatürk**, 92)

Kısacası bu girişim geçmişle kopmayı değil, yakın geçmiş üzerinden en eski dönemlere uzanma, Türk tarihinin unutulmuş çağlarıyla buluşma, tarih ile bütünleşme demekti. Yaşamının sonuna kadar tarih çalışmalarının içinde yer alan Atatürk, kurulun siyasal etkilerin ve iktidarların dışında çalışmalarını serbestçe sürdürmesini sağlayabilmek için, İş Bankasındaki payının yıllık gelirinin **Dil Kurumu** ile **Tarih Kurumu**'na verilmesini vasiyet etmişti. 52 yıl boyunca Türk ve Türkiye tarihini aydınlatmak için çalışmalarını bilimsel bir anlayışla sürdüren ve gerek yayınları, yaptırttığı kazılar, düzenlediği kurultaylar, gerekse yabancı benzer kuruluşlarla ilişkileri nedeniyle belirli bir saygınlık kazanan **Türk Tarih Kurumu** ile Türkçenin özleşmiş bir ulusal dil düzeyine gelmesi için çaba gösteren **Türk Dil Kurumu**'nun bağımsızlıklarına ne yazık ki 12 Eylül 1980'de işbaşına gelenlerce son verilmiştir. Yürürlükteki yasalara ve Atatürk'ün vasiyetine aykırı olan bir girişimle dernek niteliğindeki bu iki kurum Başbakanlığa bağlı birer devlet kuruluşuna dönüştürülmüştür.

E) DİLDE DEVRİM: TÜRKÇEYİ ÖZLEŞTİRME VE GELİŞTİRME

Çok genel bir anlatımla **dil,** "Düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan çok yönlü, gelişmiş bir dizge" diye tanımlanmaktadır.

Her şeyden önce dil, kişiler arasında en etkin, en doğal ve sürekli iletişim aracıdır. Aynı zamanda bilimsel, dinsel ya da felsefeye ilişkin her türlü düşüncenin de taşıyıcısıdır. Öte yandan kültürü oluşturan bir öğe olduğu gibi, kültürü elde etmenin, öğrenmenin araçlarından biri niteliğini de taşımaktadır. Bütün bunların dışında da **dil,** toplumu, ulusu oluşturan ve ulusallığı sağlayan ana etkenlerden biri olarak da önem taşımaktadır.

1 - TÜRKÇENİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Türkçe, yeryüzünde konuşulan dillerin ayrıldığı 5 büyük gruptan **Ural-Altay Dilleri** arasında yer almaktadır. Dil sınıflamasında göze çarpan en belirgin nokta, Türk dilinin İslamiyetten sonra en çok etkilendiği Arapça ve Farsça ile kökende hiçbir yakınlığının bulunmadığıdır. Dolayısiyle Avrupa'da konuşulan dillerin, kendi gruplarında bulunan Latince ile olan akrabalıklarına benzer bir yakınlığı Türkçe ile Arapça ve Farsça arasında kurmaya olanak yoktur.

Hangi kökenden gelirlerse gelsinler, dillerin başlangıçtaki niteliklerini, söz varlıklarını olduğu gibi sürdüremedikleri görülmektedir. Çünkü dil de her kültür öğesi gibi zaman içerisinde değişimden kurtulamaz. Bu değişme iki etkenle oluşmaktadır:

a) Toplumdan kaynaklanan gereksinmeler ve yönlendirmeler,

b) Diller arasındaki etkileşim. İlişkide bulunan toplumlarda geçerli olan dillerin etkisi.

Türkçenin Hiung-nu'lardan başlayarak Türklerin konuştukları bir dil olduğu bilinmektedir. Ancak buna ilişkin belgelerin yokluğu o dönemdeki dilin özelliği ve söz varlığı hakkında fazla bilgi edinmemize olanak bırakmamaktadır. Türkçeye ilişkin ilk belge 581'de Soğutça yazılmış **Bugut** yazıtıdır. VII. yüzyıla ait **Orhon Yazıtları** ise, Türkçenin oldukça gelişmiş bir yazın dili düzeyinde olduğunu göstermektedir.

Türklerin o yüzyıldan başlayarak İslamiyete girmeleri, dili de, iki yabancı dilin Arapça ve Farsçanın etkisi altına sokmuştur. Giderek Türkçenin özbenliğini yitirircesine bir başkalaşıma uğramasına yol açan bu değişikliğin nedenleri 3 öbekte toplanabilir:

a) İslam dünyasında oluşan anlayış ve değerlendirmeler. Dinin kutsal kitabı Kuran ile peygamberin hadislerinin Arapça oluşu. İbadette Arapça kullanılması. Bilim dili olarak da Arapçanın esas alınması. Bunun dışında Farsçanın da sanat dili olarak kabul edilmesi.

b) Türk boylarının İslamiyete girişle birlikte yurt değiştirip Arapça, Farsça konuşulan Batıya göçmeleri, Türkçe konuşulan Ortaasya'dan uzaklaşmaları.

c) Psikolojik etkenler: Yeni bir toplumsal çevreye girenlerin, uyum sağlamak için orada konuşulan dili öğrenmek için duydukları eğilim.

Bu etkenlerle İslamiyetten sonra kurulan Türk devletlerinde bilim ve ibadet dili olarak Arapça, sanat için de Farsça kullanılmaya başlanmıştır. Çok geçmeden resmi yazışmalarda da Arapça ve Farsçanın yeğlenmesi, büyük çoğunluğu oluşturan halkın okuyamadığı, okursa da anlayamadığı bir **resmi dil** sorununu da doğurmuştur.

Kaşgarlı Mahmut, Arapçanın yaygınlık kazanıp Türkçenin gözardı edilmesi karşısında öz dilini savunmak gereğini duymuş ve 1072'de **Divan-ı Lûgat-it-Türk** adlı ünlü eserini yazmıştı. XV. yüzyılda Ali Şir Nevai de Türkçeyi Farsçaya karşı savunmak gereğini duymuştu.

Anadolu'daki Arapça ve Farsça baskısı 1243 Kösedağ yenilgisiyle daha da artmıştı. Bu arada Arapça olan divan dili Farsçaya çevrilmişti. Bunun sonucunda Selçuklu merkez yönetimi ile Türkmen aşiretleri arasındaki ilişki daha da zayıflamıştı. Merkezi yönetimin buyruklarının, divan kararlarının halk kitlelerince anlaşılmasına olanak kalmamıştı. Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277'de başlattığı ayaklanma, aslında Anadolu Türkmen halkının Konya yönetimine karşı duyduğu kırgınlığın sonucu idi. Selçuklu başkentini ele geçiren Mehmet Bey de (13 Mayıs 1277) şu fermanı çıkarmıştı:

"Bugünden sonra divanda, dergâhta, bârgâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmaya!"

Türkçenin **resmi dil** olarak kabul edilişi diye değerlendirilen bu buyruk, Türkçesine sahip çıkmak isteyen halkın bir tepkisini yansıtmaktaydı. Bununla birlikte Türkçenin Selçuklu yönetiminde **resmi dil** ya da **divan dili** olması uzun sürmemiş, çok geçmeden yeniden Arapça ve Farsçaya dönülmüştü.

Bu ortamda kurulan Osmanlı devletinde 3 alanda geçerli dil olarak Türkçenin kullanılması resmi dil sorununu belirli ölçüde gidermişti: Sarayda, Divan-ı Hümayunda ve Şer'i Mahkemelerde Türkçe kullanılması bilimsel yapıtlardan bir kısmının Türkçe yazılmasını da desteklemişti. Ne var ki bu durum XVI. yüzyıl ortalarına kadar sürmüş, o dönemde dilde yeniden bir ikiliğe yönelinmişti. **Osmanlıca** denen Türkçe-Arapça-Farsça karışımı yapay bir yazı dili yaratılırken Türkçe ikinci plana itilmiş ve üstelik "ayağı çarıklı kaba Türkler"in konuştuğu dil olarak aşağılanmıştı.

Bu değişimin başlıca nedenleri 2 noktada toplanabilir:

a) Kayı kabilesine dayalı ulusal nitelikteki Osmanlı Beyliğinden çok uluslu, çok dilli Osmanlı İmparatorluğuna geçiş,

b) Osmanlı padişahlarının **halife** sanını kullanmaya başlamaları ile Arap olana ve Arapçaya öncelik ve ağırlık verilmesi.

2) DİLİ YALINLAŞTIRMA ÇABALARI

Yazı dili ile konuşma dili arasındaki ayrılık giderek artarken, kültürel ve toplumsal gereksinmeler XIX. yüzyılda dilin önemini ve dilde çözülmesi gereken büyük sorunlar bulunduğunu ortaya çıkarmıştı.

Tanzimat döneminde yeniden yapılanma zorunluluğu nedeniyle öğretim yönünden çağın çok gerisinde kalmış olan medreseler dışında yeni okullar açmak ve dış dünyadaki bilimsel gelişmeleri içeren yapıtları Türkçeye çevirmek yoluna gidilmişti. Ancak açılan meslek okullarında okutulacak nitelikte Türkçe kitaplar bulunmadığı ve zengin bir dil sayılan Osmanlıcanın çevirilerde bilimsel terimleri karşılamaktan uzak olduğu görülmüştü. Bu yüzden 1827'de açılan Tıbbiye'de öğretimin Fransızca yapılması öngörülmüştü.

Gerçekten de karma Osmanlıca bir bilim dili olamamış, yalnızca bir yazın ve şiir dili olarak kalmıştı. Yabancı yapıtların çevirilerine girişildiğinde o dillerdeki kavramların ve terimlerin Osmanlıcada karşılıkları bulunamamıştı. Bu durumda yeni sözcükler türetme zorunluluğu duyulmuştu. Ancak bu türetmelerde Türkçenin değil de Arapçanın sözvarlığından yararlanılması, Osmanlıcaya yeni terimler kazandırırken dile bir dizi yeni Arapça sözcüğün girmesine de neden olmuştu.

Yazı dilinin aldığı biçim ve içerik, yalnız öz dilleri Türkçe olmayan Osmanlı uyruklularının değil, imparatorluğun kurucusu Türklerin bile devlet dairelerinde işlerini gördürmelerini ve yürürlüğe konulan yasaları, verilen kararları anlamalarını olanaksız kılmıştı. Ziya Paşa, maliye dairelerinden çıkan bir yazıyı ancak yazanın okuyabileceğini, fakat onun da yazdığının anlamını bilmediğini, mahkemelerde sorgulamaların Türkçe yapılmasına karşın tutanakların resmi deyimlerle saptandığını ve davalıların bundan bir şey anlamadıklarını ama mühürlerini ya da parmaklarını basmak zorunda bırakıldıklarını belirterek, bu dil kopukluğunun doğurduğu toplumsal yarayı dile getirmişti.

İşte bu ortam içinde yüzyılın sonlarına doğru dildeki ikiliği olabildiğince azaltmak gerektiği anlayışı doğmaya başlamıştı. Muhafazakâr sayılan Ahmet Cevdet Paşa bile bilimsel yapıtların herkesin anlayacağı deyimler ile yazılmasından yana olmuştu. Türkçenin büyük bir sözlüğünü hazırlayan **(Kamus-ı Türki)** Şemsettin Sami ise, **"Dilimizi sadeleştirelim, dilimizi Türkçeleştirelim diye bağırmaktan vazgeçmeyeceğiz"** diyerek, dilde yeni bir amaca yönelinmesi gerektiğini savunmuştu. Nihayet İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçülük akımının da doğmasıyla **Genç Kalemler** ve benzeri dergiler çevresinde toplanan genç yazarlar Türkçenin yalınlaştırılması, Arapça ve Farsça tamlamalardan ve kurallardan arındırılması çabasına girmişlerdi. Bununla birlikte yalınlaştırmanın boyutları konusunda önemli görüş ayrılıkları da belirmişti. Necip Asım ve Ziya Gökalp'ın öncülük ettikleri bir kesim, yalnızca Osmanlı Türkçesinin yalınlaşıp uygar bir ulusun dili durumuna gelmesini istiyorlardı ve Arapça ya da Farsça sözcükleri kallanmayı sür-

dürmede bir sakınca görmüyordu. Buna karşın Şemsettin Sami, "Hepimiz yalnız Türkçe sözcükler arayıp bularak bugün alışılmış olan Arapça, Farsça ya da yabancı sözcükler yerine onları kullanmaya çalışmalıyız" diye, yalınlaşmanın ötesinde, bir özleşmeyi savunuyordu. Öte yandan **Fecr-î âti** (Geleceğin tan yeri) çevresinde toplanan bir başka kesim ise, eskisinden daha ağdalı bir Osmanlıca kullanmaya yönelmişti. Bunların dışında Rıza Nur gibi kimileri de tümüyle Arapçaya dönülmesini önermişlerdi. Rıza Nur'a göre önemli olan imparatorlukta dil birliğini sağlamaktı; bu ortak dil Arapça olabilirdi!

3 - ATATÜRK'Ü DİL ÇALIŞMALARINA YÖNELTEN NEDENLER

Atatürk, Türkçeyi ulusallığı sağlayan etkenleri koruyan ve sürdüren ana öğelerden biri kabul ediyordu. O, **Medeni Bilgiler** kitabında bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır:

"Türk dili, dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Onun için her Türk dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır. Bir de Türk dili, Türk ulusu için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk ulusu, geçirdiği sonsuz tehlikeli durumlar içinde, ahlakının, geleneklerinin, anılarının, yararlarının, özetle bugün kendi ulusallığını yapan her şeyin dili aracılığıyla korunduğunu görüyor.

"Türk dili, Türk ulusunun kalbidir, zihnidir."

Onu, 1930'da yazdığı bu değerlendirmeye götüren nedenler, etkenler ise daha çocukluk yıllarında başlamıştı. Mustafa Kemal, Selanik Askeri Rüştiyesinde okuduğu yıllarda (1894-1896) Türkçenin özleşmesi sorunu ile ilgilenmişti. O sırada arı Türkçeyi savunan **Çocuklara Rehber** adlı dergi öğrenciler arasında yarışmalar da düzenlemekteydi. Onun da bu yarışmalara katıldığı görülmektedir. Gene öğrenciliğinde Necip Asım ile Mustafa Celalettin'in Türk tarihine ve diline ilişkin yapıtlarını okuyup onlardan etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu ilgi Birinci Dünya Savaşı döneminde onda dilin özleşmesi gerektiği yolunda bir eğilim doğuracaktır. 10 Aralık 1916'da **Silvan**'da anı defterine yazdıkları bunu kanıtlamaktadır:

"Yemekten evvel Emin Bey'in (Yurdakul) Türkçe Şiirler'i ile Fikret'in Rübab-ı Şikeste'sinden aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimat (kelimeler, sözcükler) var. Fakat, biri parmak hesabı (hece vezni), diğeri değil!" (**AHD**, 86).

İmparatorluktan ulusal devlete geçildikten sonra ulusal bütünlüğü sağlamak ve çağı yakalamak için dil sorununu da çözmek artık kaçınılmaz olmuştu. Bunun için izlenecek yollar da belliydi. Ya yasal bir düzenlemeye başvurulabilir, ya da sorunu belli bir sürede çözüme ulaştırabilecek bir örgüt kurulabilirdi. Henüz Cumhuriyet ilan edilmemişken Tunalı Hilmi, 23 Ağustos 1923'te TBMM'de bir yasa önerisinde bulunmuştu. **Türkçe Kanunu** adını taşıyan öneride, her türlü yazışmanın Türkçe yapılması zorunlu tutuluyor, yabancı sözcükler kullananların da cezalandırılmaları öngörülüyordu. Ancak dil konusunda bağlayıcı bir yasa çıkarmanın hukuk kurallarıyla bağdaşmadığı düşünülerek bu öneri kabul edilmemişti. Böylece bir örgüt kurma yöntemi yeğlenmişti.

Dil konularıyla uğraşacak bir kurul oluşturulması, 1926'da Milli Eğitim Bakanlığı kuruluş yasası görüşülürken gündeme gelmişti. Yeni Türk abece'sinin saptanması için kurulan **"Alfabe Komisyonu"**na aynı zamanda **"Dil Heyeti"** adı verilmişti. Bununla abece'nin dil çalışmalarına geçişte ilk aşama olduğu anlatılmak istenmişti. Gerçekten de Dil Kurulu, yeni abece'yi saptadıktan (1928) sonra dağıtılmamış, Milli Eğitim Bakanlığına bağlanarak dil çalışmalarını sürdürmesi istenmişti. Kurul öncelikle bir **Yazım Kılavuzu** yayımlamış, arkasından bir **Türk Söz Kitabı** (Sözlük) hazırlamaya koyulmuştu. Ancak üyeler arasında beliren görüş ayrılıkları ve izlenecek kesin bir yöntemin saptanamaması yüzünden çalışmalar istenen düzeye ulaştırılamamıştı. Ayrıca kimi Türkçe sözcüklerin kullanılması "uydurmacılık" suçlamalarına yol açmıştı. İshak Refet Işıtman **Dicle** başlıklı şiirinde **"pusmak, akışmak, gerneşmek, cilasun"** gibi sözcükler kullanınca, Çankırı Milletvekili Talat, Dil Kurulu'nu "uydurmacılık ve uydurmacılara para vermek"le suçlamıştı! Tartışmalar bununla da kalmamış, kimi milletvekillerinin girişimiyle 1931 yılı bütçesinde kurul için ayrılmış olan "30.000" liralık ödenek '10' liraya indirilmişti!

Dil Kurulu çalışmalarında karşılaşılan sorunlar ve yasama meclisinin ödeneği kesmesi, dil çalışmalarının herhangi bir bakanlığa bağlı resmi bir örgüt aracılığı ile sürdürülmesine olanak bulunmadığını göstermişti. Politikacıların kendi anlayışları ve dünya görüşleri doğrultusunda bu çalışmayı yönlendirmeye çalışacakları hatta durdurabilecekleri anlaşılmıştı. Bu nedenle dilin işlenmesi, geliştirilmesi ve özleştirilmesi için geriye kalan tek seçenek özerk bir kuruluş idi. Bu, bir **akademi** ya da dernek olabilirdi. Türkiyede Fransız Akademisine benzer bir kuruluşa daha 1851'de **Encümen-i Dâniş**'in oluşturulması ile yönelinmiş ancak bundan olumlu sonuç alınamamıştı. Bu durumda izlenebilecek tek yol geçen yüzyılda dillerini yabancı sözcüklerden arındırıp

zenginleştirmek için özerk kuruluşlar oluşturan Almanlar ve Macarlar gibi siyasal otoriteden etkilenmeyecek bir örgüt oluşturmaktı.

4 - DİLDE DEVRİMCİ YAKLAŞIM VE TÜRK DİL KURUMU

1930'da yayımlanan **Türk Dili İçin** adlı yapıtında Sadri Maksudi Arsal da Türkçeyi geliştirmek için bir **akademi** kurulması görüşünü savunmuştu. Ama Atatürk büyük ve hızlı bir atılım yapılmadan Türkçeyi ulusal ve kültürel bir anlayışla işlemek, başka bir anlatımla devrimi dile de yansıtmak istemişti. Bu nedenle S.M. Arsal'ın sözkonusu kitabına, bu kararı ve amacı belirleyen ilkeyi yazmıştı (2 Eylül 1930):

"Milli his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması, milli hissin inkişafında başlıca müessirdir (etkendir). Türk dili dillerin en zenginlerindendir; yeter ki bu dil şuurla (bilinçle) işlensin...

"Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."

Dilde devrime yöneliş, başlıca 2 etkenle artık kaçınılmaz olmuştu:

a) Ulusçuluk kavramının etkisiyle toplumun kendine, özüne dönüşü, öz dilini aramaya koyulması,

b) Toplumsal ve kültürel ilerlemenin gereği olarak ortaya çıkan yeni kavramlar ve bunların anlatımına yarayan sözcüklere ve terimlere Türkçede karşılık bulmak zorunluluğu.

Kâmile İmer'in belirttiği gibi, ulusçuluk etkeni dil devriminin siyasal nedenini oluşturmaktadır. Başka ülkelerde de görüldüğü gibi, genel olarak dil devrimleri her toplumda uluslaşma dönemine rastlamakta, ulusal bilincin kazanılmasıyla düzenli, sistemli bir biçim almaktadır (**Türk Dil Devrimi**, 32).

Dil devrimiyle gözetilen amaçlar şöyle sıralanabilir:

a) Tam bağımsızlık ilkesine uygun olarak Türkçeyi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmak.

b) Yazı dili ile konuşulan dil arasındaki uçurumu kapatmak.

c) Yöneticiler ile yönetilenler arasında anlaşmayı kolaylaştırmak.

ç) Toplumsal anlaşma ve bütünleşmeyi sağlamak.

d) Okumayı yazmayı kolaylaştırarak yaygınlaştırmak.

e) Vatandaşların yönetime katılmalarını kolaylaştırmak.

f) Dili zenginleştirmek, güzelleştirmek.

g) Düşünceyi kolaylaştırmak, yaratıcılığı artırmak.

h) Türkçeyi bir bilim ve kültür dili düzeyine yükseltmek. Onu kültür sömürgeciliğinin etkisinden kurtarmak.

Bu etken ve amaçlar doğrultusunda, bir yıl önce kurulmuş olan **Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti**'nin **(Türk Tarih Kurumu)** başarılı çalışmalar yaptığı da dikkate alınarak Atatürk'ün önerisiyle ona benzer bir dil derneğinin kurulması uygun görülmüştü. 12 Temmuz 1932'de hepsi de milletvekili olan 4 ünlü düşünür yazarın; Samih Rıfat, Ruşen Eşref Ünaydın, Celal Sahir Erozan ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun İçişleri Bakanlığına yaptıkları başvuru ile **Türk Dili Tetkik Cemiyeti** kurulmuştu. Özel hukuk kurallarına bağlı bir dernek olarak çalışacak kuruluşun koruyuculuğunu Cumhurbaşkanı Atatürk üstlenmişti. Derneğin amacı tüzüğünde **"Türk dilini incelemek ve elde edeceği sonuçları yayınlayıp yaygınlaştırmak"** diye saptanmıştı. Bu amaçla:

a) Toplanıp bilimsel görüşmelerde bulunulması,

b) Türk dilini kendi kökenlerine, gelişmesine ve gereksinmelerine göre saptamak ve derlemek (tesbit ve tedvin etmek),

c) Türk dilini incelemeye yarayacak belgeleri, malzemeyi elde etmek, eski kitaplardan ve memleketin her bölgesindeki halk dilinden derlemeler yapmak ve yaptırmak,

ç) Çalışmalarının ürünlerini her türlü yollarla yaymaya çalışmak, öngörülmüştü.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin üye sayısı **Türk Tarih Kurumu** gibi sınırlı tutulmamıştı. 26 Eylül 1932'de Dolmabahçe Sarayında yapılan ilk genel kurula, yani kurultaya, dileyen her Türk vatandaşının katılabileceği açıklanmıştı. 10 gün süren ve 917 delegenin katıldığı bu kurultayda dilde **devrim mi, evrim mi** sorunu enine boyuna tartışılmış ve çoğunluk görüşü **devrim** üzerinde yoğunlaşmıştı. Öyle ki, yıllar sonra dildeki bu atılıma karşı çıkanlardan biri olan Fuat Köprülü, o kurultayda 26 Eylülü, bir **devrim (inkılap) ve Türk Rönesansının başlangıcı** olarak nitelemişti. Ayrıca kurultayın son gününde Halit Fahri Ozansoy'un verdiği önergeyle 26 Eylülün **Dil Bayramı** olarak kutlanması kabul edilmişti. **Türk Dili Tetkik Cemiyeti** adı 1936'da toplanan üçüncü kurultayda Atatürk'ün isteğiyle ve **Tarih Kurumu** adına uygun olarak **Türk Dil Kurumu** olarak değiştirilmişti.

Derneğin seçilen ilk yönetim kurulunun 17 Ekim 1932'de yayımladığı bildiride çalışmaların amacı şöyle belirlenmişti:

a) Türk dilini, ulusal kültürümüzün eksiksiz bir anlatım aracı durumuna getirmek,

b) Türkçeyi, çağdaş uygarlığımızın önümüze getirdiği tüm gereksinmeleri karşılayacak bir yetkinliğe erdirmek.

Bu doğrultuda asıl sorun terimler konusunda düğümleniyordu. Bu sorun aslında çok önceleri, XIX. yüzyıl başlarında belirmişti. Batı ile ilişkilerin artması sonucunda batı kökenli terimler, sözcükler dile dolarken, bunlara Arapçaya dayanarak karşılıklar bulmaya da çalışılmıştı. Başhoca İshak'ın açtığı bu yolu Ahmet Cevdet Paşa gibi kimi aydınlar da izlemişti. Fakat Meşrutiyet dönemine gelindiğinde, batı kökenli terimlere karşılık ararken yararlanılacak kaynak dil konusunda, görüş ayrılıkları doğmuştu. Başlarında Ziya Gökalp'ın da bulunduğu Türkçülerin de yer aldığı büyük çoğunluk, bilim dilinin Arapça olduğu görüşünden hareketle yeni terimlerin de Arapçadan yararlanılarak bulunmasından yana idiler. Gökalp, sosyoloji bilimini **içtimaiyat** diye Arapça bir ad ile Türkiye'ye tanıtmış, **kültür** karşılığında **hars, psikoloji** yerine **ruhiyat, ülkü/ideal** karşılığında **mefkûre** vb. Arapça kökenli terimler türetmişti. Buna karşın Dr. Abdullah Cevdet, bilimsel terimlerde kaynak olarak Latincenin kabul edilmesini savunuyordu.

Arapça mı, Latince mi tartışması yapılırken dikkati çeken, Türkçenin öz kaynaklarından yararlanmanın düşünülmemiş olmasıdır. İşte **Dil Kurumu**'nun izlediği yol, gözardı edilen bu ana yol, uzun geçmişi ile Türkçenin kendisi olacaktı. Başbakan İnönü daha bu yeni derneğin kurulmasından önce katıldığı bir **Dil Komisyonu** toplantısında şu öneride bulunmuştu: **"Karşılığı bulunanları Türkçe, bulunmayanları Türkçeleştirme!"**

Dil Kurumu da bu öneri doğrultusunda terim çalışmalarında şu ilkeyi benimsemişti: **" Bugünkü bilim dilimizde kullanılmakta olan yabancı dillerden alınmış terimler yerine, bütün bilimsel kavramlar için öz Türkçe terimler bulup ya da yaratıp koymak."**

Çalışmalar bu yolda sürdürülürken 1934'de yürürlüğe giren soyadı yasası, Türkçeye binlerce Türkçe sözcük kazandırmıştı. Atatürk söylev ve demeçlerinde Türkçe sözcükler kullanmaya özen gösteriyor, kendisi de yeni sözcükler türetiyordu: **Er, subay, kurmay, genel, özel, evrensel, kutsal, önemli, arıtmak, ısı, esenlik, erdem, kıvanç, konuk, tüm** vb. sözcükler Atatürk'ün buluşu olarak Türkçeye girmişlerdir. Ama onun terimler konusunda en büyük katkısı, kuşkusuz ki 1937'de Türkçe terimlerle bir **geometri** kitabı yazmış olmasıdır.

Türk Dil Kurumu, Atatürk döneminde ve ondan sonra da çeşitli siyasal dalgalanmalara karşın çalışmalarını kuruluşunda saptanan amaçlar doğrultusunda sürdürmüştür. Bunun sonucunda da konuşma dili ile yazı dili arasındaki uçurum giderilmiş, Türkçe, büyük oranda özleştirilmiş bir bilim ve kültür dili düzeyine çıkartılmıştır. Yıllarını dil çalışmalarına adamış ve TDK ile bütünleşmiş olan Ömer Asım Aksoy'un saptamalarına göre **Kamus-ı Türki**'nin yayımlandığı 1901 ile Dil Ku-

rumu'nun 1974'de basılan büyük **Türkçe Sözlük**'ü arasındaki veriler karşılaştırıldığında Türkçedeki gelişme ve değişme şöyle gösterilebilir:

	1901		1974			
Diller	Kamus-ı Türki		Türkçe Sözlük		Artış (+) Eksiliş (–)	
	Sözcük Sayısı	%	Sözcük Sayısı	%	Sözcük Sayısı	%
Türkçe	9.917	34	16.451	52.66	+6.534	+18.66
T. ekli yab.	2.104	7.2	4.285	14	+2.181	+ 6.8
Arapça	12.106	41.4	4.880	15.75	–7.226	–25.65
Farsça	3.186	10.8	799	2.75	–2.387	– 8.05
Ar.–Far.	809	2.8	263	0.84	–546	– 1.95
Batı dilleri	1.133	3.8	4.266	14	+3.133	+10.2
	29.255		30.944			

Böyle olmasına karşın, Atatürk'ün ölümünden ve hele çok partili siyasal döneme geçildikten sonra dil çalışmaları da siyasal tartışmaların alanı içine çekilmiştir. İlk aşamada ezanın Türkçe okunmasından vazgeçilerek Arapçaya dönülmüştür. Arkasından, 1945'te Türkçeleştirilmiş olan Anayasanın dili yeniden 1924 **Teşkilat-ı Esasiye**'si diline dönüştürülmüştür.

Dil konusundaki görüş ayrılıkları, öteden beri Osmanlıca yanlısı olanların desteğiyle giderek artarken **Türk Dil Kurumu**, dolayısiyle de **dil devrimi**ne yöneltilen eleştiriler 3 noktada toplanmış görünmektedir:

a) Özleştirmede aşırılığa kaçıldığı, kuşaklar arasında kopukluk yaratıldığı,

b) Sözcük türetmede Türkçenin kurallarına uyulmadığı, uydurmacılık yapıldığı,

c) Atatürk'ün son yıllarında dil çalışmalarını bıraktığı, dilde devrimden vazgeçtiği.

Bilinmesi gereken, "aşırılık" denen davranış ya da uygulamanın, değiştirilmesi gereken bir durumda sonuca ulaşabilmek için en geçerli ve etkin yöntem olduğudur. Bu bağlamda geniş çaplı her düzenleme, reform, inkılap ya da devrim bir aşırılıktır. Çünkü aşırılık çok göreceli bir kavram olup dönemlere ve kişilere göre boyutları değişmektedir. Öte yandan, eğer bir toplumda dedeler, babalar ve torunlar yani ayrı ayrı kuşakların tümü aynı sözcüklerle konuşuyor, hep aynı davranışlardan, değerlerden hoş-

lanıyorlarsa o toplumda gelişme yok demektir. İlerlemenin, gelişmenin göstergelerinden biri de yeni kuşakların eskilerini aşmasıdır. Yaşlı kuşaklara düşen görev, gidişe ayak uydurmak, çocuklarını, torunlarını anlamaya çalışmak, bu konuda biraz çaba göstermek olmalıdır.

Dilde sözvarlığını zenginleştirmek için, türetilen sözcüklerin dilbilgisi kurallarına uygun olması kuşkusuz gözetilmesi gereken bir ilkedir. Ne ki dilin kendi mantığı ve dil beğenisi bu kuralı her zaman için geçerli kılmamaktadır. Kurallara uygun olan kimi sözcükler toplumda tutunmaz, yaygınlık kazanamazken, kurala aykırı bulunan kimi sözcükler kabul görmekte, yaşayabilmektedir. Eskiler bu durumu **Galat-ı meşhur lugat-i fasihden evladır** (ün salmış bir yanlış sözcük, kurallara uygun sözcükten yeğdir) deyimiyle bir bakıma kurallaştırmışlardır.

Uydurmacılık suçlamasına gelince, dil devrimi yapan ya da ulusal dillerini oluşturmaya çalışan her ülkede bu tür suçlamalar artık geleneksel bir davranış olarak ortaya çıkmaktadır. Geçen yüzyılda dilde özleştirmeye giden Almanya'da ve Macaristan'da da yeni sözcüklere karşı böylesi uydurmaca suçlaması yapılmıştı. Ülkemizde de Tanzimat döneminden başlayarak türetilen sözcüklere çoğu kez **"uydurma"** denmiştir. Ancak başlangıçta bu suçlamayı yapanların çoğu bir süre sonra **"uydurma"** dedikleri sözcükleri kullanmaya yönelmişlerdir. İçlerinden bir kesimi de "içi geçmiş dinsel kişi" (imam bayıldı) ya da "gökkonuksal onursal avrat" (hostes) gibi tamamiyle kendi uydurmaları olan sözcükleri gene kendileri suçlayıp kendilerini tatmin etmeye çalışmışlardır!.

Gerçek olan, yabancı kökenli sözcüklere karşılık olarak türetilen sözcüklerin büyük bir çoğunluğunun sanatçılar, yazarlar, bilim adamları tarafından beğenilip kullanıldığı ve halk ağzında yaygınlık kazandıklarıdır. Bu arada bazı sözcükler değişikliğe uğrayaraktan varlıklarını sürdürmekte, bir kısmı da unutulup gitmektedir. Örneğin, 1935'te Türkçeleştirilen CHP Programı üzerinde yaptığımız bir değerlendirmeye göre, orada kullanılan öz Türkçe 245 sözcükten 146'sı, aradan geçen 60 yıla karşın varlıklarını korumuştur. 39 sözcük, kısmen değişikliğe uğrayarak yaşayabilmiş, 60 sözcük ise yaygınlık kazanamamış, ya da yerlerini başkalarına bırakmıştı. Bu da, dil devriminin "en aşırı" sayıldığı dönemde türetilen bu sözcüklerden % 59,5'inin dile kazandırıldığını, kısmen değişikliğe uğrayanlarla birlikte bu oranın % 65.5'e çıktığını göstermektedir.

Atatürk'ün yaşamının son yıllarında dili özleştirme çabalarından vazgeçtiği **Güneş-Dil Kuramı**'nı (Teori) bu amaçla ortaya attığı savları da gerçeği yansıtmamaktadır. Bilindiği gibi böyle bir sav Falih Rıfkı Atay ile Ahmet Cevat Emre'nin anılarından kaynaklanmaktadır. Her ikisi de dil çalışmalarının içinde yer alan ve Atatürk'ün yakınında bulunan bu ta-

nıkların aktardıkları olaylarda, kuşkusuz ki kimi gerçekler vardır. Ancak olayların hangi yıllarda geçtiği gözönüne alınır ve anılardaki çelişkili değerlendirmelere dikkat edilir ve asıl önemlisi, Atatürk'ün eylemlerine ve **Dil Kurumu**'nun çalışmalarındaki sürekliliğe bakılacak olursa, onun dil devriminden pişmanlık duyduğunu öne sürmek gerçeklerle bağdaşamaz

F. R. Atay'ın **Çankaya** anılarında aktardığı, Atatürk'ün bir gece kendisine **"Dili bir çıkmaza saplamışızdır. Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Ama ben de işi başkalarına bırakamam. Çıkmazdan biz kurtaracağız"** demesi, kolayca anlaşılacağı gibi, dil çalışmalarını durdurmak olmayıp, yeni bir yaklaşımla ona bir içerik kazandırmak gerektiği anlamındadır. Kaldı ki Atay'ın tarih belirlemeden anlattığı bu söyleşi, gene onun anılarından çıkan sonuca göre, **Cep Kılavuzu** Komisyonunun kurulmasından önceye, yani 1934 yılına ilişkindir.

Öte yandan, dil devrimini uydurmacılıkla suçlayıp uydurma olmayan tek bir sözcük bile türetmeyenler, **Çankaya** anılarındaki bu olaya sarılırlarken, aynı F. R. Atay'ın anılarında şu değerlendirmeyi yaptığını her nedense görmezlikten gelmektedirler:

"Dil, herkesin kullandığı bir şeydir. Dilde yenilik herkesi rahatsız ve tedirgin eder. Zevkler isyan eder, alışkanlıklar dayatır, kanaatler bir türlü uzlaşamaz. Bu hal, işleri yüzünden görenlere anarşi korkusu verir. Dilde başlayan değişme hareketlerinin nesillerce sürmesi tabii olduğu fikrini kimse benimsemek istemez. Yazanlar kalmamak kaygısı içindedirler. Fakat bu alınyazısıdır, yürür. Ve hiçbir kuvvet ileriye doğru bir dil gelişmesini geriye çeviremez." (**Çankaya**, 472).

1928'de yayımladığı kitaba, **Muhtaç Olduğumuz Lisan İnkılabı Hakkında Bir Kalem Tecrübesi** adını vererek dilde devrim isteyen, fakat 3 yıl sonra **Yeni Bir Gramer Metodu Hakkında Layiha**'sında, dilde devrimin mümkün olmadığını savunan Ahmet Cevat Emre, anılarında, bu yüzden Atatürk'ün kendisini nasıl eleştirdiğini de aktarmaktadır. O, Atatürk'ün sonunda "Dilde ve musikide inkılap olmaz!" görüşünü benimsediğini öne sürüyorsa da, Atatürk'ün onun sözkonusu son kitabının 17. sayfasına soru ve ünlem imleri koyduktan sonra şunu yazdığı görülmektedir: "O halde Osmanlıca!"

Dil devrimi içinde yeralanların anılarına göre değişik değerlendirmeler yapılırken gözardı edilenlerden biri de Y.K. Karaosmanoğlu'dur. O, 1963' te bu konuda şunları söylemişti:

"Atatürk'ün dil konusundaki zaman zaman aşırı tutumu, başvurduğu cesurca denemeler sayesinde Türk dili sadeleşme ve zenginleşme yolunda büyük ilerlemeler sağlamış, tabii (doğal) gidişle belki yüzyıllar sonunda ulaşabileceği aşamaya birkaç yıl gibi kısa bir zaman içinde varmıştır.. **Atatürk'ün Türk dilini istiklaline kavuşturmak şek-**

linde özetleyebileceğimiz davası, bugün bu mutlu sonuca biraz daha yaklaşmışsa, bunda şüphesiz dünkü aşırılıkların payı büyüktür."

Kaldı ki Atatürk'ün son yıllarındaki eylemlerine, Türk Dil Kurumu ile ilişkilerine bakıldığında, onun dil çalışmalarını durdurmak yolunda hiçbir girişimi ve önerisi bulunmadığı açıklıkla görülmektedir. Aksine sürdürülen tarih ve dil çalışmalarının sonuçlarını Türk öğrencilerine öğretecek öğretmenler ve bu çalışmalara katılacak uzmanlar yetiştirmek amacıyla **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi**'nin açılması sağlanmıştı. Kendisi de 1937 yılını **geometri** terimlerinin Türkçeleştirmesiyle geçirmiş ve yeni terimlerle yazdığı kitap o yıl bastırılmıştı. Bu nedenle, o sıralarda Cenevre'de bulunan Afet İnan'a 23 Aralık 1937'de yazdığı mektupta başlıca uğraşını şöyle belirtmişti:

"Gece meşguliyetimiz, bildiğin gibi dil dersleri... Gündüz de yalnız olarak aynı mesele üzerinde birkaç saat çalışıyorum."

Gerçekte Atatürk, yaşamının son günlerine kadar dil çalışmalarından asla uzak kalmamıştı. Dolmabahçe'de hasta yatağında iken de bu konuyla ilgilenmişti. 5 Eylül 1938'de yani vefatından yalnızca '65' gün önce el yazısıyla düzenlediği vasiyetnamesinde (Metin: Ek.V), T. İş Bankası'ndaki payının yıllık gelirlerinden belirli kişilere ödenecekler dışında kalan büyük kısmının **Türk Tarih Kurumu** ile **Türk Dil Kurumu** arasında eşit olarak bölüştürülmesini şart koşması, dil çalışmalarının aynı doğrultuda sürdürülmesini istediğinin en büyük kanıtıdır.

5 - GÜNEŞ - DİL KURAMI

Güneş-Dil Kuramı (Teorisi) diye anılan görüş, dillerin ortaya çıkışı, felsefesi, psikolojisi ve sosyolojisine ilişkin olarak öne sürülmüştü. Bunda da en büyük etken, o yıllar Avrupasında bu konuda çok değişik kuramların ortaya atılması olmuştu.

Bir Cizvit papazı olan Sümerolog H. Barenton, **L'Origine des langues, des religions et des peuples** (Dillerin, dinlerin ve halkların kökeni) başlıklı 1932-33'te Pariste basılan 2 ciltlik yapıtında **Sümerceyi** bir ana dil olarak değerlendiriyordu. Kitabının 1. cildinin başlığı **"Les radicaux primitifs des langues conservés dans le sumérien** (Sümercede korunmuş olan dillerin ilkel kökleri), ikinci cildin başlığı da **Les langues, leur dérivation du sumérien** (Diller, bunların Sümerceden türeyişi) idi. H. Barenton Paris'teki Türk Büyükelçiliğinden Atatürk'ün dil çalışmalarına önem verdiğini öğrenince özel bir mektupla birlikte ona kitabını göndermişti.

Almanya'da Ernest Böklen de 1922'de yayımladığı kitabında dillerin kökenine ilişkin olarak bir **Ay-Dil Kuramı** öne sürmüştü. Viyana Üniversitesinde Doğu dilleri üzerinde doktora yapmış olan Hermann F. Kvergic ise 1935 Ocak ayında hazırladığı **La psychologie de quelques elements des langues Turques** (Türk dillerindeki bazı öğelerin psikolojisi) adlı incelemesini Atatürk'e göndermişti. 41 daktilo sayfası tutan ve 55 bölüme ayrılmış olan bu yazı Atatürk'ü fazlasıyla ilgilendirmişti. Olayların tanığı A. Dilaçar'ın aktardığına göre **Güneş-Dil Kuramı,** işte bu metin üzerindeki çalışmalar sonucunda Avrupa'daki diğer incelemeler de dikkate alınarak ortaya çıkmıştı (**Atatürk ve Türk Dili**, 47).

Güneş-Dil Kuramı'nda, ilk sözcüklerin ve genel kavramların güneşten kaynaklandığı varsayılıyordu. Dilin doğuşunun duygusal haykırışlara dayandığı, en doğal haykırışın **"Ağ!"** olup bunun da güneşin adı olduğu kabul ediliyordu.

Ancak böyle bir kuramın öne sürülmesindeki amaç, Türkçeyi özleştirmekten vazgeçme değil, **Türk Tarih Tezi**'ne paralel bir **Dil Teorisi/ Kuramı** kabul etmek idi: **Türkçe, Türk uygarlığı ve kültürü kadar eski ve ana bir dildir. "Türk dili, taş ve maden devirlerinde kültür sözcüklerini göçlerle yeryüzündeki dillere yayan eski ve büyük kültür dilidir."**

Kuramın kökenleri bilinmeyen Arapça ya da başka dillere ait sözcüklerin Türkçe sayılması gibi bir yönde de kullanıldığı görülmüştü. Ama 1935'te başlayan ve **Türk Dil Kurumu**'nun 1936'daki Üçüncü Kurultayında kabul edilen **Güneş-Dil Kuramı**'nın uygulamada kimi kez aşırılığa kaçıldığı ve bir çıkmaz yarattığı görülünce bundan vazgeçilmişti.

Kuramın değişik yorumlara yol açması bir bakıma doğaldı. Çünkü bu bir yasa, kesinlenmiş, doğrulanmış bir kural değil, bir kuram/teori, bir varsayımdı. Kuramlar deneme ya da uygulamada başarılı olursa etkinliklerini sürdürür, hatta kurallaşır, yasalaşabilir. Umulan sonuç alınmadığında ise ondan vazgeçilir ve unutulur. Dillerin kökenlerine ilişkin öteki kuramlar gibi **Güneş-Dil Kuramı** da belirli bir dönemde bir varsayım olarak ortaya atılmış, kanıtlanamayınca da tarihe mal olmuştur.

Güneş-Dil Kuramı'nın kış güneşi gibi görünüp kaybolmasından sonra da Türk Dil Kurumu çalışmalarını başlangıçtaki doğrultusundan ayrılmadan 1983 yılına dek sürdürmüştü. Atatürkçü görüşü yeniden egemen kılmak savıyla hareket eden 12 Eylül yöneticileri ne yazık ki 15 Ağustos 1983 gün ve 2876 sayılı yasa ile **Türk Tarih Kurumu** ile birlikte **Türk Dil Kurumu**'nun da özel ve özerk işleyişine son verip, onu bir resmi devlet dairesine dönüştürmüşlerdir. Bu değişiklik, Atatürk'ün Dil ve

Tarih Kurumlarını birer **akademi**ye dönüştürmek isteğinin yerine getirilmesi gibi gösterilmektedir. Ancak **akademi** konusundaki gerçekler üzerine eğilindiğinde bu savın ne kadar tutarsız olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk 1 Kasım 1936'da TBMM'nin yeni toplantı yılını açış konuşmasında kurumlarla ilgili olarak bir **akademi** niteliğinden şöyle söz etmişti:

"Başlarında kıymetli Maarif Bakammız bulunan Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu'nun, her gün yeni hakikat ufukları açan, ciddi sürekli çalışmasını takdirle anmak isterim. Bu iki ulusal kurumun, tarihimizin ve dilimizin karanlıklar içinde unutulmuş derinliklerini, dünya kültüründeki analıklarını, red olunamaz bilimsel belgelerle ortaya koydukça yalnız Türk ulusu için değil ve fakat bütün bilim âlemi için dikkat ve uyanıklılığı (intibahı) çeken kutsal bir görev yapmakta olduklarını güvenle söyleyebilirim...

"Birçok Avrupalı bilginin katılmasıyla toplanan son Dil Kurultayının ışıklı sonuçlarını doğrudan doğruya görmüş olmakla çok mutluyum. Bu ulusal kurumların az zaman içinde, ulusal akademiler durumunu almasını dilerim. Bunun için çalışkan tarih ve dil bilginlerimizin, dünya bilim âlemince tamnacak orijinal eserlerini görmekle bahtiyar olmamızı dilerim." (**ASD**, I, 388).

Bu konuşmada kurumlara yönelik bir eleştiri değil, açık bir övgü dile getirilmiştir. **Akademi** deyimiyle de bilimsel yöntemlere dayalı ve dünya bilim düyasında yankılar yapacak yapıtlar hazırlanması gereğine dikkat çekilmiştir. Eğer Atatürk bu iki kurumun gerçekten de devlete bağlı adı **akademi** olan birer birime dönüştürülmesini istemiş olsaydı bu konuşmalarından ölümüne kadar geçen 2 yıl 10 gün gibi uzun bir sürede bunu gerçekleştirebilirdi. Oysa bu konuda ne kuruma herhangi bir buyruk vermiş, ne bir yasa tasarısı hazırlanmış, ne de yeni bir öneride bulunulmuştur. Aksine kurumlarla ilişkisini aynı düzeyde sürdürmüş ve 1936'dan sonraki konuşmalarında da akademiye dönüştürmeden söz etmeksizin, kurumların övgüye değer akademik çalışmalarda bulunduklarını belirtmiştir. Onun 1 Kasım 1937 TBMM konuşmasında kurumların birer **bilim kurumu** niteliğini kazandıklarını sevinerek vurguladığı görülmektedir.

"Türk Tarih ve Dil Kurumlarının, Türk ulusal varlığını aydınlatan çok kıymetli ve önemli birer bilim kurumu niteliğini aldığım görmek, hepimizi sevindirici bir hadisedir." (**ASD**, I, 432).

Atatürk, 1938 Kasımında TBMM açılışında kendisinin yazdığı, ancak hasta olduğu için Başbakan Celal Bayar tarafından okunan konuşmasında da şunları dile getirmiştir:

"Türk Tarih ve Dil Kurumlarının çalışmaları takdire değer kıy-

met ve içerik göstermektedir. Tarih tezimizi reddedilmez kanıt ve belgelerle bilim dünyasına tanıtan Tarih Kurumu, memleketin değişik yerlerinde yeniden kazılar yaptırmış ve uluslararası toplantılara başarı ile katılarak yaptığı bildirilerle yabancı uzmanların ilgi ve övgülerini kazanmıştır.

"Dil Kurumu, en güzel ve verimli bir iş olarak türlü bilimlere ait Türkçe terimleri saptamış ve böylece dilimiz yabancı dillerin etkisinden kurtulma yolunda esaslı adımını atmıştır.

"Bu yıl okullarımızda öğretimin Türkçe terimlerle yazılmış kitaplarla başlamış olmasını, kültür hayatımız için önemli bir olay olarak belirtmek isterim." (**agy.** I, 411).

Bütün bunlar **akademi** deyiminin bir devlet kuruluşu olma değil, akademik yöntemlerle çalışmaları sürdürmek anlamında kullanıldığını göstermektedir. Bunların dışında Atatürk'ün ölümünden yalnızca 65 gün önce yazdığı 5 Eylül 1938 günlü vasiyetnamesinde, İş Bankası'ndaki payının gelirini Türk Tarih ve Dil Kurumlarına bağışlarken bunların **akademi**ye dönüştürülmeleri koşulunu getirmemiş olması da 1936 konuşmasının yanlış yorumlandığının bir başka kanıtını oluşturmaktadır.

Bütün bu gerçeklerin ışığında bu kurumların sokuldukları hücreden çıkartılıp eski işleyişlerine ve işlevlerine kavuşturulmaları, Atatürk'e saygının yanında önemli bir hukuk ve kültür sorunu olarak da ortada durmaktadır.

F - ULUSAL GÜCÜ SAPTAMA YOLUNDA GİRİŞİMLER VE KUTLAMALAR

1931'den sonraki devrimci atılımlarda, ulusal birliği pekiştirecek bazı girişimlerde de bulunulmuştu. Her şeyden önce temel öğe olan insan gücünün saptanması gerektiğinden yeni bir nüfus sayımına gidilmişti. Kişi-aile-devlet ilişkilerinde kişiliği, aile birliğini belirlemede etken olan **soyadı** uygulamasına geçilmişti. Aynı zamanda vatandaşları kıvançta birleştirmek için Cumhuriyetin 10. yılının görkemli bir biçimde kutlanması öngörülmüştü.

1 - ONUNCU YIL COŞKUSU

1923'ten başlayarak içte zaman zaman karşılaşılan bir dizi güçlüklere, ayaklanmalara ve soruşturmalara karşın, Cumhuriyetin 10 yı-

lına devleti ve toplumu çağdaşlaştırma yolunda yadsınamaz bir düzeye varılmış olarak girilmişti. Böylece genel bir huzur sağlanmış, ekonomik darboğaz aşılmıştı. 1933 Şubatının ilk günü Bursa'da ezanın Türkçe okunmasına karşı girişilen bir hareket çabucak bastırılmış, yargılama sonucunda suçlu görülenlerden 19 kişi çeşitli cezalara çarptırılmışlardı. 10. yıldönümü yaklaşırken, 26 Ekimde çıkartılan bir Genel Af ile hükümlü ve tutukluların büyük çoğunluğu serbest bırakılmışlardı. Barış temeline dayandırılan dış ilişkilerde de olumlu sonuçlar alınmış, dünkü düşmanlıklara son veren bir dizi anlaşmalar yapılmıştı.

İşte bu ortamda Cumhuriyetin 10. yılının görkemli törenlerle kutlanması için özel bir yasa da çıkartılmıştı (11 Haziran 1933). Gerçekten de 29 Ekim 1933'de tüm ülkeyi büyük bir heyecan ve coşku kaplamıştı. Yaşlı, genç, kadın-erkek Türk vatandaşlarının çoğu o günlerde **10. Yıl Marşı** olarak Faruk Nafiz Çamlıbel ile Behçet Kemal Çağlar'ın yazdıkları ve Cemal Reşit REY'in bestelediği dizeleri göğüsleri gururla kabararaktan okuyorlardı:

Çıktık açık alınla on yılda her savaştan
On yılda on beş milyon genç yarattık her yaştan!.

Demirağlarla ördük anayurdu dört baştan..

Bütünledik her yönde istiklal kavgasını
Bütün dünya öğrendi Türklüğü saymasını!
...
Örnektir milletlere açtığımız yeni iz
İmtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz.
Uyduk görüşte bilgi, gidişte ülküye biz
Tersine dönse dünya yolumuzdan dönmeyiz!

Türküz! Cumhuriyetin göğsümüz tunç siperi,
Türke durmak yaraşmaz, Türk önde, Türk ileri!

İlerlemek, yerinde saymamak, çağın gerisinde kalmamanın önkoşulu olarak algılanır olmuştu.

Cumhuriyetin 10. yıl törenlerine yabancı ülkelerin önde gelen devlet adamlarının ve temsilcilerinin katılması, bu kutlamalara ayrı bir önem vermişti. Yunanistan Başbakanı Çaldaris ile Yugoslavya Kralı Aleksandr 29 Ekimden önceki günlerde Türkiye'ye gelmişler ve Atatürk'le buluşmuşlardı. Yunanistan'ın eski Başbakanı ve Kurtuluş Savaşı dönemindeki Türk karşıtı Venizelos ise Macaristan Başbakanı Kont Bekn ile birlikte Ankara'daki kutlama törenlerine katılmışlardı. Sovyet Sos-

yalist Cumhuriyetleri Birliği ise, Mareşal Voroşilov başkanlığında bir heyet göndermişti. Sovyetler kutlamalara ilişkin olarak **Türkiye'nin Kalbi Ankara** adlı belgesel bir film de çekmişlerdi.

10. yıldönümü tüm yurtta çeşitli etkinliklerle kutlanırken, Atatürk'ün o gün yeni hizmete girmiş olan Ankara Hipodromundaki törende yaptığı konuşma, yeni Türkiye'nin oluşumunda hangi aşamaya gelindiğinin ve bundan sonra neler yapılması gerektiğinin, çok özlü bir değerlendirilmesi olmuştu. Az zamanda çok ve büyük işler yapıldığını anımsatan Atatürk, bunların en büyüğü olarak Cumhuriyeti göstermiş ve Cumhuriyetin de Türk kahramanlığı ile Türk kültürü gibi iki temele dayandığım belirtmişti. Ancak yapılanlarla yetinilmeyip daha çok ve büyük işler yapılması gerektiğini de vurgulayarak bu sürekli yenileşme ile gözetilen amacı 3 yönlü olarak şöyle sıralamıştı:

a) Yurdu dünyanın en bayındır ve uygar ülkeleri düzeyine çıkarmak,

b) Ulusu en geniş gönenç (refah) araç ve kaynaklarına sahip kılmak,

c) Ulusal kültürü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkarmak.

Türk ulusunun bunları gerçekleştirmek yeteneğine ve gücüne sahip olduğunu da söyleyen Atatürk, geleceğe umutla baktığını, **"Türklüğün unutulmuş uygar niteliği ve büyük uygar yeteneği, bundan sonraki gelişmesiyle, geleceğin uygarlık ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır!"** diye belirtmişti. Ve her tümcesi bir özdeyiş niteliğinde olan 10. yıl söylevini **"Ne mutlu Türküm diyene!"** ile bitirmişti. (Metin: EK. VI.)

Ancak ilk yazılışındaki karalamaya göre, Atatürk'ün söylevini bu seslenişle değil de şöyle bitirmek istediği anlaşılmaktadır:

"**Bu söylediklerim hakikat olduğu gün, senden ve bütün medeni beşeriyetten dileğim şudur: Beni hatırlayınız!"**

Ne ki dönemin Genel Sekreteri Hikmet Bayur'un, bu bitirişin bir tür "veda" anlamına geldiğini söylemesi üzerine Atatürk bu paragrafı değiştirmiştir.

1927'deki **Söylev**'inde gençliğe seselenirken, "damarlardaki asil kanı" güç kaynağı olarak gören Atatürk'ün, 6 yıl sonra, "Türk doğan"dan değil de "Türküm" diyenden, kendini Türk kabul edenden söz etmesi, her türlü ırk ve etnik ayrımdan tamamiyle uzak, toplumsal ve kültürel bir anlam taşımaktadır. Bu sesleniş onun **"Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkına Türk ulusu denir"** tanımıyla belirlenen ulus anlayışının ve Anayasada yer alan vatandaşlık kavramının bir yansımasıdır. Çünkü 1924 Cumhuriyet Anayasasında "vatandaşlık" şöyle belirtilmişti (Md. 88):

"Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk denir."

2 - SOYADI YASASI

Tarih ve dil çalışmaları, bir yönüyle Türk bireyinin ve ulusunun kişisel ve toplumsal kimliğini ortaya çıkarma sorunuydu. Ama toplum içinde birey olmanın yanında, tek başına bir varlık olarak kişinin tanınmasında, kendi adı ile birlikte hangi aileden olduğu da önem taşımaktadır. İslam kültürü çevresinde bu sorun, kişi adının baba adı ile birlikte anılmasıyla çözülmek istenmişti. "Falanın oğlu" (ya da kızı) gibi Türkçe deyimler giderek yerini "ondan doğma, gelme" anlamındaki Farsça "zâde"ye bırakmıştı: Kemal Paşa-zâde, Turhan Bey-zâde, Evliya-zâde... Halk arasında ise aileyi belirlemek için daha çok "lakap, şöhret.." denen sanları kullanmak yeğlenmişti. Aile büyüğünün göze çarpan niteliğine, özelliğine, becerisine ve mesleğine göre "Köse, Kâtip, Hasırcı, Etyemez, Boynuyaralı, 6 parmak, Şaşkın" vb. gibi nitelemeler o kişinin soyundan gelenleri belirleyen sanlar olmuştu.

Fakat tüm toplumu kapsayacak kadar yaygın olmayan bu adlandırmalar, böyle lakap ve şöhreti bulunmayan kişilerin kim olduklarının saptanmasında büyük güçlükler doğuruyor ve devlet kayıtlarında, resmi işlemlerde de karışıklıklara neden oluyordu. Bu nedenle çağdaş toplumlarda olduğu gibi, belirli kurallara göre aile başkanının alacağı ve bütün aile bireyleriyle birlikte o aileden gelecek olanların da kullanacakları bir ikinci ad, **"Soyadı"** almaları yoluna gidildi.

Soyadı yasası 24 Kasım 1934'de TBMM'de kabul edilmişti. Yasa önerisi Başbakan İ. İnönü ve arkadaşlarınca verilmişti. Yasa **"öz adı Kemal olan Cumhurbaşkanına Atatürk soyadının verildiğine"** ilişkin bir hükmü de içeriyordu. Bir süre sonra 17 Aralıkta kabul edilen bir başka yasa ile de Mustafa Kemal'e verilen **Atatürk** soyadının ya da bunun başına ve sonuna söz konarak yapılan adların hiç kimse tarafından öz veya soyadı olarak alınamayacağı belirtilmişti.

H. Rıza Soyak'ın açıklamasına göre, Atatürk kendisine "Ata" denilmesini hoş karşılamazmış. "Benim soyadım ne Ata, ne de Türk, sadece Atatürk. Bunun ikiye bölünerek söyleneceğini bilseydim, başka bir soyadı alırdım" dermiş (**AH**, 62).

Uygulamaya geçildiğinde alınacak soyadlarının Türkçe olması koşulu getirilmişti. Bu arada Atütürk de Kurtuluş Savaşında ve yeni Türkiye'nin oluşmasında etkin görevler üstlenmiş kişilere, bazı yakın arkadaşlarına, hatta kimi gençlere mesleklerine ve yeteneklerine göre soyadları vermişti. Yasanın kabulünün hemen ertesinde Başbakanlığa gönderdiği bir mektupla, İsmet Paşa'ya **İnönü** savaşlarındaki başarılarından ötürü İnönü soyadını verdiğini bildirmişti. Öte yandan Hüsrev'e Gerede olaylarından ötürü **Gerede**, Yozgat ayaklanmasında

görev alan yaveri Salih'e **Bozok**, sert bir politikacı olarak tanınan Recep'e **Peker**, Bozkurt-Lotus davasını Türkiye lehine sonuçlandıran Mahmut Esat'a **Bozkurt** soyadını uygun görmüştü. Bunun gibi o yıllarda genç bir deniz subayı olan geleceğin Cumhurbaşkanı Fahri'ye **Korutürk**, Kazan köyü muhtarı ve geleceğin milletvekili Satı Kadın'a **Hatı Öz** ve manevi kızı, Türkiye'nin ilk kadın askeri pilotu Sabiha'ya da **Gökçen** ve işadamı Can'a **Kıraç** soyadı Atatürk tarafından verilmişti.

3 - 1935 NÜFUS SAYIMI

Cumhuriyet döneminde 1927'de yapılan ilk nüfus sayımından sonra ikincisi 8 yıl sonra 20 Ekim 1935'te yapılmıştı. Bu arada sayımların her 5 yılda bir yapılması uygun görülmüş ve bunu öngören yasa da çıkartılmıştı.

Sayım sonuçlarına göre Türkiye nüfusu 8.213.842'si kadın ve 7.974.925'i erkek olarak 16.188.767'ye yükselmişti. 1927 sayımındaki 13.648.270 rakamına göre 2.540.497 kişilik bir artış vardı. Bu % 18.6 oranında bir artış demekti. Km^2 başına düşen yoğunluk ta 18'den 21'2'ye çıkmıştı.

Kadınların sayısı gene erkeklerden fazlaydı ama 1927'de 1075/1000 olan oran 1035/1000'e, yani % 51.8'den % 51'e inmişti. Okuma yazma bilenlerin oranlarında da belirgin bir artış saptanmıştı. Erkeklerdeki oran % 17.4'den % 23,3'e; kadınlarda ise % 4,6'dan % 8,2'ye yükselmişti. Bu ortalama % 15,5 demekti.

100.000'den fazla nüfus barındıran İstanbul ve İzmir'e bu kez Ankara da eklenmişti. Nüfusu 50.000'den yukarı kentlerin sayısı da 7'ye çıkmıştı. Bunlar şöyle sıralanıyordu:

İstanbul	740.751
İzmir	170.410
Ankara	123.514
Adana	76.306
Bursa	72.326
Konya	52.594
Antep	50.892

10.000'den fazla nüfusu olan kentlerin sayısı da 80'e yükselmişti. 3.000'den az nüfus barındıran yerleşim birimleri kırsal kesim olarak alındığında buralarda yaşayanların oranı son '8' yıl içinde % 76.5'e inmişti. Bu, hızlı olmasa da bir kentleşmenin göstergesiydi.

4- BAYRAK YASASI

Bu dönemdeki yasalaştırma girişimlerinden biri de Türk Bayrağı'nın biçiminin ve kullanma yerlerinin saptanmasıdır.

Bayrak, herhangi bir ulusun, askeri birliğin, topluluğun ya da kuruluşun simgesi olup genelde belirgin renk ve biçimden oluşmaktadır. Doğu ulusları içinde de en çok **ay-yıldız** motifinin kullanıldığı görülmektedir. Amerikalı Astrofizikçi Bradley Schaefer'in araştırmalarına göre **ay-yıldız**'ın simge olarak kullanılmasının kökeni de Anadolu'ya dayanmaktadır. **Hilal (ay)** İslamiyetin simgesi olarak kabul edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde değişik renkte ve üzerlerinde çeşitli şekiller, yazılar bulunan bayraklar kullanılmıştı. Selçuklu Sultanından Osman Gazi'ye gönderilen **bayrak (alem)** beyaz renkte idi. Bu **Ak Sancak,** doğrudan padişahlara ait bayrak olarak devam etmişti. Peygambere ait olduğu kabul edilen **Sancak-ı Şerif** ise yeşil idi. Bununla birlikte donanmada da yeşil renkte sancaklar kullanılıyordu. XV. yüzyıldan başlayarak Yeniçeri Ortalarında beyaz, sarı ve alaca bayraklar yanında kırmızı bayraklar da kullanılmıştı. Bunların üzerlerine değişik sayıda **ay/hilal** ve **yıldız** motifleri de konulmuştu.

Nizam-ı Cedid Ocakları kurulduğunda sancağın rengi kırmızıya ya da fes rengine çevrilmişti. Bunun ortasında veya köşelerinde sarı renkte ay'lar (hilal) bulunuyordu. II. Mahmut döneminde kırmızı zemin üzerinde **ay ile sekiz köşeli bir yıldız**'dan oluşan bir biçim kabul edilmişti, böylece de bayrak son biçimini almıştı.

TBMM, saltanat ile halifeliği ayırıp halifeliği kaldırdığında halifeye özgü olmak üzere, yeşil zemin üzerinde '8' ışınlı beyaz bir güneş içindeki kırmızı bölümde **beyaz ay-yıldız** bulunan bir sancak kabul edilmişti. Üzerinde ay-yıldız bulunan kırmızı bayrak da ulusal bir simge olarak bırakılmıştı. Halifeliğe son verildiğinde ise ona ait sancak da tarihe karışmıştı.

Bu gelişmeler olurken bayrağın çok değişik biçimlerde yapıldığı ve belirli olmayan yer ve zamanlarda değişik amaçlarla kullanıldığı dikkati çekmişti. Bunu bir düzene sokmak amacıyla 22 Ekim 1925'te bir yönetmelik yapılmıştı, ama umulan birliktelik sağlanamamıştı. Bu yoldaki eleştiriler ve yakınmalar artınca, özel bir yasa çıkartılması gerekli görülmüştü. **Türk Bayrağı Yasası** denen 29 Mayıs 1936 günlü bir yasanın ilk maddesi şu hükmü içeriyordu:

"Türk bayrağı, bu yasaya bağlı örnekte gösterilen biçim ve oranlarda olmak ve al zemin üzerinde beyaz ay-yıldız konmak şartıyla yerli şaliden yapılır."

Yasaya göre bayrak, yalnız ulusal bayramlarla genel tatil günlerinde gece gündüz çekilir. Her gün bayrak asacak resmi kuruluşlar Bakanlar Kurulunca saptanır. Yas simgesi olarak bayrağın yarıya çekileceği durumlar devlet protokolunca belirlenir.

G) KÜLTÜR DEVRİMİ

1 - KÜLTÜRDE ULUSALLIK, DEĞİŞİM VE EVRENSELLİK

Genel bir niteleme ile kültür, tarihsel süreç içerisinde toplumda oluşan bir yaşam biçimi, bir davranışlar ve değerler bütünüdür. Aynı zamanda geçmiş kuşaklardan yaşayanlara ulaşan bir kalıttır. Ancak her yönüyle dondurulmuş, kalıplaşmış olmayıp, günün koşulları, toplumun gereksinmeleri ve bireylerin yetenekleri doğrultusunda değerlendirilen, yorumlanan, belli bir ölçüde de değiştirilen ve geliştirilen bir kalıttır. Bireylerin, içinde doğdukları ve yaşadıkları toplumun kültürünü ya da ona bağlı değerleri doğuştan genler aracılığı ile öğrendikleri hiçbir biçimde öne sürülemez. Kişinin kalıt diye kendisine ulaşan kültürün her öğesini yeni baştan öğrenmesi gerekir. Çocuğun kendisine öğretilmediği ya da kendisinin öğrenmediği sürece ana dilini, ailesinin dinini, giyim kuşamını, sanat etkinliklerini bilmesi asla sözkonusu değildir.

Birey, kendisine aktarılan kültür değerlerini yeniden öğrenir, onlarla yaşar ve onları yaşatırken farkında olmadan bunlarda küçücük değişiklikler de yapar. Bu da bir yönüyle kişiselliğin ve kişiliğin, öbür yönüyle de kültürün devingen ve değişken oluşunun doğal sonucudur. Çünkü kişisel eğilimler ve beceriler dilde değişik sözcüklerin, dinde ayrı ayrı mezhep ve tarikatların, giyimde, yeme içmede ve sanatta değişik türlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır. Üstelik sanatta bu tür değişiklikler yaratıcılık sayılıp daha üstün tutulmaktadır.

Kişiye ve kuşaklara bağlı olan bu tür değişiklikler dışında, herhangi bir kültür, kendi tarihsel akışı içinde ele alındığında ondaki değişiklikler daha belirgin olarak izlenebilmektedir. Giyim kuşam gibi modaya, sanat dalları gibi belirgin akımlara göre sık sık değişebilen kültür öğeleri dışında, dil, din ve gelenekler gibi ana kültür öğelerinin de tarihsel süreçte değişikliklere uğradığı kolaylıkla saptanmaktadır. Türkçenin tarih boyunca geçirdiği değişiklikler bunu kanıtlamaktadır. Yazıdaki değişiklikler ise daha çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Din alanında da benzer değişiklikler sözkonusudur. Bundaki çizgi, **Totemizm** ve **Şamanizm**'den başlayarak Yahudilik ve Hıristiyanlıktan geçerek İslamiyete ulaşmaktadır.

Kültür değişmeleri, ortaya çıkışları ve uygulamadaki yöntem bakımından ele alındığında, **serbest** ve **zorunlu** diye 2 kesime ayrılabilir. **Serbest Kültür Değişmeleri,** yabancı kültür toplulukları ile ilişkide bulunan toplumlarda herhangi bir iç ya da dış zorlama olmaksızın meydana gelen değişiklikler demektir. Giyim kuşamda, yeme içmede, sanat dallarında ve günlük yaşamda, hatta dilde görülen değişiklikler. Özellikle kitle iletişim araçlarının çok önem kazandığı ve dünyanın küçüldüğünün öne sürüldüğü, küreselleşmeden söz edildiği günümüzde bu etkileşim ve değişim büyük boyutlara ulaşmış ve hız kazanmıştır. Çünkü günümüzde kültür, salt bir topluma özgü ve ulusal nitelikler taşıyan bir etkinlik alanı olmaktan çıkarak uluslararası ilişkilerde ağırlığı giderek artan bir etken olmuştur. Bu nedenle de kültürün ulusal olmasını ve ulusal kalmasını istemek artık yeterli olmamaktadır. Kültürün toplumsal özünü, ulusal rengini koruyabilmesi için ona ilişkin konuları ve sorunları bilgi ile, bilinçle ele almak, yayılmacı kültürler karşısında korunabilecek bir yorumla değerlendirmek ve geliştirmek zorunlu hale gelmiş bulunmaktadır.

Etkileşimden kaynaklanan bu serbest değişiklikler dışında, toplumların hayatlarında kimi **Zorunlu Kültür Değişmeleri** de görülmektedir. Bunlarda, dıştan gelen bir zorlama (yabancı istilaları gibi) ya da ülkedeki siyasal iktidarların belli bir amaçla ve devlet gücünü kullanarak yaptıkları değişiklikler sözkonusudur. **Meiji Devrimi** diye anılan Japonya'daki büyük girişim bu tür kültür değişikliklerinin başarılı bir örneği sayılmaktadır. Türk tarihinde de II. Mahmut döneminde hız kazanan yeni düzenlemeler ve onu izleyen yeniden yapılanma, zorunlu kültür değişmesinde yeni bir aşamayı belirler. II. Mahmut, **fes**'i, yayımladığı buyruğu, fermanı ile sarığın yerine geçirmiş, zorunlu bir kültür değişikliği uygulamıştı.

Atatürk'ün öncülüğünü yaptığı **Türk Devrimi** de bir yönüyle **Kültür Devrimi** demektir. Nitekim Türkiye, İran ve Pakistan'ın oluşturdukları **Bölgesel İşbirliği** (RCD) çerçevesinde 1967'de Ankara'da düzenlenen bir seminerde, Türkiye'deki gelişme ve değişmeler **Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi** olarak nitelendirilmişti. Şükrü Galip Erker, kültür konularını incelediği kitabına **Türk Kültür Devrimi ve Karşı Devrim,** (1976), Cevdet Perin de **Atatürk Kültür Devrimi** (1981) adını vermişlerdir. Alman araştırmacılarından G. Adolf Sonnenhal de Atatürk'ün girişimini bir **Kültür Devrimi** ya da **Kültür İhtilali** olarak nitelemişti.

İkinci Dünya Savaşından sonra kimi ülkelerde de zoraki değişikliklere yol açan bazı kültür ihtilalleri yürürlüğe konulmuştur. Mao Çe-Tung'un 1966'da Çin'de başlattığı **Büyük Proletarya Kültür İhtilali** ba-

şarıya ulaşmazken, Libya ve İran gibi kimi İslam ülkelerinde **"İslam Devrimi"** ile zorunlu değişiklikler yaşanmaktadır.

2 - ATATÜRK'ÜN KÜLTÜR ANLAYIŞI

Atatürk'ün kültür anlayışı ve ona verdiği önem de aslında devrimci bir yaklaşımın göstergesidir. Kültür konusuna eğilen her düşünür ve inceleyici gibi o da bu kavramı önce birey açısından değerlendirmişti:

Kültürü, **"Okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden anlam çıkarmak, uyarı almak, düşünmek, zekâyı eğitmektir"** diye tanımlayan Atatürk, onu, insan olmanın ve insanlığın ana öğelerinden biri olarak görmekteydi. 1930'da Afet İnan'a bu konudaki düşüncelerini şöyle yazdırmıştı:

"İnsan, hareket ve faaliyetin yani dinamizmin ifadesidir. Bu böyle olunca, kültür - yukarıda işaret ettiğimiz - insanlık niteliğinde insan olabilmek için bir temel öğedir.

"Kültür, doğanın yüksek verimlilikleriyle mutlu olmaktır. Bu ifade içerisinde çok şey saklıdır: Temizlik, yükseklik, insanlık vb. Bunların hepsi insanlık niteliklerindendir. İşte kültür sözcüğünü eylemlilik şekline soktuğumuz zaman, doğanın insanlara verdiği yüksek nitelikleri, kendi çocuklarına, torunlarına ve geleceğine vermesi demektir." (**MKAY**, 49 vd.)

Böylece Atatürk, insanı "kültür taşıyan varlık "olarak görüyor demektir. Gerçekten de o, "Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti çocukları kültürel insanlardır. Yani hem kendileri kültür sahibidirler, hem de bu özelliği çevrelerine ve bütün Türk ulusuna yaymakta olduklarına inanırlar" derken, kültürün kalıtım yoluyla kuşaktan kuşağa kendiliğinden geçen bir olgu olmayıp, yeni kuşakların yaşayarak elde edebilecekleri bir değerler topluluğu olduğuna da işaret etmektedir.

Bugün olduğu gibi Atatürk döneminde de **kültür** ile **uygarlık** arasındaki ilişkiler ve bunların hangisinin daha kapsamlı olduğu yolundaki tartışmalar sürmekteydi. **Kültür** sözcüğüne Arapça kökenli **hars** karşılığını bulan Ziya Gökalp, bu iki kavramı biribirinden ayırıyor ve kültürü "ulusal", uygarlığı da "uluslararası" olgular diye değerlendiriyordu. Atatürk her şeyden önce böyle bir ayırımın güç ve gereksiz olduğuna inanmaktadır. Bunu da şöyle açıklamaktaydı:

"Uygarlığın ne olduğunu başka başka tanımlayanlar vardır. Bence uygarlığı kültürden ayırmak güçtür ve gereksizdir. Bu görüşümü açıklamak için kültür (hars) ne demektir, tanımlayayım. Kültür:

a) Bir insan toplumunun devlet hayatında,

b) Düşün hayatında, yani bilimde, toplumbilimde ve güzel sanatlarda,

c) Ekonomik hayatta, yani tarımda, ticarette, kara, deniz ve hava ulaşımcılığında yapabildiği şeylerin bileşkesidir.

"Bir ulusun uygarlığı denildiği zaman, kültür adı altında saydığımız üç tür etkinliğin bileşkesinin dışında ve ondan başka bir şey olmayacağım sanırım. Kuşkusuz her insan toplumunun kültür yani uygarlık derecesi bir olamaz. Bu farklar, devlet, düşün, ekonomik hayatların her birinde ayrı ayrı göze çarptığı gibi, bu fark üçünün bileşkesi üzerinde de görülür. Önemli olan bileşkeler üzerindeki farktır. Yüksek bir kültür, onun sahibi olan ulusta kalmaz, diğer uluslarda da etkisini gösterir; büyük kıtaları kapsar. Belki bu yüzden olacak, bazı uluslar yüksek ve kapsamlı kültüre uygarhk diyorlar: Avrupa uygarlığı, çağdaş uygarlık gibi." (**MKAY.** 48).

Bu sözlerden, Atatürk'ün kültür ile uygarlık kavramları arasında hiçbir fark görmediği gibi bir anlam çıkıyorsa da, onun değişik nedenler ve sık sık **"ulusal kültür"**den ve **"çağdaş uygarhk"**tan söz ettiği dikkate alınacak olursa, böyle bir değerlendirme ile daha çok, kültür - uygarlık zıtlaşmasını ortadan kaldırmak istediğini kabul etmek daha doğru olur. Nitekim o, sözkonusu konuşmasını şöyle sürdürmüştü:

"Kültür kavramında, ulusların güç ve geç değişen bazı ırksal ve doğuştan gelen yeteneklerine, karakterlerine özgü kılarlar ve buna çok kıymet ve önem verirler. Özetle, uygarhk, kültürden başka bir şey değildir. Kültür anlamını, ayırıcı nitelikler dediğimiz karakter kavramına indirmemelidir. Bu arzettiğim anlayış, biribirinden ayırt edilmesi güç olan uygarhk ve kültürün tanım, açıklama ve anlaşılmasında kolaylık sağlar."

Ulusçuluk'un temel ilke olarak alınmasından söz ederken açıklamaya çalıştığımız gibi Atatürk'ün ulus ve ulusçuluk tanımlarında kültür, ana öğelerden biridir. Buna ilişkin olarak yaptığı değişik tanımları **Medeni Bilgiler** kitabında şöyle noktalamıştı: **"Buna göre, bir kültürden olan insanlardan oluşan topluluğa ulus denir dersek, ulusun en kısa tanımını yapmış oluruz."**

O, kültüre verdiği büyük önemi, **"Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür"** özdeyişiyle kuşkusuz ki en anlamlı bir biçimde dile getirmiştir. Çünkü onun kanısınca, kültür gibi sağlam bir temele dayanmayan ulusal varlıkların uzun ömürlü olmalarına olanak yoktur:

"Bugün yaşayan uluslar, varlıklarını kanıtlamak ve sürdürebilmek için çalışırlar. Fakat onların dayanacağı bir esas, kökünü kendisinden

alacağı bir kültürleri bulunmazsa temel sağlam olmaz. Onun içindir ki tarihlerinde kültür izi bırakmayan ulusların en sonunda yalnız adları kalmıştır."

Siyasal sömürgeciliğin giderek yerini ekonomik ve kültürel sömürgeciliğe bıraktığını çok iyi sezen Atatürk, yeni ulusal Türk devletinin siyasal bağımsızlığının yanıbaşında kültürel bağımsızlığa da kavuşması gerektiğine inanmıştı. Bu onun tam bağımsızlık anlayışının da gereği idi.

O, **"Kültür, bu ulusun tarihsel gidişini gösteren bir harekettir"** görüşüne katılırken, hem kültürün durağan değil devingen, değişebilen bir değerler, davranışlar bütünü olduğunu, hem de kültür değerlerinin kökenlerini tarihte, yaşanılan geçmişte aramak gerektiğini belirtmiş oluyordu. Burada kendisinin tarih çalışmalarına önem vermesinin bir başka nedenini de buluyoruz.

Kültür tarihsel bir akış, bir hareketlilik olduğuna göre ondaki değişikliğin çağın gereklerine uygun olması da toplumun yararınadır. Bu yönüyle kültür geliştirilebilir ve geliştirilmelidir. Bu nedenle Atütürk uygarlık alanında olduğu gibi kültür alanında da hep gelişmeden, ilerlemeden söz etmektedir. 1932 Kasımında TBMM'ni açış konuşmasında şöyle demişti:

"Ulusal kültürün her çığırda açılarak yükselmesini, Türkiye Cumhuriyetinin temel dileği olarak sağlayacağız."

Onuncu yıl söylevinde ise bu istek artık ulusal bir amaç niteliğini kazanmıştı:

"Ulusal kültürümüzü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkaracağız."

Bu amaç, kültürde de devrimci bir görüşü yansıtmaktadır. Nitekim Atatürk, milletvekili seçimleri nedeniyle 4 Şubat 1935'te yayımladığı bildiride açıkça **"devrimci bir kültür düzeyi"**nden söz etmişti:

"Türk ulusunun yönetiminde ve korunmasında, ulusal birlik, ulusal duygu, ulusal kültür, en yüksekte göz diktiğimiz ülküdür. Yüksek ve devrimci bir kültür düzeyine varmak için, önümüzdeki yıllarda daha çok emek vereceğiz."

O, ulusal kültürün çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne ancak bu anlayışla çıkarılabileceğine inanıyor ve yeni kuşakların kütürde dünya birincilikleri kazanmalarının büyük önem taşıdığını belirtiyordu. 1932'de Keriman Halis adlı Türk kızının dünya güzeli seçilmesi üzerine memnun olduğunu belirtirken gençlere şöyle seslenmişti:

"Bununla birlikte, asıl uğraşmaya mecbur olduğumuz şey, analarınızın ve atalarınızın olduğu gibi, yüksek kültürde ve yüksek erdemlilikte dünya birinciliğini tutturmaktır." **(ASD,** III, 93).

Uzun yıllardır Türk gençlerinin, sanatçılarının, uzmanlarının, kimi bilim adamlarının uluslararası düzeyde elde ettikleri birincilikler, başarılar, ödüller, Atatürk'ün özleminin, düşlerinin gerçekleştiğini göstermektedir.

Öte yandan Atütürk, ulusal olan kültürde tutuculuğa, aşırı bencilliğe kaçılmaması gerektiğini de ısrarla vurgulamıştı. O, ulusların, toplumların, evrensel düzeyde ancak kendi kültürleri ile yer alabileceklerine ve uluslararası ilişkilerde kültürün en etkili bir bağ oluşturacağına da inanmaktaydı:

"Ulusları yönlendiren ve yöneten kişiler, kuşkusuz önce ve öncelikle kendi ulusunun varlık ve mutluluğunun yaratıcısı olmak isterler. Fakat aynı zamanda bütün uluslar için aynı şeyi istemek lazımdır" diyordu.

Bu, ulusallıktan evrenselliğe bir yöneliş demekti. **"Türk ulusu, ancak varlığını derin ve sağlam kültür sınırları ile çevreledikten sonradır ki, onun yüksek yeteneği ve erdemi, uluslararasında tanınır"** diyen Atatürk, uluslararası ilişkilerde kültürü bir temel taşı olarak görüyordu. 1937 Aralığında **Balkan Antantı**'nın geçici politikalarla sınırlı kalmaması gerektiğini belirtirken konuşmasını şöyle sürdürmüştü:

"Bunun esas temel taşları lazımdır ki, kültür ve ekonomi cevheriyle dolu olsun... Çünkü kültür ve ekonomi, her türlü siyasete yön veren bazlarıdır."

Türkiye denen coğrafya parçasının tarihsel süre boyunca birçok kültürlere sahne olduğunu çok iyi bilen Atatürk, o dönemlerden kalan taşınır taşınmaz tarihsel kalıtların korunup değerlendirilmeleri gerektiğine de inanıyordu. 1931'deki bir yurt gezisinde Konya'dan Başbakan İsmet İnönü'ye gönderdiği telgrafta bu alanda yapılacak işleri şöyle belirtmişti:

1- Yüzyılların ihmaline uğramış olan Türk uygarlığının gerçek başyapıtları niteliğindeki mimarlık anıtları onarılmalıdır. Bunlardan ordunun kullanımında olanlar da boşaltılmalıdır.

2- İstanbul'dan başlayarak değişik illerdeki müzelerde bulunan eserlerin envanterleri çıkartılıp değerlendirilmelidir.

3- Gerek müzelerde uzman olarak gerekse yurdun her tarafındaki eski ören yerlerinde, höyüklerde kazı yapacak arkeologlara gereksinim vardır. Bu amaçla Milli Eğitim Bakanlığının yetişmeleri için yurtdışına gönderdiği öğrencilerden bir kısmı **arkeoloji** dalına ayrılmalıdır.

Taşınabilir tarihsel kalıtla birlikte her türlü sanat yapıtlarının korunup sergilendiği müzeler, eğitim öğretim açısından aynı zamanda birer derslik ve laboratuvar niteliğindedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde

ilk müze 1846'da **Aya İrini** Kilisesinde silah ve eski eserler müzesi olarak açılmıştı. Çok geçmeden **Müze-i Hümayun** adıyla bir örgüt kurulmuş ve **Asâr-ı Atika Nizamnamesi** denen bir eski eserler tüzüğü hazırlanmıştı. Özellikle Müze Müdürlüğüne getirilen Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla bu alanda önemli gelişmeler sağlanmıştı. İmparatorluğun değişik yerlerinde yapılan kazılarda çıkartılan eserler İstanbul'a getirilmiş ve zengin bir arkeoloji müzesi oluşturulmuştu.

Cumhuriyetin ilanından sonra çağdaş devletlerin çoğunda olduğu gibi başkentte bir **ulusal müze** kurulmasına karar verilmişti. 25 Eylül 1925'te temeli atılan bina 1928 Nisanında tamamlanmıştı. Resmi açılışı ise Afgan Kralı Amanullah Han'ın ziyaretinde, mayıs sonlarında yapılmıştı. Ancak müzeye ulusal (milli) yerine **Etnografya Müzesi** adı verilmişti. Müzelerde düzeni sağlamak ve müzeciliğe etkinlik kazandırmak için de 23 Haziran 1934'de müze ve rasathane (gözlemevi) örgütüne ilişkin bir yasa yürürlüğe konmuştu. Öte yandan Osmanlı döneminden kalan saraylar ve önemli yapılar da birer müzeye dönüştürülmüştü. Bu alandaki düzenlemelerde **Topkapı Sarayı Müzesi** en çarpıcı örneği oluşturmaktadır. Bu arada cami-kilise tartışmalarına neden olan **Ayasofya** da 1934'de bir Bakanlar Kurulu kararnamesi ile anıt-müze haline getirilmiştir.

3 - GÜZEL SANATLARDA DÜNDEN BUGÜNE

Cumhuriyetle başlayan Türk devriminin toplum hayatında getirdiği en büyük dönüşümlerden, atılımlardan biri, güzel sanatlar alanında belirginleşmektedir. Bunda da sanatın önündeki engelleri, sınırlamaları kaldıran Kemalizm'in, Atatürk'ün anlayış ve girişimlerinin kuşkusuz büyük payı vardır.

Sanatın başlıca amacı insanlarda heyecan yaratmaktır. Çünkü sanat düşünceden de öte içe, duygulara kadar iner, ruhu harekete geçirir. Hele bu alanın başına bir de **güzel** nitelemesi getirilip **güzel sanatlar** denildiğinde bu etki daha da artmaktadır.

Sanat sözcüğü Arapça kökenli olup günlük konuşmalarda kimi kez **zanaat** ile karıştırılmakta ya da onu da kapsayacak geniş anlamda kullanılmaktadır. Oysa batı dillerinde bu iki alan değişik terimlerle adlandırılmakta, sanatla uğraşana **artist** (artiste), zanaat ile uğraşana **artizan** (artisan) denilmektedir. Ayrıca bu iki terimin birbiri yerine kullanıldığı da görülmekte, bu da yanlış değerlendirmelere yol açmaktadır. Bunun en belirgin örneğini Atatürk'ün 1923 Martında Adana esnafıyla konuşurken kullandığı **sanat** deyiminin **güzel sanatlar** sanılıp bir özdeyiş haline ge-

tirilmesi oluşturmaktadır. Onun **"Sanatsız kalan bir ulusun hayat damarlarından biri kopmuş demektir,"** tümcesindeki **sanat,** salt **zanaat** anlamında kullanılmıştır.

Orta Asya'da geçen göçebelik dönemindeki Türk sanatının, bütün konar göçer topluluklarda olduğu gibi sınırlı halk sanatı niteliğinde olduğu söylenebilir. Çünkü kalıcı, anıtsal yapıtlar ancak yerleşik hayata geçtikten sonra ortaya çıkmaktadır. Ancak Türklerin kendilerine özgü bir sanatlarının olduğunu savunmamaları da yüzyıllarca onların sanatla uğraşmadıklarının öne sürülmesine etken olmuştur. Örneğin, IX. yüzyılda **Türklerin Fazileti** adıyla övgü dolu bir kitap yazan Arap düşünürü Câhiz bile övgülerini yalnızca savaş yeteneklerine dayandırmakta ve Türklerin sanattan anlamadıkları görüşünü savunmaktadır. Böylece Türkler İslam topluluğunda **İslamiyetin kılıcı** diye savaşçı nitelikleriyle anılmayı yeterli bulmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde övünç kaynağına, askerlik dışında bir de **görkemlilik (haşmet)** eklenmiştir. Ama İslam topluluğuna girişten sonra ne yazık ki İslam öncesi döneme ilişkin her türlü ilgi ve bilgi bağları yavaş yavaş kesilmiş ve Orta Asya'da geçen yüzyıllar yok sayılmıştır.

a) Atatürk'ün Sanata Bakışı

Atatürk sanatı, güzelliğin değişik biçimlerde anlatımı olarak görüyordu:

"Sanat, güzelliğin ifadesidir. Bu anlatım sözle olursa şiir, ezgi ile olursa müzik, resim ile olursa ressamlık, oyma ile olursa heykelcilik, yapı ile olursa mimarlık olur."

Sanatı bir güzellik, yaradılıştan gelen yaratıcılık olarak kabul ettiği için de, Türkiye'de herkesin milletvekili, bakan, hatta Cumhurbaşkanı olabileceğini ama sanatçı olamayacağını söylüyordu.

Onun en yakın çalışma arkadaşı ve devrimini uygulayıcısı olan İsmet İnönü de güzel sanatları "güzel sevgisi" açısından görüyor, **"Güzel sanat, güzel sevgisi deyip geçmeyiniz. Bir ulusun eğitiminde, düzeyinde, yükselmesinde, en maddi alanlarda çok kudret göstermek için güzel sanat sevgisi yüksek olmalıdır"** diyordu.

Bununla birlikte, Türk tarihinin uzun akışı içerisinde, çok yanlış bir yorumlama ile, plastik sanatların ve özellikle heykel ile resmin dine aykırı gibi gösterildiğini bilen Atatürk, bu boş inanı, 10. yıl söylevinde olduğu gibi, **"Türk ulusunun tarihsel bir niteliği de güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir"** inancı içerisinde silmeye çalışıyordu. 22 Ocak

1923'te Bursa'daki konuşmasında, İslamiyetteki heykel yasağının, puta tapıcılığa dönme korkusundan kaynaklandığını belirterek şöyle devam etmişti:

"Dünyada uygar, ilerlemiş ve yetkinleşmiş olmak isteyen herhangi bir ulus, ne olursa olsun heykel yapacak ve heykelci yetiştirecektir. Anıtların şuraya buraya tarihsel anılar olarak dikilmesinin dine aykırı olduğunu öne sürenler, şeriat kurallarını gerektiği gibi araştırıp incelememiş olanlardır... Aydın ve dine bağlı olan ulusumuz, ilerlemenin nedenlerinden biri olan heykelciliği en yüksek derecede ilerletecek ve ülkemizin her köşesi, atalarımızın ve bundan sonra yetişecek çocuklarımızın anılarını güzel heykellerle dünyaya duyuracaktır..

"İnsanlar olgunlaşmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir ulus ki resim yapmaz, bir ulus ki heykel yapmaz; itiraf etmeli ki o ulusun ilerleme yolunda yeri yoktur. Oysa bizim ulusumuz gerçek özellikleriyle uygar ve ileri olmaya layıktır ve olacaktır." (**ASD**, II, 66 vd.)

Bu düşüncelerin uygulamaya konulabilmesi için, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde kurulmuş olan **Sanayi-i Nefise Mektebi**, 1927'de **Güzel Sanatlar Akademisi** adıyla yeni ve çağdaş bir eğitim öğretim kurumuna dönüştürülmüş ve sanatın her alanında uzman elemanlar yetiştirmek amacıyla yurtdışına öğrenciler gönderilmesine başlanmıştı.

Öte yandan Atatürk'ün müziğe de büyük önem verdiği, çok sesli müziğe yönelinmesi gerektiğini belirtirken, ulusal Türk halk müziğinin modern teknik içerisinde işlenip geliştirilmesini dilediği görülmektedir. Ona göre müzik yalnızca "ruhun gıdası" değil, hayatın ta kendisidir. 1923 Ekiminde İzmir Kızöğretmen Okulunda geleceğin öğretmenleriyle konuşurken bu inancını şöyle açıklamıştı:

"Hayatta musiki lazım mıdır? Hayatta musiki lazım değildir; çünkü hayat musikidir. Musiki ile ilgisi olmayan yaratıklar insan değildirler. Eğer sözkonusu olan hayat insan hayatı ise, musiki ne olursa olsun vardır. Musikisiz hayat aslında var olamaz. Musiki hayatın sevinci, ruhu, neşesi ve her şeyidir. Yalnız musikinin türü üzerinde durulmaya değer." (**ASD**, II, 231).

Müziği bu denli önemli saydığı içindir ki, ünlü düşünür Montesqieu'nün **"Bir ulusun musikicilikteki eğilimine önem verilmezse o ulusu ilerletmek olanaksızdır"** sözüne yürekten katıldığını belirtmişti. Ona göre gerçek Türk müziği Anadolu halkında yaşayan, yaşatılan müzikti. Ancak bunun fazla zaman yitirilmeden son müzik kurallarına göre işlenmesi gerektiğine işaret etmekten geri kalmamıştı. TBMM'nin 1934

Kasımındaki açış konuşmasında bu konuda yapılması gerekenleri şöyle sergilemişti:

"Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin her türlü ilerletilmesini istediğimi bilirsiniz.. Bu, yapılmaktadır. Ancak bunda en çabuk, en önde gerekli olan Türk musikisidir. **Bir ulusun yeni değişikliğindeki ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir.**

"Bugün dinletilmeye yeltenilen musiki yüz ağartıcı değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu düzeyde Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir." (**ASD**, I, 378)

O, sanatı kısıtlayan, yasaklayan anlayışlardan kurtulmak, eski değer yargılarını aşmak güzel sanatları geliştirebilmek için yalnız aydınların, sanatçıların değil, Cumhuriyet yöneticilerinin ve siyaset adamlarının da bu alanın önemini bilerek gereken ilgiyi göstermelerinin gerekli olduğunun da bilincindeydi. 1936'da TBMM'ni açış konuşmasında bu zorunluluğa işaret etmişti:

"Güzel sanatların her dalı için Kamutayın (TBMM) göstereceği ilgi ve emek, ulusun inancı ve uygar yaşamı ve çalışkanlık veriminin artması için çok etkilidir."

b) Resim

Arapça kökenli **resim** sözcüğü "bir şeyin eser ve nişanı", simgesi anlamında olup zamanla şekil, taslak karşılığında kullanılmıştır. **Tanzimat dönemine** gelinceye kadar Türkçemizde mimarlıktaki **plan, proje** anlamına geliyordu. Uygurlar döneminde resim sanatına **bezeklik** deniyordu. İslamiyete geçişten sonra onun yerini Arapça **tasvir** almıştı. Bununla birlikte Osmanlı döneminde daha çok **nakş** ve **nakkaş** deyimleri kullanılıyordu. Boya ile yapılan resimlere **nakş,** bu işi yapana da **nakkaş** deniliyordu.

Türklere özgü bir sanatın varlığı kabul edildikten sonra Türk resiminin kökeninini de Orta Asya olduğu artık kesinlik kazanmıştır. Son buluntular bunu **Hiung-nu**'lar dönemine kadar geriye götürmektedir. Ondan sonraki döneme ilişkin olarak **Turfan** yöresindeki kazılarda ortaya çıkartılan eserler iki ayrı yönden önem taşımaktadır. Kısmen de olsa yerleşik hayata geçmenin etkisiyle resim sanatının belirgin bir etkinlik haline geldiği ve yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hayvan figürlerinin

yanı başında insan figürlerinin de belirli bir ağırlık kazandığı görülmektedir.

Uygur çağında gelişmiş olan Türk resminin, İslamiyete geçişten sonra parlaklığını ve etkinliğini giderek yitirdiği ve belirli bir içerikte kalıplaştığı bilinmektedir. Bu donuklaşma ve duraklamaya başlıca nedenin İslamiyetin resmi yasaklamış olması gösterilmektedir. Fakat **İslamda Tasvir ve Minyatürler** konusunu işleyen Diyanet İşleri Başkanlığı uzmanlarından Osman Keskioğlu'na göre, İslamiyetin resim sanatını yasakladığına ilişkin kesin bir yargıya varma olanağı yoktur (**İlahiyat Fakültesi Dergisi,** IX, 11-23). Çünkü **Kuran**'da **tasvir**'i yani resmi kesin olarak yasaklayan hiçbir âyet yoktur. Keskioğlu, **Maide** Suresinde geçen **"ensab"** sözcüğünün "putlar" anlamına geldiğini, **Sebe** Suresindeki **"timsaller"** deyimiyle de bir yasaklamanın değil, aksine bir desteklemenin sözkonusu olduğunu öne sürmektedir. **Hadis**lere gelince, bunlardan birkaçında resimden söz edilmekte ise de, metinleri değişik söylentilere neden olmakta ve çok farklı biçimlerde yorumlanmaktadır. Bunların içeriklerinde genelde puta tapıcılığa dönmekten kaçınılmasının önerildiği görülmektedir. İslamiyetin puta tapıcı bir ortamda doğduğu dikkate alındığında bunu da çok doğal karşılamak gerekir.

Kuran ve **Hadis** yönünden durum böyle olmakla birlikte yaşanan tarihsel gerçekler, İslam toplumlarında çoğu kez resim sanatının gözardı edildiğini, onunla uğraşmanın hoş karşılanmadığını ve kim kez de kısıtlamalara, yasaklamalara gidildiğini göstermektedir. Değişik görüş ve değerlendirmeler arasında Sünni İslam bilginleri resim konusunda iki gruba ayrılmıştır. Daha çok Hanefi bilginlerinden oluşan ve **Ehl-i Rey** denen gruba göre kesin bir yasak, dolayısıyla haram sözkonusu değildir. **Ehl-i Hadis** denen grupta ise resim dine aykırı sayılmıştır. Ama her iki grupta da insan figürlerinden kaçınılmış, bitki motiflerine öncelik ve ağırlık verilmiştir. Böylece de **arabesk** denen süsleme biçimi ortaya çıkmıştır.

Anadolu'daki Türk resmi de ister istemez bu görüş ve yorumların etkisi altında kalmıştır. Selçuklular dönemindeki resimde insan figürleri çok az olup bunlara ancak tekke resimlerinde devam edilebilmiştir. **Bektaşilik ve Mevlevilik** gibi Anadolu'da ortaya çıkan Türk tarikatları, Sünni öğretinin katılığına karşın müziği, raksı ve resmi, ibadetle birleştirerek tekke ve dergâhlara sokabilmiştir. Ancak **tekke resmi**'nde genelde tarikatın kurucuları, pirler ele alınmıştır. Bunun dışında kişinin gerçek boyutlarını ve görünümünü yansıtmayan insan figürleri dine aykırı sayılmadığından bunlar **minyatür**'lerde varlıklarını sürdürebilmiştir.

Osmanlı döneminde **tekke resmi** ve **minyatür** dışında sarayda da

bir resim etkinliği göze çarpar. Osmanlı sultanlarının resimle ilgilenmeleri ve kendi portrelerini yaptırmaları süreklilik göstermese de Avrupa resim sanatıyla ilişkiyi sağlamıştır. Yüzyıllar sonra Rönesans ile gelişen resim sanatına yönelme de yine sarayda başlamıştır. Fatih Mehmet'in İtalya'dan portre yapmakta yetenekli ressamlar getirttiği bilinmektedir. Bu çerçevede 1479 sonlarında İstanbul'a gelen Gentile Bellini saraya yerleşmiş ve padişahın ölümüne, 1481 Mayısına kadar orada kalmıştı. Bu sürede Fatih'in birkaç portresini yapan Bellini, onun isteği üzerine güncel hayata ilişkin bir dizi tablo da meydana getirmişti. Ne yazık ki Fatih'ten sonra tahta çıkan oğlu II. Bayezıt bu tabloların hepsini pazarda sattırmış, Bellini'yi de ülkesine göndermiştir! Osmanlı sarayına yabancı bir ressam bu olaydan ancak 300 yıl sonra III. Selim döneminde girebilmişti. Bu arada saray görevlilerinden olan **nakkaşlar,** kendi anlayışlarına göre padişah tasvirleri yapmışlar, Avrupalı sanatçılar da güçlü bir devletin başkanı oldukları için **Büyük Türk** (**Gran Turco**) diye anılan Osmanlı sultanlarının portrelerini –onları uzaktan görerek ya da ezbere– yapmayı bir gelenek haline getirmişlerdi.

Resim yapmanın din ile bağdaşmayan bir uğraş olduğu yolundaki anlayış nedeniyle **Rönesansla** gelişen batı resim sanatının Türkiye'de etkileri çok büyük bir gecikmeyle ancak XVIII. yüzyıl sonlarında duyulmaya başlanmıştı. Geçmiş yüzyıllardaki Türk yaşamını yansıtan bir resim etkinliğinden yoksun kalışın olumsuz sonuçları, Yahya Kemal'in **"Nesrimiz ve resmimiz olmadığı için tarihimizin öksüzüyüz"** değerlendirmesi ile çarpıcı biçimde dile getirilmiştir.

Yabancı ressamların çalışmaları, **"nakkaş"** denen Türk ressamları için ilk bilgi kaynakları olmuştu. Askeri amaçlarla da olsa yeni açılan okullara resim dersi konulması da batı sanatına yönelmede ilk adımı oluşturmuştu. 1773'te açılan **Mühendishane-i Bahri-i Hümayun** ile ondan 20 yıl sonra öğretime başlayan **Mühendishane-i Berri-i Hümayun** adlı deniz ve kara mühendis okullarında resme yer verilmesi çok geçmeden sanat alanına yansımıştı. III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan'ın sarayını süslemek için saray hizmetine aldırttığı Alman ressam-mimar Melling'in İstanbul'a gelişi resim anlayışında bir dönemeç oluşturmuştu. Padişah III. Selim, Fatih Mehmet gibi kendi portresini yaptırtmaktan çekinmemişti. Kendisinden sonra gelen II. Mahmut bununla da yetinmeyerek, Avrupa'da olduğu gibi devlet dairelerine kendi resmini astırmıştı.

Bununla birlikte resme ve resim derslerine karşı çıkma tamamiyle giderilememişti. 1848'de sadarete getirilen İbrahim Sarım, rüştiyelere konulmuş olan resim derslerini kaldırtmış, **harita** derslerini bile yasaklamayı düşünmüştü. O yüzden sadrazamın ziyaret edeceği söylenen

Maarif Meclisi dairesinde bulunan bütün haritalar helaların kuburlarına atılmıştı! Ne ki bu gerici tutum çok sürmemiş, Mustafa Reşit Paşa'mn yeniden sadarete getirilmesi resim ve harita derslerini de kurtarmıştı!

XIX. yüzyıl ikinci yarısında göze çarpan yeniliklerden biri, resimlerin de yer aldığı sergilerin açılmasıdır. 1863'te **Sergi-i Osmani** adıyla düzenlenen genel sergide, hat (yazı) sanatı ile kitap ve ciltlerden oluşan bir **Sanayi-i Nefise** (güzel sanatlar) köşesi oluşturulmuştu. Fakat bir Türk ressamının ürünlerinin yer aldığı ilk sergi, 1874'de Şeker Ahmet Paşa tarafından açılmıştı. 1876'da kurulmasına karar verilen **Sanayi-i Nefise Mektebi** (Güzel Sanatlar Okulu) ise ancak 1883'te öğretime başlayabilmişti.

Böyle bir öğrenim kurumunun açılışı genelde güzel sanatlar ve dolayısıyla resim sanatı anlayışında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Burada öğrenim gören Çallı İbrahim, Hikmet Onat, Feyhaman Duran gibi kimi gençler II. Meşrutiyet döneminde Avrupa'ya gönderilmişlerdi. Böylece sanattaki yeni akımlar onlar aracılığı ile Türkiye'ye de yansımaya başlamıştı.

Kurtuluş Savaşı döneminde TBMM'nce halife seçilen Abdülmecit'in övgüye değer bir ressam olması ve kendi ailesinin portrelerini yapması, kızını model olarak kullanması da, resimle uğraşmanın günah olduğu savlarının artık geçerli olmadığını göstermişti. Gerçi halk arasında bu inanış henüz sürüyordu ama aydınların resme bakışları büyük ölçüde değişmişti. Örneğin Rıza Nur, kendi annesinin kibritlerin kapağı üzerindeki resimleri kapı önünde çakı ile kazımadan içeri almadığını anlatmaktadır!..

Cumhuriyet dönemine işte bu aşamadan geçilerek ve böylesi bir ortamda girilmişti. Ulusal ve çağdaş eğitim öğretime yönelinirken ilk ve orta öğretim programlarına resim zorunlu ders olarak konulmuştu. Bu dersleri okutacak elemanları yetiştirmek için 1926'da açılan **Gazi Eğitim Enstitüsü**'nde bir resim bölümüne yer verilmişti. Ertesi yıl **Sanayi-i Nefise Mektebi, Güzel Sanatlar Akademisi**'ne dönüştürülürken resim öğretimi programları yeniden düzenlenmişti. Akademi kadrosu da Batıyı bilen genç Türk sanatçılarının yanına kimi ünlü yabancılar da alınarak güçlendirilmişti. Ayrıca yetenekli gençlerin resim öğrenimi görmek ya da son akımları yerinde incelemek amacıyla yurtdışına gönderilmelerine ağırlık verilmişti. Sanatçıların eserlerini sergileyebilmeleri için de 1937'de İstanbul'da **Resim ve Heykel Müzesi** açılmıştı. Devletin koruyucu ve destekleyici önlemlerinin yanında yurt düzeyindeki **Halkevlerinde** açılan kurslar, sergiler resim sanatının yaygınlaşmasını sağlamıştı.

Atatürk, kendi resimlerinin devlet dairelerine asılması ile, Batı ülkelerinde var olan, ancak Osmanlı İmparatorluğunda III. Selim ve II.

Mahmut'un başlattıkları girişimi canlandırmak istemişti. Onun birçok ressam tarafından pek çok resmi yapılmıştır, fakat kendisinin yaşamı boyunca yalnız 3 sanatçıya poz verdiği bilinmektedir: Macar William Krausz (1915), Nazmi Ziya ve İbrahim Çallı.

Resme verilen önem ve alınan önlemler sonunda Cumhuriyet döneminde büyük gelişmeler sağlanmıştı. Sayıları artan ve değişik sanat akımlarını benimsemiş olan ressamlar aralarında dayanışmayı sağlamak ve görüşlerini yaygınlaştırabilmek için gruplar oluşturmaya yönelmişlerdi. **Güzel Sanatlar Birliği**'ne girmeyen ressamlardan bir kısmı 1929'da **Müstakil (Bağımsız) Ressamlar Birliği**'ni kurmuşlardı. Aralarında Refik Epikman, Eren Eyuboğlu, Ali Avni, Zeki Kocamemi ve Şeref Akdik gibi sanatçıların bulunduğu bu grup yeni akımların ülkeye girmesinde etken olmuştu. Bunu 1934'de oluşturulan **D Grubu** izlemişti. Bu gurupta Bedri Rahmi Eyuboğlu, Zeki Faik, Cemal Tollu, Elif Naci, Eşref Üren, Zühtü Müritoğlu, Nurullah Berk, Abidin Dino ve Turgut Zaim yer almışlardı.

c) Heykel

Türk tarihinin İslamiyetten önceki döneminde kültür etkinlikleri içerisinde heykelin de yeri olduğu görülmektedir. Ancak İslamiyetin kabulünden sonra heykelcilik dine aykırı sayıldığı için dışlanmış ve unutulmuştu. Puta tapıcı bir ortamda doğan İslamiyetin, puta tapınmaya dönülmesinden çekinmesi doğaldı. Bu yüzden Peygamber Muhammet, **Mekke**'yi aldığında Arapların taptıkları Tanrıların heykellerinin bulunduğu **Kâbe**'deki heykelleri kırdırtmıştı. Puta tapmanın "bir şeytan işi" olduğunu belirten **Kuran**'daki **Maide** Suresinin 90. âyeti de böyle bir geriye dönüşü önleyecek güvence niteliğinde idi.

Bu nedenle İslamiyeti kabul eden Türkler heykel yapma geleneğini ancak belirli bir süre devam ettirebilmişlerdi. Mısır'da Tulunoğlu Humareveyh'in kendisinin ve şarkı söyleyen kadın heykellerini yaptırttığı bilinmektedir. Büyük Selçuklular da ise yalnızca mimaride iç dış süsleme olarak insan ve hayvan figürü kabartmaların yapıldığı görülmektedir. Oldukça yaygınlaşmış olan koç heykellerine gelince, özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin yaşadıkları bölgelerde görülen bu heykeller, oymakların **ongun**'u (totem) olan koçu bu kez mezar anıtı olarak kullandıklarını göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda heykel ve kabartmalar giderek azalmış ve ortadan kalkmıştı. Kanuni Süleyman döneminde Sadrazam İbrahim

Paşa'nın Buda'daki Mathias Corvin'in sarayından aldığı **Apollo, Diana ve Herkül**'e ait 3 heykeli İstanbul'da **At Meydanı**'ndaki çift başlı yılan heykelinin yanına diktirmesi, kuşkusuz büyük ve cesaretli bir girişimdi. Fakat hemen dinsizlikle suçlanmış ve kendisi sarayda boğdurulduğunda sözkonusu heykeller kırdırılmıştı.

Abdülaziz dönemine gelinceye dek Osmanlı padişahlarından hiçbiri heykel yaptırtmamışlardı. 1867'de **Paris**'te açılan sergi nedeniyle bir Avrupa gezisine çıkan Abdülaziz, gördüğü heykellerin etkisinde kalmıştı. Kendi heykelini yaptırtmaya karar verince C.F. Fuller adlı bir heykeltıraş İstanbul'a çağırılmıştı. Onun at üzerinde yaptığı Abdülaziz heykeli 1871'de Beylerbeyi Sarayına konmuştu. O sırada Kahire'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın heykeli de yaptırılıp meydanlardan birine yerleştirilmişti (1868). Kısa aralıklarla bu iki girişim Müslüman toplumlarda heykel sanatına yönelişin ilk belirtileriydi. Ancak Abdülaziz'in heykeli onun tahttan indirilişinden (1876) sonra Beylerbeyi'nden alınıp Topkapı Sarayında depoya atılmıştı! Onun oğlu Abdülmecit 1922'de halife seçildiğinde, babasının heykelini Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki köşküne aldırtmıştı ama halifelik kaldırılınca heykel yeniden Topkapı'ya gönderilmişti.

Abdülaziz'in girişimi, heykel yaptırtmanın bir puta tapıcılık olmadığını anlatması yönünden önemliydi. Fakat bu tek ve bireysel girişim heykel sanatını halka tanıtmada yeterli olamamıştı. Bu sanatın ülkede tanınması, Avrupa'ya öğrenime gönderilen gençlerin dönüşü ve 1883'te **Sanayi-i Nefise Mektebi**'nin açılması ile başlamıştı. Çünkü bu okulda resim ve mimarlık yanında, heykelcilik eğitim öğretimi de üçüncü bir dal olarak düzenlenmişti.

Bütün bunlara karşın heykel sanatı Cumhuriyet döneminde gelişme olanağı bulmuştu ama bu da pek kolay olmamıştı. Mimar Hikmet Koyunoğlu'nun anlattığına göre, 1922'de Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Ruşen eşref Ünaydın Ankara'da bir **Zafer Anıtı**'nın (**Arc de triumph**) yaptırılmasını tasarlamış ve kendisinden buna ilişkin bir tasarım istemişlerdi. Hikmet Koyunoğlu da üzerinde insan figürü, heykel olan bir proje hazırlamış ve Şer'iye Bakanlığındaki çalışma odasına koymuş. Kendisinin bir iş için Bilecik'e gittiği sırada odaya giren Şer'iye ve Evkaf Bakanı Mehmet Vehbi, "putlarla dolu olan bu resmi" aşağı indirtip parçalamış ve çiğnemişti (**Tarih ve Toplum**, 37).

Daha 1923 yılı başlarında Bursa'da halkla konuşurken, resim ve heykel yapmayan bir ulusun ilerleme yolunda yerinin olamayacağını belirten Atatürk, Türkiye'deki kentlerin ulusa hizmet etmiş Türk büyüklerinin heykelleri ile süslenmesi gerektiğine de işaret etmişti. Bu konuda kendisi de önayak olmuş ve heykellerinin yapılmasından kaçın-

mamış hatta bir yönüyle bunları desteklemişti. Bunun da 2 ana nedeni vardı: Birincisi her alanda olduğu gibi heykel sanatının gelişmesinde de öncülük etme görevi. Sanatçı olmasa da sanat eserine konu olmak, model olmak. İkincisi kendi anlatımıyla, ideallerinin unutulmamasına yardımcı olmak. Buna ilişkin olarak çok içtenlikle şunları söylemişti:

"Hayatımda anıtlar diktirdiğimi, şahsım etrafında büyük propogandalara hoşgörü ile davrandığımı görenler, beni bencil sanacaklardır. Ben, kendi şahsımda, ideallerimi unutulmaz kılmak istediğim için, unutulmak istemiyorum!" (**Atatürk Konferansları,** 1969, s. 91).

Ama o kendi heykelleri dışında Türk Tarih Kurumu'na **"Sinan'ın heykelini yapınız!"** buyruğunu vermekle adına anıt dikilecek ünlüleri ne geniş bir açıdan değerlendirdiğini de göstermişti.

Türkiyede ilk Atatürk heykeli **Sarayburnu**'nda dikilmişti. Cumhuriyetin 3. yılında İstanbul'da devlet kurucusunun bir heykelinin yaptırılması kararlaştırıldığında bunun için en uygun yerin neresi olacağı konusunda değişik görüşler ortaya atılmıştı. Sonunda Topkapı Sarayının denize uzanan kesimi olduğu için **Sarayburnu** denen yer seçilmişti. Heykelin tasarımı ve yapımı Viyana'dan çağrılan Avusturyalı Krippel'e verilmişti. Onun gerçekleştirdiği anıt 3 Ekim 1926'da törenle açılmıştı.

Bu arada **Yenigün** gazetesinin girişimiyle başkent Ankara'da Kurtuluş Savaşını simgeleyen bir **Zafer Anıtı**'nın yapılmasına da başlanılmıştı. Gene Krippel'in eseri olan anıt 24 Kasım 1927'de açılmıştı. Prizma şeklindeki bir tabana at üzerinde bir Atatürk heykelinin bulunduğu anıtın üç köşesine takımını hücuma kaldıran bir onbaşı, düşmanı gözetleyen bir er ve omuzunda cephane taşıyan bir Türk kadını heykeli yerleştirilmiştir. Heykelin kaidesi üzerinde de 4 tane kabartma resim bulunmaktadır. Atatürk ile İnönü ve Fevzi Çakmak'ın yeraldığı sol aşağıdaki kabartma **"Hedefiniz Akdeniz'dir"** buyruğunu içermektedir. Onun üstündeki kabartma, Türk askerinin süngüsü ile deniz arasına sıkışan düşmanın kendi silahını teslim edişini yansıtmaktadır. Sağ alttaki kabartmada yaşlı bir dede ve büyük anne ile savaşa giden torunları gösterilmiştir. Dördüncü kabartmada da Türkiye'den çekilmek zorunda kalan işgal kuvvetlerinin Türk bayrağını selamlamaları belirtilmiştir. Bunların dışında anıtta Gazi Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşına ilişkin direktiflerinden bazıları ile **"Yenigün'ün teşebbüsü ve milletin iştiraki ile zafer abidesi"** sözleri kazılmıştır.

1927 Kasımında Ankara'da ikinci bir Atatürk anıtı **Etnografya Müzesi** önünde açılmıştı. İstanbul'da yapımına 1925'te başlanan **Taksim Cumhuriyet Anıtı** ise 8 Ağustos 1928'de tamamlanmıştı. Anıt İtalyan Pietro Canoni ile Türk yontucularından Sabiha Hanım ile Hadi Bey'e sipariş edilmişti. 12 metre yüksekliğinde olup bir kapıyı temsil eden anıtın

bir yüzünde Kurtuluş Savaşı komutanları Atatürk, İnönü, Çakmak ile öteki komutanlar, arka yüzünde de Türk ulusunu ve askerleri temsil eden heykeller bulunmaktadır. Yan taraflarda da birer asker ve bayrak vardır. Bunları gene Krippel tarafından yapılan ve 30 Ağustos zaferini simgeleyen **Afyon Zafer Anıtı** ile İzmir ve Samsun'daki Gazi heykelleri (1932) izlemiştir. Ankara'da Güven Park içinde yapılan **Güven Anıtı** (Emniyet Abidesi) ise Avusturyalı Josef Thorek ile Anton Hanak'ın eserleri olup 1936'da tamamlanmıştır.

Cumhuriyetin ilk 15 yılı içinde yaptırılan heykellerin birçoğunun yabancı sanatçılarca tasarlanıp gerçekleştirilmesi, o yıllarda bu alanda yeterince Türk heykeltıraşının bulunmayışının doğal sonucu idi. Nijad Sirel, Ratip Aşir, Kenan Yontuç ve Zühtü Müritoğlu gibi sayıları az olan genç sanatçılar da o yıllarda ilk eserlerini yapmışlardı. Heykel sanatı o temeller üzerinde gelişerek özgün eserlerini daha sonraki yıllarda verecektir.

ç) Müzik

Müzik, "duyguların, düşüncelerin ve imgelerin sesle anlatılması" diye tanımlanabilir. Müziği öteki sanat dallarından ayıran başlıca özellik, onun birey tarafından yalnız başına, hiçbir araç kullanmadan da yapılabilir olmasıdır. Dil, din ve etnik ayırım tanımayan evrensel bir anlatım yolu olması da onun önemini artırmaktadır.

Müzik, aynı anda çıkartılan ses sayısına ya da insan sesinin kullanılıp kullanılmadığına göre bazı türlere ayrılmaktadır. Ses sayısına göre yapılan sınıflama **tek sesli (modal)** ve **çoksesli (polifonik)** diye ikiye ayrılmaktadır. İnsan sesinin bulunup bulunmayışına göre de gene ikiye ayrılan müzik **enstrümantal** (yalnız sazlarla yapılan) ve **sözlü** adlarıyla anılmaktadır.

Müzik insanın varoluşundan başlayarak yapılan bir sanat olduğuna göre Türk müziğinin tarihi de Türk kavmi kadar geriye gitmektedir. Ne var ki Türk müziğinin başlangıçtan günümüze akışı henüz ayrıntılı biçimde saptanamamıştır. Son yıllarda bu sorun üzerine eğilenler de, çoksesli batı müziğinin gelişmesine koşut bir tablo çizme çabası içerisine girmişlerdir. Kökeni Orta Asya olan ve Türk halkının yarattığı halk müziği yüzyıllar boyunca etkinliğini sürdürürken, toplumsal akışa koşut olarak da renklenmiş, zenginleşmiş, icrasında kullanılan sazlar da bazı değişikliklere uğramıştır. Günümüzde **sanat, klasik, tasavvuf müziği** adlarıyla bazı türlere ayrılmak istenen **tek sesli (modal)** müziğin kökeni ise henüz ke-

sinlikle ortaya çıkarılamamıştır. Bununla birlikte bu müziğin Türklerin İslamiyeti kabullerinden sonra toplumsal bir değer kazanmaya başladığı kabul edilmektedir.

Selçuklulardan başlayarak Osmanlılar döneminde Türk kentlerinde yapılan müziğe **Türk usülü** anlamına **alla Turca (alaturka)** denilmiştir. Batılıların **Frank usulü,** Avrupa usulü demek olan **alla Franca (alafranga)** karşılığında kullandıkları **alla Turca,** yalnız müzik için değil, Türklere özgün niteliklerin, kültürel ayrımların hepsi için geçerli bir deyim olmuştur.

Müziğin güncellik ve önem kazanmasında, onu bir bilim dalı olarak gören Farabi'nin büyük payı vardır. Bununla birlikte tek sesli müziğin kurumlarına ve kurallarına ilişkin ilk önemli çalışma XIII. yüzyılda Safiyüddin Abdülmümin tarafından yapılmıştır. Ondan sonra Türk müziğinin kuramı üzerinde çalışan ve besteciliği yönünden de etkili olan ikinci önemli kişi Meragali Abdülkadir olmuştur. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına gelinceye kadar yabancı kökenli bir iki kişi dışında Türk müziğinin kuramı ile uğraşan, eserleri notaya alan başka kimse çıkmamıştır. Leh asıllı bir Osmanlı olan Ali Ufki, XVII. yüzyılda ezgileri içeren bir eser yazmıştır. XVIII. yüzyıl başlarında Boğdan Voyvodası olan Dimitrie Cantemir ise Türklerin kullandığı **ebced notası**nı yeniden düzenlemiş ve yüzlerce müzik eserini notaya almıştır.

Müslüman Türk devletlerinde merkezi yönetimin koruyuculuğu altına alınan müzik türleri ise bağımsızlığı simgeleyen **nevbet** ile **askeri müzik** olmuştur. Osmanlı döneminde bu ikincisi **mehter müziği** olarak adlandırılmıştır. Osman Gazi ile başlayan **nevbet** ve **mehter müziği** ancak II. Mahmut dönemine kadar sürmüştür. 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldıran padişah, **mehterhane**yi de kapatmıştır. Ondan boşalan yeri **Muzıka-i Hümayun** ve bando takımı almıştır.

Monarşiye dayalı yönetimlerde sanatı ve sanatçıyı destekleyen en büyük güç saraydır. Türk tarihinde de öteki sanat dalları gibi müziğin de saray çevresinde tutulduğu oranda geliştiği görülmektedir. Osmanlı sarayı da bu özelliği taşımaktadır. Giderek sarayda bir müzisyenler topluluğu oluşturulmuştur. **Hanende** ve **sazende** denen bu ses ve saz sanatçılarına devletçe aylık ücret ödeniyordu. Bunun dışında I. Mahmut ve III. Selim gibi kendileri de müzikle uğraşan padişahlar döneminde sanat büyük bir canlılık kazanmıştır. Sarayın müzik alanındaki etkinliği II. Mahmut döneminde çoksesli müziğin de kabul görmesiyle daha geniş boyutlara ulaşmıştır.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar Batının çoksesli **(polifonik)** müziği Türk toplumunca hiç bilinmez değildi. İmparatorluk içindeki Müs-

lüman olmayan uyruklular ile başkent İstanbul'da ve kimi kentlerde yaşayan Avrupalılar bir bakıma bu müziği çevrelerine tanıtmışlardı. Rönesansla birlikte gelişen batı müziğinden övgü ile söz eden Türkler arasında önceliği, 1721'de Paris'te operaya gitmiş olan 28 Çelebi Mehmet almıştı.

II. Mahmut Yeniçeri Ocağını kaldırırken **mehterhaneyi** de kapatmıştı. Yeni ordu oluşturulurken batıda olduğu gibi bir askeri bando kurulması uygun görülmüştü. Bu amaçla batılı bir uzmanın getirtilmesi, çoksesli müziğe de kapıların aralanmasını sağlamıştı. 13 aralık 1828'de İstanbul'a gelen Sardunyalı Giuseppe Donizetti, yanında pek çok müzik aleti de getirmişti. **Muzıka-i Hümayun** adı verilen yeni bir bando takımı kurarak göreve başlayan Donizetti 1831'de Üsküdar'da açılan **Muzıka Mektebi**'nin yönetimini de üstlenmişti. **Muzıka-i Hümayun**'da örgün bir müzik eğitim ve öğretimi de yapıldığından, burası aynı zamanda bir **konservatuvar** demekti.

Günümüzde **Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası** olarak etkinliğini sürdüren **Muzıka-i Hümayun**'un kurucusu Donizetti, Türkiye'ye çoksesli müziği getiren kişi olarak da tanınmaktadır. Kendisi II. Mahmut, arkasından Abdülmecit için birer marş bestelemişti. Ünlü Fransız yazarı Lamartine'in 20 Haziran 1833 günkü cuma selamlığını izledikten sonra yazdıkları ise, G. Donizetti'nin etkisini belirtmesi yönünden ayrı bir önem taşımaktadır:

"Sultan, iki sıra halinde dizilmiş olan subayların ve izleyicilerin arasından hızla yürüyerek ilerledi, camiye girdi. Orada ancak 20 dakika kaldı. Askeri mızıka, bu süre içerisinde Mozart'ın ve Rossini'nin operalarından parçalar çaldı." (**Voyage en Orient,** 435).

Bu sırada Osmanlı sarayı batılı müzisyenlere de açılmıştı. 1847'de İstanbul'a gelen F. List, Padişah Abdülmecit'in huzurunda bir konser vermişti. Buna karşılık padişah da batılı hükümdarlar gibi davranarak sanatçıya bir **Osmanlı nişanı** vermişti. Abdülaziz Paris gezisinde operaya gitmişti. Askeri gereksinmeler dışında Türk çocuklarının müzik öğrenimi görecekleri bir kurum ise ancak İkinci Meşrutiyet döneminde açılabilmişti. 1913'te öğretime başlayan **Darülbedayi**'de (güzellikler, sanatlar evi) tiyatronun yanında müzik bölümüne de yer verilmişti. Ancak bu bölüm çok geçmeden kapanmış, onun yerine 1917'de **Darülelhan** (güzel sesler, nağmeler evi) açılmıştı.

Cumhuriyet dönemine geçildiğinde eğitim-öğretim ve kültür kurumları yeniden düzenlenirken, okullardaki müzik derslerini okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi için 1 Eylül 1924'de **Musiki Muallim Mektebi** açılmıştı. Arkasından **Darülelhan** yeni bir düzenleme ile **İstanbul Belediye Konservatuvarı**'na dönüştürülmüştü (1926). Atatürk 1 Kasım

1934'de TBMM'nin yeni çalışma yılını açarken müzik öğrenimi yapacak yeni bir kuruma gereksinim olduğunu da dile getirmişti:

"Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, son musiki kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak bu düzeyde Türk ulusal musikisi yükselebilir. Evrensel musikide yerini alabilir."

Bu görüşte olan Atatürk, ilk aşamada İstanbul'da bulunan **Muzika-i Hümayun**'u Ankara'ya getirtmişti. Eşi Latife Hanım'ın himayesinde Rumeli göçmenlerine yardım için 11 Mart 1924'de Milli Sinema'da bir konser verilmişti. Bu nedenle muzıkanın adı **Riyaseticumhur** (Cumhurbaşkanlığı) **Musiki Heyeti** olarak değiştirilmişti. Zeki Üngör'ün, arkasından Adnan Saygun'un şeflik yaptıkları bu heyete, 1933'te yeni bir düzenleme ile **Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası** adı verilmişti. 1958'de de bu ad **Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası**'na dönüştürülmüştür.

Bunun dışında çoksesli müzik alanında besteci ve yorumcu olarak eleman yetiştirilmesi için açılması düşünülen öğrenim kurumunun sahne sanatları dalını da içermesi uygun bulunmuştu. Bu amaçla 1934'de evvelce açılan Musiki Muallim Mektebi içinde **Milli Musiki ve Temsil Akademisi** oluşturulmuştu. 6 Mayıs 1936'da kabul edilen yasa ile akademi **Ankara Konservatuvarına** dönüştürülmüştü. Bu kurumun açılmasında üniversitede olduğu gibi Alman uzmanlardan yararlanılmıştı. Başlangıçta Berlin Yüksek Müzik Okulu profesörlerinden Paul Hindemith'in görüşlerine göre hareket edilmişti. Daha sonra müdürlüğe atanan Carl Ebert döneminde örgütlenme tamamlanmış ve büyük gelişmeler sağlanmıştı. Avrupa'da müzik öğrenimi görmüş Türk gençlerinin de Ankara ve İstanbul konservatuvarlarında görev almaları çoksesli müzik alanında elamanların yetiştirilmesinde ve bu müziğin yaygınlık kazanmasında etken olmuştu. Bunlar arasında Adnan Saygun, Ulvi Cemal Erkin, Ferit Alnar, Cemal Reşit Rey, Necil Kâzım Akses gibi kompozitörlerle Necdet Remzi Atak, Ferhunde Erkin gibi icracıları anmak gerekir.

Ankara Konservatuvarında Türk Halk Müziğini içeren bir arşiv birimi de kurulmuştu. 1937'de çağrılan Macar besteci Bela Bartok'un Adnan Saygun ile birlikte Anadolu'da yaptıkları taramalarda bu arşiv için pek çok eser derlenmişti. Bu gelişmeler olurken bir ara radyoda tek sesli alaturka müzik yayınları yapılmamasına da yönelinmişti. Ancak çoksesli müziği yaygınlaştırmak amacıyla da olsa girişilen bu uygulama uzun sürmemişti. Bütün bunların yanında Atatürk'ün Çankaya'da her tür müzik konserlerine yer vermesi ve devlet başkanı olarak müzisyenlere gösterdiği ilgi müziğin alanındaki hızlı gelişmede başlıca etkenlerden biri olmuştur.

d) Sahne Sanatları

Türk sahne sanatlarının gelişmesinde son aşamada etken olan batı tiyatrosunun Türk yaşamına girişi bir yana bırakılacak olursa, başlangıcından XIX. yüzyıl sonlarına dek Türk tiyatrosunu, sergilendikleri alanlar ve seslendikleri topluluklar yönünden 3'e ayırmak gerekir: **Köy Oyunları - Halk Tiyatrosu (Kukla, Karagöz, Ortaoyunu) - Saray Tiyatrosu.**

Kukla, geleneksel Türk tiyatrosunun en eski türüdür. Başlıca özelliği karton, ağaç ya da onlara benzer hafif maddelerden yapılmış bebeklerle sergilenmesidir.

Karagöz ise aslında bir gölge oyunudur. XVII. yüzyıla gelinceye kadar Anadolu'da **hayal-ı zıl** (gölge hayali) adıyla anılmıştır. **Karagöz** oyunu iki boyutlu şekillerin gölgelerini saydam bir yüzeye ya da bir perdeye arkasındaki ışıktan yararlanarak yansıtma yöntemiyle gerçekleştirilmektedir. Bu perdeye de **hayal perdesi** denilmektedir. Oyunun baş kişilikleri **Karagöz** ile **Hacivat**'tır. Oyuna adım veren **Karagöz** doğruluğun ve sağduyunun simgesidir. Buna karşın **Hacivat,** güzel konuşan ancak kişilikten yoksun yerine göre değişik kalıplara girebilen bir tiptir.

Geleneksel Türk tiyatrosunda **ortaoyunu** bazı özellikleriyle öteki geleneksel oyunlardan ayrılır. Onlarda oyunlar tek kişi tarafından sergilendiği halde **ortaoyunu**nda canlı olan birden fazla kişi sahneye çıkmaktadır. Bu türe neden **ortaoyunu** denildiği kunusunda değişik görüşler öne sürülmektedir. İlk dönemlerde bu gösteriye **kol oyunu, meydan oyunu** ya da **taklit oyunu** gibi değişik adlar verildiği görülmektedir. Ortaçağlar İtalyası ile İberik Yarımadasında varolan **Commedia dell'Arte**'ye benzeyen bu oyunun başlıca kişileri **Kavuklu** ile **Pişekâr**'dır. Bunlar **Karagöz** ve **Hacivat**'ın özelliklerini ve görevlerini üstlenmişlerdir. Oyun genelde yuvarlak bir alanda sergilenir ki buna **palanga** denir. Dekor olarak da yalnızca çifte kanatlı bir paravana kullanılır.

Geleneksel oyunlar sürerken XIX. yüzyıl ortalarında **Batı Tiyatrosu** da Türkiye'ye girmişti. Ancak bu, Avrupa tiyatrosunun Türklerce o zamana kadar hiç bilinmediği anlamına da gelmemektedir. Çünkü Osmanlı başkentinde yaşayan halkın çok az da olsa bir kesimi **Pera**'daki (Beyoğlu) yabancıların sürdürdükleri tiyatro etkinliklerinden bu türe ilişkin bazı fikirler edinmişlerdi.

Avrupa tiyatrosuna karşı uyanan ilgi nedeniyle imparatorluk içindeki Müslüman olmayan azınlıklar da topluluklar oluşturup temsiller vermeye başlamışlardı. Bunlar arasında en etkin olanları Ermenilerdi. Onlar, kendi toplumları için Ermenice eserler oynarken, bir süre sonra Türk

halkı için Türkçe oyunlar da sergilemeye yönelmişlerdi. Türkçe eserler oynayan Ermeni tiyatrolarının ilki Michael Naum'un yönettiği tiyatro olmuştu. Galatasaray lisesinin karşısında yaptırılan bu tiyatro binası 29 Aralık 1844'te törenle açılmıştı. Sergilenen oyunların doğurduğu olumlu ortam içinde çok geçmeden Osmanlı yönetimi Ermeni kökenli Güllü Agop'a **Osmanlı Tiyatrosu** adıyla bir topluluk oluşturmasını öngören bir devlet tekeli vermişti. İlk Türk erkek sanatçılar bu tiyatroda sahneye çıkmışlardı. Müslüman kadınların ise tiyatroda rol almaları henüz günah ya da en azından aşağılayıcı bir davranış sayılıyordu.

Tiyatroya duyulan ilgi Osmanlı sarayına da yansımıştı. Abdülmecit'ten başlayarak padişahlar oturdukları **Çırağan, Dolmabahçe** ve **Yıldız** saraylarında birer tiyatro yaptırtmışlardı. Abdülmecit'in ilk olarak Çırağan'da yaptırttığı tiyatroda Moliere'den çevirilen oyunların oynandığı bilinmektedir. Bu küçük yapının yeterli olmadığını gören Abdülmecit 1858'de bugünkü Dolmabahçe stadyumunun bulunduğu yerde 300 kişi alabilen yeni bir bina yaptırtmıştı. Paris'teki Versailles Tiyatrosu'na benzeyen bu **Dolmabahçe Tiyatrosu,** Abdülaziz'in tahta çıkışından sonra tasarruf gerekçesiyle kapatılmıştı.

II. Abdülhamit ise **Yıldız Sarayı**'nda özel bir tiyatro yaptırtmıştı. 1889'da tamamlanan iki katlı yapının üst katında sağ ve sol taraflarda harem mensupları için kafesli localar da bulunuyordu. Padişahın tiyatro tutkusu nedeniyle sarayda biri yerli öteki yabancı iki tiyatro topluluğu oluşturulmuştu. Yabancı topluluğun başına opera sanatçısı Arturo Stravolo getirilmişti. Tiyatronun duvarlarına da ünlü besteci G. Verdi ile müdür Stravolo'nun resimleri asılmıştı.

Bu arada bir devlet tiyatrosu ya da ulusal tiyatro kurma düşüncesi de doğmuştu. Bu düşünce Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilebilmişti. Uzun süren bir hazırlıktan sonra 27 Ekim 1914'de açılan kuruluşa **Darülbedayi-i Osmani** (Osmanlı harikalar/güzellikler evi) adı verilmişti. **Comêdie Française**'den esinlenerek kurulan **Darülbedayi** tiyatro ve müzik bölümlerinden oluşuyordu.

Darülbedayi, savaş yıllarının sıkıntıları ve parasal nedenlerle tiyatro etkinliklerine ancak 1916'da başlayabilmişti. Bu çalışmalar çok üst düzeyde olmasa bile Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürdürülmüştü. Ancak en büyük eksiklik ya da aksaklık Müslüman Türk kadınlarının tiyatro sahnesine çıkmaları idi. XIX. yüzyılda değişik adlarla kurulan tiyatrolarda kadın rolleri ya Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşı kadınlarca yürütülmüş ya da **zenne** denen kadın kılığına girmiş erkeklerce üstlenilmişti. **Darülbedayi**'nin kuruluşundan sonra sahneye çıkan Türk kızı Afife Jale tutucu çevrelerin ve Şeyhülislamlığın tepkileriyle karşılaşmıştı.

1923 Temmuzunda İzmir'de temsiller veren Darülbedayi sanatçıları orada bulunan Gazi Mustafa Kemal'i oyunlarına çağırmak için kendisini ziyaret etmişlerdi. M. Kemal, Behzat Budak ve E. Şadi ile birlikte gelen Bedia Muvahhit'i görünce, Türk kadınının da artık serbestçe sahneye çıkması gerektiğini belirterek şunları söylemişti:

"Türk hanımlarıyla birlikte geldiğinize pek memnun oldum. Onları güzel şiveleriyle sahnede dinlemek pek zevkli olacak... Darülbedayi bu memleketin sanat hayatında çok sevimli ve çok sevilen bir çiçektir. Türk hanımlarının katılmasıyla bu çiçek daha serpilecek, daha sevimli bir hale gelecektir." (**Türk Tiyatrosu,** I, Mart 1958)

Bu buluşmadan sonra Bedia Muvahhit tiyatro sanatçısı olarak oyunlarda rol almış ve böylece Türk kadınına sahneye giden yollar açılmıştır. Tiyatronun yurt düzeyine yayılmasını yararlı ve zorunlu gören Atatürk, 1926'da Bursa'da sanatçılara seslenirken de şunları söylemişti:

"Sizin vatana en büyük hizmetiniz Anadolumuzu baştan başa dolaşıp halkımıza sanatın ne olduğunu anlatmanız olacaktır." (**ASD,** V, 44)

Cumhuriyet döneminde sanatları alanında gereken elemanları yetiştirmek ve etkinlikleri sürdürebilmek için yeni düzenlemelere gidilmiş ve yeni kurumlar açılmıştır. **Darülbedayi** 1934'de yeniden düzenlenerek adı **İstanbul Şehir Tiyatrosu** olarak değiştirilmiştir. Yönetime Muhsin Ertuğrul'un getirilmesiyle de, yepyeni bir nitelikle ülkenin en yetkin tiyatro topluluğu durumuna yükselmiştir. Öte yandan bu alanda okul görevini üstlenecek yeni bir kuruluşa da gereksinme olduğundan 1934'de Ankara'da **Milli Musiki ve Temsil Akademisi** oluşturulmuştur. Müzik ve sahne sanatları dallarında öğretmen ve sanatçı yetiştirmek amacıyla kurulan bu akademinin adı iki yıl sonra **Ankara Konservatuvarı** olarak değiştirilmiş, 1940'da da **Devlet Konservatuvarı**'na dönüştürülmüştür. Konservatuvar kurulduktan sonra tiyatro temsilleri bir süre oraya bağlı olan **Tatbikat Sahnesi**'nce yürütülmüştü. 1949'da da özel bir yasa ile **Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü** kurulmuştur.

Resmi ve özel tiyatrolar çoğalırken sahne sanatlarının yurt düzeyine yayılmasında **Halkevleri** çok etkili olmuştur. Buralarda oluşturulan temsil kolları oyunları yurdun her köşesine götürürken, yüzlerce gencin de yetişmelerine olanak sağlamışlardır.

Atatürk, Türk tiyatrosunun gelişmesi için yeni oyunların yazılmasını da desteklemiş, hatta **Akın** piyesi gibi bazı oyunların metinlerini gözden geçirerek kimi düzeltiler de yapmıştır.

Sahne sanatlarının en güç olanı diye nitelenen **opera** ise doğrudan doğruya Atatürk'ün girişimiyle Türkiye'de tanınmış, tutunmuştur. Sofya da ataşemiliter iken gittiği operada **Karmen** oyununu izledikten sonra arkadaşı Şakir Zümre'ye şunları söylemişti:

"Ben bu insanları çoban ve çiftçi bilirdim. Halbuki baksana operaları bile var. Böyle bir sanatı yaratan toplum kolay kolay yok edilemez.

"Bizim memlekette de operaya sahip olacağımız gün gelecek mi? O mutlu günü görebilecek miyiz?"

O mutlu gün Cumhuriyet 10. yılını doldururken gelmişti. Daha doğrusu eski ataşemiliter Mustafa Kemal Atatürk o günü kendisi oluşturmuştu. Onun önerisi ile yazılan **Bay Önder** oyununu Necil Kâzım Akses, **Taş Bebek**'i de A. Adnan Saygun bestelemişti. Atatürk, İran Şahı Rıza'nın Türkiye'yi ziyaretinde ona kendi ülkesinde bulunmayan bir şey göstermek düşüncesiyle yeni bir opera librettosu yazdırtmıştı. **Ehremen** ile **Hürmüz** söylencesine dayanan **Özsoy** adlı bu yapıt gene Adnan Saygun tarafından bestelenmişti. Bu opera 19 Haziran 1934 akşamı Ankara Halkevinde iki devlet başkanının hazır bulundukları gösterimde oynanmıştı. Sözkonusu operaların metinleri ile de yakından ilgilenen Atatürk, bir dramaturg gibi bunlarda gerek dil, gerekse anlam açısından önemli bazı değişiklikler de yapmıştı.

Böylece Türk sahne oyunları arasına yerleşen opera, müzikli oyunlar, kısa bir süre sonra Türk opera ve balesinin doğmasının ortamını hazırlamıştır.

e) Mimarlık

Cumhuriyet döneminde Türk mimarlığı, biçimsel açıdan kendi içinde bütünlük gösteren birkaç döneme ayrılmaktadır. Dönemlerin 10–20 gibi kısa aralıklarla sıralanmaları dikkat çekmektedir. Bu değişikliklere de ülkedeki siyasal, sosyal ve ekonomik koşulların yanında mimarlık akımlarının, mimarlık eğitimindeki ve yapı endüstrisindeki gelişmelerin etken oldukları görülmektedir.

Uzun ve parlak bir geçmişi olan Türk mimarlığı Cumhuriyet döneminde bir ikilem içine girmişti. Bir yandan geçmişten kopmamak, gelenekselliği sürdürmek, öte yandan çağdaşlaşma doğrultusunda dünyada gelişen ve değişen mimarlık akımlarına, tekniklerine ayak uydurmak gibi iki eğilim arasında kendine özgü bir yol arama çabası içine girilmişti.

Geleneksel Osmanlı mimarlığı özellikle X1X. yüzyılda batı mimarlığının ve mimarlarının etkisi altına girmeye başlamıştı. Ama bu etki yüzyılın sonlarında batı damgasını giderme gibi bir karşı tepkiye de yol açmıştı. İkinci Meşrutiyet birçok alanda olduğu gibi mimarlıkta da ulusallığa dönüş eğilimlerini güçlendirmişti.

Cumhuriyet, her yönüyle ulusa ve ulusçuluğa önem verdiği için

Meşrutiyette filizlenen ulusal mimarlık akımı daha da güçlenmişti. Böyle olmasma karşın 1908'de başlayan ve **Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi** denen bu akım ancak 1927'ye kadar sürmüştür. Bu akımda klasik Osmanlı mimarlığına dönüş, onu canlandırmak, temel görüş olarak kabul edilmişti. Akımın öncülüğünü yapan Kemaleddin ve Vedat gibi mimarlar, eski Türk mimarlığındaki ögelerden büyük ölçüde yararlanmaya çalışmışlar; özellikle de yapıların cephelerine önem vermişlerdi.

TBMM daha Cumhuriyetin ilk yıllarında başkent Ankara'nın imarı için ödenek ayrılmasını öngören bir yasayı kabul etmişti. 1924'de Vedat Tek, TBMM'nin istasyona yönelik tarafında Halk Partisi merkezi olacak bir yapı ile yolun karşı tarafında dönemin konforunu içeren bir otel yapımı için görevlendirilmişti. Fakat bir süre sonra bazı anlaşmazlıklar başgösterince projenin tamamlanması mimar Kemalettin'e verilmişti. 1926'da tamamlanan ilk yapının TBMM olarak kullanılması uygun görülmüştü (bugün **Cumhuriyet Müzesi**). Boşalan ilk Meclis binasına da Halk Partisi yerleşmişti. Meclisin karşısındaki otele de **Ankara Palas** adı verilmişti. Burası bir otel görevi görmenin yanıbaşında yabancı konukların ağırlandıkları, resmi törenlerin yapıldığı, Cumhuriyet balolarının düzenlendiği bir merkez olarak da hizmete açılmıştı (günümüzdeki **Devlet Konukevi**).

Vakıflar başmimarı olarak çalışan Kemalettin, **Ankara Palas**'ın biraz arkasında İstanbul caddesi üzerindeki **Vakıf Apartımanı** ile 23 bahçeli konut da yapmıştı. Kentin dışında yüksek okullar alanı olarak yapılan **Gazi Eğitim Enstitüsü** de onun başkentte gerçekleştirdiği dizinin önemli bir halkasını oluşturmaktadır.

Öte yandan Güzel Sanatlar Akademisinde görevli İtalyan mimar Gulio Mongeri de bu dönemde Ulus'taki **İş, Ziraat ve Osmanlı Bankaları** ile **Tekel Başmüdürlüğü** binalarını yapmıştı. Ulus'tan Yenişehir'e giden bulvar çevresi bu yapılarla bezenirken, Arif Hikmet Koyunoğlu'nun damgasını taşıyan yapılar da halkayı Sıhhiye'ye doğru genişletmiştir. **Türkocağı** (bugün Devlet Resim ve Heykel Müzesi) ile milli müze olarak tasarlanan **Etnografya Müzesi** ve onların aşağısında bulvar üzerindeki **Dışişleri Bakanlığı** (bugün Kültür Bakanlığı) üçlüsü Koyunoğlu'nun damgasını taşımaktadır.

Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarına dek süren bu anlayış, bir yönüyle yaratıcılığı arka plana ittiği, mimarlığa bir yenilik, bir canlılık getirmediği biçiminde eleştiriler de doğurmuştu. Türk devrimi ile amaç edinilen çağdaşlaşmanın bir gereği olarak dışa açılma ve ilişkilerin artması sonucu, mimarlıkta da uluslararası görüş ve değerler etkisini gösterir olmuştur. Böylece Cumhuriyet döneminde 1927'de başlayan **Çağdaş Mimarlığa Yönelme** evresine girilmiştir. Bu dönemde klasik öğelere bağlı kalın-

mayarak, yapıların işlevlerine göre biçimlendirilmesi esas alınmıştır. Cephelerdeki yoğun bezemelerden vazgeçilmiş, betonarme iskelet düzeni yaygınlaşmıştır. Mimarlığa bu yeni görüşün egemen olmasında o yıllarda Türkiye'de görev alan çoğunluğu Alman ya da Avusturyalı mimarların büyük katkısı vardır.

Sıhhiye'deki **Sağlık Bakanlığı,** Theodore Post tarafından tasarlanmış olup çağdaş ya da uluslararası modern mimarlığın Ankara'daki ilk örneklerinden biridir. Kızılay'daki **Güven Anıtı**'ndan başlayan Bakanlıklar bölgesi ise anıtsal ölçekli olarak tasarlanmış bir yapılar topluluğunu oluşturmaktadır. Bu yapıların genel çizgileri Prof. Jansen tarafından planlanmış, projeleri Avusturyalı Clemens Holzmeister tarafından yapılmıştır. Yapımları ise Türk ve yabancı mimarlarca gerçekleştirilmiştir. **Çağdaş Mimarlık Dönemi**'nin başkentteki diğer önemli yapıları Ernst Egli'nin **İsmetpaşa Kız Enstitüsü** ile **Konservatuvar** binaları, ünlü Alman Bruno Taut'un **Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi,** Şekip Akalın **Ankara Garı** (1937), Alman Martin Elsaesser'in **Sümerbank** (1938) ve Bedrettin Uçar'ın Devlet Demiryolları Genel Merkezi (bitimi 1941. Bugün Ulaştırma Bakanlığı) olarak sıralanabiir.

Gelenekselliği yansıtan anlayıştan çağdaş mimarlığa geçişte çağı yakalamayı amaçlayan Atatürk'ün de etkili olduğu kuşkusuzdur. O, 1921'de yerleştiği Çankaya'daki eski kuleli köşk yerine gereksinmeleri karşılayacak daha geniş bir bina yaptırtmıştı. 1932'de tamamlanan **Pembe Köşk** de **Çağdaş Mimarlık Dönemi**'nin izlerini taşıyan bir yapı olarak gerçekleştirilmişti. Çağdaş anlayışı yansıtan yapılar **Yüksek Mühendis Mektebi** (Teknik Üniversite) ile 1927'de **Güzel Sanatlar Akademisi**'ne dönüştürülen kurumdan mezun olan mimar ve mühendislerin çoğalması ile yurt düzeyinde yaygınlık kazanmıştı.

Mimarlıktaki bu ikinci dönem de 1940'lara kadar sürecek ve daha sonra yerini ona bir tepki olarak doğan **İkinci Ulusal Mimarlık Dönemi**'ne bırakacaktır.

X - YURTTA BARIŞ - DÜNYADA BARIŞ

Atatürk, 1931 milletvekili seçimleri nedeniyle Cumhuriyet Halk Partisinin Genel Başkanı olarak 20 Nisanda Türk ulusuna seslenen bildirisinde güdülen siyasayı şöyle özetlemişti:

"Cumhuriyet Halk Partisinin kararlı, genel siyasetini şu kısa cümle açıkça anlatmaya yeterdir sanırım:

"Yurtta barış, cihanda barış için çalışıyoruz." (**ATTB**, 551)

Barışçı çağdaş bir devletin iç ve dış siyasasına temel olabilecek bir ilkeyi yansıtan bu sözler çok geçmeden **"Yurtta barış, dünyada barış"** biçiminde bir özdeyişe dönüşmüştür. Ancak önemli olan yalnızca barıştan söz etmek değil, içtenlikle onu istemek, barış için çalışmak ve onun gerçekleşmesi için gerekli koşulları hazırlayıp gözetmektir.

Bu açıdan bakıldığında Atatürk döneminde yeni Türkiye'nin, yalnızca barıştan söz edilen bir ülke olmayıp, sürekli olarak onun sağlanması ve korunması için çalışan güçlü ve güvenilir bir devlet durumuna yükseldiğini kabul etmek gerekir.

A) ATATÜRK VE BARIŞ

Barışa değer veren, onu korumaya çalışan ya da çalıştığından söz eden kişinin, her şeyden önce şu iki niteliği taşıması gerekir: İnsan sevgisi ile dolu olması ve hoşgörülü davranabilmesi. Meslek olarak askerliği seçen ve yaşamının büyük bir kısmını sıkı bir disiplin içerisinde ve savaş meydanlarında geçiren Mustafa Kemal'in bu sert görünüşün altında, çok duyarlı bir ruh yapısına sahip olduğu kendisini yakından tanıyanlarca aktarılmaktadır. O, yeryüzünde en kutsal varlığın insan olduğuna ve yapılan her şeyin de insanın eseri olduğuna inanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti için bir arma saptanması sırasında çizilen kurt başlı simgeleri şu gerekçeyi göstererek uygun bulmamıştı:

"Devlet armasını sembolik bir insan başı olarak simgeleştirmeli. Bu dünyada her şey insan kafasından çıkar. Bir insan başının belirtmeyeceği hiçbir şey düşünemiyorum." (**MKAY**, 37)

Ondaki bu insancıl sevgi, aynı zamanda doğa tutkusunun ve tüm canlılara karşı olan duyarlılığının bir parçasıdır. Özel hayatında sürdürdüğü tabanca atışlarında canlı hedefler seçmekten ısrarla kaçınması, kesilen hayvanlara, kurban da olsalar bakamaması, atlarından birinin doğurduğu tayın ölümü karşısında gözyaşlarını tutamaması, canlılara karşı duyduğu sevginin ve her alanda bir barış ortamının gerekliliğine inanmasının göstergesi olmalıdır.

1 - TOPLUMSAL VE EVRENSEL BARIŞ

Atatürk'ün 1931'de tek bir tümcede özetlediği barış, yurt ve dünya gibi değişik boyutlarda iki alanı içermektedir. Yurtta barış, kavram olarak değerlendirildiğinde **toplumsal barış,** dünyada barış da **evrensel barış** diye adandırılabilir. Onun yurtta toplumsal barışın sağlanması ve korunması için şu noktalar üzerine eğildiği ve bunları gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir: Etnik köken, din, dil ve renk gibi hiçbir yönüyle ayrımcı olmayan bir ulus ve ulusçuluk anlayışı.

Yalnız yasalar karşısında değil, görevde ve hakta, uygulamada ve düşüncede vatandaşlar arasında eşitlik.

Geçerliliğini yitirmiş olan eski "yerel" ya da "dinsel" dayanışmalar yerine dinler, mezhepler, tarikatlar arasında fark gözetmeyen laik dünya görüşü ve yaşam biçimine dayanan ulusal bir dayanışma.

Sınıf çatışmalarına yol açacak siyasal parti çekişmelerini önlemek.

İş hayatının düzenlenmesi, çalışanların haklarının korunması ve vatandaşların siyasal güvenceye kavuşturulmaları.

Eğitim-öğretimde bireyin kafasında ve ruhunda barış kavramının yer tutup güçlenmesine çalışmak.

Dünyada barışa, evrensel barışa gelince bu, yalnız başına bir liderin ya da bir ulusun gerçekleştirebileceği bir olgu olmadığı gibi, sağlanması da bazı öğelere ve koşullara bağlıdır. Atatürk'ün görüşleri açısından bunlar da şöyle sıralanabilir: Savaştan kaçınılması Her tür sömürüye ve sömürgeciliğe son verilmesi - Açlığın ve yoksulluğun giderilmesi Dayanışma ve işbirliğine önem verilmesi Eğitime ve kültüre ağırlık tanınması.

Pan-İslamizm ve **Pan-Türkizm** özlemlerinin koskoca Osmanlı İmparatorluğunun parçalanma sürecini hızlandırdığının bilincinde olan Atatürk, barışçı siyasaya uygun olarak Türkiye dışındaki Türklerle ilişkilerin, kültürel bağlılığın korunup pekiştirilmesi eksenine oturtulması-

nı daha geçerli bulmuştu. Türk dünyasında bilinçli bir ülkü birliği yaratmanın, o Türk topluluklarının kültürel kimliklerini koruyarak bağımsızlıklarına kavuşmalarında en büyük dayanak saymıştı. Bir Çankaya sofrasında Başkırdistan kökenli dil ve etnografya uzmanı Abdülkadir İnan'a söyledikleri, bu konuda herhangi bir saptırmaya olanak bırakmayan bir içerik taşımaktadır.

'Türk ulusu, Kurtuluş Savaşından beri, hatta bu savaşa atılırken bile, mahkûm ulusların özgürlük ve bağımsızlık davalarıyla ilgilenmeyi, o davalara yardım etmeyi benimsemiştir. Böyle olunca kendi soydaşlarının özgürlük ve bağımsızlıklarına kayıtsız davranması elbette kabul edilmez. Fakat **ulusallık davası bilinçsiz ve ölçüsüz bir dava biçiminde anlaşılmamalı ve savunulmamalıdır. Ulusallık davası, siyasal bir mücadele konusu olmadan önce bilinçli bir ülkü sorunudur.** Bilinçli ülkü demek, pozitif bilime, bilimsel yöntemlere dayandırılmış bir hedef ve amaç demektir. O halde propagandalarda geçerli yöntemlere başvurmak şarttır. Hareketin olabilirlik sınırları ve sıraları mutlaka hesaba katılmalıdır. Türkiye dışında kalmış olan Türkler, öncelikle kültür sorunlarıyla ilgilenmelidirler. Nitekim biz Türklük davasını böyle bir müspet ölçüde ele almış bulunuyoruz. Büyük Türk tarihine, Tür dilinin kaynaklarına, zengin lehçelerine, eski Türk eserlerine önem veriyoruz. Baykal ötesindeki Yakut Türklerinin dil ve kültürlerini bile ihmal etmiyoruz." (**Türk Kültürü Dergisi,** 13, s. 115)

Asker kökenli olmayan kimi devlet başkanlarının kendilerine askeri rütbeler verip komutan giysilerine bürünmelerine karşın, mareşallikten emekliye ayrılan Atatürk bir daha o kıyafet ve rütbelerle toplum karşısına çıkmamış, sivil giyinmeyi yeğlemişti. Öte yandan devlet yönetiminde ve yurt savunmasında vazgeçilmez bir güç olan ordunun, siyasal iktidarların, yani sivil yönetimin emrinde olması ve onların verecekleri kararlara göre hareket etmesi gerektiğine de inanıyordu. Daha **Mondros** ateşkes anlaşmasının ertesinde 17 Kasım 1918'de **Minber** gazetesinde yayımlanan bir söyleşisinde bu konuda şunları söylemişti:

"Kuşku yok ki biricik amacı, görevi, düşüncesi ve hazırlığı, yurt savunmasıyla sınırlanmış olan bu topluluk (ordu), memleketin siyasetini yönetenlerin en sonunda verecekleri kararla harekete geçer."

Ancak, iktidarların verecekleri karar da zorunlu ve yaşamsal olmalıydı. Ona göre yaşamsal zorunluluk sonucu olmayan bir savaşa girişmek "cinayet" işlemek demekti. Kurtuluş Savaşı sonunda henüz Lozan Antlaşması imzalanmamışken bunu belirtmek gereğini duymuştu:

"Herhalde şu veya bu nedenler için, ulusu savaşa sürüklemek yanlısı değilim. Savaş zorunlu ve yaşamsal olmalı. Gerçek görünüm

şudur: Ulusu savaşa götürünce vicdanımda ezinç duymamalıyım. Öldürenlere karşı ölmeyeceğiz diye savaşa girebiliriz. Ama ulusun yaşamı tehlikeyle karşı karşıya kalmayınca savaş bir cinayettir." (**ASD**, 11, 124).

Yıllar sonra, savaş bulutlarının Avrupa ufuklarını sardığı 1935'te verdiği demeçte de, savaşı kışkırtanları onun getireceği yükü bilmeyen kimseler diye nitelendirmişti:

"Savaşın ciddiyetini dikkate almayan kimi samimi olmayan önderler, saldırının araçları, **agent**'ları olmuşlardır. Denetimleri altındaki ulusları, ulusçuluğu ve geleneği yanlış bir biçimde göstererek ve kötüye kullanarak aldatmışlardır." (**ASD**, III, 97).

Devletler arasındaki bloklaşmaların büyük bir savaşı kaçınılmaz kıldığının anlaşıldığı günlerde de Türkiye'nin bu ateşin dışında kalması gerektiğine işaret etmişti. Hasta yatağında iken Dr. Nihat Reşat Belger'e şunları söylemişti:

"Çok zaman geçmeden Avrupa'da bir fırtına kopacak. Bu müthiş kasırga dünyanın her tarafına yayılacak ve insanlık genel bir savaş felaketinin bütün kötülükleri ile bir kere daha karşılaşacak. Bu kanlı badirede tarafsız kalmak, savaşa katılmamak ve devlet gemisini fırtına ortasında hiçbir engele çarptırmadan yürütmek ve idare ederek savaş dışında ve barış içinde yaşamaya çabalamak bizim için yaşamsal bir önem taşımaktadır."

Uluslar arasında barışı bozan, savaşları körükleyen en büyük etkenlerden biri güçlünün güçsüzü sömürmesi, güçlü devletlerin güçsüz ülkeleri sömürge haline getirmeye çalışmasıdır. Yeryüzünde güçlü sömürgecilere karşı ulusal bir kurtuluş savaşından başarı ile çıkan Atatürk'ün sömürü ve sömürgeciliğin en büyük düşmanı olması çok doğaldır. Vurgulanması gereken, onun yalnız kendi toplumu, Türk ulusu için değil dünyanın tüm "mazlum" ulusları için sömürüden kurtulmayı öngörmesi ve bunu evrensel barışın önkoşulu olarak kabul etmesidir.

Bağımsızlık, uluslar için yaşamsal bir değer olduğuna göre, her ulusun başka ulusların bağımsızlıklarına ve ulusal değerlerine saygı göstermesi gerekir. Dünya barışı ancak böylesi bir sevgi ve saygı ortamında korunabilir. Atatürk, karşılıklı güven ve huzurun gerekliliğini 1925'te şu sözlerle belirtmişti:

"Karşılıklı güven ve huzur, bütün dünya uluslarının dilemeleri gereken saadetin bir dayanağıdır. Ancak güven ve huzur bütün uluslara yaygınlaştırılmadıkça, genel bir barışı sağlamaya yönelik olmaktan çok, uğraş alanı olarak düşünülen bir kısım uluslara karşı, diğer bir kısım ulusların serbestçe davranmalarına yarayan bir nitelik diye sayılması zorunludur." (**ASD**, 1, 342)

Her ulusun bağımsızlığına ve ulusal değerlerine karşı duyulması gereken saygı Atatürk'te çok daha geniş boyutlarda olup, savaşılan dünkü düşmana karşı saygılı davranmayı da içerir. Bunun en somut ve şaşırtıcı kanıtlarından biri Çanakkale savaşlarında ölen **Anzaklar** için söyledikleridir. Avustralya hükümetince yaptırılacak anıt nedeniyle düzenlenen törene hükümet adına katılacak İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya orada okuması için şunları yazdırtmıştı (1934):

"Burada bir dost vatan toprağındasınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler Mehmetçiklerle yanyana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat rahat uyuyacaklardır. Onlar bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır." (U. İğdemir, **Atatürk ve Anzaklar,** 6)

Türkiye Cumhuriyetinin izlediği barışçı iç ve dış siyasa, ülkelerinden ayrılmak durumunda kalan kimi ünlü siyasa ve bilim adamlarının Türkiye'ye gelip rahat bir yaşama olanağına kavuşmalarına da yol açmıştı. Bunlar içerisinde Sovyet ihtilalinin öncülerinden L. Troçki örnek olarak gösterilebilir. Ekim devriminde önemli rol alıp ilk Sovyet hükümetinde Dışişleri Bakanlığı demek olan Halk Komiserliği görevini üstlenen Troçki Savaş Komiserliğine getirildiğinde de **Kızılordu**'nun kurucusu olarak ün yapmıştı. Ancak Lenin'in ölümünden sonra Stalin ile anlaşmazlığa düştüğü için Komünist Partisinden çıkarılarak Alma-Ata'ya sürülmüştü. Çok geçmeden de 1929 Şubatında bir daha dönmemek üzere Sovyet topraklarından kovulmuştu. Türkiye'ye sığınan Troçki İstanbul'da sakin bir hayat yaşamaya koyulmuştu. Fakat 1933'te Fransa'ya gitmiş oradan da Meksika'ya geçmişti. 1940'ta Stalin'in ajanlarınca orada öldürülmüştü (Ömer Sami Coşar, **Troçki İstanbul'da,** 1969).

Atatürk'ün ırk, din ve dil ayrımı gözetmeyen barış içinde birarada yaşama anlayışı, Nasyonal Sosyalist Hitler Almanyası ile dostluk ilişkileri sürdürülürken, Yahudi kökenli diye suçlanan birçok Alman bilgininin Türkiye'de görev almalarında da etkisini göstermiştir.

Öte yandan, açlık ve yoksulluk, kişileri olduğu kadar toplumları da kemiren ve ilerlemeyi olanaksız kılmakla kalmayıp barışçıl duyguları törpüleyip düşmanca davranmaya sürükleyen etkenlerden biridir. Dünyanın birçok kesimlerde milyonlarca insan açlıktan ölürken, yoksulluktan bunalırken, barışın sürekli kılınması kolay değildir. Bu temel soruna değinen Atatürk 1935'te biran önce gereken önlemlerin alınmasını dilemişti:

"Eğer sürekli bir barış isteniyorsa, kitlelerin durumlarını iyileştire-

cek uluslararası önlemler alınmalıdır. İnsanlığın tümünün refahı, açlık ve baskının yerine geçmelidir." (**ASD**, III, 99).

Bütün bunların dışında yeryüzünde barışın korunması, ancak bireylerin aşırı bencillikten, duygusallıktan uzak, insana ve insanlığa değer veren bir eğitimle yetiştirilmeleri ile sağlanabilir. Bu gerçeği göz önüne alan UNESCO, "Savaş insanların düşüncelerinde başlamaktadır. Bu nedenle de barışın savunulması öncelikle insanın düşüncesinde gerçekleştirilmelidir" ilkesini yaymaya çalışmaktadır. Oysa Atatürk yıllar önce bu gerçeğe de parmak basmıştı:

"Dünya vatandaşları, kıskançlık, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak biçimde eğitilmelidir."

Ona göre insanlığa ve dünya barışına zarar vercek davranışları önlemenin en etkin yolu, insanları eğitim yoluyla, kültür anlayışı ile birbirlerine yaklaştırmak, hoşgörüyü egemen kılmaktır:

"İnsanları mutlu edeceğim diye onları biribirine boğazlatmak, insanlıktan uzak ve son derece üzülünecek bir yöntemdir. İnsanları mutlu edecek biricik araç, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirerek, karşılıklı maddi ve manevi gereksinmelerini karşılayan hareket ve enerjidir. Dünya barışı içinde insanlığın gerçek mutluluğu, ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalması ve başarılı olmasıyla mümkün olacaktır." (**ASD**, II, 273)

Atatürk, bu ideal yolcuların çoğalmasını dilerken de, uluslararası ilişkilerde siyasal çıkarlardan çok, ekonomik ve kültürel etkinliklerin önplana alınması gerektiğini belirtiyordu.

Türkiye Cumhuriyetini çağdaş bir devlet ve toplum düzeyine ulaştırmak için girişilen devrimler ve o devrimin öncüsünün barışçı, insancıl kişiliği yurtdışında da Atatürk'e karşı büyük bir ilgi uyandırmıştı. Kendisi dışarıya çıkıp yabancı ülkelere resmi ya da özel ziyaretlerde bulunmadığı halde birçok devlet adamı, krallar, politikacılar, askerler, bilim adamları ve sanatçılar onu görmeye gelmiş, kendisini yakından tanımak istemişlerdi. Bunlar arasında devlet başkanı olarak şunlar dikkati çekmektedir: Afgan Kralı Amanullah Han (1928), Irak Kralı I. Faysal (1931), Yugoslavya Kralı Alexandre (1933), İran Şahı Rıza Pehlevi (1934), İngiltere Kralı VIII. Edward (1936), Ürdün Emiri Abdullah (1937), Romanya Kralı Karol (1938). Ayrıca Japon Prensi Takamatsu (1931), İsveç Veliahdı Gustav Adolf (1934), Sovyet Hariciye Komiseri M. Litvinov (1931), ABD Genelkurmay Başkanı Mac Arthur (1932), eski Fransa Başbakanı Herriot (1933) da Atatürk'ü ziyaret etmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasında ve Yunanlıların Anadolu'ya çıkartılmasında en etkin rol oynayan İngiltere'de tahta oturan

VIII. Edward'ın çıktığı Akdeniz gezisinde Atatürk'ü görmek arzusuyla İstanbul'a kadar gelmesi ayrı bir önem taşıyordu. İçlerinde ileride evlenip tahtını bırakacağı Madam Simpson'un da bulunduğu bir grupla 4 Eylül 1936'da Gökçeada açıklarında Türk karasularına giren kral, Türk muhriplerinin katıldığı bir törenle karşılanmıştı. Seddülbahir'de karaya çıkan Edward buradaki İngiliz, Fransız ve Türk mezarlıklarını ziyaret ederek çelenkler koymuştu. Türk muhriplerinin eşlik ettiği krallık yatı, 5 Eylül sabahı İstanbul'a varıp Kabataş açıklarında demirlemişti.

Atatürk konuğunu Tophane rıhtımında karşılamış ve onun elinden tutarak karaya çıkmasına yardım etmişti. Öğleden sonra Dolmabahçe Sarayında buluşan iki devlet başkanı bir süre sohbet etmişlerdi. O gün İstanbul'un tarihsel yerlerini gezen kral, akşam yemeğini de Park Otel'de halk arasında yemişti. Ertesi günü Moda'da düzenlenen deniz yarışlarını Atatürk'le birlikte izlemiş, arkasından Florya'da onuruna verilen kokteyl partiye katılmıştı. Böylece İstanbul'da 2 gün kalan Edward, emrine verilen Cumhurbaşkanlığı özel treniyle 6 Eylül akşamı Viyana'ya hareket etmişti. Ayrılışında kendisini bir gün Londra'da görmeyi umut ettiğini söylediği Atatürk'ün yanıtı şöyle olmuştu: **"İngiltere'yi ziyaret, daima arzum olmuştur."** Ama bu arzu gerçekleşememişti...

Bunların dışında savaş alanlarında Atatürk'le karşı karşıya gelmiş olan bazı komutanlar da onu görmeye gelenler arasına katılmışlardı. Çanakkale savaşlarında yaralanıp sakat kalmış olan Fransız generali Gouraud Çankaya'da onu ziyaretinde (5 Haziran 1930) şunu söylemişti:

"Bir kolumu Türklere karşı Çanakkale de savaşırken kaybettim. Bugün diğer kolumu dost eli olarak uzatmak için geldim."

2 - NOBEL BARIŞ ÖDÜLÜ'NE ADAYLIK

Atatürk'ün kişiliği ve barış severliği konusunda öne sürülen görüşlerin ve yapılan değerlendirmelerin en çok dikkate değer ve düşündürücü olanı, kuşkusuz ki eski düşman Yunanistan Başbakanı Venizelos'un onu **Nobel Barış Ödülü** için aday göstermesidir.

Türkiye ile Yunanistan arasındaki her türlü sorunu çözen ve dostluk ilişkilerinin temelini oluşturan 30 Ekim 1930 tarihli anlaşmayı imzalayan ve Cumhuriyetin 10. yıldönümü törenlerine de katılmış olan Elefterios Venizelos, Atatürk'ün kişiliğinden fazlasıyla etkilenmişti. Onun Çankaya'da Cumhurbaşkanı ile buluşmasından sonraki durumunu gözleyen Fransa Büyükelçisi C. Chambrun, bunu şöyle aktarıyor:

"Mustafa Kemal'la konuştuktan sonra odasından çıkan M. Venizelos'u hâlâ görür gibi oluyorum. İmzaladığı anlaşmanın etkisi altındaydı. Altın çerçeveli gözlüklerinin altında gözleri parıl parıl yanıyordu; ağzı açıktı... Mustafa Kemal için bana: '**Çok büyük bir insan. Hayatımda böylesine geniş görüşlü, böylesine hükümet yönetimini bilen bir ordu komutanı görmedim**' dedi."

Bu etkiyle Venizelos 1934'de Atatürk'ü **Nobel Barış Ödülü**'ne aday göstermişti. Bu amaçla Oslo'daki Nobel Barış Komitesi Başkanlığına gönderdiği mektupta, 1919-1922 yıllarında savaşan Türkiye ve Yunanistan'ın bir dostluk anlaşması ile birbirlerine yakınlaşmış olmalarından hareketle, önerisinin nedenlerini şöyle açıklamıştı:

"Barış arzusunu besleyecek olurlarsa, en tehlikeli anlaşmazlıkların ayırdığı halklar anlaşma olanağı için bir örnek oluşturacak bu yakınlaşmadan, ilgili iki ülke için olduğu kadar, Yakındoğu'da barış düzeninin korunması için de yalnızca olumlu sonuçlar ortaya çıkmıştır. İşte, barış sorununa katkıyı sağlayan bu kişi, Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa'dır.

"Yakındoğu'da yeni bir çağ açan Yunan-Türk antlaşmasının imzalandığı dönemde 1930 yılındaki Yunan Hükümetinin başkanı kimliğimle, şimdi Nobel Barış Ödülü Komitesinin seçkin üyeleri önünde, Mustafa Kemal Paşa'mn adaylığını bu onurlu ödüle layık olarak önermekten onur duymaktayım." (Metin: Ek. VII)

Gerçi o yıl Nobel Barış Ödülü, Uluslararası Silahsızlanma Konferansı başkanlığını yapan İngiltere Dışişleri Bakanı Handersen'e verilmişti ama Atatürk'ün aday gösterilmesi bile başlıbaşına bir olaydı.

Yıllar sonra UNESCO Genel Kurulunun onun doğumunun 100. yılının tüm üye ülkelerde kutlanması için karar alması da Atatürk'ün barışseverliğinin uluslararası düzeyde ödüllendirilmesinin bir başka kanıtı olmuştu. Buna ilişkin olan 27 Kasım 1978 günlü kararda Atatürk'ün kişiliği ve nitelikleri şöyle sıralanmıştı:

a) Çalıştığı alanlarda **"olağanüstü bir devrimci"**,

b) Sömürgecilik ve emperyalizme karşı açılan savaşların **"ilk önderi"**,

c) Uluslararasında anlayışın, **"sürekli barışın öncüsü"**,

ç) İnsanlar arasında hiçbir renk, din, ırk ayrımı gözetmeyen **"bir işbirliği çağı"**nın doğacağına inanan birisi,

d) Eylemi, her zaman **"barış, uluslararası anlayış ve insana saygı"** yönünde gerçekleştiren bir kişi.

B) DIŞ İLİŞKİLERİN GÜÇLENDİRİLMESİ

Lozan'da **kapitülasyonlardan** da kurtulmuş tam bağımsız yeni Türk devletinin dünyaya yön veren siyasal güçlere kabul ettirilmesi, haklı ulusal davalar bilinçle ve ısrarla savunulduğunda uluslararası düzeyde olumlu sonuçlar alınabileceğini göstermişti. Bunun verdiği özgüven, Türkiye açısından **Lozan** Antlaşmasının pürüzlü, olumsuz sayılacak bazı hükümlerinin ileride barışçı görüşmelerle giderilebileceği umudunu da doğurmuştu. Ancak Lozan'da çözülemeyen **Musul sorunu** için İngiltere ile yürütülen görüşmeler, gözlerini dünyadaki petrol kuyularına çevirmiş olan sömürgeci güçlerin, amaçlarına ulaşabilmek için her yöntemi kullandıklarını bir kez daha kanıtlamıştı. Bu da genç Türkiye Cumhuriyetini barışçı siyasaya daha çok önem ve öncelik vererek, dış ilişkilerini güçlendirmeye ve ülkesini bir barış çemberi ile sarmaya yöneltmişti. Mudanya'da ve Lozan'da ne çetin bir görüşmeci olduğunu göstermiş olan İsmet İnönü'nün Atatürk'ün barışçı siyasasını yürütecek hükümetlerin başında bulunması ve ona ayak uyduran Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın Dışişleri Bakanlığını üstlenmesi, kısa sürede Türkiye'yi uluslararası düzeyde barışın öncüsü ve sözcüsü devletlerden biri durumuna getirmişti. Genelde ılımlı ve ihtiyatlı kişiliği ve davranışları ile tanınan İnönü, Atatürk'ün barışçı siyasasını uygulamada en büyük payı üstlenmişti. O da Atatürk gibi barışçı bir Türkiye'nin uluslar topluluğu içinde saygın bir yer almasını devrimin amaçlarından biri olarak görüyor ve bunu şöyle dile getiriyordu:

"İnsanların çarpışmalarının ve yaşamak için birbirini öldürmeye mecbur olmalarının nedenleri, dar, hastalıklı düşüncelerin egemen olması, çeşitli insan toplulukları arasındaki düşünsel, tinsel ve tekniğe ilişkin anlayış ve buluş düzeylerinin farkıdır. Ancak bu nedenlerin insan toplulukları üzerindeki etkileri bir gerçektir. İnsanlık yüksek ülküsünü gütmek, bir görev oluğu kadar, varolan acı gerçeklerin gereklerini gütmek de, insanlık ülküsüne varmanın pratik olan tek yoludur.

"Türk ulusu olarak varolmak ve büyük insan ailesinde yüksek bir toplum olarak yaşamak Türk devriminin amacıdır. Türk devrimi, büyük insan ailesinin mutluluğuna hizmet etmeyi görev sayar. Ve bu hizmete olanak bulmak için, Türk toplumunun birçok kudret sahibi olmasını en esaslı koşul bilmektedir."

Boğazlarda Türk egemenliğinin sağlanması ve **Türk Alsace-Lorraine**'ı diye nitelendirilen **Hatay**'ın anavatana katılması işte bu anlayış sonunda sağlanmıştı.

Cumhuriyet Türkiyesinin dış ilişkilerde ve imzalayacağı anlaşmalar-

da gözettiği başlıca ilkeler, daha Kurtuluş Savaşı döneminde yapılan antlaşmalarla belirlenmişti: Tam bağımsızlık Devletlerarası hukuka uygunluk - Eşitlik - Karşılıklılık - İçişlerine karışmama.

Böylece 1923'ten 1938'e kadar geçen 15 yıl içinde dünyadaki bağımsız devletlerden 40 kadarı ile resmi ilişkiler kurulmuş ve bunlardan 26'sı ile de **Dostluk Antlaşmaları** imzalanmıştı. Öyle ki Cumhuriyet 15. yılını doldurduğunda, **Boğazlar**'a ve **Adalar**'a ilişkin sorunlar çözülmüş, **Hatay**'ın Türkiye topraklarına katılması son aşamaya gelmiş, Türkiye Cumhuriyeti, **Milletler Cemiyeti**'ne üye olmuş bulunuyordu ve Türkiye, **Sadabad Paktı** ve **Balkan Antantı** denen bölgesel paktların yaratıcısı olarak barış ve dostluğun simgesi durumuna geçmişti.

Ancak Türkiye'nin kendi bölgesinde bir barış çemberi oluşturmasına karşın dünya siyasasındaki gelişmeler, devletlerarası sürtüşmeler, bloklaşmalar ve yerel gibi görünen savaşlar, bir büyük savaşın habercisi olmuşlardı. İspanya içsavaşı, Mussolini İtalyasının **"Üçüncü İmparatorluk"** özlem ve sloganıyla izlediği siyasa ve Habeşistan'a saldırması, Hitler Almanyasının **"Wersailles Antlaşması zincirleri"**nden kurtulup **Pan-Germanizm** siyasası izlemesi, dünyayı yeni bir bunalıma sürüklemeye başlamıştı. Etkin bir dış siyasa güderken devletlerarası ilişkileri de çok yakından izleyen Atatürk yaşamının son aylarında Fuat Cebesoy'a şu değerlendirmede bulunmuştu.

"Dünyaya egemen olan ulusları idare edenler arasında ne yazık ki birinci derecede devlet adamı çıkmıyor. Avrupa'da birkaç maceraperest Almanya ile İtalya'nın başında zor kullanarak bulunuyorlar. Karşı karşıya geldikleri zayıf devlet adamlarının güçsüzlüklerinden cesaret alıyorlar. Bunlar bugün dünyayı kana bulamaktan çekinmeyeceklerdir. Eski dostumuz Rus Sovyet hükümeti, âcizlerle maceraperestlerin yanlış hareketlerinden yararlanmasını bilecektir. Bunun sonucunda **dünya sorunları ve dengesi tümüyle değişecektir. İşte bu dönem sırasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük yanlış yapmamız durumunda, başımıza mütareke yıllarından daha çok felaketler gelmesi mümkündür...**"

1 - BAŞKENT ANKARA VE YABANCI ELÇİLİKLER

Lozan Antlaşmasının imzalanmasını izleyen günlerde yeni Türkiye'nin başkentinin **Ankara** olacağı anlaşılınca, İngiltere, büyükelçisini bu küçük Anadolu kentine gönderemeyeceğini öne sürmeye başlamıştı. Aslında İngiltere bu bahanesi altında iki yönlü bir siyasi amaç gözetmiş-

ti: Başkentin çok geçmeden yine İstanbul'a taşınacağını varsayması ve yanına eski müttefiklerini de alarak Ankara Hükümetini zor duruma sokmaya çalışması. Öyle ki Lozan'da yitirdiği süper devlet rolünü oynamak isteyen İngiltere, kendi büyükelçisi nerede oturuyorsa orasının Türkiye'nin başkenti olması gerektiğini savunur olmuştu!

Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara Hükümeti ile diplomatik ilişkiler kurup Ankara'ya elçi gönderen ilk devlet Sovyet Rusya olmuştu. Onu Afganistan, Gürcistan, Ukrayna ve İran izlemişti. Fransa da 20 Ekim 1921 Antlaşmasından sonra Ankara'da bir temsilcilik açmıştı. Ama Yunanistan'ı sonuna kadar desteklemeyi sürdüren İngiltere Lozan Antlaşmasının hemen ertesinde Ankara'ya karşı yeni bir diplomatik saldırıya geçmeyi yeğlemişti. Dışişleri Bakanı Lord Curzon 2 Ağustos 1923'te Fransa, İtalya, Japonya ve ABD hükümetlerine bir nota göndererek şu 2 noktada onların görüşlerini almak istemişti:

a) Barış antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra Türk Hükümeti katına atanacak temsilcilerin statüsü ne olmalıdır? Elçi mi, büyükelçi mi?

b) Bu temsilciler nerede oturmalıdır? İstanbul'da mı, Ankara'da mı?

Bu konularda kendi görüşünün ne olduğunu da açıklayan Curzon, İngiltere'nin sözkonusu temsilcilerin "onurla ve konfor içinde oturulmayacak" bir kent olan Ankara'ya gitmeyip İstanbul'da kalmalarından yana olduğunu belirtiyordu. Ona göre eğer temsilciler İstanbul'da oturacak olurlarsa İngiltere bunun büyükelçi düzeyinde olmasından yanaydı.

İngiltere'nin bu girişimi öteki büyük devletleri de yanına alarak TBMM Hükümetinin Ankara'yı başkent yapma yolunda beliren eğilimini önlemeye yönelikti. Bu arada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Ankara'nın başkent olmasının ancak iki yıl kadar süreceği ve "Saltanat diriltilirse İstanbul'un yeniden başkent olacağı" kanaatinde bulunduğunu açıklamıştı!

Fakat TBMM Hükümeti bu baskılara aldırmamış ve Ankara'yı başkent yapmıştı. Ayrıca İngilizlerin görmezden geldikleri bir gerçek vardı. O tarihlerde 22.000 nüfuslu bir kasaba görünümünde olan Ankara, yeni devleti kuranlarca belirli nedenlerle ve büyük bir amaç için başkent yapılmıştı: Ulusal kurtuluş savaşının genel karargâhı olan bu kasabayı çağdaş devlete yaraşır bir başkente dönüştürmek, bozkırda modern bir kent yaratmak.

Ankara'nın başkent yapılmasının nedenleri hakkında siyasal, yönetimsel, askersel, hatta duygusal başka etkenler de sıralanabilir. 1924'de Almanya Büyükelçiliğine atanan ve Türkiye'de kaldığı 9 yıl boyunca başkentteki gelişmeleri yakından izleyen Rudolf Nadolny, bu konuda şu ilginç değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Türklerin, başkent İstanbul'u bırakıp bu çorak kenti neden başkent yaptıkları sorulabilir. Düşmanın Ankara yakınlarına kadar gelmesi, onunla savaşan Meclisin Ankara'da kurulmuş olması bir yana bırakılacak olursa, burası Anadolu'nun ortasındaydı, o zamanki tren yolu burada son buluyordu, dağların çevresinden virajlarla geçiyor olsa da Batı dünyası ile en son bağlantıyı oluşturuyordu. İstanbul'dan vazgeçmenin ana nedeni ise, Boğaz'dan bütün yabancı gemilerin geçip Karadeniz'e çıkmalarıydı. Hükümet orada bir gün ortadan kaldırılacağından ürkmüştü. Özellikle de Boğaz'dan geçişle ilgili kesinleşmiş bir durum yoktu. Anadolu'daki Türklere ulaşmak zordu. **Amaç Türk ulusal devletini kurmaktı, bunun için de başkenti ülkenin içine almak gerekiyordu. Böylece İstanbul Türkiye'nin kalbi olma durumundan kolu olma durumuna girdi.** Hükümet, Boğaz'a Ankara'dan daha iyi hâkim olabiliyordu. Ayrıca İstanbul'da çok yabancı oturuyordu... Ankara ise nüfusu açısından Türktü. Hükümet orada kendini daha çok evinde hissediyordu... Ankara'nın çorak, sıkıcı bir yer olduğu kesin. Ama bunun da iyi yanları vardı. İstanbul'daki rahatlık burada olmadığı için hükümet ülkenin durumunu daha iyi görebiliyordu. İşe koyulması, sağlık koşullarını düzeltmesi, evler yapması, modern bir ortam yaratması gerekiyordu..."

Osmanlı İmparatorluğunu bölüşen eski "**İtilaf**" (Anlaşma) Devletlerinin temsilciliğini bırakmak istemeyen İngiltere Ankara konusunda diplomatik baskıyı sürdürmek istemişti. Lozan Antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra elçi olarak atanan Mr. Lindsay 1924 Şubatında Türkiye'ye gelmiş, ancak Ankara'ya gitmeyip İstanbul'da kalmıştı. Verdiği demeçlerde de "Ankara Meclisi'nin başına bir uğursuzluk gelirse!" gene İstanbul'a koşulup burasının başkent yapılacağım öne sürmüştü.

İngiliz hükümeti, ısrarlı girişimleri sonucunda Ankara'ya karşı ortak bir cephe oluşturmayı başarmıştı. Büyük devletlerce varılan görüş birliğine göre, Türkiye Cumhuriyeti ile resmi ilişkiler büyükelçi düzeyinde kurulacaktı. Fakat büyükelçiler İstanbul'da oturacaklar, Ankara'ya yalnız birer irtibat görevlisi göndereceklerdi. Türk Hükümeti diplomatik temsilcilerin Ankara'ya gelmeleri konusunda ısrar edecek olursa o zaman gönderilecek temsilci büyükelçi değil, elçi olacaktı...

Ancak Almanya 1924'de Türkiye Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkiler kurmaya ve elçisini Ankara'ya göndermeye karar vermişti. Kurtuluş Savaşı süresince Almanya'yı Türkiye'de İsveç elçiliği temsil etmişti. İstanbul'da görevi İsveç Elçisinden devralan yeni Alman Büyükelçisi Rudolf Nadolny hemen Ankara'ya hareket etmişti. Yeni Türkiye'nin başkentini kerpiç küçük evlerle tenekelerden ve petrol sandıklarından yapılmış kulübelerle dolu bir kasaba olarak bulduğunu söyleyen elçi, tek yataklı bir

otel odası bulamadığı için istasyonda duran özel vagonunda yatmıştı. Başbakan ve Dışişleri Bakanı İsmet İnönü, kendisini ziyarete gelen elçiye, Ankara'da büyükelçilik açıp açmayacaklarını sormuştu. Nadolny buna "evet" diye yanıt vermiş ve elçilik çalışanlarının 13 Ağustosta Haydarpaşa'dan trenle hareket edeceğini bildirmişti. Bunun üzerine İnönü kendilerine "uygun bir arsa" vereceklerini söylemişti. Güven mektubunu sunduğu Atatürk, Almanya'nın Ankara'da elçilik açmasından sevinç duyduğunu söylemişti. Kısa sürede elçilik binası için 30.000 metrekaralik bir yer 16.000 marka satın alınmıştı. Böylece Alman Elçiliğinin temelleri atılmıştı. Ancak büyükelçi yapı tamamlanıncaya kadar İstanbul'da oturmayı, görev için Ankara'ya gidip dönmeyi yeğlemişti.

Almanlardan sonra Sovyet Rusya ile Polonya da kendilerine ayrılan arsalarda elçilik binalarını yaptırmaya başlamışlardı.

Öte yandan İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetleri 1 Mart 1925'te ortak bir nota ile aldıkları kararı Ankara Hükümetine bildirmişlerdi. Türkiye bunu kabul etmeyip görüşlerini karşı bir nota ile açıklayınca taraflar arasında çok sıkı bir nota yarışı başlamıştı. Öyle ki 5 ay içinde 15 nota alınıp verilmişti!

Türk Hükümeti yabancı diplomatik temsilcilerin görevlendirildikleri ülkelerin başkentlerinde oturmalarının devletlerarası hukukun belirlenmiş kurallarından biri olduğunu, bunun tartışılamayacağını belirterek İngiltere ve yandaşlarının bu kurala uymaları gerektiğini vurguluyordu. Ama bunun yanıbaşında dikkati çekecek bir atılımla Ankara'da açılacak yabancı elçiliklere parasız arsa verileceğini de ilan ediyordu. 19 Ocak 1925 günlü bir kararnameye dayanılarak yapılan bu çağrı etkisini göstermişti. Yıl sonuna kadar Ankara'daki elçiliklere 2 yenisi daha katılmıştı: Polonya ve Yunanistan. Afganistan ve Sovyet Rusya dışında Cumhuriyetin ilanından sonra Ankara'da elçilik açan ilk yabancı devlet Polonya olmuştu. Polonya elçisi Bader, 24 Nisan 1926'da güven mektubunu Cumhurbaşkanı Atatürk'e sunmuştu. Ama Yunanistan'ın İngiltere'nin etki alanından çıkarak elçisini Ankara'ya göndermesi bir başka önem ve anlam taşıyordu. Almanya ve İran ise kendilerine ayrılan arsalarda yapımını başlattıkları binalar tamamlanır tamamlanmaz elçilerini Ankara'ya göndereceklerini bildirmişlerdi. İngiltere'nin oluşturmak istediği Ankara karşıtı birlik parçalanmıştı. Ertesi 1926 yılında Ankara'ya yerleşen elçiliklerin sayısı 4'den 8'e çıkmıştı. Mısır, Çekoslovakya, Arnavutluk ve Belçika da temsilcilerini Türkiye'nin başkentine göndermişlerdi...

Sonunda İngiltere de **Musul Sorunu**'nu çözüme bağlayan 1926 **Ankara Antlaşması**'ndan sonra Türkiye'ye karşı ılımlı bir siyasa izlemeye yönelmişti. Ayrıca etrafının boşaldığını görmesi de bu değişiklikte etken olmuştu. Bu nedenlerle Fransa ve İtalya ile kurduğu üçlü grubu dağıt-

mak zorunluluğunu duymuştu. 1927'de bu üç devlet de büyükelçilerine Ankara'ya gitme buyruğu vermişlerdi. Haklılığa dayanan bilinç ve direnç, diplomasi uzmanlarını doğru yola çekmişti. İstanbul'da yabancı elçiliklerden yalnız bir tane kalmıştı: Amerika Birleşik Devletleri.

2 - ABD İLE DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Birinci Dünya Savaşı sonunda **Paris Barış Konferansı** sırasında ABD Başkanı Wilson, ülkesinin Türkiye'ye karşı durumuna ilişkin olarak şu düşündürücü açıklamayı yapmıştı (6 Mayıs 1919):

"Amerika'daki Türk düşmanlığı inanılmayacak ölçüdedir. Amerikan kamuoyunun onaylayacağı, Ermenilerin ya da herhangi bir milletin Türklere karşı korunmasıdır."

Ne var ki Wilson, **Sevres** Antlaşması ile üstlendiği **Ermeni mandaterliği** görevini kendi Senatosuna kabul ettirememiş ve başkanlıktan ayrılmak zorunda kalmıştı. ABD Senatosu Lozan Antlaşması'nın onaylanması konusunda aynı olumsuz tutumunu sürdürmüştü.

Ne ki ABD hükümetinin bu tutumuna karşın Anadolu'daki Amerikan kuruluşlarından ve görevlilerinden bir kısmı Türk bağımsızlık hareketini desteklemekten geri kalmamışlardı. Dr. James Barton'un **Near East Relief** adlı kuruluşu Ankara'da da bir şube açmıştı. Bunun Bayan Müdürü Florence Billings, özellikle Sakarya Savaşından sonra Türklere yaptığı yardımlarla sempati kazanmıştı (P. Dumont, 91).

Lozan barış görüşmelerine doğrudan katılmayan ABD buraya bir gözlemci göndermekle yetinmişti. Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra 6 Ağustos 1923'te İsmet İnönü ile Amerika adına İsviçre'deki elçi Joseph G. Grew arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Bununla Türkiye ile ABD arasında 20 Nisan 1917'de kesilmiş olan diplomatik ilişkilerin başlaması öngörülmüştü. Fakat Amerikan yönetimi bu anlaşmayı direnişle karşılanacağını varsayarak 3,5 yıl boyunca Senatonun onayına sunmamıştı. Bu ertelemede İngiltere'nin başını çektiği Ankara'ya elçi göndermeme kampanyasının da etkili olduğu kuşkusuzdur. İngiltere ve yandaşlarının girişimleri umdukları sonucu vermeyince 1923 tarihli Türk-Amerikan antlaşması ancak 1927 yılı Ocak ayında Senatoya sunulmuştu. Beklenildiği gibi de, Senato bunu onaylamamıştı. Bununla birlikte ABD yönetimi Amiral Mark L. Bristol'u temsilci olarak İstanbul'a göndermeyi uygun bulmuştu.

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Bristol arasında yapılan temaslar sonucunda 17 Şubat 1927'de bir çözüme varılmıştı. Taraflar alınıp verilen notalarla ABD ile Türkiye aralarında diplomasi ve konsolos-

luk ilişkilerini Devletler Hukukuna göre yeniden kurmak ve ivedilikle büyükelçiler atamak konusunda anlaşmışlardı. 1923 anlaşmasının 1 Haziran 1928 tarihine kadar onaylanması ve bunda bazı değişiklikler yapılması konusunda da görüş birliğine varmışlardı.

Böylece ABD ile diplomatik ilişkiler resmen başlamıştı. ABD 1923 antlaşmasını imzalamış olan J. Grew'i büyükelçi atamıştı. Buna karşılık Türkiye de Ahmet Muhtar Mollaoğlu'nu ABD Büyükelçisi olarak Washington'a göndermişti. Grew Ankara'ya gelip güven mektubunu Atatürk'e sunmuş (12 Ekim 1927) fakat 1923 antlaşması Amerikan Senatosunca ancak 1934'de, imzalanmasından 11 yıl sonra onaylanmıştı! ABD Büyükelçiliği de kesin olarak 1939'da Ankara'ya taşınmıştı.

Atatürk Amiral Bristol ile Anadolu Kulübündeki bir buluşmasında iki ülkenin durumlarını şöyle nitelemişti:

"Siz Yeni Dünya'nın eski adamlarısınız; madem ki büyük çoğunluğunuz Amerika'ya Avrupa'dan göç etti. Biz, şu bildiğiniz Eski Dünya'mn bugünkü yeni adamlarıyız! **Siz Yeni Dünya'nın en eski demokrasisiniz; biz Eski Dünya'mn en genç demokrasisiyiz.** Siz Yeni Dünya'nın eski demokrasisi, biz Eski Dünya'nın yeni demokrasisi kardeşinize dikkat ediniz, önem veriniz. Biz dostuz, çok daha dost olacağız." (**R. E. Ünaydın,** 53 vd.)

3 - SOVYET RUSYA İLE İLİŞKİLERİN PEKİŞTİRİLMESİ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile Kurtuluş Savaşı döneminde temelleri atılan dostluk ilişkileri, Cumhuriyete geçişten sonra da pekiştirilerekten sürdürülmüştü. 16 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan **Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması,** emperyalizme karşı savaşan iki ülke arasında işbirliğini sağlamıştı. **Lozan** Antlaşmasından sonra ortaya çıkan kimi dış sorunların çözümünde ve Türkiye'nin sanayileşmeye yönelmesinde bu işbirliğinin etkisi olmuştu. **Musul Sorunu**'nda İngiltere'nin **Milletler Cemiyeti**'ni kendi isteği doğrultusunda yönlendirmesi Türkiye'yi güçlü komşusu Sovyetlerin desteğini sağlamaya yöneltmişti. Birinci Dünya Savaşının galipleri İngiltere ve Fransa'nın Almanya'yı yanlarına çekmek için giriştikleri **Locarno Antlaşmaları** (1 Aralık 1925) Rusya'yı Türkiye'ye daha çok yaklaştırmıştı. Böylece taraflar arasında bir **Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı** imzalanmıştı. 17 Aralık 1925'te Paris'te Dışişleri Bakanları T.R. Aras ile J. Çiçerin tarafından imzalanan antlaşmaya göre, taraflardan birine bir başka devlet ya da devletlerce girişilecek askeri hareket karşısında öteki taraf yansızlığını koruyacaktı.

Ayrıca taraflar birbirlerine karşı her ne şekilde olursa olsun bir saldırıda bulunmamayı, kabul ediyorlardı (Metin: **TSA**, 268, vd.)

Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı'na ek olarak 3 ayrı protokol da imzalanmıştı. Bunlardan birincisine göre taraflar, tarafsızlık ve saldırmazlık yükümlülüğü dışında, öteki devletlerle her türlü ilişkide bulunmakta serbest olacaklardı. Böylesi bir hüküm, Türkiye'nin **Balkan** ve **Sadabad Paktları** gibi Sovyetlere yönelik olmayan bölgesel antlaşmalar yapmasına olanak sağlıyordu.

Sözkonusu paktın süresi "3" yıl olarak saptanmıştı. Ancak 1929, 1931 ve 1935'te yapılan yeni protokollerle bu süre 7 Kasım 1945'e kadar uzatılmıştı. Öte yandan 11 Mart 1927'de Ankara'da imzalanan **Ticaret ve Deniz Ulaşımı Sözleşmesi** ile de Türkiye ile Rusya arasındaki iş birliği daha da geliştirilmiştir. Öyle ki bu tarihten sonra yönelinen sanayi planlaması ve uygulamasında Sovyet modelinden ve uzmanlarından yararlanılmıştır. 6 Ocak 1934'te Ankara'da imzalanan başka bir protokol ile de Sovyet hükümeti Türkiye'ye "8" milyar dolarlık bir yatırım kredisi vermeyi kabullenmiştir.

4 - TÜRKİYE'NİN BRİAND - KELLOG PAKTI'NA KATILMASI

Birinci Dünya Savaşının 4. yılında ABD Başkanı Wilson **"14 Nokta Programı"** ya da **Wilson Prensipleri** denilen barış ilkelerini açıklarken (8 Ocak 1918) "bütün devletlere eşit derecede siyasal bağımsızlık ve toprak bütünlüğü güvencesini karşılıklı olarak sağlamak amacıyla uluslararası bir örgüt" kurulmasını da öngörmüştü. Wilson'un bu önerisi Paris Barış Konferansında **Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam)** adıyla bir örgüt kurulması biçiminde uygulamaya konulmuş ve buna ilişkin esaslar imzalanan bütün barış antlaşmalarının başına konulmuştu. **Milletler Cemiyeti**'nin uluslar arasındaki anlaşmazlıkları görüşmeler yoluyla çözerek savaşı önleyeceği umulmuştu.

Kurulan bu uluslararası örgüt çalışmalarını sürdürürken ABD Dışişleri Bakanı Frank Kellog ile Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand arasında aynı amaçla yeni bir anlaşma metni hazırlanmıştı. **Kellog-Briand Paktı** adı verilen bu yeni antlaşma 28 Ağustos 1928'de Paris'te başta ABD ve Fransa olmak üzere İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya, Çekoslovakya ve Japonya tarafından imzalanmış ve 1929 yazında yürürlüğe girmişti. Kısaca **Kellog Paktı** da denilen antlaşma **"Savaşın ulusal siyasetin aracı olarak kullanılmasından vazgeçilmesi"** ilkesine dayanan hükümler içeriyordu. **Milletler Cemiyeti** yasasında,

savaşa başvurulmasını yasaklayacak açık hükümler bulunmadığından, bu yeni paktın o boşluğu dolduracağı ve örgütün aldığı kararları güçlendireceği düşünülmüştü. Paktın esasını oluşturan hüküm, 1. maddesinde şöyle belirtilmişti:

"Bağıtlı yüksek taraflar, kendi ulusları adına, uluslararası uyuşmazlıkları çözmek için savaşa başvurmayı kınarlar ve karşılıklı ilişkilerinde savaşın ulusal siyaset aracı olmasından vazgeçtiklerini açıkça bildirirler."

İkinci maddede de, tarafların, "niteliği ve kökeni ne olursa olsun, aralarında çıkabilecek tüm uyuşmazlıkların ve anlaşmazlıkların çözümü için yalnızca barışçı yollara başvurmaları" gerektiği belirtilmişti.

Paktta öngörülen hükümler taraflara yalnızca manevi açıdan yükümlülük getiriyordu, buna uymayan devletler için hiçbir yaptırım öngörülmemişti. Antlaşma, devletlerin kendi Anayasaları uyarınca onaylanıp yürürlüğe konulduktan sonra bütün devletlerin katılımına açık tutulmuştu. (Metin: **TSA,** 361 vd.)

Barışçı bir siyasa izleme ilkesini kabul etmiş olan Türkiye, paktın imzalanmasından iki ay gibi kısa bir süre sonra buna katılacağını açıklamıştı. T.C. Hükümetinin bu yoldaki kararı 31 Ekim 1928'de Washington'daki Türk Büyükelçisi aracılığı ile ABD Dışişleri Bakanlığına bildirilmişti. TBMM de 19 Ocak 1929'da Kellog Paktına katılmayı onaylamıştı. Ancak öteki tarafların onaylama işlemleri 24 Temmuzda tamamlanabilmişti.

Bu çok taraflı antlaşma 1931 yılına kadar uluslararası ilişkilerde etkisini göstermişti. Paktı ilk imzalayanlardan Japonya'nın 1931'de Çin'e saldırısı barışçı girişimlere indirilen ilk büyük darbe olmuştu. Bunu İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı izlemişti. Böylece işlerliğini yitiren pakt, İkinci Dünya Savaşının başlamasıyla tarihe karışmıştı.

5 - TÜRKİYE'NİN MİLLETLER CEMİYETİ'NE VE ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NA KATILMASI

ABD Başkanı Wilson'un önerisiyle kurulan Milletler Cemiyeti'nin işleyişine ilişkin esaslar Paris Barış Konferansında saptanmıştı. Müttefiklerin 25 Ocak 1919 günkü toplantısında kabul edilen bu esaslar (pakt) gene Wilson'un isteğiyle yenik devletlerle imzalanan barış antlaşmalarının içine de konmuştu.

Milletler Cemiyet Yasası 10 Ocak 1920'de yürürlüğe girmişti. Örgüt merkezi olarak da İsviçre'de Cenevre seçilmişti. Barışı koruyacağı umuduyla oluşturulan bu uluslararası örgütün başta ABD olmak üzere

kendisini kuran İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ortak etkileri doğrultusunda çalışacağı sanılmıştı. Ancak ABD Kongresi yapılan antlaşmaları onaylamayınca Amerika daha örgütün kuruluşunun başlarında dışta kalmıştı. İtalya da barış konferansında umduklarını elde edemeyince eski müttefikleri ve **Milletler Cemiyeti** ile olan ilişkilerini gevşetmişti. Bu yüzden örgüt ingiltere ile Fransa'nın etkisi altına girmiş, giderek de İngiltere'nin güdümü ön plana çıkmıştı. Örgütün kuruluşu da buna olanak hazırlamıştı. **Genel Kurul** da **(Assamblê)** üye olarak yer alan 40 devletten 27'si savaşta müttefik olan ya da onların yandaşı bulunanlardı. Bunlardan 5'i ise İngiltere'nin dominyonlarıydı. Böylece örgütte İngiltere '6' oy sahibi demekti. Geriye kalan 13 üyelik tarafsız devletlere verilmişti. Yeni katılacak devletlerin üyeliklerinin kabulü için de 2/3 oy oranı getirilmişti. Örgütün en etkili ve yetkili ikinci organı olan **Konsey** ise 4'ü sürekli, 4'ü de geçici 8 devletten oluşturulmuştu. İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya değişmeyen sürekli üyelerdi. Geçici üye sayısı 1926'da 6'ya, bir süre sonra da 9'a çıkarılmıştı.

Milletler Cemiyeti Yasası Lozan Antlaşmasına alınmamıştı. Bununla birlikte Lozan'da imzalanan antlaşma ve sözleşmelerin bazı maddelerinde Milletler Cemiyeti'ne başvurmayı, ona etkinlik tanımayı öngören hükümlere yer verilmişti. Türkiye-Irak sınırının saptanmasına, azınlıkların korunmasına, Boğazlar Sözleşmesine ilişkin hükümler bunlar arasındaydı. Lozan Antlaşmasından sonra karşılaşılan bazı sorunları çözmek için de Milletler Cemiyeti'ne başvurmak zorunluluğu duyulmuştu. Ancak örgütün her seferinde Türkiye aleyhine kararlar alması ona katılma kararının ertelenmesine yol açmıştı.

Lozan'da imzalanan sözleşme gereğince Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus değişiminde İstanbul'daki Rumlarla Batı Trakya'daki Müslümanlar dışta tutulmuşlardı. Ancak uygulamada bunların kimleri kapsadığı konusunda anlaşmazlık başgöstermişti. **Yerleşmiş**'ler **(etabli)** sorunu denen bu anlaşmazlık giderilemeyince Milletler Cemiyeti Konseyinin aracılığı ile **Uluslararası Sürekli Adalet Divanı**'na başvurulmuştu. Divan bu konuda Yunanistan'ı haklı bulmuş, fakat anlaşmazlık gene de çözülememişti. En sonunda Türkiye ile Yunanistan 1 Aralık 1926'da yaptıkları yeni bir anlaşma ile sorunu kendileri çözüme bağlamışlardı.

Bunun dışında **Musul sorunu** ise Milletler Cemiyeti'nde tümüyle İngiltere'nin isteği doğrultusunda karara bağlanmıştı.

Türkiye Milletler Cemiyeti'ne üye olmak için kendisinin başvurması yöntemini uygulamamıştı. İlkönce 1928'de örgütce düzenlenen silahsızlanma konferansına Sovyet Rusya'nın desteği ile katılmıştı. 1932'de de İspanya ve Yunanistan'ın girişimleriyle Milletler Cemiyeti Genel Kurulunun yaptığı çağrıyı kabul ederek örgüte girmişti. İspanya temsilcisinin

başlattığı ve Yunanistan ile üyelerden çoğunun imzalarıyla 6 Temmuz 1932'de Genel Kurula sunulan ve oybirliği ile kabul edilen çağrı kuşkusuz ki Türkiye'yi onurlandıran bir davranıştı. Çağrı Türk Hükümetine ulaştığında konu TBMM'ne götürülmüş ve Meclis 9 Temmuz 1932'de buna olumlu yanıt verilmesini kararlaştırmıştı. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın örgüt genel sekreterine yazdığı mektup Genel Kurulda 18 Temmuz 1932'de mevcut 43 üyenin oybirliği ile kabul edilmiş, böylece Türkiye Milletler Cemiyeti'ne katılmıştır.

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin girişimi ile kurulmuş olan **Uluslararası Sürekli Adalet Divanı**'na katılması ise bundan '3' yıl sonra 1935'te gerçekleşmiştir. **Milletler Cemiyeti** kendi yasasıyla uyum içerisinde çalışacak bir adalet örgütü kurmak gereğini duymuştu. **Uluslararası Sürekli Adalet Divanı** adı verilen örgütün Hollanda'da La Haye'de çalışması uygun görülmüştü. Buna ilişkin yasa 13 aralık 1920'de Milletler Cemiyeti Genel Kurulunca onaylanmıştı, ancak Divan 1922'de çalışmaya başlayabilmişti.

Divanın 15 üyesi Milletler Cemiyetince seçiliyordu. Divan, ilgili tarafların başvurusu ile her sorunda özellikle yürürlükteki antlaşmaları gözönüne alarak karar verme yetkisine sahipti. Divanın yasasını kabul etmiş her devlet başvurma hakkını elde etmiş sayılıyordu. Devletler belli hukuksal anlaşmazlıklarda Divanın yargı yetkisinin zorunlu olmasını önceden kabul edeceklerini açıklayabileceklerdi. Bunun dışında Divan, Milletler Cemiyeti'nin isteğiyle belirli sorunlarda danışma niteliğinde görüş bildirebilecekti.

Türkiye Lozan'da imzalanan antlaşma ve hakemlik anlaşmaları ile Adalet Divanının belirli konularda yetkili sayılmasını kabullenmişti. Ancak bunlar yargı yetkisi niteliğinde değildi. Bu çerçevede Yunanistan ile başgösteren **"etabli" yerleşmiş**'ler anlaşmazlığı ile Musul sorununda danışma niteliğinde görüşleri sorulan La Haye Adalet Divanı Türkiye aleyhine görüş bildirmişti. Ancak 1926'daki **Bozkurt-Lotus** davası Mahmut Esat Bozkurt'un savunması sayesinde Türkiye lehine sonuçlanmıştı.

Bütün bu gelişmelerden sonra hükümet 1935'de **La Haye Sürekli Adalet Divanı**'na katılma kararını almış ve bu karar TBMM'nin 10 Haziran 1935 günkü oturumunda onaylanmıştı.

C) SORUNLARIN BARIŞÇI GÖRÜŞMELERLE ÇÖZÜLMESİ

Devlet olarak güttüğü siyasayı **Yurtta Barış, Dünyada Barış** ilkesine dayandıran Türkiye uluslararasındaki uyuşmazlıkların ve anlaşmaz-

lıkların barışçı yollardan çözüme ulaştırılabilmesi için oluşturulan örgütlere, yapılan antlaşmalara katılmakla kalmamıştı. Doğrudan doğruya kendisini çok yakından ilgilendiren sorunlarda da karşılıklı görüşmeler yoluyla sonuç almayı yeğlemişti. Böylece hem sorunlarının büyük bir kısmını çözmüş, hem ülkesini bir barış çemberi ile kuşatmış, hem de barışçı siyasaların öncülerinden ve önderlerinden biri durumuna yükselmişti.

1 - SAVAŞANLARIN KUCAKLAŞMASI: TÜRKİYE - YUNANİSTAN YAKINLAŞMASI

Lozan Antlaşması Türkiye ile Yunanistan arasındaki barış ortamını hazırlamıştı ama devletler arasındaki ilişkilerin dostluk havasına kavuşması için dikkatli çabaların sürdürülmesi ve ortaya çıkan pürüzlerin giderilmesi gerekmişti. Tarafların iyi niyete dayanan hoşgörülü davranışlarının bir sonucu olarak aradan 10 yıl gibi kısa bir süre geçtiğinde dünkü düşmanların birbirlerine sarılıp dost oldukları görülmüştü. Dünya barışı açısından örnek alınacak bu sonuca varmada, Atatürk'ün ve onun barışçı siyasasını uygulayan İnönü ile Tevfik Rüştü Aras'ın, Yunanistan tarafında da **megali idea**'nın neye malolduğunu acı ile tadan Elefterios Venizelos'un büyük rolleri olmuştu.

Lozan'da varılan anlaşma gereğince Türk ve Yunan tarafları arasındaki nüfus değişimi, uygulamaya geçildiğinde bazı uyuşmazlıklar doğurmuştu. Sözkonusu değişimi anlatırken belirttiğimiz gibi, buna ilişkin olarak Lozan'da imzalanmış olan sözleşmede, İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'da oturan Müslümanlar bu değişimin dışında tutulmuşlardı. İstanbul Rumları için de, 1912'de saptanan belediye sınırları içinde ve Mondros silah bırakışmasının imzalandığı 30 Ekim 1918'den önce yerleşmiş olma koşulu getirilmişti.

Sözleşme uyarınca Milletler Cemiyetince oluşturulan karma komisyonun gözetimi altında değişim işlerine başlandığında İstanbul'da **yerleşmiş** sayılacak Rumların nasıl saptanacağı sorunu doğmuştu. Komisyondaki Türk üyeler bunların Türk yasalarına göre belirlenmesi gerektiği görüşünü savunurlarken Yunan üyeler sözleşmede herhangi bir yasaya gönderme yapılmadığına göre yalnızca maddedeki yazılış ve anlama göre davranılmasını istemişlerdi. Bu görüş ayrılıklarına paralel olarak 1924 yılı sonlarında **Fener Rum Patrikliğine** atanan Arapoğlu Kostantin'in değişime katılacak Rumlardan olup olmadığı sorunu da ortaya çıkmıştı. Kostantin'in 1924'den önce İstanbul'a yerleşmemiş olduğu ke-

sindi. Bu bakımdan değişim sözleşmesinde yer alan "**yerleşmiş**" (**etabli**) Rumlardan sayılmasına olanak yoktu. Ama Yunanistan patrikhaneyi başlıbaşına bir kurum sayarak patriğin bu değişimin dışında tutulması gerektiğini öne sürmüştü. Aslında Yunan yönetimi olabildiğince çok sayıda Rumun İstanbul'dan ayrılmasını istemediği için pürüzü gidermekten çok onu uluslararası bir soruna dönüştürmeye yönelmişti.

Karma Değişim Komisyonu bu konuda bir çözüme varamayınca **Uluslararası Adalet Divanı**'nın görüşünün alınmasına karar verilmişti. Milletler Cemiyeti aracılığıyla görüşü istenen Divan 21 Şubat 1925'te Yunanistan'ın görüşünü destekleyen bir karar vermişti. Bunda, yerleşmiş (**etabli**) deyiminin sürekli bir oturma eylemi anlamına geldiği ve "İstanbul'un Rum ahalisi" deyiminin İstanbulun 1912'de saptanan sınırları içine her ne şekilde olursa olsun 30 Ekim 1918'den önce gelip yerleşmiş olanları kapsadığı belirtilmişti.

Fakat Adalet Divanının danışma niteliğinde belirttiği görüş sorunu çözmeye yetmemişti. Yunanistan tutumunu sertleştirip Batı Trakya'daki Müslüman Türklerin mallarına el koyunca Türkiye de buna karşılık olarak İstanbul Rumlarının mallarına el koymuştu. Yunanistan Patrik sorununu da La Haye Adalet Divanına götürmeye kalkışmış, Türkiye ise uluslararası organların bu konuda yetkili olamayacaklarını belirtmişti. Sonunda Patrik Arapoğlu Kostantin 19 Mayıs 1925'te görevinden çekilmek zorunda kalmıştı. Yerine Vasil Georgiades atanmıştı.

Patrik sorununun çözülmesi taraflar arasındaki gerginliği oldukça zayıflatmıştı. Türkiye o yaz Atina'ya ilk Türk elçisini atamış, Yunanistan da elçisini doğrudan doğruya Ankara'ya göndermişti. Böylece taraflar arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Karşılıklı olarak sürdürülen görüşmeler sonunda da 1926'da nüfus değişimine ilişkin yeni bir anlaşmaya varılmıştı.

Bununla birlikte iki taraf ilişkileri ancak 1930'da bir yakınlaşmaya dönüşmüştü. İki taraf başbakanları İnönü ile Venizelos verdikleri demeçlerle aradaki pürüzlerin giderilmesinin her iki tarafın yararına olduğu görüşünü dile getirmişlerdi. 1929 başlarında artan ve her iki devletin deniz kuvvetlerini güçlendirmeye çalışmalarına yol açan gerginlik bu soğukkanlı davranışlarla giderilebilmişti. Bu sırada Doğu Akdeniz'de bir blok kurmaya çalışan İtalya da Türkiye ile Yunanistan'ı birbirlerine yakınlaştırmak için diplomatik çabalara girişmişti. Sonunda 10 Haziran 1930'da iki taraf arasında nüfus değişiminden artakalan tüm pürüzleri, sorunları çözüme bağlayan yeni bir antlaşma imzalanmıştı. Bununla, doğdukları yer ve geldikleri tarih ne olursa olsun nüfus değişimi dışında tutulan İstanbul'daki Rumlarla Batı Trakya'daki Türkler "**etabli**" sayıla-

caklardı. Değişimle göç ettirilenlerin geride bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların mülkiyeti o hükümetin mülkiyetine geçecekti.

Antlaşmanın imzalandığı gün İnönü, Venizelos'a bir mektup yazarak, ilişkilerin olumlu bir yönde gelişmesinden duyduğu memnunluğu belirtmiş ve kendisini Ankara'ya çağırmıştı. Venizelos da sözkonusu antlaşmayı Yakındoğu'da yeni bir dönemin başlangıcı saydığını belirtmiş ve çağrıyı kabul ettiğini bildirmişti. Antlaşmanın gerek TBMM'ndeki gerekse Yunan Meclisindeki görüşmelerinde dostluğu pekiştirmenin yararları dile getirilmişti. Venizelos'un 27 Ekim 1930'da Türkiye'ye gelmesi ise gerçekten Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir döneme girildiğini kanıtlamıştı. Yunanistan Başbakanı 4 gün süren bu gezisinde Ankara ve İstanbul'u ziyaret etmiş, resmi makamlar dışında Türk halkınca da coşkuyla karşılanmıştı. Bu arada 30 Ekimde taraflar arasında 3 yeni anlaşma imzalanmıştı:

a) Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması,

b) Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılması Hakkında Protokol,

c) Oturma, Ticaret ve Deniz Ulaşımı Sözleşmesi.

Antlaşma taraflara en geniş anlamda tarafsızca ve dostça davranma yükümlülüğü getiriyordu. Buna göre taraflar, "içlerinden birine karşı yönelik bulunan hiçbir siyasal ya da ekonomik anlaşmaya ve tertibe katılmamayı" kabulleniyorlardı. Ayrıca taraflardan biri, barışçı tutumuna karşın herhangi bir saldırıya uğrayacak olursa, öteki taraf anlaşmazlığın devamı süresince tarafsız kalacaktı. Kendi aralarında uyuşmazlık doğuran bir sorun başgösterdiğinde ise bunu diplomasi yoluyla, o olmazsa uzlaştırma yöntemiyle çözmeye de söz veriyorlardı. Antlaşma bu yöntemin uygulanışını ve taraflar arasında bir hakemlik anlaşmasının düzenleneceğini öngören hükümleri de içeriyordu. (**TSA**, 303 vd.)

Ankara Antlaşmasına ekli protokol, taraflar arasındaki deniz silahları yarışını durdurmak amacıyla düzenlenmişti. Bununla iki taraf 6 ay önceden haber vermeden yeni savaş gemisi yapmayacak ya da satın almıyacaklardı.

Oturma, Ticaret ve Deniz Ulaşımı Sözleşmesi ise iki taraf uyruklularının karşı ülkede oturma ve ticaret yapma koşullarını saptıyordu.

Sözkonusu anlaşmalar Türkiye adına İsmet İnönü ile Tevfik Rüştü Aras, Yunanistan adına da E. Venizelos ile A. Michalakopoulos tarafından imzalanmıştı. Antlaşma ve ekli Protokol 12 Şubat 1931'de, Sözleşme ise 5 Mart 1931'de TBMM'ce onaylanmıştı. O Ekimde İnönü ile Aras, Yunan Başbakanının ziyareti karşılığında Atina'ya gitmişlerdi. Taraflar arasında dostluğun pekiştirilmesinde bu ziyaretin de katkısı olmuştu.

Ankara Antlaşmasının süresi 5 yıl olarak saptanmıştı. Ancak taraf-

larca son verilmesi istenmedikçe kendiliğinden 5 yıl daha yürürlükte kalacaktı. Bu antlaşma ve onunla birlikte imzalanan Protokol ile Sözleşme eski düşmanları kucaklaştırmanın dışında Ortadoğu'da yeni bir oluşumun da temellerini atmıştı. Avrupa'daki gelişmeler karşısında birbirlerine daha da yaklaşmak ve bölgede bir dostluk çemberi oluşturmak isteyen taraflar 1933'te yeni bir anlaşma daha yapmışlardı. Yeni Yunanistan Başbakanı Çaldaris ile Dışişleri Bakanı Maksimos, Venizelos'un izinden giderek 1933 Eylülünde Ankara'yı ziyaret etmişlerdi. Bu sırada **Türkiye ile Yunanistan arasında İçtenlikli Anlaşma Paktı** adı verilen (Pacte d'Entente) yeni bir anlaşma yapılmıştı. İki taraf başbakanları ile dışişleri bakanlarının imzaladıkları 14 Eylül 1933 tarihli bu anlaşma ile Türkiye ile Yunanistan, "ortak sınırlarının dokunulmazlığım" karşılıklı olarak güvence altına alıyorlardı. Bunun dışında taraflar, içlerinden birinin temsilcisinin katıldığı uluslararası toplantılarda, o temsilcinin her iki devletin ortak ve özel çıkarlarını savunma yetkisine sahip olmasını kabul ediyorlardı. Pakt 10 yıl süreliydi ama değiştirilmesi istenmedikçe 10 yıl için yeniden yürürlükte kalacaktı. (**TSA**, 435 vd.)

1933 antlaşması Türk Yunan dostluğunu doruğuna yükseltmişti. Hele Venizelos'un bu paktın hemen ertesinde Cumhuriyetin 10. yıldönümü törenlerine katılması, içtenliğe gerçek anlamını kazandıran bir görüntü de vermişti. Öte yandan sözkonusu pakt 1934'deki **Balkan Antantı**'nın gerçekleşmesine de olanak sağlamıştı.

2 - MEİS ETRAFINDAKİ ADALAR SORUNU VE TÜRKİYE - İTALYA İLİŞKİLERİ

Lozan Antlaşması ile **Rodos ve 12 Ada** ile birlikte **Meis** adası İtalya'ya bırakılırken **Meis** etrafındaki küçük adaların hangi devlete ait olduğunun belirtilmemesi Türkiye ile İtalya arasında oldukça uzun süren bir anlaşmazlığa neden olmuştu.

Müttefiklerce hazırlanan ve Osmanlı Hükümetinin kabul ettiği **Sevres Antlaşması**'nda, İtalya'nın 1911-1912 savaşında işgal ettiği ve **Ouchi Antlaşması** gereğince Osmanlı İmparatorluğuna geri vermesi gereken **Rodos ve 12 Ada** ile **Meis**'in kendisine bırakıldığı yolunda bir madde de yer almıştı. Lozan'da görüşmeler başladığında çağrıyı yapan İngiltere, Fransa ve İtalya'nın hazırladıkları antlaşma taslağında da bunu öngören bir düzenleme yapılmıştı. Fakat Türk delegeleri **Meis**'in Anadolu'ya çok yakın bulunduğu ve **Rodos ile 12 Ada** grubundan sayılmasına olanak bulunmadığı gerekçesiyle onun İtalya'ya bırakılmasına karşı çık-

mışlardı. Bu nedenle görüşmelerin ikinci döneminde **Meis** sorunu uzun ve çetin tartışmalara yol açmıştı. Ama 4 Haziran 1923'teki toplantıda konuşan İsmet İnönü, Anadolu'nun karasuları içeresinde bulunan **Meis**'in Türkiye'ye verilmesi gerektiğini bir kez daha belirttikten sonra, tehlikeye düşen dünya barışının sağlanmasına yardım etmek amacıyla, gayet ağır bir özveride bulunarak ada üzerindeki haklarından vazgeçtiğini açıklamıştı. Böylece Lozan Antlaşmasının 15. maddesi gereğince **Meis** adası da İtalya'ya verilmişti.

Antlaşmanın TBMM'ndeki görüşmelerinde bazı milletvekilleri Anadolu kıyılarına çok yakın bulunan adaların, bu arada da **Meis**'in kaybından ötürü sert eleştirilerde bulunmuşlardı. Ama Meclis 23 Ağustosta 14 olumsuza karşı 213 oyla Lozan Antlaşmasını onaylamıştı. Türkiye dışında antlaşmayı onaylayan ilk yabancı devlet de İtalya olmuştu (11 Ocak 1924).

Ancak Lozan Antlaşmasında Rodos ve 12 Adaya bağlı öteki adacıklardan (tâbi adalardan) söz edilmesine karşın **Meis**'e bağlı adalar hiç anılmamıştı. Bu yüzden Türkiye karasuları içinde yer alan ve sayıları oldukça fazla olan bu adaların kime ait olacağı Türkiye ile İtalya arasında uyuşmazlığa yol açmış ve yıllarca süren görüşmelerin konusu olmuştu.

Bu adacıkların durumunu saptamak için 1927 yılı sonlarında Ankara'da görüşmelere başlanmış fakat bir ilerleme sağlanamamıştı. Türkiye Dışişleri Bakanı Dr.Tevfik Rüştü Aras 1928 Nisanında İtalya'yı ziyaret etmiş ve Milano'da Mussolini ile de görüşmüştü. Bu görüşmede İtalya Başbakanı Aras'a, İtalya, Türkiye ve Yunanistan arasında ortak bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması yapılmasını önermişti. Bu doğrultuda ilk antlaşma da Türkiye ile İtalya arasında imzalanmıştı.

30 Mayıs 1928'de Roma'da Benito Mussolini ile Türk Büyükelçisi Suat Davaz tarafından imzalanan antlaşma **Türkiye ile İtalya Krallığı Arasında Tarafsızlık, Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması** başlığını taşıyordu. Antlaşma ile, taraflar, içlerinden birine yöneltilmiş siyasal, ekonomik bir anlaşmaya ya da tertibe girmemeye söz veriyorlardı. Taraflardan biri üçüncü bir devletin saldırısına uğrayacak olursa öteki taraf tarafsız kalacaktı. Kendi aralarında başgösterecek uyuşmazlıkları ise diplomatik yollarla çözmeye çalışacaklar, olmazsa hakem yoluna başvuracaklar, gerekirse sorunu **La Haye Sürekli Adalet Divanı**'na götürebileceklerdi.

Bu antlaşma 28 Kasım 1928'de BMM'nce onaylanmıştı. Bir süre sonra İtalyan Dışişleri Bakan Yardımcısı Grandi de Ankara'yı ziyaret etmişti. Böyle olmasına karşın **Meis**'e bağlı adaların durumu belirlenememişti. Türkiye Lozan Antlaşmasının 6. maddesinin ikinci bendindeki,

aksine bir kayıt bulunmayınca Türk karasularının 3 mil içindeki adaların Türkiye'ye ait olacağı hükmüne dayanarak **Meis** etrafındaki adalar üzerinde hak iddia ediyordu. İtalya ise antlaşmanın 15. maddesindeki "bunlara bağlı adacıklar" deyiminin **Meis** için de geçerli olmasını öne sürüyordu. Ankara'da sürdürülen görüşmelerde Bodrum körfezindeki **Karaada**'nın Türk egemenliği altında bulunması konusunda anlaşılmıştı ama Meise bağlı adacıklar sorununda gene uyuşulamamıştı. Bunun üzerine Tevfik Rüştü Aras ile İtalyan Elçisi Orsini Barone arasında 30 Mayıs 1930'da imzalanan bir anlaşma ile sorunun **La Haye Adalet Divanı**'na götürülmesi gerekli görülmüştü. Divanda Türkiye'yi Bozkurt-Lotus davasını kazanan adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt temsil edecekti.

Uluslararası Adalet Divanı görüşmeleri sürerken Türkiye ile İtalya arasındaki ikili temaslara da yeniden başlanmıştı. En sonuda Dışişleri Bakanı T.R. Aras ile İtalya Elçisi Pompeo Aloisi arasında 4 Ocak 1932'de Ankara'da yeni bir anlaşma imzalanarak yıllardır süren uyuşmazlık çözüme bağlanmıştı. Bu anlaşma ile Bodrum körfezindeki Karaada Türk egemenliğinde kalıyordu. **Meis** etrafındaki 30 adacık ise, 19'u Türkiye'ye, 11'i de İtalya'ya verilmek üzere iki taraf arasında paylaşılıyordu. Anlaşma 14 Ocak 1933'te TBMM tarafından onaylanmış ve 15 Mayısta yürürlüğe girmişti.

Böylece Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkiler bir dostluk havasına girmişti. Ama çok geçmeden Mussolini'nin Roma İmparatorluğunu canlandırmak düşüncesiyle Anadolu'nun güneybatısında, özellikle **Antalya** yöresinde egemenlik kurmaktan söz etmesi ve arkasından **Habeşistan**'a saldırması dostluk ilişkilerine gölge düşürmeye başlamıştı.

3 - BOĞAZLARDA TÜRK EGEMENLİĞİNİN PEKİŞTİRİLMESİ: MONTREUX SÖZLEŞMESİ

Lozan'da, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarından geçişi düzenleyen ve Boğazlar bölgesinin güvenliğine ilişkin hükümleri de içeren özel bir Sözleşme imzalanmıştı. **Boğazlar Sözleşmesi,** bir taraftan Türkiye, öteki taraftan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya (o tarihte Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı) arasında 14 Temmuz 1923'te imzalanmıştı.

Sözleşme, Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz (İstanbul) Boğazında denizden ve havadan geçişleri ayrıntılarıyla düzenleyen hükümler içeriyordu. Gerek barış gerekse savaş dönemlerinde geçişlerin

her türlü ticaret ve savaş gemileri ile uçaklarına serbest olması ilkesi kabul edilmişti. Ancak Türkiye'nin savaşan durumunda olduğu zamanlarda düşman gemilerine karşı Devletler Hukukuna uygun önlemleri almak hakkı saklı tutulmuştu. Denizaltıların ise su yüzünden geçmeleri öngörülmüştü.

Geçişe ilişkin bu hükümler dışında Sözleşme, Boğazlar bölgesinde askerden arındırılmış bir şerit oluşturulması zorunluluğunu da getirmişti. Buna göre İstanbul Boğazının her iki tarafında kıyıdan 15 km. içeriye kadar uzanan bölge ile Emir Ali adası dışında tüm Marmara adaları ve Çanakkale Boğazında bir yanda Saroz körfezinden öte yandan Bozcaada karşısından Kara Biga'ya uzanan çizgi içinde kalan yerlerde ve **İmroz, Bozcaada, Tavşan adaları** ile Yunanistan'a ait **Limni** adasında asker bulundurulamayacaktı. Türkiye, İstanbul ve çevresinde güvenlik için en çok 12.000 kişilik bir askeri birlik bulundurabilecekti. Boğazlardan geçişi düzenlemek ve uygulamayı gözetmek için bir komisyon kurulacaktı. **Boğazlar Komisyonu,** bir Türk temsilcinin başkanlığında olacak ve sözleşmeyi imzalayan devletlerin birer temsilcisi üye olarak görev alacaklardı.

Bu kısıtlamaların Türkiye'nin güvenliği açısından pek olumlu olmadığı açıktı. Ancak Türk delegasyonunun özellikle askerden arındırmaya ilişkin itirazları Lozan görüşmelerinin zaman zaman çıkmaza giren sert havası içinde geçerli sayılmamıştı. Bunun dışında hep silahsızlanmadan söz edilmesi ilerisi için umut veren bir gelişme sayılmıştı. Fakat Lozan Antlaşması ve ona bağlı Sözleşme yürürlüğe girdiğinde Milletler Cemiyetinin barışı korumada pek etkili olamayacağı ve silahsızlanmanın sözde kalacağı anlaşılmıştı. Bu nedenle Türkiye ilk fırsatta bu Sözleşmeyi değiştirip Boğazlarda egemenliğini sağlamaya karar vermişti. Bu amaçla 1933 Mayısında Londra'da toplanan silahsızlanma konferansında konuyu gündeme getirmişti.

1935'te İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ve Rodos ile 12 Adayı silahlandırmaya koyulması ve Mussolini'nin Türkiye'yi de içeren yayılmacı siyasası, Boğazlardaki güvenlik sorununu daha da önemli kalmıştı. İtalya'nın arkasından Hitler Almanyasının Ren bölgesini yeniden silahlandırması Avrupa'da savaş bulutlarının çoğalmasına yol açmıştı. Bu ortam içerisinde Sovyet Rusya'nın desteğini sağlayan Türkiye, Boğazlar rejiminin değiştirilmesi için harekete geçmeyi uygun bulmuştu.

Türk Hükümeti İngiltere'ye de haber verdikten sonra 1923 Sözleşmesini imzalayan devletlerle Sovyetler Birliğine 11 Nisan 1936'da bir nota ile başvurmuş ve Boğazlar için yeni rejimin saptanması için bir konferans toplanmasını istemişti. Türkiye, Boğazlarda gerçek anlamda bir güvenliğin sağlanamamış olduğunu ve devletler arasında anlaşmaz-

lıkların artması yüzünden "en zayıf noktasından en büyük tehlikelerle" karşı karşıya bulunduğunu belirterek, değişen siyasal koşulların yeni hükümler getirmesi ilkesi uyarınca yeni bir sözleşmenin gerekli olduğunu vurguluyordu.

Diplomatik temaslar sonucunda konferansın İsviçre'de **Montreux**'de toplanmasına karar verilmişti. 22 Haziranda başlayan konferansa İtalya dışında 9 devlet katılmıştı. Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığında, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, Paris Büyükelçisi Suat Davaz, Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Genelkurmay İkinci Başkanı Korg. Asım Gündüz ve Milletler Cemiyeti'ndeki temsilci Necmettin Sadak'tan oluşan bir heyet temsil etmişti. Bir ay kadar süren görüşmeler sonunda 20 Temmuz 1936'da **"Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme"** adı verilen yeni bir sözleşme imzalanmıştı.

29 maddeden oluşan ve kısaca **Montreux Boğazlar Sözleşmesi** diye anılan metin 5 kesim halinde düzenlenmişti. Birinci kesimde ticaret gemilerinin, ikincisinde savaş gemilerinin, üçüncü kesimde de hava ulaşım araçlarının geçişlerinin nasıl olacağı ayrıntılarıyla belirtilmişti. 4. kesimde genel hükümlere yer verilmiş, son kesim değişik hükümlere ayrılmıştı. Sözleşmede savaş gemilerinin geçişi barış ve savaş dönemlerine, ayrıca Türkiye'nin savaşta olup olmadığına göre ayrı ayrı olarak düzenlenmişti. Türkiye'nin katılmadığı bir savaşta, savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi yasaklanmıştı. Türkiye savaşa girdiğinde ise Türk Hükümeti savaş gemilerinin geçişini istediği gibi düzenleyebilecekti. (Metin, **TSA**, 501)

Montreux Sözleşmesi'nin Türkiye açısından önemi, getirdiği düzenlemeden çok Boğazlar bölgesinde askerden arındırılmış şeridi tamamiyle kaldırıp Türkiye'nin istediği önlemi almasına olanak tanıması ve uluslararası komisyonun kaldırılarak tüm yetkilerin Türk Hükümetine verilmiş olmasıydı. Bu sözleşme ile Türkiye yüzyıldan bu yana süren **Boğazlar Sorunu**'nu çözmüş ve buradaki egemenliğini pekiştirmişti. Sözleşme, 9 Kasım 1936'da yürürlüğe girmişti. Ancak Japonya bazı nedenlerle buna 19 Nisan 1937'de, İtalya ise 2 Mayıs 1938'de katılmıştı.

4 - HATAY'IN ANAVATANA KATILMASI

Montreux Sözleşmesi ile Boğazlardan geçiş Türkiye'nin güvenliğini tehdit altına sokmayacak bir düzene bağlandıktan ve bu bölgedeki egemenlik sorunu kesin olarak sağlandıktan sonra Atatürk'ün ve Türk dış siyasasının dikkatleri **Hatay** üzerine çevrilmişti. 3 yıl boyunca sürdürülen bilinçli ve kararlı bir siyasa sonucunda Lozan Barış Antlaşmasında

tam olarak çözülmemiş olan bu sorun da burasının anavatana katılması ile başarıyla noktalanmıştı.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Suriye eyaletine bağlı bir Sancak (ilçe) olduğu için kısaca **Sancak** diye anılan İskenderun ve yöresi Mondros Ateşkes Anlaşması imzalandığında Türk kuvvetlerinin elinde iken İngilizlerce işgal edilmişti. Ama İngilizler burasını aralarında daha önce imzalamış oldukları Osmanlı topraklarının paylaşılması anlaşmalarına uyarak Fransızlara devretmişlerdi. Müttefik Devletler Yüksek Konseyi'nin 25 Nisan 1920'deki San Remo toplantısında da Suriye ve Lübnan Fransa mandası altına verilmişti.

Oysa 28 Ocak 1920'de ilan edilen **Ulusal Ant**'a **(Milli Misak)** göre **İskenderun Sancağı** Türkiye'nin ayrılmaz bir parçasıydı. Çünkü sözkonusu andın ilk maddesinde 30 Ekim 1918'de imzalanan ateşkes anlaşmasıyla belirlenen sınırın içinde kalan "Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu kısımların tümünün, gerçekten veya hüküm yoluyla hiçbir nedenle biribirinden ayrılık kabul etmez bir bütün" olduğu açıklanmıştı. Bu nedenle Fransa ile yapılan 20 Ekim 1921 günlü Ankara Antlaşmasında Sancak bölgesinin kime bırakılacağı büyük bir sorun oluşturmuştu. Türkiye bölgenin kendisine bırakılmasını savunurken Fransa burasının Suriye'nin bir parçası olduğunu öne sürerek **İskenderun**'u geri vermemekte direnmişti. O dönemde Fransa ile anlaşıp onu müttefiklerinin ve Yunanistan'ın yanından ayırmak çok önemliydi. **Sancak**'ın geri alınamayacağı anlaşılınca Atatürk, hükümetle birlikte ve Batı Cephesi Komutanı İ. İnönü ile bir değerlendirme yapmıştı. Sonunda Antep ile Adana'yı işgalden kurtaran ve aynı zamanda İskenderun ile ilişkilerin sürdürülmesine olanak veren bir çözüme yönelmek daha uygun bulunmuştu. Böylece görüşmelerde Sancağa özel bir yönetim biçimi verdirmeye çalışmış, bunda da başarı sağlamıştı. Antlaşmanın 7. maddesi buna ilişkin olarak şöyle düzenlenmişti:

"İskenderun bölgesi için, özel bir yönetim rejimi kurulacaktır. Bu bölgenin Türk soyundan gelen halkı, kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip olacaktır. "

Ayrıca antlaşmaya ek olarak Fransız delegesi H. Franklin Bouillon'un Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşek'e verdiği imzalı mektuplara göre Türk uyruklular ve Türk bayrağı taşıyan gemiler ticaret için İskenderun limanından serbestçe yararlanabileceklerdi. Sancakta Türk çoğunluğun bulunduğu yerlere genelde Türk soyundan olan memurlar atanacaktı.

1921 **Ankara Antlaşmasının** Türkiye ile Suriye arasında belirlediği

sınır, Lozan Antlaşmasında aynen kabul edilmişti. Fransa da **Milletler Cemiyeti**'nin Suriye üzerindeki **manda** yönetimini onaylamasından (24 Eylül 1923) sonra İskenderun Sancağında özerk bir yönetim kurmuştu.

Sancakta "9"u seçimle gelen, "3"ü de Şam yönetimince atanan 12 kişilik bir yönetim kurulu öngörülmüştü. Yargıçlar Suriye devlet başkanınca atanıyordu ama kaymakamlıklarla yönetim birimleri başkanlarının atanmasında Sancağın başında bulunan mutasarrıfın önerisi gerekli sayılmıştı. Böylece doğrudan merkeze bağlı **bağımsız Sancak** durumundaki İskenderun yöresindeki Türk okullarında Türkçe öğrenim yapılması olanağı sağlanmıştı. Sancakta yaşayan Türkler anavatan Türkiye'deki devrimleri yakından izliyor, ona ayak uydurmaya çalışıyorlardı. Türkiye'de giyilen şapka, Sancakta da yayılır olmuş, Latin kökenli yeni abeceyi tanıtmak için gece dersleri düzenlenir olmuştu. Dahası Antakya'da bir **Halk Partisi** bile kurulmuştu. Sancak Türkleri Atatürk'ün Adana gezisinde anavatana katılmak istediklerini de dile getirmişlerdi. 1918 Kasımında yörenin zorla ve **Mondros** Ateşkes Anlaşmasına aykırı olarak işgal edildiğini çok yakından bilen Atatürk'ün yanıtı da çok açık olmuştu: **"40 asırlık (yüzyıllık) Türk yurdu düşman elinde esir kalamaz!"**

1921'den başlayarak dostluk havası içinde gelişen Türkiye-Fransa ilişkileri Osmanlı borçlarının nasıl ödeneceği sorununun ortaya çıkmasıyla bir ara gölgelenmişti. Buna Bozkurt-Lotus anlaşmazlığı da eklenmişti. Bu sırada Fransa Türkiye'nin güney sınırında İskenderun yöresinde sınırı zorlayan bazı hareketlerde de bulunmuştu. Bunun üzerine Atatürk Başbakan İnönü'ye yazdığı 4/5 Ağustos 1928 günlü mektupta bunların önlenmesini dileyerek şöyle demişti: "Büyük politika yapmak isteyen yeni Fransa Elçisi (Chambrun), her şeyden evvel, güney sınırımıza karşı yapılmakta olan münasebetsizliklere son verdirmeli!" (**Milliyet**, 22 Ocak 1990).

Böyle olmakla birlikte anlaşmazlıklar kısa sürede giderilmiş, 13 Haziran 1928'de Paris'te imzalanan yeni bir anlaşma ile borçlar sorunu çözüme bağlanmıştı. Arkasından taraflar arasındaki uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü öngören bir antlaşma da yapılmıştı. 3 Şubat 1930'da Paris'te imzalanan **Dostluk, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması**, Türkiye'nin Yunanistan ve İtalya ile yaptığı antlaşmalar niteliğindeydi. Bununla her iki taraf aralarında başgösterecek anlaşmazlıkları diplomatik yollardan çözmeyi, gerekirse hakemlik yoluna başvurmayı kabulleniyordu. Fakat sözkonusu antlaşmanın yürürlüğe konulmasında yeni sorunlarla karşılaşılmıştı. TBMM Türk-Fransız Dostluk Antlaşmasını kısa sürede onaylamış, buna karşın Fransa'nın onayı 3 yıl gecikmeyle gerçekleşmişti. 13 Mayıs 1933'te yürürlüğe giren antlaşma 5 yıl süreliydi. Ama bu süre dolmadan yürürlükten kaldırılmıştı. Hatay nedeniyle

ortaya yeni bir sorun çıkınca Türk Hükümeti, 29 Aralık 1937'de tek yanlı olarak bu antlaşmayı bozmak gereğini duymuştu.

Hatay ya da **Sancak Sorunu,** Fransa'nın Suriye'deki manda yönetimini kaldırıp buraya bağımsızlık vermeyi öngören bir antlaşma yapmasıyla ortaya çıkmıştı. Fransa ile Suriye arasında imzalanan 9 Eylül 1936 günlü bu antlaşma Sancaktaki yönetimin bundan böyle ne olacağı sorununu gündeme getirmişti. Çünkü antlaşma ile Fransa İskenderun Sancağı üzerindeki haklarını ve yükümlülüklerini de kurulacak olan Suriye Hükümetine devr ediyordu. Gerçi Suriye'nin bağımsızlığı "3" yıl içinde gerçekleşecekti ama böyle bir ülkenin elden çıkarılması Fransız sağ kesim politikacılarının sert eleştirilerine yol açmıştı.

Sancakta yaşayan Türklerin geleceklerinin Suriye yönetimine bırakılması orada yaşayanlar arasında huzursuzluk yaratmış ve Türk basınında da tepkiler doğurmuştu. Bir durum değerlendirmesi yapan Türkiye, Atatürk'ün de isteği doğrultusunda hemen harekete geçmişti. Ankara'ya gelen ve içlerinde Tayfur Sökmen ile Abdurrahman Melek'in bulundukları bir Sancak heyeti İ. İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile görüşüp Suriye'deki durumu anlatmıştı. Bundan sonra Atatürk'ün başkanlığında yapılan toplantıda varılan kararı Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak kendilerine şöyle açıklamıştı:

"Şimdilik Fransız mandası altında, fakat Suriye'den ayrı bağımsız bir devlet kurulmasına çalışılacaktır. Hükümet bunun için gerek Fransa gerekse Milletler Cemiyeti katında gereken girişimlerde bulunacaktır." (A. Melek, 26).

Sancak bölgesiyle ilgili gelişmelerden duyulan kuşku ilk kez 26 Eylül 1936'da toplanan Milletler Cemiyeti Konseyinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından dile getirilmişti. Türkiye'nin de Suriye'ye bağımsızlık verilmesinden yana olduğunu söyleyen Aras, Sancakta oturanların kendi işlerinin kendilerince görülmesine olanak verilmesinin gerekli olduğunu belirtmişti. Fransız temsilcisi ise Sancağın Suriye'nin bir parçası olduğu yolundaki tezlerini yinelemiş, ancak 1921 anlaşması çerçevesinde görüşmeler yapılabileceğini de söylemişti.

Bu sırada bağımsızlığa kavuşan Suriye parlamentosu için seçim yapılması gerekiyordu. Sancak Türklerinin ileri gelenleri bu seçimlere katılmama kararı almışlardı. Ancak bu yüzden Türklerle Fransız ve Suriyeli yöneticiler arasında gerginlik başgöstermişti. Seçimlere katılmayan Türklerin bir kısmı hapsedilmiş ya da çeşitli baskılarla karşılaşmışlardı. Düzenlenen gösterilerde Fransız polisi ile yer yer çatışmalar da olmuştu. Antakya'daki olaylarda "2" Türk genci öldürülmüştü.

Öte yandan Ortadoğu'da büyük çıkarları olan İngiltere, **Sancak**taki

değişiklikte Suriye'den değil Türkiye'den yana eğilim göstermişti. Türkiye, 9 Ekimde Fransa'ya verdiği bir mektup-nota ile Sancak sorununun çözümünü resmen gündeme getirmişti. Bunda Suriye ve Lübnan'a tanınacak olan bağımsızlığın Sancak bölgesine de tanınması istenmişti. Buna karşılık Fransa bölgeye bağımsızlık verilemeyeceği, ancak özerkliğinin korunacağı yanıtını vermişti.

Atatürk 1 Kasım 1936'da TBMM'nin yeni çalışma yılını açış konuşmasında Sancak sorununa verilen önemi şöyle belirtmişti:

"Bu sırada, ulusumuzu gece gündüz meşgul eden başlıca büyük sorun, gerçek sahibi öz Türk olan İskenderun-Antakya ve yöresinin geleceğidir. Bunun üzerinde ciddiyet ve kesinlikle durmaya mecburuz. Daima kendisiyle dostluğa çok önem verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük sorun budur. Bu işin gerçeğini bilenler ve haklı sayanlar, ilgimizin şiddetini ve içtenliğini iyi anlarlar ve doğal görürler." (ASD, 1, 392)

Öte yandan Suriye'ye bağlanmak istemeyen Sancak Türkleri örgütlenmeye başlamışlardı.

Sancak Türklerinin direnişi ve Türk Hükümetinin kararlı tutumu karşısında Fransa sorunun **Milletler Cemiyeti**'ne götürülmesini önermişti. Türkiye de bunu kabul edince Sancak sorunu 14-15 Aralık 1936'da Cenevre'de **Milletler Cemiyeti Konseyi**'nde ele alınmıştı. Türk delegasyonu başkanı T.R. Aras, Türk görüşünü bir kez daha açıklamış, Fransız delegesi ise sorunun Milletler Cemiyeti örgütü ile Türkiye arasında çözülmesi gerektiğini belirtmişti. Bu arada Suriyeliler Sancağın Suriye'den ayrılmaması için bir bildiri dağıtmaya koyulmuşlardı. Bunun üzerine Sancak Türkleri adına Abdurrahman Melek'in imzaladığı bir karşı bildiri hazırlanıp delegasyonlara gönderilmişti. Bunda İskenderun ve Antakya yöresinde yaşayan Türklerin bir **"bağımsızlık savaşı"**na giriştikleri açıklanmıştı.

Konsey sorunun çözümü için İsveç temsilcisi Sandler'ı bir rapor hazırlamakla görevlendirmiş, ayrıca Sancağa 3 kişilik bir gözlemci grubu göndermeyi kararlaştırmıştı.

Bu arada Atatürk **Hatay** hakkındaki Türk görüşünü açıklayan 5 makalelik bir yazı dizisi hazırlamış, bunlar 22-26 Ocak 1937 tarihleriyle **Kurun (Vakit)** gazetesinde Asım Us imzasıyla yayımlanmıştı.

Mondros'tan sonra İngilizlerin işgal ettikleri bu Türk eli'ni her ne pahasına olursa olsun Türkiye Cumhuriyeti ile bütünleştirmek kararında olan Atatürk, çok yönlü diplomatik girişimler sürdürülürken, olası bir askeri hareket için de hazırlanmayı gerekli görmüştü. Ancak ılımlı davranmaktan yana olan İ. İnönü ile aralarında görüş ayrılığı belirmişti.

Başbakan olupbitti niteliğindeki bir hareketten yana olmamıştı. **Hatay**'a yürümek üzere Ankara'dan trenle hareket eden Atatürk de kararını değiştirerek Konya'dan geriye dönmüştü. Bununla birlikte onun İnönü'ye gönderdiği 31 Aralık 1936 günlü not, Sancak sorunundaki görüşlerini yansıtması yönünden büyük bir önem taşımaktadır:

"Hatay dediğimiz topraklar bütün kapsamlı anlamıyla Türk topraklarıdır. Bu gerçeği biz 1921'den başlayarak saptamış bulunuyoruz. Bu Türk topraklarındaki halkın Türk olduğunu ise tartışma konusu da kabul etmiş değiliz...

"Bizim Hatay hakkında istediklerimiz, T.C.nin onurunu korumak koşuluyla görünüşte ve sözde değişikliklere dayanıklılık gösterebilir. Ve fakat gerçeği asla feda edemez. Fransızlar bu esası kelimelerle kollayarak bizi esastan uzaklaştıracak önerilerle kendi hesaplarına başarılı olmayı hedef tutar ve bunda ısrar ederlerse, benim kanıma göre zor durumda düşecek olan T.C. devleti değil Fransa devleti olacaktır...

"T.C. hükümeti çok haklı olduğu bir davada asla saldırgan konumunda bulunmayı kabul etmez. Çünkü onun Hatay üzerinde 1921'de başlayan ve onu izleyen yıllarda tanınan sözleşmelerin Milletler Cemiyetince geçerliliği tartışılamaz...

"**Biz bu işin barışçı yoldan çözülmesini istiyoruz.** Böylece T.C hükümetinin dünyadaki sıkıntıların çözüm yöntemi olarak iddia ettiği savaşsız anlaşma için en güzel bir örnek göstermiş olur ve T.C. hükümetine cihanın sempatisi çekilmiş olur.

"Bu biçim yeğlediğimiz yoldur. Ve fakat Fransızlar bizi aldatma yoluna saparlarsa onları hiç memnun etmeyecek derecede ciddi davranmamız zorunludur. Bu ciddiliğin gerektirdiği son önlemler ki askeri olacaktır – buna girişmeden önce öncelikle Fransa ve Milletler Cemiyeti'ndeki etkili devletler açıkça ve kesin olarak bilgilendirilmelidir...

"Bütün bu düşünce ve açıklamalarımın sonunda dikkatinize koymak istediğim nokta şudur: Milletler Cemiyeti'nde aleyhimizde karar çıkmadan önce Hatay ve Suriye sınırında Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin haklı görüşlerinin gerçekleştirilmesi, güçlü ordunun şimdiden hazırlanmasına eylemli olarak başlanmasıdır..."

Öte yandan anavatanın Sancağa her alanda yardımcı olmasını sağlamak amacıyla İstanbul, Mersin ve Dörtyol'da **Hatay Erginlik Derneği** adıyla örgütler kurulmuştu.

Milletler Cemiyeti'nce görevlendirilen Sandlar'ın hazırladığı rapor Konsey'in 27 Ocak 1937 günkü oturumunda görüşülmüştü. İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Eden'in desteğiyle Fransa başlangıçtaki katı tutu

mundan vazgeçtiği için Sandlar raporu Türk görüşüne yakın önerilerle düzenlenmişti. Bunda Sancak için özel bir statü hazırlanmasının gerektiği belirtiliyordu. Uzmanlarca hazırlanacak bu statüde, Sancağın **"Ayrı varlık" (Entite distincte)** sayılması, içişlerinde bağımsız, dışişlerinde ise Suriye'ye bağlı olması ve Suriye'nin Milletler Cemiyeti'nin kararını almadan bu bağımsızlığı giderecek bir uygulamaya giremeyeceği vurgulanacaktı. Ayrıca Sancak statüsü ve Anayasasının denetlenmesi için Konseyce bir Fransız delege atanması, Sancağın toprak bütünlüğünün korunması için Türkiye ile Fransa'nın aralarında yeni bir anlaşma yapmaları da önerilmişti.

Milletler Cemiyeti Konseyi, Sandlar'ın raporu doğrultusunda statü ve anayasayı hazırlamak için Türkiye, Fransa, İngiltere, Belçika ve Hollanda temsilcilerinden oluşan 5 üyeli bir Uzmanlar Komitesi oluşturmuştu. Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun da yer aldığı bu komite hazırladığı statü ve anayasa taslağı ile Sancağın sınırlarını gösteren belgeyi Konseye sunmuş ve bunlar 29 Mayıs 1937'de oybirliği ile kabul edilmişti. Böylece İskenderun Sancağı hukuk açısından bir **"ayrı varlık"** niteliği kazanmıştı. Aynı gün Türkiye ile Fransa arasında Sancağın toprak bütünlüğü ile Türkiye-Suriye sınırını güvence altına alan antlaşmalar imzalanmıştı.

Statü ve anayasada bir **Sancak Devletinin** kurulması öngörülmüştü. Devletin sınırları, 1937'deki kadastro uygulamasıyla belirlenen sınırlar olacaktı. Sancak içişlerinde tamamiyle bağımsız olacaktı. Ancak dışişleri Suriye tarafından yürütülecekti; gümrük ve para işleri de Suriye ile ortaklaşa görülecekti. **Milletler Cemiyeti** bu statü ve anayasanın uygulanmasını denetleyecekti; bu amaçla bu Sancakta oturan Fransız uyruklu birisi delege olarak atanacaktı.

Atatürk, **Hatay**'ın bağımsızlığa kavuşmasını Başbakan İnönü'ye gönderdiği telgrafta şöyle değerlendirmişti.

"Bu eser, Cumhuriyet hükümetinin ulusal sorunlar üzerinde ne kadar şaşmaz bir dikkatle durduğunu ve onları en makul biçimde sonuçlandırmak için cesaret ve özveri ile hareket ve faaliyete geçebilecek enerji ve yetenekte bulunduğunu gösteren yeni bir örnek olmuştur. T.C. hükümetinin bu siyaset kavrayışının dünyada barış ve huzur isteyen ve bunun doğal gereği olan hakseverliği gözetmeyi fazilet bilen bütün dünya uluslarınca takdirle karşılanacağına kuşku yoktur." (**ATTB,** 579 vd.)

Saptanan rakamlara göre o sırada Sancağın yüzölçümü 4.805 km^2, nüfusu ise 219.000 idi. Devlet bir Cumhuriyet olacaktı, yasama görevi çeşitli topluluklara göre düzenlenecek iki dereceli bir seçimle saptanacak 40 üyeli Bir Meclis tarafından kullanılacaktı (**TSA**, 548-564).

Sancak için hazırlanan statü ve anayasa Suriye'nin sert tepkisine yol açmıştı. Öte yandan yasama meclisi için yapılması gereken seçimler konusunda da bazı anlaşmazlıklar doğmuştu. Milletler Cemiyeti'nin görevlendirdiği seçim komisyonunun yalnızca Fransız mandası görevlilerine danışarak hazırladığı seçim yönetmeliği Türklerin itirazlarına yol açmıştı; ama uyuşmazlık büyümeden Konseyin yönetmelikte gerekli değişiklikleri yapmasıyla giderilmişti. 1938 Nisanında da seçimlere geçilmişti. Seçimler iki dereceli olarak yapılıyordu. **Hatay**'da umulan sonucu alabilmek için ora doğumlu Türk vatandaşlarının da gidip oy kullanmaları öngörülmüştü. Bu nedenle o günlerde İskenderun ve yöresi Türkiye'den giden ikinci seçmenlerle dolmuştu. Bu durum seçimlerin yürütülmesinde kimi sorunlar yaratmıştı.

Bunun üzerine Atatürk Sancağa yakın bölgedeki Türk birliklerini denetleyici bir geziye çıkmak gereğini duymuştu. 19 Mayıs törenlerinden sonra akşam trenle Mersin'e hareket eden Atatürk, Mersin ve Adana'da askeri birliklerin geçit törenlerini izledikten sonra 25 Mayısta Ankara'ya dönmüştü. Türk birlikleri sınır bölgesinde yığınak yaparken hükümet de Sancaktaki durumu Fransa ve **Milletler Cemiyeti** katında protesto etmişti.

Karışıklıklar giderek artınca Türkiye Başkonsolosu Celal Tevfik Karasapan, Fransızların tutumunu protesto edip Türkiye'ye dönmeye karar vermişti. Ancak Avrupa'da barış ortamının giderek kaybolduğunu gözönüne alan Fransa, Türkiye ile anlaşmazlığı tırmandırmaktan vazgeçmişti. Öyle ki 6 Haziran 1938'de Fransız delegesi Collet, Sancakta yönetimi Türklere bırakmış ve Abdurrahman Melek "Vali" olarak göreve başlamıştı. Fransızların yumuşaması ile taraflar arasında yeniden görüşmelere başlanılması da kararlaştırılmıştı. Gnl. Asım Gündüz başkanlığındaki bir Türk heyeti 23 Haziranda İskenderun'a gitmişti. Bir hafta süren görüşmeler sonunda 3 Temmuz 1938'de Antakya'da bir askersel anlaşmaya varılmıştı. Ertesi günü de Ankara'da yeni bir **Dostluk Antlaşması** imzalanmıştı. Askersel anlaşmaya göre Sancağın güvenliğini korumak için burada eşit sayıda Türk ve Fransız birlikleri bulundurulacaktı. Sancağa girecek Türk birliği 2.500 kişiden oluşacak ve başında bir albay bulunacaktı. Anlaşmanın imzalanmasının hemen ertesi 4 Temmuz 1938'de Albay Şükrü Kanatlı komutasındaki Türk birliği **Hatay**'a girmişti. Onun arkasından Türk Başkonsolosluğu "Olağanüstü Temsilcilik"e çevrilmiş ve bu göreve Ortaelçi Cevat Açıkalın atanmıştı. Fransa ile varılan görüşbirliği sonucunda da seçimlerin **Milletler Cemiyeti** komisyonu yerine Türk ve Fransız delegelerden oluşan bir Yüksek Seçim Kurulunca yürütülmesi kararlaştırılmıştı.

22 Temmuzda yeniden başlayan seçimlerde oy kullanacak ikinci

seçmenlerin sayısı 35.847 Türk, 11.319 Alevi (!), 5.504 Ermeni, 2.098 Ortodoks ve 1.845 Arap olarak saptanmıştı. 40 milletvekilinden oluşan mecliste 22 Türk, 9 Alevi, 5 Ermeni, 2 Arap ve 2 Ortodoks üye görev almıştı. 2 Eylülde ilk toplantısını yapan Mecliste Abdülgani Türkmen Meclis Başkanlığına, Tayfur Sökmen de Devlet Başkanlığına seçilmişlerdi. Hazırlanmış olan anayasa da kabul edilmiş, fakat **Sancak** adı **Hatay**'a çevrilmişti. Cumhurbaşkanı Sökmen, Başbakanlığa Abdurrahman Melek'i atamış ve ilk Hatay Hükümeti 5 Eylülde kurulmuştu. Türk bayrağına benzeyen ay ve yıldızdan oluşmuş kırmızı - beyaz bir **Hatay Bayrağı** da kabul edilmişti.

Yaşamının son yıllarında Sancak sorununu en önemli ulusal bir sorun olarak ele alan Atatürk, bağımsız Hatay devletinin oluşumuna tanık olmuştu ama **Ulusal Ant** sınırları içindeki bu bölgenin anavatana katıldığını göremeden yaşama gözlerini yummuştu.

Avrupa'da savaş olasılıklarının artması, Hitler Almanyasının Çekoslovakya'yı işgal etmesi, arkasından Polonya ile olan saldırmazlık paktına son vermesi, Fransa'yı Türkiye'ye daha çok yaklaştırmaya yöneltmişti. Böylece 23 Haziran 1939'da Ankara'da iki devlet arasında yeni bir antlaşma imzalanmıştı. Bununla Fransa **Hatay**'ın Türkiye'ye bağlanmasına "kendi hesabına" razı oluyordu. Hatay'daki Fransız kuvvetleri burayı bir ay içinde boşaltacaklardı. Ülke değişikliği nedeniyle Hatay'da oturanlara hangi devletin uyruğu olacaklarına ilişkin seçim hakkı tanınacaktı.

Artık Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmasının önündeki tüm engeller kaldırılmış demekti. Hatay Meclisi, 29 Haziran 1939'da oybirliği ile Türkiye'ye bağlanmaya karar vermişti. TBMM de 7 Temmuzda kabul ettiği bir yasa ile bu katılmayı onaylamıştı. **Hatay** aynı adla bir il olarak Türkiye Cumhuriyeti toprakları içindeki yerini almıştı.

Ç) ÇOK YÖNLÜ BÖLGESEL ANTLAŞMALAR

Yeni Türkiye devletinin **Lozan**'dan başlayarak izlediği barışçı dış siyasetin en önemli sonuçları yalnız Türkiye Cumhuriyeti ile komşuları ve öteki ülkeler arasında ilişkilerin iyileştirilmesi, dostluk içerisinde yürütülmesi ile sınırlı kalmayıp Ortadoğu'da ve Balkanlarda bölgesel birer güvenlik ve yardımlaşma çemberinin oluşturulmasıdır. Bu bölgesel işbirliği ve dayanışma anlaşmalarına varmada en büyük rolü Türkiye oynamıştır. Böylece 1930'lu yıllarda biri **Balkan Antantı** (Entente), diğeri de **Sadabad Paktı** denen çok taraflı iki antlaşma imzalanmıştır.

Türkiye, Yunanistan, Romanya ve **Yugoslavya** arasında toplu güvenlik ve yardımlaşmayı öngören bu antlaşma, 9 yıl süren diplomatik girişimlerin, ikili görüşmelerin ve biribirini izleyen 4 konferansın sonunda imzalanabilmişti. Bir yandâ Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin 1930'a kadar kimi pürüzler, uyuşmazlıklarla inişli çıkışlı bir yol izlemesi ve öte yanda Balkan devletleri arasında 1913 Balkan Savaşından beri süregelen görüş ayrılıkları, özellikle de Bulgaristan'ın tutumu, böyle bir anlaşmaya varmayı geciktirmişti.

Balkan devletleri arasında bir birlik kurulması, ya da bir blok oluşturulması düşüncesi daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde doğmuştu. Ancak savaşa giden yolda bu isteği dile getiren demeçler dışında ciddi bir girişimde bulunulmamıştı. Yıllar sonra buna ilişkin girişim Cumhuriyet Türkiyesinden gelmişti. Türkiye'nin **Ulusal Ant (Misak-ı Milli)** sınırlarına bağlı kalıp, Balkanlarda kaybetmiş olduğu yerler üzerinde hak iddia etmeyeceğini Lozan'da ve onu izleyen yıllarda kanıtlaması bu ülkelerde olumlu karşılınmış ve yakınlaşmayı sağlamada etken olmuştu. Balkanlarda **status-quo**'nun yani var olan durumun korunmasından yana olan Türkiye, **Lozan** sonrasında bu devletlerle dostluğa dayalı ilişkiler kurmaya büyük önem vermişti. Bu doğrultuda 15 Aralık 1923'te Arnavutluk ile, 18 Ekim 1925'te Bulgaristan ile birer dostluk antlaşması, 28 Ekim 1928'de de Yugoslavya ile bir **Barış ve Dostluk Antlaşması** imzalamıştı. Bu tarihlerde Balkan devletleri de aralarındaki eski anlaşmazlıkları çözmeye yönelik görüşmelerde bulunmuş, bazı anlaşmalara varmışlardı. Ortamı uygun gören Türkiye, Balkanlarda **Locarno** Antlaşmasına benzer bir güvenlik sisteminin kurulması için 1926'da bazı girişimlerde bulunmuş, fakat bundan olumlu sonuç alınamamıştı. Birkaç yıl sonra böyle bir öneri bu kez Yunanistan'dan gelmişti. Cenevre'de kurulmuş olan **Uluslararası Barış Bürosu**'nun 6-10 Ekim 1929'da Atinada düzenlediği **Evrensel Barış Kongresi**'nde Yunanistan'ın eski Başbakanlarından Papanastasiou, bir **Balkan Birliği** kurulmasını önermişti. Bunun üzerine Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan arasında resmi olmayan konferanslar düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.

İlk Balkan Konferansı, sözkonusu 6 devletin temsilcilerinin katılmasıyla, 5 Ekim 1930'da **Atina**'da toplanmıştı. Burada, Balkan Devletleri Dışişleri Bakanları arasında her yıl toplantılar düzenlenmesine, bir Balkan Paktı hazırlanmasına ve Balkan ulusları arasında ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda yakınlaşmayı sağlayacak sürekli bir örgüt oluşturulmasına karar verilmişti.

İkinci Balkan Konferansı, 20 Ekim 1931'de **İstanbul**'da yapılmıştı. Birinci Konferanstan sonra Türkiye ile Yunanistan arasında bir Dostluk, Tarafsızlık ve Uzlaştırma Antlaşmasının imzalanmış olması, birliğe doğru atılmış önemli bir adım olarak görüşmelerde etkisini göstermişti. Atatürk de barışa ve bölgesel işbirliğine verdiği önemin bir belirtisi olarak Başbakan İnönü'yü de yanına alıp son oturuma katılmış ve burada Fransızca bir konuşma yapmıştı. İnsanları mutlu edeceğim diye savaş yolunu seçip onları birbirlerine boğazlatmanın insanlığa yakışmayan son derece esef verici bir davranış olduğunu vurgulayan Atatürk, "insanlığın gerçek mutluluğu"nun ancak barışsever yüksek ideal yolcularının çoğalmasına ve bunların başarılı olmasına bağlı bulunduğunu belirtmişti. Konferansa bağladığı umudu da şöyle dile getirmişti:

"Size tuttuğunuz şerefli insanlık yolunda örnek olacak ciddi ve devamlı çalışma ve bu çalışmanın başarıyla sonuçlanmasını dilerim.

Ancak konferanstan Atatürk'ün beklediği sonuç pek alınamamıştı. Daha çok ekonomi, teknik ve kültür alanlarında işbirliğini sağlayacak konular üzerinde durulmuş, azınlık sorunları tartışılmıştı. Bulgaristan'ın geleceğe yönelik önlemlerin yanında geçmişi gözden geçirmeyi de öngören **revizyonist** bir siyasa izlemeye başlaması, gerçekleştirilmek istenen pakt/birlik için bir taslak hazırlanmasına olanak vermemişti.

Balkan devletleri arasında barış ve dostluğa dayalı bir işbirliğinin yaratılmasını çok önemli gören Atatürk, bunu gerçekleştirebilmek için bir ara ilgili ülkelerde bir geziye çıkmayı bile düşünmüştü. Yunus Nadi'nin aktardığına göre Cumhurbaşkanlığından ayrılmayı da göze alan Atatürk, **Cumhuriyet Halk Partisi** başkanı olarak birkaç arkadaşıyla birlikte çıkacağı böyle bir gezinin nedenlerini ve elde edeceği sonuçları şöyle açıklamıştı:

"Gösterişsiz, tantanasız, dahası sessiz sedasız bir Balkan gezisi yapmaya çıksam bundan gerçekten büyük sonuçlar alınabileceğini kesin görüyorum. Bu gezide kimseye haber vermeksizin **Atina**'ya uğrarız, **Belgrad**'a geçeriz. **Bükreş**'te 3–5 gün duraklarız ve sonunda **Sofya**'da eski bildiklerimle konuşuruz. Bütün bu başkentlerde benim ilişki kuracağım adamlar, hükümetlerden önce ve onlardan çok daha fazla halk gruplarının aydın ileri gelenleri olacaktır. Ve kendileriyle niçin Balkanların önce kendi aralarında bir kardeş hayatı yaşamayacaklarını konuşacağım.

"Son yılların hep dışa araç olan savaşları ispatladı ki Balkanlıların birbirleriyle çarpışmaları kadar anlamsız ve acınacak az macera bulunur...

"**Ben, kendileriyle konuşacağım adamların kalplerine seslenece-**

ğim için haklı olan iddiamı ayrıksız onların hepsine kabul ettireceğimden eminim. O halde bütün bu konuşmalar sona erdiği zaman Balkanlı ulusların bütün kamuoyları Balkanlar arasında bir kardeşlik birliğine hazırlanmış olacak ve artık günün birinde bu kardeş dayanışma ve birliğin açıklanmasından oluşan bir görev kalacaktır.

"İşin bu cephesi olumlu olarak sonuçlanınca, ikinci sonuç olarak da bir blok kuracak olan Balkanlıların bütününü dışa karşı birlikte savunmalarına sıra gelir ki onlar bu gerekliliği de kuşkusuz zamanla anlamaktan ve yerine getirmekten geri kalmazlar." (**Cumhuriyet,** 29, XI, 1938).

Ancak Cumhurbaşkanlığı süresince yurtdışına çıkmayan Atatürk tasarladığı bu geziyi gerçekleştirememişti. Bulgaristanın gösterdiği çekince de tüm Balkan devletlerinin birlikte hareket etmelerine olanak bırakmamıştı.

Nitekim, 25-26 Ekim 1932'de **Bükreş**'te toplanan **Üçüncü Balkan Konferansı**'nda azınlık sorununun kendi isteği doğrultusunda çözülmediğini gören Bulgaristan konferanstan ayrılmıştı. Bu nedenle **Balkan Paktı**'nı içtenlikle isteyen Türkiye ile Yunanistan Bükreş toplantısından sonra Bulgaristan'ı birlikten kopmamaya razı edebilmek için birtakım girişimlerde bulunmuşlardı. Yunanistan Başbakanı Çaldaris'in Türkiye'yi ziyareti sırasında iki ülke arasında **İçtenlikli Anlaşma Paktı** imzalanmıştı (14 Eylül 1933). Bunu izleyen günlerde Başbakan İnönü ile Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Sofya'ya gitmişlerdi. Bulgaristan'ın kuşkularını gidermeye çalışan Türk Hükümeti onlara Türk-Yunan Paktına katılmalarını önermişti, ama Bulgarlar bunu red etmişlerdi. Ancak Türkiye ile Bulgaristan arasmda 1919'da yapılmış olan **Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması** 5 yıl süreyle uzatılmıştı.

Bulgaristan'ın Balkan Paktına katılmayacağı anlaşılmıştı. Bu durumda birliği ikili antlaşmalar yoluyla gerçekleştirmeye ağırlık verilmişti. Ekim ayında Ankara'ya gelen Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu ile Dışişleri Bakanı T.R. Aras arasında bir **Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması** imzalanmıştı (17 Ekim 1933). Bunu Türkiye ile Yugoslavya arasında aynı doğrultuda yapılan antlaşma izlemişti (27 Kasım 1933). Böylece 4 Balkan devleti, Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında ikili anlaşmalar zinciri tamamlanmıştı.

Dördüncü Balkan Konferansı bu gelişmeler sırasında 5-11 Kasım 1933'te **Sofya**'da toplanmıştı. Bulgaristan'ın kesin tutumu yanında Arnavutluk'un da bu pakta girmeyeceği belli olunca onların dışında bir birliğin kurulmasına karar verilmişti. İngiltere, Fransa, İtalya ve Sovyet Rusya'ya bu konuda bilgiler verip davranışlarının ne olacağının saptan-

masında yarar görüldüğü için bu yolda diplomatik kararların işletilmesi de benimsenmişti.

1934 Şubatında Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları Belgrat'ta bir araya gelerek **Balkan Entente**'ının tasarısını hazırlamışlardı. Son şeklini alan metin 9 Şubat 1934'de Atina'da 4 Dışişleri Bakanınca imzalanmıştı.

Balkan Antantı Paktı (Pacte d'Entente Balkanique), 3 maddelik esas antlaşma ile ona ekli 9 maddelik bir Protokol ve Demeçlerden oluşuyordu. Bir savunma birliği ve bölgesel yardımlaşma paktı olan **Balkan Entente**'ının bu amacı ilk 2 maddede açıkça belirtilmişti:

"1 - **Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya, kendilerinin ve tüm Balkan sınırlarının güvenliğini karşılıklı olarak güvence altına alırlar.**

2 - Taraflar, bu antlaşmada gösterilmiş olan çıkarlarını bozabilecek olasılıklar karşısında alınacak önlemler konusunda, aralarında görüşmeler yapmayı yükümlenirler. Onlar bu paktı imzalamamış olan herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı biribirine haber vermeksizin, hiçbir siyasal eylemde bulunmamayı ve öteki bağıtlı tarafların izni olmaksızın hiçbir yükûm üstlenmemeyi yükümlenirler."

Paktı imzalayan 4 devletin Balkanlardaki sınırlarını güvence altına almaları, **status-quo**'nun sürdürülmesinden yana olmayıp Birinci Dünya Savaşı sonunda imzaladığı **Neuilly** Antlaşmasının ve orada belirlenen sınırların gözden geçirilmesini isteyen Bulgaristan'a karşı idi. Bulgarlardan gelebilecek bir saldırı karşısında birlikte hareket etmekten çok, birbirlerine danışmanın gerekli olduğunu kabul eden taraflar, kendi içlerinden bir başka Balkan ülkesine, yani Bulgaristan'a yönelecek bir siyasal eylemden yana olmadıklarını da ikinci madde ile belirtmişlerdi. Bu da dolaylı yoldan Bulgaristan ve pakta girmeyen Arnavutluk'a karşı bir tür güvenceydi. Bu nedenle paktın 3. maddesi onların bu **Entente**'a katılmalarına olanak veriyordu.

Protokolde ise paktın bir savunma aracı olduğu ve hiçbir devlete karşı yöneltilmediği ve taraflardan birinin "saldırının tanımı"na ilişkin 1933 Londra sözleşmesinde öngörülen eylemlerden birisine girişecek olursa, imzacıların ona karşı yükümlülüklerinin sona ereceği belirtilmişti. Bundan, Balkanlar dışı bir devlet o yıllarda güttüğü politika nedeniyle daha çok İtalya, paktı imzalayan ülkelerden birine saldırır ve bu saldırıya bir Balkan devleti de (Bulgaristan) katılacak olursa, paktta öngörülen yükümlülükler, bu Balkan devletine karşı yerine getirilecekti. Pakt 2 yıl için kesin olarak yürürlükte kalacak, o zaman yeni bir süre saptanmazsa yeniden 5 yıl için yürürlükte sayılacaktı.

Türkiye, **Balkan Paktı**'nın Sovyet Rusya'ya yönelik olmadığını da belirtmek gereğini duyduğundan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras bir demeçle bunu açıklamıştı. "Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine karşı yöneltilmiş herhangi bir eyleme hiçbir zaman katılmak durumuna girmeyi kabul etmeyeceğini" belirten bu demeç antlaşmanın bir eki sayılmıştı (Metinler, **TSA**, 454-458).

Paktın imzalanmasından sonra Cenevre'de, arkasından Ankara'da bir araya gelen Dışişleri Bakanları antlaşmanın işleyişini saptamışlardı. 4 Bakandan oluşan bir Bakanlar Konseyi ortak sorunları görüşüp gerekli kararları alacaktı. Ayrıca bir Ekonomik Konsey kurulmuştu.

Balkan Paktı'nın kurulması Türk diplomasisinin ve onunla birlikte hareket eden Yunanistan'ın ortak başarısı sayılmıştı. Atatürk ile Yunan Cumhurbaşkanı arasında karşılıklı kutlama telgrafları çekilmişti. Atatürk Cumhurbaşkanı Zaimis'e 11 Şubatta verdiği yanıtta "Paktı imza eden memleketlerin devlet adamlarının anlayış ve uzağı görüşleri ürünü olan antlaşmanın Balkanlarda bir sükûn ve saadet dönemi açtıklarını görmekle bahtiyarım" demişti (**ATTB**, IV, 593). O yılın kasım ayı başında TBMM'ni açış konuşmasında da şunları söylemişti:

"Balkan Antlaşması, Balkan devletlerinin, biribirinin varlıklarına özel saygı beslenilmesini gözönünde tutan mutlu bir belgedir. Bunun, sınırların korunmasında, gerçek bir değeri olduğu besbellidir." (**ASD**, 1, 378).

Balkan Paktı'nı imzalayan devletler, Avrupa'daki siyasal gelişmelerde genelde birlikte hareket etmeye başlamışlardı. İtalya'nın 1935'te Habeşistan'a saldırması üzerine **Milletler Cemiyeti**'nin aldığı yaptırımlara katılmışlar, 1936 **Montreux Boğazlar Konferansı**'nda da Türk görüşünü desteklemişlerdi. Ancak ne Bulgaristan ne de Arnavutluk kendilerine açık tutulan bu pakta katılmamışlardı. Bununla birlikte 1938'de pakt üyesi 4 devlet ile Bulgaristan arasında güven yaratıcı nitelikte bir anlaşma yapılmıştır.

1939 Nisanında İtalya'nın bir Balkan ülkesi olan Arnavutluk'u işgal etmesi karşısında ise paktta böyle bir olasılık öngörülmediği için bir şey yapılamamıştı. Çok geçmeden İkinci Dünya Savaşının başlaması ise **Balkan Entente**'ının sonu olmuştu. 1940 Şubatında Belgrat'ta toplanan Bakanlar Konseyi, paktı güçlendirici ya da değişen koşullar karşısında işlevini belirleyici bir karar alamamıştı. Romanya'nın **Mihver Devletleri** denen Almanya-İtalya-Japonya ittifakına katılması, ertesi yıl Yugoslavya ve Yunanistan'ın Almanya tarafından işgal edilmesi paktın sonu olmuştu.

2 - SADABAD PAKTI

Tahran'daki yazlık saray **Sadabad**'da imzalandığı için bu adla anılan pakt, Türkiye'nin **Balkan Paktı** ile batısında kurduğu güvenlik ve barış çemberini doğusunda da oluşturmak amacıyla yaptığı girişimler sonucu gerçekleşmişti. **Balkan Entente**'ının kurulmasında Türkiye'ye yardım eden Yunanistan olmuştu. Sadabad Paktında ise en büyük destek İran'dan gelmişti. İki pakt arasında bir başka benzerlik de her ikisinin de 4'er devlet tarafından kurulmuş olmasıydı.

Irak ile İngiltere'nin neden olduğu **Musul Sorunu** çözüme bağlandıktan sonra ilişkiler normal bir yol izlemişti. Irak, İngiliz mandası altından çıkıp 1930'da bağımsızlığına kavuşunca iyi komşuluk ilişkileri dostluğa dönüşmeye yüz tutmuştu. Irak Kralı Faysal'ın 1931'de Türkiye'ye gelmesi ve gençliğinde Osmanlı ordusunda subay olarak görev almış bulunan Nuri Said'in Başbakanlığı üstlenmesi ülkeler arasında yakınlaşmada etken olmuştu.

a) Türk–Afgan Dostluğu

Bir imparatorluğun enkazı üzerinde kurulan yeni Türk devleti daha ilk yılında doğuda Afganistan ile çok samimi bir ilişki içine girmişti. İki devlet arasında 1 Mart 1921'de Moskova'da bir **Dayanışma Antlaşması** imzalanmıştı. Ekonomik, kültürel ve askeri ilişkilerin artırılmasını öngören bu antlaşmanın dikkati çeken özelliği Doğuyu istila edecek emperyalist bir devlete karşı birlikte hareket etme yükümlülüğü getiren bir maddeyi de içermesi idi:

"Md.4– Bağıtlı taraflardan biri, Doğuyu istila ya da sömürge yapma siyasetini izleyen herhangi bir emperyalist devlet tarafından ötekine yapılacak saldırıyı doğrudan doğruya kendine yapılmış sayarak, elindeki amaçlar ve olanaklarıyla, onu püskürtmeyi kabul eder."

Türkiye–Afganistan ilişkileri Cumhuriyetle birlikte bu sıcaklığını artırarak sürmüştü.

1919'da bir ayaklanma ile Afganistan'da iktidara gelen Amanullah Han, İngiltere ile imzaladığı anlaşma ile (1921) ülkesinin bağımsızlığını sağlamış, 1923'te de krallığını ilan etmişti. Ülkesini Batı kültürüne yaklaştırmak için bir dizi düzenlemelere girişmişti. Çağdaş eğitim-öğretime ağırlık verilerek kızlar için özel, göçebeler için de gezici okullar açılmıştı. Değişik alanlarda elemanlar yetiştirmek amacıyla Avrupa ülkelerine, bu

arada Türkiye'ye öğrenciler gönderilmişti. Yürürlüğe konan bir Anayasa ile de, iki meclisten oluşan bir **Büyük Meclis (loy cerpe)** kurulmuştu. Şer'i mahkemeler yerine yeni yasalara göre işleyecek mahkemeler oluşturulmuştu. Ordunun yeniden düzenlenmesi için de özellikle Türk subaylarından yararlanma yoluna gidilmişti.

Ancak bu girişimler gerici çevrelerin tepkilerine yol açmıştı. 1924'de ülkenin güney bölgesinde bir ayaklanma başgöstermişti. Bunu bastıran Amanullah Han, reform hareketlerini sürdürmüştü. 1928'de de tantanalı bir dış geziye çıkmıştı. Eşi Kraliçe Süreyya ve kalabalık bir grupla Hindistan üzerinden Mısır'a giden Han, oradan Avrupa'ya geçmişti. Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya ve İngiltere'yi ziyaret ettikten sonra Sovyet Rusya'ya gitmişti. Oradan Türkiye'ye gelmesi kararlaştırılmış ve kendisini almak için İzmir gemisi Sivastopol'a gönderilmişti.

19 Mayıs 1928 günü vapurla İstanbul'a gelen Amanullah Han ve yanındakiler aynı gece trenle Ankara'ya hareket etmişlerdi. Konuğunu garda karşılayan Atatürk, 20 Mayıs akşamı **Ankara Palas**'ta onun onuruna verdiği ziyafette Türk Afgan dostluğunun ve Amanullah Han'ın çabalarının önemini belirten bir konuşma yapmıştı. Türklerle Afganlılar arasındaki yakınlığın Orta Asya'da başladığını anımsatarak şöyle devam etmişti:

"Afgan ulusu ile Türk ulusunun tarihsel olan kardeşlik ilişkilerini güçlendiren ve yineleyen başlıca etkeni de her iki ulusun onurlu varlıkları ve yüce ülküleri için, bağımsızlık ve özgürlük ilkesine aynı kuvvet ve inançla sarılmalarında aramalıdır.

"Bağımsızlık ve onurunu cihana tanıtmak niteliğinde, yeteneğinde ve kudretinde olan ulusların, uygarlık yolunda da hızlı ve başarılı adımlarla ilerleme yetileri kabul edilmelidir. Gerçi bir toplumsal varlığın zamanla kökleşmiş örf ve adet, duygu ve anlayışları önemlidir, bu nedenle toplumsal varlıklar, girişimci bireyler üzerinde âdeta amir ve egemen bir etki yaparlar. Fakat doğuştan gelen beceri ve yeteneği geliştirmeyi ve yüceltmeyi bilen uluslar, uygarlığın bugünkü gelişmelerinden yararlanmış ve esinlenmiş aydın evlatlarının öncülüğü ve aracılığıyla geçmişte kaybettikleri fırsatların doğurduğu gecikmeleri gidermek çaresini bulmakta gecikmezler..."

Daha sonra Amanullah Han'ın ülkesinde giriştiği reform hareketlerinden övgüyle söz eden Atatürk, umulan amaca ulaşılabilmesi için çok dikkatli davranılması gerektiğini de işaret etmekten geri kalmamıştı:

"Kral hazretleri! Uygar ve yenilikçi düzenleme yolundaki çalışma ve çabalarınızın ne kadar hızır ve sükun gözettiğini takdir ve buna ulaşmanızı içtenlikle dilerim... **Geleceğin yüksek ufuklarında doğmaya**

başlayan güneş, yüzyıllardan beri ıstırap çeken ulusların talihidir. Bu talihin artık bir daha siyah bulutlara bürünmemesi ulusların ve onların önderlerinin özen ve özverili davranışlarına bağlıdır." (ASD, II, 248 vd.)

Amanullah Han'ın Ankara'da bulunduğu günlerde iki devlet arasında **Dostluk ve İşbirliği**'ni içeren yeni bir antlaşma yapılmıştı. 25 Mayıs 1928'de Dışişleri Bakanları Dr. T.R. Aras ile Gulam Sadık tarafından imzalanan antlaşmanın ilk maddesi şu çarpıcı hükmü içermekteydi:

"Türkiye Cumhuriyeti ile Afgan Krallığı arasında ve bunun gibi, iki ulus arasında bozulmaz bir barış ile içten ve sonsuza dek dostluk olacaktır." (TSA, 330 vd.)

Antlaşma ile iki devlet, taraflardan biri aleyhindeki ittifaklara, anlaşmalara girmeyeceklerini ve yapılacak bir saldırıyı önlemeye çalışacaklarını belirtiyorlardı. Bunun dışında ülkelerinin ve uluslarının gelişmesi ve yükselmesi için bütün olanaklarla bir işbirliği öngörülüyordu. Bu çerçevede T.C., Afganistan milli eğitiminin ve ordusunun gelişmesi için orada görev alacak bilim, hukuk ve askerlik alanındaki uzmanları seçip Afgan devletinin hizmetine vermeyi kabul ediyordu.

Atatürk'ün öncülük ettiği devrimle yönetim, eğitim ve toplum alanında elde edilmeye başlanan sonuçların etkisinde kalan Amanullah Han, bu antlaşma ile ülkesinde giriştiği yenileşme hareketlerinde Türkiye'nin desteğini sağlamış oluyordu. Yeni Türkiye'nin başkentinde bir hafta kalan Amanullah, 27 Mayıs 1928'de gene trenle İstanbul'a dönmüş ve 1 Haziranda da İzmir vapuru ile Batum'a hareket etmişti.

Afganistan'a dönen kral, Atatürk'ün devrimci atılımlarından esinlenerek Meclisi toplamış ve modernleşme yolunda yeni kararlar aldırtmıştı. Bunlarla öğrenim zorunlu ve parasız kılınıyor, **sarık** yerine **şapka** giyilmesi ve devlet memurları için çok evliliğe son verilerek tek kadınla evli olmayanların görevlerine son verilmesi öngörülüyordu. Ayrıca, üzerinde bir cami resminin bulunduğu bayrak yerine üç renkli bir bayrak kabul ediliyordu. Bunların dışında memurların birer aylık maaşlarını devlete bağışlamaları, Afganlı erkekten de "3" lira alınması gerekiyordu.

Halkın nabzı tutulmadan, ülkenin koşulları gözetilmeden ve Atatürk'ün diplomatik bir anlatımla yaptığı uyarı dikkate alınmadan uygulamaya konulan bu kararların büyük tepkiler doğuracağı kuşkusuzdu. Gerçekten de Amanullah'ın **"kâfir"** olduğu savıyla bir ayaklanma başgöstermiş ve kral tahtını bırakıp Hindistan'a sığınmak zorunda kalmıştı (25 Mayıs 1929).

Amanullah'ın yerine Nadir Han geçmişti. Saltanattaki bu değişiklik Amanullah'ın devrimci girişimlerini durdurmuş ve birçoğunun geri alın-

masına yol açmıştı. Ama Türkiye ile dostluk ilişkilerinde fazla etkili olmamıştı. Başta ordu, eğitim ve sağlık olmak üzere değişik alanlarda seçilen Türk uzmanlar Afganistan'da görev almışlardı. Ayrıca Afgan subaylarının Türkiye'de Harp Okullarında yetiştirilmeleri de uygun görülmüştü.

b) Türkiye–İran İlişkileri

İran da Afganistan gibi TBMM Hükümetini daha Kurtuluş Savaşı başlarında tanıyan devletlerden biri olmuştu. 22 Haziran 1922'de bu kararını açıklayan İran, Ankara'ya bir büyükelçi göndermişti. İlk Türk Büyükelçisi Muhittin Paşa da 1923 Şubatında Tahran'da göreve başlamıştı.

Siyasal ilişkiler olağan biçimde sürerken sınır boylarında aşiretlerin zaman zaman giriştikleri baskılar yüzünden başgösteren uyuşmazlıkları gidermek için bir anlaşma yapmak da gerekli görülmüştü. Bu arada İran'da büyük bir saltanat değişikliği meydana gelmişti. **Pehlevi** ailesinden olan Savaş Bakanı (**Vezir-i ceng**) Rıza, 31 Ekim 1925'te **Kaçar** hanedanının yönetimine son verdirterek iktidara gelmişti. Rıza Han'ın topladığı Meclis (**Şuray-ı Milli**) "5"e karşı "85" oyla Kaçar ailesinden Ahmet Han'ın işbaşından uzaklaştırılmasına karar vermişti. Tahran'daki olaylarla yakından ilgilenen Atatürk Türk Büyükelçisine Rıza Han'ın **"Cumhuriyet"** ilan etmesi için telkinde bulunmasını istemişti. Fakat Rıza Pehlevi Cumhuriyet ilanına elverişli ortam bulunmadığım, Şahlık ilan edilse bile Türkiye ile ilişkilerin geliştirileceği yanıtını vermişti. Gerçekten de Rıza Han rejimi koruyarak kendi Şahlığını ilan etmişti.

Çok geçmeden de iki taraf arasında 22 Nisan 1926'da bir **Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması** imzalanmıştı. T.C. Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal ile İran Başbakanı Ali Han Forugi'nin Tahran'da imzaladıkları bu antlaşmada, taraflardan birinin üçüncü bir devletin saldırısına uğraması durumunda diğerinin tarafsız kalması öngörülmüştü. Ayrıca sınır bölgesindeki halkın esenlik ve güvenliğini sağlamak amacıyla aşiretlerin yaratageldikleri suç niteliğindeki eylemlere son vermek için gerekli tüm önlemlerin alınması kabul edilmişti. Aradan "2" yıl geçtiğinde bu antlaşmaya ek bir protokol da düzenlenmişti. Gene Tahran'da imzalanan 15 Haziran 1928 günlü protokola göre, taraflardan biri herhangi bir saldırıya uğrayacak olursa, ötekisi tarafsız kalmakla yetinmeyip "duruma çare bulmak için elinden gelen çabayı gösterecekti." Bunun dı-

şında iki devlet, ekonomi alanında da sıkı işbirliği yapma konusunda anlaşmışlardı (**TSA**, 276-280).

Aradan bir süre geçtikten sonra 1932'de bu eski antlaşmanın yerine geçecek yeni antlaşmalar yapma yoluna gidilmişti. 1932'de taraflar arasında biri Tahran'da diğerleri Ankara'da olmak üzere 3 yeni antlaşma imzalanmıştı. 23 Ocakta Tahran'da yapılan **Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik** Antlaşması, öteki devletlerle yapılan benzerleri gibi aradaki uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözümünü esas almıştı. 5 Kasımda Ankara'da imzalanan antlaşmalardan biri **Dostluk**, ötekisi de **Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması** adını taşıyordu. Tevfik Rüştü Aras ile İran Dışişleri Bakanı Mirza Muhammed Ali Han Forugi arasında imzalanan antlaşmalardan ilki, taraflar arasında "bozulmaz bir barış ile, içtenlikli ve sürekli bir dostluk varolacaktır" diyordu. İkincisi ise 1926 yılındaki Güvenlik ve Saldırmazlık Antlaşmasının yerini alıyordu. Bunda taraflardan birinin saldırıya uğraması halinde ötekinin yalnızca tarafsız kalması değil, "durumu düzeltmek için tüm gücüyle çalışması" hükmü korunmuştu.

İki ülke arasındaki ilişkiler giderek pekişirken Şah Rıza Pehlevi'nin 1934'de Türkiye'yi ziyareti büyük bir coşku yaratmıştı. 8 Haziranda Türkiye sınırları içine giren Şah'ın bu gezisi bir ay kadar sürmüştü. Trabzon üzerinden 16 Haziranda Ankara'ya varan Şah büyük bir törenle karşılanmıştı. Atatürk, o akşam konuğu onuruna Çankaya'da bir ziyafet vermişti. Burada yaptığı konuşmada, Türkiye ile İran ilişkilerinin tarihsel akışını anımsatarak, dostluk anlayışından vazgeçildiği dönemlerde her iki ülkenin de zorluklarla karşılaştığını belirtmişti. T.C.nin bu gerçeğin bilincinde olarak İran ile dostluğa büyük önem verdiğini vurgulayarak İran tarafında da bu duyguların geçerli olmasının yalnız iki ülke için değil, "uygarlık için, insanlık için en sevinilecek" bir olgu olduğunu belirtmişti (**ASD**, II, 276 vd.).

Rıza Şah Pehlevi Ankara'da olduğu günlerde büyük bir geçit töreni düzenlenmişti. 19 Haziran akşamı da Halkevi'nde bu ziyaret nedeniyle sergilenen **Özsoy Operası**'nı izlemişti. Atatürk'ün isteği üzerine yazılan bu opera konusunu, dostluğu simgeleyen bir söylenceden, Ehremen ile Hürmüz efsanesinden almıştı. Adnan Saygun'un bestelediği yapıt ilk kez Rıza Şah'ın onuruna sergilenmiş ve büyük bir ilgi uyandırmıştı.

Rıza Şah, 20 Haziranda Ankara'dan ayrılmıştı. Atatürk, Eskişehir – Uşak – Manisa – İzmir – Balıkesir – Çanakkale üzerinden İstanbul'a kadar süren gezide konuğuna eşlik etmişti. Eskişehir'de Hava Okulu, İzmir'de Kız Öğretmen Okulu ile Halkevi ziyaret edilmiş, askeri birliklerde teftişlerde bulunulmuştu. Çanakkale'den Gülcemal vapuruyla 25 Haziranda İstanbul'a geçen İran Şahı bir hafta boyunca da burada in-

celemelerde bulunmuştu. 2 Temmuz 1934'de ülkesine dönmek üzere vapurla Trabzon'a hareket etmişti.

c) Sadabad Paktı

Dostluk ilişkilerinin böylece doruğa eriştiği dönemde İtalya Diktatörü Mussolini'nin Doğu Akdeniz bölgesinde de yayılmacı bir siyasa izlemeyi sürdürmesi, ikili dostlukların ortak bir işbirliğine dönüştürülmesinin gerekli olduğu kanaatını doğurmuştu. Türkiye'nin girişimiyle Türkiye, İran ve Irak arasında 3 Ekim 1935'te Cenevre'de bir dayanışma paktı düzenlenmişti. Fakat İran ile Irak arasında Şattülarab su yolu konusundaki uyuşmazlık tümüyle giderilmediğinden bu paktın imzalanması iki yıl gecikmişti. Bu süre içerisinde Afganistan'ın da pakta alınması sağlanmıştı. Böylece son biçimini alan antlaşma 8 Temmuz 1937'de Tahran'da **Sadabad** sarayında imzalanmıştı.

Dışişleri Bakanlarınca imzalanan pakt, **"Saldırmazlık Paktı"** başlığını taşıyordu. Taraflar barışı korumaya yönelik Kellog-Briand Antlaşmasına uyacaklarını, ortak sınırlarını koruyacaklarını, birbirlerine karşı saldırıya geçmeyeceklerini kabulleniyorlardı. Ayrıca, ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslararası uyuşmazlıklarda birlikte hareket edeceklerini ve birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklarını belirtiyorlardı. Antlaşma 5 yıl süreliydi, taraflardan biri bu sürenin dolmasından altı ay önce olumsuz görüş bildirmeyecek olursa yeniden 5 yıl için yürürlük kazanmış olacaktı. (Metin: **TSA**, 384 vd.)

Sadabad Paktı, Balkan Antantı gibi bir ittifak antlaşması değildi. Ancak herhangi bir saldırıya karşı caydırıcı nitelik taşıyordu. Asıl önemlisi Ortadoğu'da bu alanda imzalanmış olan ilk dayanışma antlaşması olması, Ege Denizi'nden Basra Körfezi ve Himalayalar'a kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturmasıydı.

Pakt TBMM'de 14 Ocak 1938'de onaylanmış ve öteki ülkelerde de onaylanmasından sonra o Haziranda yürürlüğe girmişti. İkinci Dünya Savaşı tüm dengeleri altüst ederken **Sadabad Paktı**'nı da olumsuz yönde etkilemişti. İşlevini yitiren antlaşma resmen yürürlükten kaldırılmamış olmakla birlikte yerini uygulamada 1955'de imzalanan **Bağdad Paktı**'na bırakmıştı.

X1 - YENİ OLUŞUM MİMARININ SON YILLARI

A) İÇTE OLUMSUZ GELİŞMELER VE GÖRÜŞ AYRILIKLARI

Cumhuriyetin 14. yaşına girdiği 1937'de içte ve dış siyasada olumlu gelişmeler görülmüştü. Sanayi planları doğrultusunda demiryolu yapımları ve altyapı yatırımları sürdürülmüş, **Boğazlar Sorunu**'nun çözüme bağlanmasından sonra girişilen **Hatay** sorununda belirli bir yol alınmıştı. Böyle olmasına karşın o yılın baharında **Dersim**'de başgösteren ayaklanma, bölgesel de olsa bir huzursuzluğa yol açmıştı. Sonbahara gelindiğinde de Başbakan İsmet İnönü görevden çekilmiş, Atatürk ile olan yakın işbirliği böylece aralanmıştı.

1 - DERSİM/TUNCELİ AYAKLANMASI

a) Geçmişten Türkiye Cumhuriyetine Dersim

Dersim bölgesi Selçuklular döneminden başlayarak merkezi otoriteye karşı cephe alan grupların sığındıkları bir korunak olarak dikkatleri çekmektedir. Selçuklulara karşı ayaklanan Harizmliler, İlhanlılardan kaçan Türkmenler, Şah İsmail yanlısı olduklarından ötürü Yavuz Selim'in cezalandırdığı aşiret gruplarından geriye kalanlar hep bu bölgeye sığınmışlardı. Öte yandan bu üst üste yığılmalar mezhep farklılıklarının doğurduğu sürtüşmelerin de etkisiyle aşiretler, gruplar arasında sürekli bir mücadeleye yol açmıştı. Böylece **Dersim** daha XVI. yüzyıl başlarında merkezi yönetime karşıt bir yöre halini almıştı.

Osmanlı yönetimi kendisine cephe alan yerel beyleri, aşiret başkanlarını değişik sanlarla oradaki yönetimin başına getirerek sükûneti sağlama siyasasını **Dersim**'de de uygulamıştı. Örneğin Dersim'e egemen olup merkezin emirlerini dinlemeyen Hüseyin Bey, 1863'te tutuklanıp sürgüne gönderilmişken bir süre sonra yine aşiretinin başına geçirilmişti.

Onun ölümünden sonra oğlu Ali'ye **"Dersim Umum Müdürü"** sanı verilmişti (**Dersim** 1932, s. 127). **Tanzimat** döneminde bölgede asayişi sağlamak amacıyla Hozat ve Mazgirt'te birer kışla yaptırılmıştı. Fakat devlet gözetiminin artmasını istemeyen yerel ağalar buna tepki göstermişlerdi. Öyle ki 1877 Rus savaşı sırasında bu kışlalara saldırılarak tahrip edilmişti. Böylece bölgedeki güç odaklarının, aşiret ileri gelenlerinin merkezi yönetimin gücünü artıracak kışla, yol, köprü vb.. altyapı yatırımlarını istemedikleri ortaya çıkmıştı. Bu karşıtlık Cumhuriyet döneminde de sürdürülecekti.

Kışlalara saldırılması üzerine İstanbul hükümeti suçluları cezalandırmak için bazı girişimlerde bulunmuş fakat bundan tam bir sonuç alınamamış, olaylar yer yer sürüp gitmişti. Aşiretler askeri birliklere saldırarak pek çok silah ve mühimmat ele geçirmişlerdi. Olayların giderek çok boyutlu bir hal alması karşısında Mutasarrıf Arif Bey, bunun nedenlerini ve çözüm yollarını içeren bir rapor düzenlemek gereğini duymuştu. 1903 tarihli bu rapor **Tunceli Ayaklanması**na varacak **Dersim Sorunu**'nun niteliğini belirten bir içerik taşımaktadır. Dersimlilerin hayatlarının tehlikeye gireceği, kendilerine baskı yapılacağı kaygısıyla askeri birliklere karşı saldırıya geçtiklerini söyleyen Mutasarrıf Arif, bölge halkını devlete karşı takındıkları tutumda ikiye ayırıyordu. Ona göre çoğunlukta olan **Şiiler, Dede, Seyit** ya da **Ağa** denen liderlerin emrindedirler, onların isteklerine göre davranırlar; Ağaların çoğu da iki yüzlüdür. **Sünni**'ler ise azınlıktadır; bunlar genelde hükümete bağlıdırlar.

Dersim'de sükûnetin sağlanabilmesi için **"cezalandırma (tedip)** hareketiyle yetinmeyip daha başka önlemlerin de alınmasını gerekli gören Arif Bey, bunları şöyle sıralıyordu:

1- **Her türlü silahlar tamamiyle toplanmalıdır.**

2- **Seyit, Dede, Ağa gibi fesat kışkırtıcıları Fizan, Trablusgarp gibi uzak yerlere sürülmeli ve bunların bölgeye dönmelerine izin verilmemelidir.**

3- **Suçlular adalete teslim edilmeli, o kanalla cezalandırılmalıdır.**

4- **Temizlik hareketi tamamlandıktan sonra hızlı bir imar planı uygulanmalı, kışla, yol, köprü, hükümet binaları yapılmalıdır** (Metin, F. Bulut, **BDR**, 119-122).

Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması **Dersim** bölgesindeki sorunlara **Ermenilik** ve **Kürtlük** gibi iki önemli akımın da eklenmesine yol açmıştı. Savaş yıllarında Rus birliklerinin bölgeye doğru ilerlemeleri yeni karışıklıklara ortam hazırlamıştı. Ayak-

lanan kimi aşiretler çevre kasabalara saldırırlarken Ermenilerin de bunu desteklediklerı görülmüştü. Osmanlı yönetimi Ermenilerin Ruslarla işbirliği yapmaları karşısında sınır boylarında güvenliği sağlamak amacıyla onları zorunlu bir göçle (**tehcir**) iç bölgelere taşırken bir kısım Ermeni **Dersim**'e sığınmıştı. **Mondros** Ateşkes Anlaşmasından sonra kurulan **Kürdistan Teali Cemiyeti,** Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi **Dersim**'de de örgütlenmişti. Giderek Kürt aşiretleri ile Ermeni grupları arasında bir yakınlaşma meydana gelmişti. Başta İngiltere olmak üzere savaşı kazanan batılı devletlerin Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda bağımsız bir **Ermeni devleti** ile **Kürdistan devleti** kurulmasını öngörmeleri bu yakınlaşmayı kolaylaştırmıştı. Öyle ki **Paris Barış Konferansı**'na ortak bir bildiri sunan Ermeni ve Kürt temsilciler **Birleşik Bağımsız Ermenistan** ile **Bağımsız bir Kürdistan** önerisinde bulunmuşlardı.

b) Koçgiri Ayaklanması ve Sonrası

Özerk ya da bağımsız bir Kürdistan kurulması yolundaki girişimlerin Paris Barış Konferansında nasıl değerlendirildiğini ve sorunun 10 Ağustos 1920 **Sevres Antlaşması** ile ne biçimde çözülmek istendiğini bu dizinin ikinci kitabında ana çizgileriyle belirtmeye çalışmıştık. Antlaşmanın 62. maddesiyle ileride saptanacak "Ermenistan"ın güneyinde ve Türkiye'nin Suriye ve Irak'la olan sınırının kuzeyinde Kürtlerin sayıca üstün oldukları bölgeye **"yerel özerklik"** tanınması öngörülmüştü. Özerkliğin sınırları ve içeriği İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerince oluşturulacak ortak komisyonda belirlenecekti. Antlaşmanın 64. maddesinde de, aradan bir yıl geçtikten sonra sözkonusu bölgedeki Kürtler Türkiye'den ayrılıp "bağımsız" olmak istediklerini kanıtladıklarında **Milletler Cemiyeti Konseyi**'nin bu konuda karar vereceği belirtilmişti.

Barış konferansının iki aşamalı ve koşullu bir bağımsızlığı yeğlemesi başlangıçta Kürt liderlerin tepkisine yol açmıştı. **Kürdistan Teali Cemiyeti** Başkanı Abdülkadir, daha 1920 Mayısında Paris'te alınacak kararları tanımayacaklarını açıklamıştı. Ancak **Sevres** Antlaşması metni ortaya çıktığında Kürt çevreleri başka destek olmadığını görerek bu metne sarılmayı gerekli görmüşlerdi. Bu nedenle de **Sevres** Antlaşmasının yürürlüğe girmemesine rağmen özerk ya da bağımsız Kürdistan amaçlı ayaklanmalar önlenememişti.

Başlarında Alişan ve Haydar kardeşlerin bulunduğu **Koçgiri** aşiretinin ayaklanması işte bu ortamda patlak vermişti. Aşiretlerin harekete

geçmesinde de **Kürdistan Teali Cemiyeti**'nin kuruluşundan başlayarak bölgedeki örgütlenmeyi ve propaganda faaliyetlerini üstlenmiş olan Veteriner (Baytar) Nuri Dersimi ile Alişir büyük rol oynamışlardı. Ayaklanma Zara'da **Culfa Karakolu**'na yapılan baskınla başlamıştı. O sırada Alişir de Kemah'ta soyguna koyulmuştu. Hozat'ta geleneksel bir yemin töreni ile Kürdistan'ın bağımsızlığı için savaşacağını açıklayan Alişan, Dersim Mutasarrıfı aracılığı ile Ankara Hükümetine yaptığı başvuruda bağımsızlık yerine özerklikten söz etmişti. Bunun yanında yöredeki askeri birliklerin geri çekilmesini, Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerlerdeki Türk memurların çekilerek yerlerine Kürt kökenlilerin atanmasını ve bölgedeki hapishanelerde bulunan Kürt tutukluların serbest bırakılmalarını istemişti. 8 Nisan 1921'de TBMM'ye bir telgraf çeken aşiret başkanları da **Koçgiri, Divriği, Refahiye, Kuruçay** ve **Kemah** ilçelerinden oluşan bir **"mümtaz"** (imziyazlı, özerk) il kurulmasını ve buraya bir Kürt vali atanmasını dilemişlerdi.

Koçgiri aşiretinin ayaklanması hızla genişlemişti. Baytar Nuri ile kimi asker kaçaklarının tutuklanması gerginliği tırmandırmıştı. Yöredeki sivari alay komutanı öldürülmüş, Kemah'a geçen aşiret mensupları kaymakam ile jandarma komutanını tutsak almışlardı.

Ankara Hükümeti kesin bir askeri harekete girişmeden önce ayaklananları bundan vazgeçirmek için bölgeye bir heyet göndermeyi uygun görmüştü. Ancak bu görev için seçilen Danıştay üyesi Bitlisli Şefik Bey'in girişimlerinden bir sonuç alınamamıştı. Bunun üzerine 10 Martta **Elazığ** ili ile **Erzincan Sancağı** ve **Divriği, Zara** kazalarında **sıkıyönetim** ilan edilmiş, Sıvas'ta da bir **Sıkıyönetim Mahkemesi** kurulmuştu. 13 Martta da Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa ayaklanmayı bastırmakla görevlendirilmişti (**TİH**, VI, 264).

Nurettin Paşa 23 Mayısta Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği yazıda ayaklananlara karşı ılımlı davranılmaması, bölgede gereken yönetime ve siyasaya ilişkin düzenlemelerin ileriye bırakılması ve özellikle **Ovacık** yöresinde sert önlemler alınması görüşünde olduğunu bildirmişti. Bu düşünceyle giriştiği "cezalandırma" hareketiyle Alişan ve arkadaşları 17 Haziran 1921'de teslim olmak zorunda kalmışlar ve böylece Koçgiri ayaklanması sona ermişti. **Sıvas**'taki yargılamalarda başta Haydar Bey olmak üzere ayaklananlardan 17'si idam cezasına çarptırılmış, aralarında Alişir ile Baytar Nuri Dersimi'nin bulunduğu diğerlerine de çeşitli hapis cezaları verilmişti. Ancak bir süre sonra çıkartılan bir af yasası ile bunların bir kısmı serbest bırakılmıştı.

Nurettin Paşa'nın ayaklanmayı bastırırken gereğinden sert davranması bölgedeki Kürt aşiretleri arasında büyük bir tepki doğurmuş ve yeni sürtüşmelerin, anlaşmazlıkların tohumunu atmıştı. Olaylar sıra-

sında çoğu aşiret başkanlarının hayatlarını yitirmeleri ya da ele geçirilmeleri, Meco ve Diyap Ağa gibi kimi önderlerin de TBMM'ne girmeleri onların bölgedeki güçlerini azaltmış, doğan boşluğu Seyit Rıza doldurmaya başlamıştı. Bütün üyeleri **Seyit** (seyyid) sayılan yani Peygamber Muhammet'in soyundan geldiği kabul edilen **Kureyşan** aşiretinin başkanı olan Rıza, hem din adamı hem de **ağa** olarak Koçgiri ayaklanması sırasında gücünü artırmasını bilmişti.

Ayaklanmanın bastırılmasından çok geçmeden Ovacık yakınlarında aşiretlerin yaptıkları toplantıda bölgeye yerleşen Türk ordusu subaylarının Alevileri yok etmeye çalışacaklarını öne sürmüş ve bunun önlenmesi için birlikte hareket edilmesi gerektiğini belirtmişti. Böylece de soruna Koçgiri ayaklanması yerine Dersim'in geleceği niteliğini vermeye çalışmıştı. 1922'de Dersim bağlı olduğu Elazığ'dan ayrılarak yeni bir il yapılmıştı. 1923 seçimlerinde **Cumhuriyet Halk Partisi** Feridun Fikri Düşünsel'i bu ilden aday gösterince Seyit Rıza buna da karşı çıkmış, **Terakkiperver Cumhuriyet Partisi** adayı Hasan Hayri'yi desteklemişti. 1925'te Şeyh Sait ayaklanması başladığında bölgedeki aşiretlerin davranışları birbirinden farklı olmuştu. Bunda da inanç ve tarikat ayrılıkları başlıca etken olmuştu. Şeyh Sait'in halifeliği geri getirmek istemesi Alevi kökenli aşiretleri ürkütmüştü. Bu yüzden Givran gibi kimi aşiretler Şeyh Sait'i desteklerken birçoğu hükümete bağlı kalacaklarına ilişkin mesajlar yollamışlardı.

c) Bölgede Düzeni Sağlama Çabaları – Tunceli Yasası

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra Doğu Anadolu'da ve bu arada Dersim'de bir temizleme ve silah toplama hareketine girişilmişti. Hükümetin 26 Mayıs 1925 günlü genelgesi üzerine III. Ordu Müfettişliği bölgeyi "3"e ayırarak silahları toplamaya koyulmuştu. Fakat bununla da yetinilmeyerek bölgede alınacak yönetimsel, ekonomik ve kültürel önlemleri saptamaya karar verilmişti. İçişleri Bakanlığınca bu konuda görevlendirilen Diyarbakır Valisi Cemal Bardakçı sorunun kökeninde mezhep ayrılıklarının yattığını belirterek aşiretlere karşı yumuşak davranılmasını önermişti. Bununla birlikte inatçı bir tutumla hükümet karşısında yeralan Koçuşağı aşiretine karşı harekete geçilmesi gerektiğini de eklemişti (S. Akgül, **DİG**, 49). Öte yandan gene Dersim'le ilgili bir rapor hazırlaması istenen İçişleri Bakanlığı Müfettişlerinden Hamdi Bey çok daha geniş ve düşündürücü önerilerde bulunmuştu.

Mutasarrıf Arif Bey'in 1903'te önerdiği gibi bölgede büyük güç sahibi olan Reis, Şeyh, Bey ve Ağaların ve bunların yakınlarının uzak illere

nakledilip oralarda yerleştirilmeleri gerektiğini belirten Hamdi Bey, ayrıca şunları sıralamıştı:

1– **Silah toplamak için askeri harekete devam edilmeli. Silahlı halkı buna zorlamak için kara hareketiyle yetinilmeyip hava hareketi ile de bu gibiler sıkıştırılmalı.**

2– **Toprağı bulunmayan, geçim için ağalara bağlanan halka arazi, yeterince sermaye ve tohumluk dağıtılmalı.**

3– **Töredeki madenler işletilmeli.**

4– **Ulaşımı, haberleşmeyi ve düzeni sağlayabilmek için yol yapımına öncelik verilmeli.**

5– **Bütün bunlar yapıldıktan sonra, bölgedeki Kürtleri Türkleştirmek için en az 25 yıl sürecek bir program izlemeli. Dersime "misyoner" ruhu ile çalışacak ülkücü memurlar atamalı.**

6– **Halka Türklük duygusu aşıladıktan sonra bunun güçlenip yaygınlaşması için okul açmaya hız verilmeli** (Bulut, **BDR**, 125–127).

Hamdi Bey'in 1926'da düzenlediği bu raporda şu "3" öneri büyük bir önem taşıyordu: Karışıklıkta başlıca etken olan Ağaların ve Şeyhlerin bölgeden uzaklaştırılması – Askeri harekette bölgenin özelliği gereği uçaklar da kullanılması – Kürt kökenlilere yeni bir kültürel kimlik, Türk kimliği kazandırılması.

Bölgede alınacak önlemlerin saptanmasına çalışılırken hükümete boyun eğmek istemeyen ve vergi vermemekte direnen **Koçuşağı** aşiretinin yakınındaki Beritanlı aşiretinin yaylaklarına da elkoyması, yeni bir çatışmaya neden olmuştu. Bu yüzden 19 Eylül 1926'da Koçuşağı aşiretine karşı harekete geçilmesine karar verilmişti. Alb. Mustafa Muğlalı'nın yönettiği harekâta bir uçak da katılmıştı. 28 Kasıma kadar süren harekâtta **Koçuşağı Ayaklanması** bastırılmıştı. Doğuda düzeni ve huzuru sağlamak için bir dizi önlemler alınırken 1927 sonlarında merkezi Diyarbakır olan **Birinci Genel Müfettişlik** kurulmuştu. Müfettişliğin başına getirilen İbrahim Tali Öngören, Dersim'de hükümet mekanizmasının çok zayıf olduğunu saptamış ve öncelikle bunun sağlanması gerektiğini belirtmişti. Ona göre yönetime işlerlik kazandırılmadan herhangi bir askeri girişimde bulunulmamalıydı.

İçin için kaynamasına karşın Dersim'de görünüşte var olan sessizlik 1930 Ağrı/Pülümür ayaklanmasında yeniden bozulmuştu. Bu sırada Seyit Rıza bölgede direnişe geçmiş, Alişir de Kürt–Ermeni anlaşmasını yansıtan **Hoybun** örgütünün bildirilerini dağıtmıştı. Durumu yerinde incelemek amacıyla Erzincan dolaylarını gezen Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak bölgenin çeşitli tehlikelerle karşı karşıya bulunduğu kanısına varmıştı. Bu nedenle hükümete sunduğu 18 Eylül 1930 günlü raporunda bazı önlemler alınmasını dilemiş, özellikle sorunun kesin

olarak çözülebilmesi için Dersim'de Türk dilinin ve kültürünün yoğunlaştırılmasını gerekli gördüğünü vurgulamıştı.

Gerçekten de Çakmak'ın sezinlediği gibi çok geçmeden Pülümür'de kaymakamın evi silahla taranmış, bazı aşiretler de Erzincan'a ve Erzurum'a saldırmışlardı. Bakanlar Kurulunun 8 Ekim 1930'da verdiği karar üzerine Nazımiye ve Ovacık yörelerinde sınırlı bir askeri harekete girişilmişti.

1931'e girildiğinde sürüp giden düzensizliğe, yer yer başgösteren çatışmalara kesin bir çözüm getirebilmek için, bölgede yeniden incelemelerde bulunulması gerekli görülmüştü. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 1931 sonlarında Genel Müfettişlik bölgesini gezdikten sonra 18 Kasımda Elazığ'dan bir rapor göndermişti. Bunu İ. Tali Öngören'in 21 Aralık 1931 günlü raporu izlemişti. Aradan iki yıl geçtiğinde de Hüsrev Gerede yeni bir rapor hazırlayarak (21 Aralık 1933) Başbakanlığa sunmuştu. Bunlar içerisinde en ayrıntılısı Genel Müfettişlikçe düzenleneni idi. İ.T. Öngören Dersim sorununun salt "silah toplama" ile çözülemediğini vurgulayarak Hamdi Bey gibi yönetimsel, ekonomik bazı önlemlerin alınmasına dikkatleri çekmişti. **Seyit, Ağa ve Şeyhlerin bölgeden çıkartılması, onlara ait toprakların köylülere dağıtılması, suçluların yakalanması, yöreye yetenekli memurlar atanması ve Dersim'in kısa sürede Türk topluluğuna mal edilmesi için Hozat'ın bir kültür merkezi haline getirilmesi** olarak sıralanan bu önlemler Hamdi Bey'in 1926 tarihli raporu ile örtüşüyordu. Ondan farklı olarak Öngören, Dersim'in bir süre için **"yüksek bir askeri makam"** tarafından yönetilmesi/ya da Genel Müfettişin Hozat'ta yerleşmesini de gerekli buluyordu. (Metin: F. Bulut, **BDR**, 136 vd.)

Hükümet bu raporların ışığı altında ilk önlem olarak Dersim için özel bir **İskân (yerleşme) Yasası** Hazırlamıştı. 14 Haziran 1934'de kabul edilen 2510 sayılı bu yasa, Bakan Şükrü Kaya'nın nitelemesiyle, "dil, uygarlığa girme, göç, yerleşme ve topraklandırma" sorunlarına çözüm getirmek amacıyla düzenlenmişti. Yasaya göre **aşiretlere tüzel kişilik tanınmayacaktı. Aşiret reisliği, ağalığı, şeyhliği ve bunlara bağlı her türlü örgüt ve kuruluşlar kaldırılıyordu. Onlara ait kayıtlı, kayıtsız bütün taşınmazlar devlete geçiyordu; devlet bunları dilediği biçimde dağıtabilecekti. Aşiretlerde reislik, ağalık ve şeyhlik yapmış olanlarla yapmak isteyenler, Bakanlar Kurulu kararı ile aileleriyle birlikte başka yerlere göçürülecekti. Bazı bölgeler yerleşime kapanacaktı, bu yasak yörelere ancak İçişleri Bakanının izniyle yerleşilebilecekti.**

Sözkonusu iskân yasası yürürlüğe girdikten sonra da Dersim ve civarı **yasak bölge** ilan edilmişti. Arkasından Başbakan İsmet İnönü do-

ğuda bir geziye çıkmıştı. 29 Haziran 1935'te başlayan gezisinde Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Ağrı, Erzurum ve Kars yöresinde incelemelerde bulunmuş ve 8 Ağustosta İstanbul'a dönerek orada bulunan Atatürk'e bilgi sunmuştu.

Bütün bu gelişmelerden sonra Atatürk TBMM'nin yeni çalışma yılına başlarken 1 Kasım 1935'te yaptığı konuşmada Dersim için "esaslı bir düzenleme programı"nın hazırlandığından söz ederek sorunu Meclisin gündemine de getirmişti:

"İç yönetim örgütümüzü yurdun doğu bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını duymaktayız. Yeniden iki Genel İnspektörlük (müfettişlik) ve yeniden bazı illerin kurulması da gerekli görülmektedir. **Bu arada Dersim bölgesinde esaslı ıslahat programının uygulanması da düşünülmüştür.** İllerimizin sürekli denetlenmesini ve ortak işlerinin bir elden uygulanmasını kollayan inspektörlerden çok yararlar bekliyoruz.

"Doğu illerimizin bellibaşlı gereksinimi, orta ve batı illerimize demiryollarla bağlanmaktır. Doğuya ilerleyen iki ana demiryolunun hızlı bitirilmesini ve bunları birbirine bağlayacak yollar örüğüne şimdiden başlanmasını gerekli görüyoruz."

Cumhurbaşkanının bu sözleri hükümetin Dersim sorununun kesin çözümünü yönetimde gerekli düzenlemeler ve iyileştirmeler yaparak bölgeyi ülkenin diğer yanına bağlayacak yolların yapımında gördüğünü yansıtıyordu. Dersim'in il olarak yeniden düzenlenerek yeni kurulacak bir Genel Müfettişlikçe denetim altında bulundurulması da öngörülmüştü. Gerçekten de alman kararlar gecikmeden uygulamaya konulmuştu. 25 Aralık 1935'te kabul edilen 2884 sayılı yasa ile Dersim'de **Tunceli** adıyla yeni bir il kurulmuştu. Ancak İ.T. Öngören'in önermiş olduğu gibi bu ilin diğerlerinden farklı olarak özel yetkilerle donatılmış bir **asker vali** tarafından yönetilmesi uygun bulunmuştu. Bu vali-komutan gerektiğinde ilçe ve bucakların sınırlarını ve merkezlerini değiştirme yetkisine sahip olacaktı. Ayrıca kişileri ya da aileleri il içinde başka yere göçürebilecek, hatta bu gibilerin Tunceli'de oturmalarını yasaklayabilecekti. İl daimi encümeni seçimle değil, resmi görevlilerden oluşturulacaktı. Vali, belediye başkanlıklarını kaymakamlara ya da bucak müdürlerine verebilecekti.

Tunceli yasası il merkezinde bir ağır ceza mahkemesinin, ilçelerde de asliye mahkemelerinin kurulacağına ilişkin hükümleri de içeriyordu. **Vali/komutana yargı konusunda da kimi yetkiler tanınmıştı.** O, soruşturmaları ve cezaları erteleyebilecekti. Mahkemelerden çıkan idam hükümleri ise TBMM'nin onayına sunulmayacak ve vali tarafından da ertelenemezse hemen yerine getirilecekti. Yasa hükümleri geçmişe de dönük bulunuyor, daha önce sonuçlanan davalar için de Yargıtay yolunu

kapıyordu. Ne ki bir olağanüstü dönem için öngörülen bu yasanın "4" yıl süreyle uygulanması düşünülmüştü. 2 Ocak 1936'da yürürlüğe giren yasa, 1 Ocak 1940'a kadar geçerli olacaktı.

Tunceli Yasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra 6 Ocakta bir Bakanlar Kurulu kararnamesi ile de Tunceli, Bingöl ve Elazığ illerini içine alan **IV. Genel Müfettişlik** kurulmuştu. Bu müfettişlikle birlikte Tunceli Komutan Valiliğine Gnl. Abdullah Alpdoğan atanmıştı. Alpdoğan geniş yetkilerle göreve başlarken Genel Müfettişlik bölgesinde sıkıyönetim uygulandığı yolunda halkı uyarmıştı.

Öte yandan hükümet, yönetime getirilen bu kısıtlamalarla yetinmeyip bölgenin kalkınması, işsizliğin önlenmesi ve halkın aydınlatılıp merkezi yönetime ısındırılabilmesi için değişik alanlarda bir yatırım ve imar hareketine de girişmişti. Bu amaçla Tunceli için bütçeden "4" milyon lira gibi o yıllar için çok yüksek sayılacak bir ödenek ayrılmıştı. İlk aşamada da şu yatırımlara başlanmıştı:

Murat nehri üzerinde Pertek beton köprüsü,

Pertek – Hozat yolunda beton Singeç köprüsü,

Elazığ – Pertek – Hozat – Pülür karayolu,

Pülümür'de ve Ovacık'ın merkezi olan Pülür'de birer kışla ve hükümet konağı

Değişik yerlerde okullar, dispanserler,

Halkevi binaları (Bulut, **BDR**, 243-245).

Ayrıca Tunceli için yeni bir **"Maarif Programı"**nın hazırlanmasına başlanmıştı. Alınan bu önlemler Dersim sorununun çözümü için yapılması gereken çok yönlü ve gerçekçi bir yönelme demekti. Falih Rıfkı Atay da **Ulus** gazetesindeki yazılarında şunu belirtiyordu:

"Bir veya birkaç haydudu cezalandırmaktan ne çıkar? Haydutluğun nedenlerini giderecek önlemleri bulmak gerektir. Bu önlemler yoldur, okuldur, bayındırlıktır, geçimdir, toprak, kasaba ve insanın koşullarını değiştirmektir. Yani bütün bir uygarlık savaşıdır."

Fakat bu önemli yatırımlar hamlesi yöredeki bazı aşiret başkanlarınca olumlu karşılanmamıştı. Onlar özellikle kışla ve karakollar yapılmasını kendilerini denetleyecek, baskı altına alacak bir uygulama olarak nitelemişlerdi. Bu arada ilk iki karakol **Kahmut** ile **Sin**'de açılmış, **Kahmut** karakoluna ulaşmak için de Harçik suyu üzerinde bir asma köprü yapılmıştı. Yeni düzenlemeler ve yatırımlar değişik tepkilere yolaçmıştı. Hozat aşiretleri genelde bunları olumlu karşılayıp hükümet yanlısı bir durum içine girmişlerdi. Ovacık, Nazimiye, Pülümür ve Mazgirt aşiretleri ise tarafsız kalmayı yeğlemişlerdi. Ancak Seyit Rıza, Gnl. Alpdoğan ile görüştükten sonra etrafındakilere "Paşanın fikrinin kötü olduğu"nu söyleyerek bu önlemlere karşı çıkılmasını öne sürmeye baş-

lamıştı. Aynı görüşü savunan Alişir ise bu yolda propaganda faaliyetlerine girişmişti.

ç) Ayaklanma

Aşiretler arasında bu dalgalanmalar ve gruplaşmalar olurken Komutan Vali Abdullah Alpdoğan, bir bildiri yayımlayarak bütün aşiretlerin silahlarım teslim etmesini istemişti. Fakat yapılan telkinler nedeniyle aşiretlerin çoğu buna yanaşmamış, aksine silahlanmaya koyulmuştu. Seyit Rıza'nın yönlendirdiği propagandada halka şunlar söyleniyordu: Yaptırılan karakollar sürgün yeri olarak kullanılacaktır, silahları almanlar oralara sürülecektir – Köylerde ise sıra evler yapılacak, halk oralarda ve polis denetiminde yaşayacaktır – Halkın bütün kazancı ellerinden alınacaktır – Bu toplu yaşamada kadınların namusu da tehlikeye girecektir (**DİG,** 124). Böylece Seyit Rıza aşiretleri yapılmakta olan karakollara, okullara karşı kışkırtmaya başlamıştı. Nitekim bir süre sonra Kürpik'te düzenlediği toplantıda **"Mektep, nahiye bizim nemize? Bunları ortadan kaldırmalı, hepsini yakmalıyız"** diye konuşmuştu.

Dersimli M. Nuri'ye göre ayaklanmaya, genç bir kıza yapılan tecavüz yol açmıştır. Silah toplamak için gönderilen birlikten bazı askerler bir kıza tecavüz edince aşiret başkanının oğlu da o birliğe saldırmış ve bölge dışına çıkarmıştır (**KTD,** 233). Ancak bilinen 25 Mart 1937'de **Kahmut** karakolu ile **Pah** arasındaki telefon kablosunun kesildiği ve **Sin** köyü karakoluna da baskın yapılarak burasının yağmalandığıdır. Bundan bir ay sonra da 26 Nisanda **Sin – Hozat** arasındaki **Askisor** karakolu aşiretlerce kuşatılmıştır.

Bu saldırılar üzerine askeri önlemlere başvurmak gereği duyulmuş, Mazgirt ve Pertek'e askeri birlikler gönderilmişti. Olaylar yaygınlaşınca Seyit Rıza oğlu İbrahim'i A. Alpdoğan'a göndermişti. Vali/komutanın adil davranmasını dilemek amacıyla yapılan bu ziyaret, kuşkusuz ki merkezi yönetimin tutumunu öğrenmeye, "havayı koklamaya" da yönelikti. Alpdoğan'la görüşen İbrahim dönüş yolunda bir suikast sonucu öldürülmüş, bu da Seyit Rıza ve yandaşlarının tepkilerini daha da artırmıştı.

Tunceli'de yatırımlara karşı çıkan ve saldırılara geçen grupları cezalandırmaktan başka çare görülmeyince 3 Mayıs 1937'de askeri harekete girişilmişti. Aynı gün bir uçak filosu da ayaklanan aşiret başkanlarının toplandığı Keçiseken köyünü bombalamıştı. Böylece Mutasarrıf Hamdi Bey'in 1926'da önerdiği gibi askeri amaca ulaşabilmek için uçak kul-

lanılmasına da yönelinmişti. Ertesi 4 Mayısta Atatürk'ün başkanlığında yapılan ve Mareşal Çakmak'ın da katıldığı Bakanlar Kurulu toplantısında Tunceli'deki gelişmeler değerlendirilerek bazı ilke kararları alınmıştı. Buna göre:

1– Askeri hareket Nazımiye – Sin – Karadoğan çizgisine kadar sürdürülecektir.

2– **Köylere baskın edilerek silahlar toplanacak ve ele geçirilen köylüler, aşiret mensupları başka yerlere nakledilecektir.**

3– Şimdilik 2.000 kişinin nakli planlanmıştır.

Bakanlar Kurulu kararının altına **"Mülahaza"** (Düşünce) başlığı altında şu uygulamaya da yer verilmişti:

"İsyan ocaklarını yerinde bırakmamak için, silah kullanmış olanları ve kullananları zarar vermeyecek hale getirmek, köyleri kâmilen (tümüyle) **tahrip etmek ve aileleri uzaklaştırmak lüzumlu görülmüştür."** (Metin, **BDR**, 319).

Hükümetin bu kararları aldığı 4 Mayısta Tunceli halkına uçaklarla bir bildiri atılmıştı. Yerel dille ve eski ve yeni abece ile kaleme alman bildiride şu uyarıda bulunuluyordu:

"Sizi ayaklandırmaya çalışan zavallıları Cumhuriyet Hükümetine teslim ediniz veyahut onlar kendileri teslim olmalıdır. Bu taktirde cümleniz masum (dokunulmaz) kalacaksınız. Teslim edilenler veya kendiliğinden teslim olanlar da Cumhuriyetin âdil muamelesinden başka bir şey görmeyeceklerdir. Aksi taktirde, yani dediklerimizi yapmazsanız, her tarafınızı sarmış bulunuyoruz; Cumhuriyetin kahredici orduları tarafından mahvedileceksiniz." (Metin: **TCA**).

Askeri hareket başlayınca aşiretlerde kopmalar görülmüştü. Başlangıçta sayıları 25 – 30.000 tahmin edilen ayaklanmacılar güç yitirir olmuşlardı. Seyit Rıza Munzır kıyılarında bir toplantı düzenleyerek her ne pahasına olursa olsun askeri harekete karşı konulması kararı aldırtmıştı. Bu kararı bir and ile pekiştirmek için de yerel âdet uyarınca birer avuç su içilmişti. Ayaklanmanın lideri olduğu için onu etkisiz hale getirmeye öncelik verilmişti. 6 Haziranda Kızıldağ işgal edilmiş ve evi, Türk ordusunun ilk kadın pilotu, Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen tarafından bombalanmıştı. Ancak kendisi ele geçirilememişti.

Tunceli'de girişilen hareket Başbakan İnönü'nün TBMM'de yaptığı bir konuşmayla kamuoyuna ve basma yansımıştı. Tunceli'de ne denli engeller ve güçlüklerle karşılaşılırsa karşılaşılsın öngörülen programın uygulanacağını, gereken düzenlemelerin yapılacağını vurgulayan Başbakan, bölgede incelemeler yapmak amacıyla 18 Haziranda bir geziye çıkmıştı. Yanında Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam ile Milli Savunma Ba-

kanı Kâzım Özalp olduğu halde Elazığ'a gelen İnönü sözkonusu programı şöyle açıklamıştı:

Yatırımlara, başlanan inşaatlara hız verilecek, askerlik ve vergi işleri düzene konulup aksaklıklar giderilecek, halka toprak, tarım araçları ve tohumluk dağıtılacak, Dersim boşaltılacak, ancak başka yerlere yerleştirilecekler topluca bulundurulmayıp ev ev dağıtılacak.

Sürdürülen kararlı hareketten ötürü halktan çoğu ve aşiret mensuplarından bir kısmı teslim olmaya başlamışlardı. Kutu Deresi'ne sığınan Seyit Rıza izini yitirirken Alişir İngilizlerden ya da Fransızlardan yardım istemek için Irak ya da İran'a geçmeye çalışmış, fakat 9 Temmuzdaki çarpışmalarda öldürülmüştü. Ayaklanmanın öncülerinden Alişan da bir süre sonra Ovacık – Hozat sınırında öldürülmüştü. En yakın yardımcılarından yoksun kalan Seyit Rıza, oğlu Hasan ile 3 torununu da yitirince teslim olmaktan başka çıkar yol bulamamıştı. Onun 10 Eylül 1937'de yanındaki 2 kişi ile birlikte Erzincan jandarmasına teslim olmasıyla Tunceli ayaklanmasını bastırma harekâtı sona ermişti.

İnönü'nün açıklamasına göre harekât süresince ayaklananlardan ölenlerin sayısı 256 idi. 27 kişi yakalanmış, 849 kişi de çarpışmalar sırasında teslim olmuştu. Silahlı kuvvetlerden de 1 subay ile 28 er hayatlarını yitirmiş, 50 kişi de yaralanmıştı. Yakalanan ya da teslim olan suçluların yargılanmalarına Elazığ'da başlanmıştı. Sorgulanmasında suçu öteki aşiret başkanlarına yükleyen Seyit Rıza sorgulamadan çıkarken de **"Ben Türküm, Türk milletine isyan etmedim!"** diye bağırmıştı. Yargılamalarda sanık sayısı 58'e kadar çıkmıştı. Savcı bunların Türk Ceza Yasasının 149. maddesinin "2." ve "3." bentlerine göre cezalandırılmalarını istemişti. 15 Kasımda sona eren yargılamada 11 kişi idama, 33 kişi çeşitli hapis cezalarına mahkûm edilmişti, sanıklardan 14'ü ise beraat etmişti. Fakat idam cezası verilenlerden 4'ünün cezaları ileri yaşlarda oldukları dikkate alınarak "30"ar yıl hapse çevrilmişti. Seyit Rıza ile oğlu Resik Hüseyin, Şeyhanlı aşireti başkanı Hasso Seydo, Yusufanlı başkanı Kamer oğlu Fındık, Demenanlı Cebrail oğlu Hasan, Kureyşanlı Hasan ve Mirza oğlu Ali hakkındaki idam hükmü hep birlikte yerine getirilmişti.

Elazığ'da duruşmalar sürerken Atatürk 12 Kasımda o bölgede bir geziye çıkmıştı. 16 Kasımda Elazığ'a gelen Cumhurbaşkanı, Tunceli programının uygulandığının kanıtlarından biri olan Hozat suyu üzerindeki **Singeç** köprüsünü düzenlenen bir törenle hizmete açmıştı.

1938 yılına girildiğinde Tunceli bölgesinde "9" jandarma erinin öldürülmesi, ayaklanmayla başlayan yangının ateşinin küllenerekten devam ettiğini göstermişti. Bunu tümüyle söndürmek ve silah toplama

işlemini tamamlamak için III. Ordunun manevraları çerçevesinde bir harekete girişmek gereği duyulmuştu. Temmuz sonunda başlayan bu hareket 16 Eylülde sona ermiş ve bölgede sükûnet sağlanmıştı. Ancak Beyrut'ta yayımlanan Fransızca **L'Orient** (Doğu) gazetesinin 7 Ağustos 1938 günlü sayısında belirtildiği gibi Kürt ayaklanması bir kez daha sonuç vermemişti, "**fakat tohum ölmeyecek**"ti.

2 - İKİNCİ ADAM'IN AYRILIŞI

1937 yılının içte beklenmeyen bir gelişmesi de Türk devriminin uygulanmasında Atatürk'ün en büyük yardımcısı olan ve bu nedenle **İkinci Adam** diye nitelenen İsmet İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılması olmuştu. Demokrasilerde Başbakanların belli aralıklarla ya da seçim sonuçlarına göre değişmeleri çok doğaldı. Ancak İsmet İnönü'nün kişiliği ve yıllardır Cumhurbaşkanı Atatürk ile uyum içinde çalışması, Cumhuriyetin ilanı ile başlayan ve Fethi Okyar'ın 103 gün süren hükümet dönemi dışında yaklaşık 13 yıl 1,5 ayı dolduran Başbakanlığının çok büyük bir anlaşmazlık başgöstermeden noktalanacağı düşünülmemişti.

a) İnönü'nün Başbakanlıktan Çekilmesi

Atatürk'ün İnönü'den söz ederken yakınlarına hep "**Çocuklar, Çankaya'da rahat ediyorsam, İsmet sayesindedir**" dediği (F.R. Atay, **Çankaya**, 400) kamuoyuna da yansımıştı. Bu nedenle Başbakan İnönü'nün dinlenmek amacıyla 1,5 ay izin alıp ayrıldığı ve İktisat Bakanı Celal Bayar'ın Başbakanlık vekâletine atandığı 20 Eylül 1937'de açıklanınca beklenmeyen bu değişiklik çeşitli tepkilere ve yorumlara yol açmıştı. Bu süre henüz dolmadan da İsmet İnönü, 25 Ekimde Başbakanlıktan istifa etmişti.

Şimdiye kadar yapılan yayınlarda Atatürk ile İnönü'nün birlikte çalışmaya son ya da ara verme kararı almalarının nedenleri olarak genelde 2 olay aktarılmaktadır:

1- **Nyon Konferansı** sırasmda Atatürk'ün Dışişleri Bakanı T.R. Aras'a Yalova'dan verdiği yönergelerin İnönü'de uyandırdığı tepki.

İspanya'da 1936 Şubatında yapılan seçimlerde sol eğilimli **Halk Cephesi** hükümeti işbaşına gelince Gnl. Franco'nun öncülüğünde bir ayaklanma başlamıştı. Bu yüzden ülke bir iç savaşa sürüklenirken Al-

manya'nın Nazi lideri Adolf Hitler ile İtalya'nın faşist lideri Benito Mussolini'nin Franco'yu desteklemeleri bu iç mücadeleyi uluslararası bir soruna dönüştürmüştü. Mussolini bununla da yetinmemişti, İtalyan denizaltıları 1937 yazında İspanya limanlarına giden ticaret gemilerini batırmaya başlamışlardı. Bunun üzerine İngiltere ile Fransa, Akdeniz'de korsanlığın önlenebilmesi için gereken önlemleri almak amacıyla Akdeniz'le ilgili devletleri İsviçre'de bir toplantıya çağırmışlardı. Türkiye de bu çağrıyı kabul etmişti. 9 Eylülde **Nyon** kentinde toplanan konferansta Türkiye'yi Dışişleri Bakanının temsil etmesi uygun görülmüştü. Ancak konferans kararları olarak düzenlenen metnin olduğu gibi kabul ve imza edilip edilmemesi konusunda Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında görüş ayrılığı belirmişti. Atatürk böyle bir anlaşmanın gecikmeden imzalanmasından yana olmuştu. İnönü ise ne yapacağı pek kestirilemeyen Mussolini'ye karşı daha ılımlı davranılmasını ve bazı koşullar öne sürülmesini savunmuştu. Bu nedenle de Atatürk'ün T. R. Aras'a verdiği talimatlara tepki göstermiş, kabine arkadaşlarına bu durumda hükümetten çekilmeyi düşündüğünü söylemişti.

Sovyetler Birliği ile Mısır, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'nın da katıldıkları **Nyon Konferansı**'nda ticaret gemilerine saldıran denizaltıların batırılması konusunda anlaşılmıştı. 14 Eylülde imzalanan **Nyon anlaşması,** olağanüstü toplantıya çağırılan TBMM'ce 18 Eylülde onaylanmıştı. Fakat böylesi bir sonuç Atatürk ile İnönü arasındaki görüş ayrılığında bardağı taşırmıştı.

2- **Gazi Orman Çiftliğinde** kurulan bira fabrikası dolayısiyle **Bomonti** şirketiyle başgösteren anlaşmazlık ve Atatürk'ün çiftlik işleri hakkında Tarım Bakanına yönelttiği eleştiri.

Birçok alanda olduğu gibi tarımda da halkına örnek olmak isteyen **Mustafa Kemal,** bir çiftlik kurmaya karar vermiş ve Ankara'nın 5 km. batısında **Karanlık Derealtı** denen bölgede 20.000 dönümlük bir arazi satın almıştı. 5 Mayıs 1925'te burda 2 traktörle çalışmalara başlanmıştı. Çiftliğin müdürlüğüne Halkalı Ziraat Yüksek Okulu mezunu Tahsin Coşkan getirilmişti. Böyle bir girişimle, başlıca şu amaçlar güdülmüştü:

- Değişik ürünlerle geniş ve teknik bir tarım yapmak.
- Tohumları ıslah etmek.
- Tarım ürünlerini halka dağıtmak.
- Damızlık hayvan ve tavuk yetiştirmek.
- Bataklığı kurutup orman yetiştirmek.
- Ankara'yı ağaçlandırmak.
- Ankara halkına bir gezi, dinlenme yeri kazandırmak.
- Ziraat Okulu öğrencilerine uygulama olanağı vermek.

Bu yolda sürdürülen çalışmalar sonunda birkaç yıl sonra **Gazi Orman Çiftliği** denen bir kuruluş meydana çıkmıştı. Hayvanlardan elde edilen sütü işleyip pastörize etmek için bir süt fabrikası açılmıştı. Halka alkol derecesi düşük bir içki sunabilmek için bir bira fabrikası öngörülmüş ve Viyana'dan getirtilen bir uzmanın verdiği rapor doğrultusunda bu fabrika kurulmuştu.

Ancak Çiftlik Bira Fabrikası ürünlerinin piyasaya çıkması, ispirtolu içki üretimini elinde bulunduran **Bomonti Şirketi**'nin bazı yakınmalarına neden olmuştu. 1928'de hükümetle geniş hakları içeren 10 yıllık bir sözleşme yapmış olan şirket bu süreyi uzatmaya çalışırken, **Gazi Orman Çiftliği** Ankara dışında da bira fabrikaları kurmak için girişimlerde bulunmuştu. Bu durumda **Bomonti** şirketi sözleşmesinin uzatılıp uzatılmaması ve Orman Çiftliğine yeni yatırımlar için kaynak bulma sorunu, çiftlik işlerini yürüten Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ile Başbakan İnönü ve Tekel Bakanı Ali Rânâ Tarhan arasında tartışmalara neden olmuştu. Bir ara çiftliğin Tarım Bakanlığına satılması sözkonusu olmuş, fakat İnönü devlet başkanınâ ait bir mülkün bir devlet kuruluşuna satışının doğru olmayacağı düşüncesiyle buna karşı çıkmıştı. Öte yandan **Bomonti** şirketine İnönü'nün kardeşinin de ortak olması Danıştay'a kadar yansıyan kimi söylentilere yol açmıştı.

Bundan alınan İnönü 1937 Nisanı sonlarında Çankaya'da Atatürk'le bu konuyu görüşürken **"Sen benim söylediklerimi başkalarından araştırmaya kalkışıyorsun... Sofradan emirler alıyoruz ve bunlar yüzünden büyük sıkıntılara düşüyoruz"** diye oldukça sert tepki göstermiştir. Buna karşılık Atatürk de çiftlikte bakımın pek yerinde olmadığını söyleyerek Tarım Bakanı Muhlis Erkmen'den yakınmıştır. Sonunda Atatürk "Anlaşıldı, bu gece doğru dürüst konuşamayacağız" diyerek sofradan kalkmıştır (**AH**, 698-708, Ş. Süreyya, **İkinci Adam**, 493 vd.).

Bununla birlikte Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında beliren bu burukluk giderilememişti. Üstelik buna **Nyon anlaşması** konusunda başgösteren yeni bir anlaşmazlık eklenmişti. Öyle ki her ikisi de artık devlet ve hükümet başkanlığı kimlikleriyle özel kalem müdürleri aracılığıyla tartışmayı sürdürür olmuşlardı. İnönü, İstanbul'dan trenle dönen Atatürk'ü 18 Eylül sabahı Çiftlik'te karşılamıştı. Kente doğru gidilirken bira fabrikası konusu yeniden açılmıştı. Arkasından hükümet üyeleri o gece Çankaya'ya çağırılmıştı. Çiftlik ve Nyon anlaşması sorunları ortaya atılınca iki arkadaş arasında sert ve kırıcı bir tartışma başlamıştı. Bu da işbirliğine son verilmesi sonucunu doğuran son adım olmuştu. İstanbul'da toplanacak olan **İkinci Türk Tarih Kurultayı**'nda bulunmak üzere 19 Eylül 1937 akşamı trenle Ankara'dan hareket eden Atatürk,

İnönü'yü de yanına almıştı. Bir ara İnönü ile başbaşa görüşmüş ve ona **"Mademki aramızda görüşbirliği yoktur. O halde seninle bir müddet arkadaşlığa ara vermemiz lazım geliyor. Bu durumda işbirliği edemeyiz. Birbirimizden uzak kalalım"** önerisinde bulunmuş, İnönü de bunu uygun gördüğünü belirtmişti. Böylece ertesi 20 Eylülde, İnönü'nün izin alıp Başbakanlıktan ayrıldığı açıklanmıştı.

Birinci ve **İkinci Adam**'ların arkadaşlıklarına bir süre ara vermelerine neden olan son tartışma böyle olmakla birlikte, bunun gerilere, derinlere giden kimi nedenlerinin de bulunması doğaldır. Bu konuda Atatürk'ün çok yakınında bulunanlardan Salih Bozok'un anlattıkları dikkati çekmektedir. Ona göre Atatürk ile İnönü arasında patlak veren son anlaşmazlığın kaynağı **Serbest Cumhuriyet Partisi**'nin kuruluşuna, 1930'lara kadar geriye gitmekteydi. İnönü, karşıt partinin eleştirileri karşısında Atatürk'ün ilgisiz kaldığı, kendisini yeterince savunmadığı kanısına varmış ve ona gücenmiştir. **Bomonti**, Çiftlik olayı dışında asıl çatışma da İngilizlerin Atatürk'e verecekleri söylentisi çıkan **Dizbağı nişanı** konusunda meydana gelmiştir.

1937 yazında İngiliz gazetelerinde bu yolda çıkan haberler Türk basınına da yansımış ve girişimi öven yazılar yayımlanmıştı. Başbakan İnönü 30 Ağustos akşamı Yalova'da konuyu gündeme getirmiş ve bu haberlerin henüz kesinleşmemiş olduğunu belirten bir açıklama yapılmasını dilemişti. Atatürk bu öneriyi uygun bulmuş fakat hazırlanan metin üzerinde anlaşılamamıştı. Atatürk açıklamaya, "İspanya kralından artakalan" bir nişanı kabul edemeyeceğini belirten bir maddenin de eklenmesini istemişti. İnönü ise, İngiliz hükümetinin resmi bir açıklaması olmadığından böyle bir eklemeye karşı çıkmıştı. Böylece ikisi arasında beliren görüş ayrılığı hükümet kararlarıyla ilgili konulara da yayılarak ciddi bir tartışmaya dönüşmüştü. Olayın tanıklarından Salih Bozok'un aktardığına göre, sonunda İnönü Atatürk ile el sıkışmadan sofradan ayrılıp yandaki köşke geçmişti (s. 228-232).

Oysa İngiltere Türkiye'de devletin başındakiler arasında bir çatışmaya yol açan nişan konusundaki tasarımlarını 1938 yılında da sürdürmüştü. İlk aşamada da **Grand Cross of the Bath** diye anılan **Dizbağı** nişanının verilmesi düşünülmüştü. Ancak Ankara'daki elçi Percy Lorraine, kuşkusuz Türk basınındaki yazıların da etkisiyle Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 2 Haziran 1938 günlü yazıda Türkiye'de hiçbir nişanın verilmediğini ve takılmadığını belirterek, böyle bir nişanın Atatürk'ü mahcup edeceği, bu nedenle de onu takmayacağı kanısında olduğunu açıklamıştı. Nişan yerine bir üniversitede "Onursal Doktora" sanının verilmesinin daha uygun olacağını eklemişti. Hatta Atatürk'ün hastalığı dikkate alınarak ona içi güzel araçlarla donatılmış **"uçan bir**

yat" armağan edilebileceğini anımsatmıştı. Elçinin bu raporu karşısında İngiliz hükümeti kesin bir karara varamamıştı (**Ajans Türk,** 204, Şubat 1984).

Bomonti, Nyon anlaşması, Dizbağı nişanı sorunları dışında Atatürk ile İnönü arasında tartışmalara yol açan görüş ayrılıklarından biri de **Hatay** konusunda belirmişti. **Hatay**'ı anavatana katmak için her yola başvurmak kararında olan Atatürk, gerektiğinde bir askeri hareketi de planlamıştı. İnönü ise bu yolu sakıncalı buluyor ve barışçı siyasa ile amaca ulaşmak gerektiğini savunuyordu. Kendisi bu görüş ayrılığını anılarında şöyle aktarmaktadır:

"**Türlü meselelerden Atatürk ile aramızda tartışma çıkmıştır. Bunlardan büyüğü Hatay sorununda oldu...** Hatay sorunundaki bu her an patlama havası ve her an büyük bir hareketin başlayacağı izlenimi Atatürk'ten geliyordu... Bu koşullar altında Hatay sorunundan Fransızlarla aramız açıldı. Tabiatıyla açıldığından itibaren uzun bir müzakere dönemi başladı...

"Bir aralık Atatürk'ün halinden bir askeri müdahale ile olupbitti yapmak düşüncesi geçtiğini fark ettim. Kendisi ile bu sorunu görüştüğüm gibi Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile de görüştüm. Hatay'daki sorunda haklarımızı uygulama alanına koymak için bir sonuç alabilirdik, almak için çalışabilirdik, fakat her siyasal girişimi bir tarafa bırakarak bir askeri hareketle olupbitti yapmak şeklini sakıncalı buluyordum. **Kesin olarak vaziyet aldım... Bir askeri hareket yoluna girmenin sakıncalı olacağma onu inandırmaya çalıştım ve başarılı oldum..**" (**Hatıralar,** 283).

İnönü, Atatürk ile başlayan bu sürtüşme ve tartışmaların salt onun hastalığından kaynaklandığını öne sürerek şöyle demektedir:

"Atatürk ile birlikte çalışmamızı iki ayrı dönemde açıklayabilirim: Başlangıçtan hastalığa kadar şöyle olmuştur:

"Akşamları bir araya gelir toplanırız. O coşar, biz coşarız... Birtakım kararlar alınır ve geç vakit dağılırız... Ertesi sabah uyanınca düşünürüm... Hemen kalkar Atatürk'e giderim, onu yatakta iken uyandırırım, oturup konuşuruz. Söylerim: Dün akşam biz yine coştuk, şunu yapalım, bunu yapalım diye kararlar aldık. Ama olacak şeyler değil, nasıl yapacağız? 'Canım sen bildiğini yap' der bana.

"Sonra bir dönem oldu... Yine akşamları aynı şekilde toplamp alınmış kararları ertesi sabah görüşmeye gittiğimde artık 'Sen bildiğini yap' demiyordu. Israr ediyordu bu sefer, asabileşiyordu.

"Esaslı bir değişiklik olmuştu Atatürk'te. Doktorlara sordum, hastalığın bir dönemidir dediler." (Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,** 14.)

Ancak bu sürtüşme ve tartışmaları yalnızca Atatürk'ün hastalığına bağlamak doyurucu bir yanıt olmasa gerek. Bunda kişiliklerin de payı olmalıdır.

b) Celal Bayar Hükümeti

İnönü'nün 1,5 ay izinli sayılarak Başbakanlık görevinden ayrıldığı günlerde TBMM yaz tatilinde bulunduğundan Başbakanlığın vakâletle yürütülmesi öngörülmüştü. Bunun için seçilen İktisat Bakanı Celal Bayar'ın, Atatürk ile İnönü arasında İstanbul yolculuğu sırasında trende geçen tartışmada kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan bir kadaşlığa ara veren Atatürk ile İnönü arasındaki ilişkiler de tümüyle kopmamıştı. O yılın Ekim ayında başlayan Ege manevralarında ikisi bir likte olmuşlardı. Ancak 25 Ekimde İnönü istifasını verince yeni başbakanın atanması da gerekli olmuştur.

TBMM'nin yeni yıl çalışmalarına başladığı 1 Kasım 1937'de İnönü'nün istifa ettiği ve Başbakanlığa Celal Bayar'ın atandığı bir Cumhurbaşkanlığı tezkeresi ile Meclise duyurulmuştur. Bayar, yeni kabinesini İnönü Hükümetindeki kadroda yalnızca bir değişiklik yaparak oluşturmuştur. İnönü'nün çekilmesiyle birlikte Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Refik Saydam da istifa etmiş olduğu için onun yerine Dr. Hulusi Alataş getirilmiştir. Tarım Bakanı Şakir Kesebir de Tarım Bakanlığından Bayar'ın boşalttığı İktisat Bakanlığına alınmış ve Tarım Bakanlığına vakâlet etmesi uygun görülmüştür. Daha sonra, 13 Nisan 1938'de Faik Kurdoğlu Tarım Bakanlığına atanmıştır.

Bayar'ın TBMM'ne sunduğu Hükümet Programı, o döneme kadar Cumhuriyet Hükümetlerinin hazırladıkları en geniş ayrıntılı program olarak dikkati çekmektedir. Bunun bir başka özelliği de sık sık, **"Şef"** diye anılan Atatürk'ten yapılan alıntılardır. **"Devletçilik"**in bir ilke olarak Anayasaya girmiş olmasma karşın Bayar'ın programında bundan **"Parti programının devletçilik prensibi..."** diye söz edilmekte ve güdülecek ekonomi siyaseti şöyle açıklanmaktaydı:

"Memleketin kudret ve refahım artırmak ziraatte kalkınmaya bağlıdır...

"Biz otarşist değiliz. Fakat Türkiye'de ekonomik şartları mevcut ve milli ekonomi bakımından yapılması kabil veya zorunlu olan her şeyi yapmak ve yaptırmak azmindeyiz.

"Fert (birey) tarafından yapılabilecek işlerin, fertlerce yapılmasını himaye ve teşvik edeceğiz.

"Fakat bireysel çaba ya da sermayenin bugün için yetmediği veya gidemediği işlerde, ulusal korunmanın gerektirdiği hususlarda, ulusal güveni ve genel yararı sağlamak, bireysel çaba ve sermayenin çeşitlenip büyümesini kolaylaştırmak için devlet iş başına geçecektir.

"Bu bakımdan Kemalist rejimin karakteri, yapıcı ve yaptırıcı olması ve bazı memleketlerde olduğu gibi, mevcut çeşitli sınıflar yararları arasındaki mücadeleleri uçlaştırmak değil, genel ve bireysel çalışmaya ve yarara hizmet gayesini gütmesidir." (**TCH**, 74).

İnönü'nün başbakanlıktan ayrılması halk arasında da değişik tepkiler doğurmuştur. Bir futbol maçını izlemeye gittiği ankara **19 Mayıs Stadyumu**'nda kendisine coşkulu sevgi gösterileri yapılmış, bu da kimi çevrelerde bazı kuşkular doğurmuştur. Öyle ki CPH grup toplantısında Salih Bozok, kendisinden görevden niçin ayrıldığını açıklamasını istemiştir. Kürsüye gelen İnönü, Atatürk ile bir anlaşmazlığın sözkonusu olmadığını söylemiş ve ayrılmasındaki ana nedenin **"canından bezecek kadar yorgun"** olduğu için dinlenmek istemesinden kaynaklandığını vurgulamıştı. Ayrıca, Atatürk'ün kendisine para yardımı bile yaptığını açıklayarak ona eskisi gibi "minnet ve sevgiyle" bağlı olduğunu da eklemişti (Bozok, 244 vd.).

Siyasal yaşamını milletvekili olarak sürdüren İnönü'ye bir ara ABD Büyükelçiliği önerilmişti, fakat o Dışişleri Bakanı T.R. Aras'ın kendisine ilettiği bu öneriye şiddetle karşı çıkmıştı (Gülsün Bilgehan, **Mevhibe**, 259).

Başbakanlıktan ayrılan İnönü'nün Atatürk'ün akşam yemeklerinde bir araya gelen arkadaş grupları ya da çalışma toplantıları içerisinde yer almaması çok doğaldı. Ama Cumhurbaşkanlığı yaverlerince tutulan nöbet kayıtlarında onun seyrek de olsa Çankaya'da Atatürk'le buluştuğu görülmektedir. Örneğin 22 Kasım 1937 akşamı Müfit Özdeş, Fuat Bulca gibi Atatürk'ün gençlik arkadaşlarının yanında "General İsmet İnönü" adı da çağrılılar arasında göze çarpmaktadır. Bir araya gelmeseler bile, ikisi arasındaki arkadaşlık bağları eski canlılığını yitirmiş de olsa, varlığını korumuştur.

İnönü, daha Başbakanlıktan izinle ayrıldığı günün ertesinde (21 Eylül) Türk Tarih Kurultayını izlerken Atatürk'ün davranışında bir değişiklik olup olmadığını anlayabilmek için bir kâğıda **"Akşama benimle gelecek misin? Demek bana çok dargın değilsin?"** yazarak kendisine uzatmıştı. Atatürk de buna **"Hayır, her şeyi unuttum; bildiğin gibi arkadaşım ve kardaşımsın"** diye yazmıştı.

1937 yılı sonlarında İnönü hastalanıp yatağa düştüğünde Atatürk arkadaşını ziyaret etmeyi düşünmüş ancak onu ve evdekileri rahatsız

ederim diye bundan vazgeçmiştir. Bununla birlikte yılbaşında onun yeni yılını kutlamayı ihmal etmemiştir. İnönü'ye, **"Sevgili dostum, kardeşim, aziz evladım"** diye değişik duygularla seslenen bir mektup göndermiştir. Bunda, rahatsızlığının hiç de önemli olmadığını öğrenince teselli bulup memnun olduğunu belirterek şöyle devam etmiştir:

"Artık iyisin! Yakın aldığım haberler bunu doğrulamaktadır. Tekrar yeni senenin, senin, benim ve bütün Türk ulusunun huzur, sükûn ve parlaklıkla karşılanacağının müjdecisi gibi gördüğümü size iletiyorum..."

"Derin muhabbetle, sarsılmaz kardeşlik, arkadaşlık hisleriyle gözlerinden öperim." (**Milliyet**, 24 Ocak, 1990, G. Bilgehan, **Mevhibe**, 260).

Atatürk, **Lozan** Barış Antlaşmasının 15. yıldönümü olan 24 Temmuz 1938'de de İnönü'yü telefonla arayarak kendisine iyi dileklerini iletmişti. İnönü de buna bir mektupla teşekkür etmiş ve onun sağlığına kavuşup "neşe ve serefle" daha uzun yıllar Türk ulusunu ve ülkeyi yönetmesi dileğinde bulunmuştu.

İnönü ve ailesinin anlatımına göre bu sıralarda Atatürk hasta yatarken İnönü'yü Dolmabahçe Sarayına çağırmıştır. İnönü de hemen İstanbul'a gitmiş ve "iki dost sarayda birlikte birkaç gün" geçirmişlerdir (**Mevhibe**, 263). Ancak böyle bir buluşmanın Atatürk'ü ziyaret edenlerin adlarının yazıldığı **Nöbet Defteri**'nde yer almadığını belirtmeliyiz.

İnönü Atatürk'ün hastalığıyla yakından ilgilenmişti. Başbakan Celal Bayar'ın, Atatürk'ün yakınlarından Salih Bozok'un ve özellikle de Sabiha Gökçen'in getirdiği haberlerden hastalığın evrelerini izlemiştir. O döneme ilişkin anılara ve yayınlara göre de kendisiyle görüşme olanağı bulamamıştır. Bunda, Atatürk'ün durumunun kötüye gitmesi karşısında artık belirgin bir hal alan **"iktidar mücadelesi"**nin ve İnönü karşıtı çevrenin etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1938 Ekimi başlarında Bayar, Atatürk'ün selamını getirdiğinde İnönü duygularını yine mektupla iletmek gereğini duymuştur. **"Sevgili Atatürk, sevgili velinimetim!"** diye başlayan 5 Ekim 1938 günlü mektubunda dileğini şöyle açıklamıştı:

"Aziz varlığınız düşüncelerimin alicenap timsalidir (sevecen simgesidir)... **Sizi kudret ve sıhhatle ve şan, şerefle aramızda ve başımızda görmek ümidim her zamandan ziyade sağlamdır..."**

Atatürk'ün ölümünden 12 gün önce İnönü ona bir mektup daha göndermişti. 28 Ekim günlü bu son mektubunda **"Sıhhat haberlerinizle gülen yüzlerimizi alicenap selamlarınızla hakiki saadet dalgasına bürüdünüz"** diyen İnönü, aralarında yılların ördüğü sevgiyi şöyle dile getirmişti:

"Güzel Atatürk, sevgilim Atatürk! Bin canım olsa bini de sana olsun. Ellerinden, yüzünden, gözünden binlerce öperim velinimetim Atatürk."

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri H.R. Soyak aracılığı ile sunulan bu mektubun Atatürk'e ulaşıp ulaşmadığı saptanamamaktadır. O günlerde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Atatürk'ün İnönü ile görüşmek istediğini Ankara'ya iletmiştir. İnönü bunu olumlu karşılamış, ancak Dr. Refik Saydam, bazı çekinceler ve sakıncalar öne sürerek onun İstanbul'a gitmesine engel olmuştur. Böylece İnönü, **İkinci Adam**'lığını Atatürk'ün hayata gözlerini yummasından sonra bir kez daha kanıtlamıştır.

B) ULUSA ADANMIŞ BİR YAŞAMIN NOKTALANMASI

Atatürk'ün 1921'den 1938'e kadarki yaşamı bir yönüyle **Çankaya** demektir. Temsilciler Kurulu Başkanı olarak 1919 Aralığında Ankara'ya geldiğinde şimdi Meteoroloji Genel Müdürlüğünün bulunduğu Ziraat Okuluna yerleşmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışından sonra da İstasyondaki iki katlı binaya taşınmıştı. 1921 yılı başlarında Ankara Müftüsü ve **Müdafaa-i Hukuk Derneği** başkanı olan Rıfat Börekçi'nin girişimiyle **Çankaya**'da Bulgurluzade Mehmet ve Rıfat beylerin iki katlı bağ evi Ankara halkı adına satın alınarak TBMM Başkanı Mustafa Kemal'e armağan edilimişti. Onarıldıktan sonra **Ordu Köşkü** diye anılan bina böylece hem devlet başkanlığı makamı hem de başkanın özel konutu olmuştu. İstasyondaki bina ise bir süre özel kalem bürosu olarak kullanılmıştı.

Çankaya'daki bu ilk köşke 1924'de mimar Vedat Tek'in projesine göre bazı eklemeler yapılmıştı. Giriş katındaki holün solundaki iki bölmeli oda elçilerin ve yabancı konukların kabul salonu yapılmış, onun karşısındaki yeşil salon da konuk salonu olarak kullanılmıştır. Holden ya da yeşil salondan girilen büyük bir yemek masasının bulunduğu bu şömineli salon Atatürk'ün gece toplantılarının ya da **Çankaya Sofrası**'nın düzenlendiği yer olarak tanınmıştı. Salonun bahçeye açılan kapısı önüne bir oyun masası da yerleştirilmişti. Yemek salonundan iki basamakla **kule odası** denen kısma geçilmekteydi. Etrafı pencerelerle çevrili bu kısım oturma ve dinlenme yeri olarak kullanılmaktaydı.

Cumhurbaşkanlığı makamı olarak devlet işlerinin görüldüğü, aynı zamanda Cumhurbaşkanı konutu olarak özel yaşamın geçtiği bu köşk giderek artan gereksinimleri karşılamayacak duruma gelince, 1932'de onun yanıbaşında yeni bir köşkün yapımına başlanmıştı. Yeni binada

Atatürk'ün isteğine uygun olarak geniş bir kitaplık ile rahat ve aydınlık bir çalışma odasının yeralmasına özen gösterilmişti. İki katlı olan bu yeni binanın dışı onun çok sevdiği pembeye boyandığı için **Pembe Köşk** diye tanınmıştır. 1932'den sonra **Çankaya Sofrası** da burada düzenlenmişti.

1 - ÇANKAYA VE SOFRA

Her ülkede devlet başkanlarının oturdukları ve devlet işlerini yürüttükleri yapıların kavramsal olduğu kadar simgesel birer önemi vardır. Bunlar, orada oturanların yaşam biçimleri, yarattıkları, verdikleri izlenim açısından bazı çağrışımlar da yapar. Atatürk'ün Çankaya'sı, oradaki yaşamı sözkonusu olduğunda da ilk akla gelen akşam yemeklerindeki toplantılar, ünlü deyimiyle **Çankaya Sofrası**'dır.

Sofra, çoğu kez yanlış ve tek yönlü olarak tanıtıldığı gibi salt bir içki ve eğlence meclisi değildir. Kuşkusuz içki içilmekte ve kimi geceler belirli bir süre geçtikten sonra müzik dinlemeye dayalı bir eğlenceye de yer verilmektedir. Aslında Atatürk içki içtiğini hiçbir zaman halkından saklamamış, bunu açıkça da belirtmiştir. Ancak sofra bir görüşme, düşünce alışverişinde bulunma, kendi düşüncesini yayma, bilmediklerini öğrenme, önemli girişimlerden önce bir nabız yoklama ve gereken kararları alma gibi çok yönlü bir tartışma meydanı, bir forum, bir eğitim öğretim kürsüsüdür.

Çankaya gecelerine ya da **Sofra**'ya genelde Atatürk'ün okul ya da yakın çalışma arkadaşları ile ele alınacak konuların özelliklerine göre üst düzey yöneticileri, uzmanlar, sanatçılar çağırılmışlardır. Katılmanın tek koşulu ev sahibi Atatürk tarafından çağırılmış olmaktır.

Cumhuriyetin ilanı gibi çok önemli bir kararın bir Çankaya gecesinde alındığı düşünülecek olursa **Sofra**'nın ciddiyeti daha iyi anlaşılır. Onun gibi çok önemli dönüşümler, yasalar, grişimler de **Sofra**'da görüşülüp tartışılmıştır. Hele dil ve tarih çalışmaları gibi Atatürk'ün kişisel olarak çok ilgilendiği konular bu gece toplantılarında sürdürülmüştür.

Atatürk'ün sofrasında bulunanlar, ev sahibi olarak onun konuşmaları yönlendirme ve sonuca ulaşmadaki etkinliğini vurgulamakla birlikte, herkesin düşüncelerini özgürce sergilediğine ve zaman zaman heyecanlı tartışmaların yapıldığına tanıklık etmektedirler. Kendisi düşüncelerini söyler, sofradakileri de bildiklerini, düşündüklerini söylemeye zorlardı. Güncel iç ve dış sorunlar ya da yapılacak yeni bir devrim hareketi gibi ciddi konular dışında zaman zaman belirli bir kavram üze-

rinde tartışmalar açıldığı da anlaşılmaktadır. Kimi kez Atatürk'ün kendi çocukluğundan, çektiği sıkıntılardan açık yüreklilikle söz ettiği, fıkralar anlattığı da bilinmektedir. Bütün bu konuşmalar, tartışmalar için öngörülen koşul, sofrada olanların ve konuşulanların sofrada kalması, dışarıya aktarılmamasıdır.

Hasan Rıza Soyak ile Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun da belirttikleri gibi **Sofra**'nın, değişik yönleri yanında Atatürk'ün yalnızlığını da gideren bir özelliği vardı. Bir aile yaşamından yoksun olarak resmi göreviyle ilgili işler dışında günün büyük kısmını tek başına yaşayarak geçiren Atatürk, bir gün Genel Sekreterine, köşkteki yalnızlığından yakınmış, halk arasına karışmak istediğinde de oluşan kalabalığın kargaşaya yol açtığını belirtmiş, bu nedenle **Sofra** zamanım beklediğini söylemiştir (**AH**, 64).

Ama bu, günlerin boş geçtiği anlamına gelen bir yakınma değildir. İş ve eylemden artakalan zamanda onun en büyük uğraşı okumaktır. Öğrenmek için okumak, iç ve dış sorunları bilmek için okumak, çağın nereye gittiğini saptamak için okumak, devrim hareketlerine girişmeden onların gerekçelerini belirleyip açıklamak için okumak, öğretmek için okumak ve nihayet akşam sofrasına hazırlık, tartışılacak konuyu seçmek için okumak...

Onda öğrencilik yıllarında başlayan bu okuma tutkusu yaşamının sonuna dek sürmüştür. Savaş alanlarında bile okumaktan geri kalmamıştır. Çanakkale Savaşları sırasında İstanbul'a gelen karargâh kâtibinden birkaç roman satın alıp getirmesini istemiştir. Kolordu Komutanı olarak bulunduğu Silvan'da 19 Kasım-10 Aralık 1916 tarihleri arasında, yani 22 gün içinde okuduğu kitaplar ise her yönüyle dikkat çekicidir:

a) Namık Kemal, **Tarih-i Osmani,**
b) Namık Kemal, **Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye,**
c) Mehmet Emin Yurdakul, **Türkçe Şiirler,**
ç) Tevfik Fikret, **Rübab-ı Şikeste,**
d) Filibeli Ahmet Hilmi, **Allahı İnkâr Etmek Mümkün müdür?**
e) George Fonsgrive, **Mebadi-i Felsefe,** Çev. Ahmet Naim,
f) Alphonse Daudet, **Sapho. Moeurs Parisiennes.**

Bu kitapları 1916'da Diyarbakır ya da Silvan'da bulmak olanağı olmadığına göre Mustafa Kemal'in bunları İstanbul'dan taşıdığı kuşkusuzdur. Hem o kısa sürede okuduğu bu 7 kitap hakkındaki değerlendirmelerini anı defterine de yazmıştır. (**AHT** 82 vd.)

Okuma tutkusu onda hiçbir devlet başkanında görülmeyen zenginlikte bir kütüphane oluşturmasına yol açacaktır. 1973'te düzenlenen kataloğuna göre Çankaya köşkünde, 4.289 bibliyografik künyede kayıtlı

10.000'e yakın kitap ve süreli yayın toplanmıştır. Hemen her alana ilişkin olan bu kitaplar içerisinde ilk sıraları Tarih, Edebiyat, Dil, Askerlik ve Siyasal Bilimlere ilişkin yapıtlar almaktadır. Atatürk'ün bunların çoğunu kendisinin okuduğu, kimilerini ve bilmediği yabancı dilde yazılmış olanları da arkadaşlarına okutup notlar aldığı bilinmektedir.

Okumayı başlıca uğraş, kitabı da arkadaş edindikten sonra saatlerini, hatta günlerini okumakla doldurur olmuştur. H.R. Soyak'ın aktardığına göre bir keresinde bir tarih kitabını bitirmek için 2 gün 2 gece durmadan okumuş, gözlerinin yaşardığını hissedince de tülbent parçaları ile onları kurutmaya çalışmıştır (**AH,** 40).

Böylesi bir okuma, onun kendisini daima yenilemesini ve Kant'ın öğrencisi bir düşünür gibi algılanmasını sağlamıştır. Bunun sofradaki tartışmaları yönlendirmesine de büyük katkısı olduğu kuşkusuzdur. Herkesin düşündüğünü açıkça söylemesini isteyen Atatürk, ev sahibi olmanın nezaketini hiç elden bırakmayarak tartışmalar umulmadık bir sertliğe dönüştüğünde sofradan ayrılmayı yeğlemiştir. Örneğin Dolmabahçe'deki bir sofrada Dr. Reşit Galip aldığı içkinin etkisiyle İş Bankası'nın vereceği bir kredi ve Milli Eğitim Bakanı Esat Bey'in tutumundan dolayı hoş olmayan bazı sözcükler de kullanarak sert eleştirilere başlayınca Atatürk kendisini **"Galiba rahatsız oldunuz, biraz istirahat etseniz!"** diye uyarmak gereğini duymuştur. Fakat buna daha da alınan R. Galip **"Burası millet sofrasıdır, ben o sofrada oturuyorum!"** diye yanıt vermiştir. Bunun üzerine Atatürk, **"Öyle ise sofrayı terketmek bize düşüyor"** diyerek kalkmış, yatak odasına çekilmiştir.

İçki aslında utangaç olan Atatürk'te alışkanlığa dayalı bir gereksinme olmuştur. Gene Soyak'ın aktardığına göre, içkiyi bırakması ya da azaltması önerilerine şöyle yanıt vermiştir:

"Fakat ne yapayım ki içmeye mecburum. Kafam çok, ama bana ızdırap verecek kadar çok ve hızlı çalışıyor. Vakit vakit onu uyuşturup biraz dinlenmek ihtiyacını duyuyorum... İçmediğim zamanlar uyuyamıyorum, ıstırap içinde bunalıyorum. Aynı zamanda içki bağırsaklarımı da düzenliyor." (**AH,** I, 19).

2 - HASTALIK

Ancak çok hızlı çalışan beyin gücünü dinlendirmek için başvurduğu yöntem beden gücünü giderek azaltmıştı. Aslında pek de sağlıklı olmayan bedeni **siroz**a yakalanmıştır.

a) Sağlıklı Olmayan Bir Ömür

Atatürk'ün, 57 yıllık ömrünün silahlı savaşlar, diplomatik savaşımlar, devrim hareketlerinin doğurduğu tartışmalar, türlü didişmeler yanında, kendi sağlığı ile mücadele ederek geçtiği görülmektedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda onun küçük yaşta sıtmaya yakalandığı, 1916'da böbrek yangısına tutulduğu, 1924'de kroner spazm geçirdiği, 1936'da akciğer yangısına uğradığı ve 1937'de de sirozun pençesine düştüğü saptanmış bulunmaktadır. Fakat kendisinin Birinci Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı yıllarını içeren anı defterindeki kayıtlara bakıldığında birbirini izleyen çeşitli hastalıklar yüzünden ıstırap çektiği anlaşılmaktadır.

Kız kardeşi Makbule Atadan'ın anlattığına göre Mustafa Kemal Manastır İdadisinde okurken ağır bir sıtmaya yakalanmıştır. Öyle ki annesi Zübeyde Hanım **Manastır**'a gitmiş ve onu alıp Selanik'e getirmiştir. Sık sık nöbet gelen bu hastalık '2' ay sürmüştür (**agy,** 63).

Atatürk'ün ATASE Arşivinde saklanan ve Mithat İnan'ın üzerinde çalıştığı anı defterlerinin 1909 yılına ait kısmında şunları yazdığı görülmektedir:

"2 Mayıs 325 (1909) Gülhane Hastanesine yattım. 5 Mayıs 325 günü Gülhane'den çıktım."

Bu rahatsızlığının neden kaynaklandığı bilinememektedir.

İtalyanların saldırısı üzerine vatan toprağı sayılan **Trablus**'u savunmak için oraya koşan genç subaylardan biri olan Mustafa Kemal Mısır'dan **Bingazi**'ye giderken at tepmesinden yaralanmış ve tedavi için **İskenderiye**'ye dönmek zorunda kalmıştır. Salih Bozok'a yazdığı 2 Kasım 1911 günlü mektupta bu konuda şöyle demektedir:

"Ben, seyahatin bir noktasında hayvandan vurularak beray-i tedavi İskenderiye'ye geldim... İade-i afiyet (iyileşmek) üzereyim."

Bundan 13 gün sonraki 15 Kasım tarihli mektubunda da "yaralanmayı savdığını" ve **Bingazi** seferini sürdüreceğini bildirmektedir (**agy.** 160).

Ancak **Derne** önlerinde bu kez gözlerinden hastalanmıştır. Bir şarapnel parçasının fırlattığı kireç gözlerine sıçramıştır.

Birinci Dünya Savaşı ortalarında Kolordu Komutanı olarak Doğu Anadolu 'da görev alan Mustafa Kemal, Bitlis'te öksürükle belirlenen ağır bir rahatsızlık geçirmişti. 10 Kasım 1916 günlü anı kaydında bunu şöyle anlatıyor:

"Öksürükten ve çadırın fena kurulmuş olmasından ve rüzgârdan dolayı pek fena uyudum. Bir saat sonra da uyandım. Öksürüğü teskin (durdurmak) için çay içtim."

Ancak bu öksürüğün birkaç gün sürdüğü anlaşılıyor Çünkü 14 Kasım günlü notunda bütün günü doktor denetiminde yatakta geçirdiğini belirtiyor:

"Geceyi öksürükten pek fena geçirdim. Bütün gün Bitlis'teki karargâhımda kaldım. Doktorun taht-ı tedavisinde (tedavisi altında.)" (**AHD**, 67, 70).

Aynı yıl başlayan **böbrek rahatsızlığı** ise hemen bütün yaşamı boyunca sürmüştür. Bu nedenle de sık sık kaplıca tedavisi görmüştür. 1918'de doktorların önerisiyle kaplıcalarıyla ünlü Avusturya'daki **Karlsbad**'a gitmiştir. 30 Haziranda başladığı bu tedavi 28 Temmuza kadar 1 ay sürmüştür.

VII. Kolordu Komutanı olarak 27 Ağustos 1918'de **Halep**'ten **Nablus**'a hareket ettiğinde hastalanmıştır. Cepheyi teftişinde hastalığı arttığından yatağa girmek zorunda kalmıştır (Bayur, 156).

7 Nisan 1919'da Şişli'deki evinde Atatürk'ü ziyaret eden Karabekir, onu hasta yatağında bulduğunu ve bir kulak ameliyatı geçirdiğini söylemektedir (**İH**, 17).

Not defterine yazdıklarına göre 1922 Martında **Bolvadin**'de iken hastalanmış, 15 gün ilaç tedavisi görmüştür. Bununla ilgili anlatımları şöyle sıralanıyor:

"15 Mart: İyiyim, banyo aldım. 19 Mart: İlaca başladım. 15 gün alacağım. 23 Mart: Rahatsızım. Doktor geldi, aspirin verdi. 24 Mart: Saat 4'ten sonra biraz rahatlattı. 26 Mart: Gece yine muztarip oldum, uyandım; tekrar yattım."

Bu kayıtlar böbrek sancısı çektiğini yansıtmaktadır. Banyo ağrılarını dindirmeye yaradığı için hayatının sonuna kadar kaplıcalara gitmeye özen göstermiş, ya da buna mecbur kalmıştır. 1919 Mayısında **Samsun**'a çıktıktan bir süre sonra **Havza**'ya geçip kaplıca banyosu almak gereksinimini duymuştur. Bu yüzden de Cumhurbaşkanlığı döneminde **Yalova** kaplıcalarını modern bir işletme haline dönüştürmüştür.

1924'deki ağır bir kroner spazm onun felç olduğu söylentilerinin yayılmasına yol açmıştır. Bunlara **akciğer yangısı** ve **siroz** da eklenince hayat yolu kısalmıştır.

Atatürk'ün karaciğer hastalığı 1938 Ocağında saptanmıştır. Bursa'da yapımı biten Merinos fabrikasının açılış töreninde bulunmak isteyen Atatürk, 22 Ocakta trenle Ankara'dan ayrılmış ve İzmit'ten kara yoluyla Yalova'ya geçmiştir. Termal kaplıcaları müdürlüğü görevini yürüten Dr. Nihat Reşat Belger kendisini muayene ettiğinde karaciğerinin büyüdüğünü ve biraz da sertleştiğini söylemiştir. Kesin tanı için Ankara'dan özel doktoru Neşet Ömer İrdelp de çağrılmış ve hastalık doğrulanmıştır. Ancak kendisi 2 Şubatta Merinos fabrikasındaki törenleri

izlemiş akşam da verilen baloya katılmıştır. Üstelik baloda **Sarı Zeybek**'i çaldırtıp oynamıştır. Balodan Çelikpalas Oteline yaya dönmek istemiş ancak yarı yolda kalmıştır.

Hastalığın kesin olarak saptanmasından sonra onda görülebilen davranış, Cumhurbaşkanlığı görevlerini aksatmadan yürütmek, uluslararası toplantılara katılmak ve özellikle belirli bir aşamaya gelmiş bulunan **Hatay** sorununu sonuçlandırabilmek için tüm gücünü kullanmaktır. Nitekim Ankara'ya döndüğünde toplanmış olan **Balkan Antantı Konseyi** üyelerine Çankaya'da bir çay ziyafeti vermiştir.

Kendisine ilk konsültasyon, Türk hekimlerince 6 Mart 1938'de yapılmıştır. Düzenlenen rapor kendisine sunulurken arkadaşı İsmet İnönü'nün de hazır bulunması dikkatleri çekmiştir. Bu arada Fransa'dan Dr. Fissenger çağrılmıştır. Onun muayenesi sonucunda da hastalığa ilişkin olarak Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğince ilk bildiri yayımlanmıştır (30 Mart). Hastalığa mutlak dinlenmenin ve deniz havasının iyi geldiği gözönüne alınarak **Savarona** yatı satın alınmıştır.

Ama Atatürk kendini ulusuna adamış bir lider olarak **Hatay** sorunu nedeniyle Fransa ile ilişkilerin olumsuz yönde tırmandığı o günlerde **Sancak** için her girişimde bulunabileceğini göstermek için, 19 Mayıs törenlerinden hemen sonra trenle Çukurova'ya hareket etmiştir. 5 gün süren bu gezide hasta hasta Türk birliklerini denetlemiş; **Mersin**'de ve **Adana**'da geçit törenleri düzenlemiştir. Sağlığı böylesine hiçe sayış, onun son günlerinde yakınlarına söylediği, **"Ölümü istemek bir cesaret değildir, ama, ölümden korkmak da bir ahmaklıktır"** yolundaki değerlendirmesinin doğal bir sonucudur.

Ankara'ya dönüşünde orada fazla kalmayan Atatürk, 26 Mayısta İstanbul'a hareket etmiştir. Bu onun başkentten son ayrılışıdır. 1 Haziranda **Savarona**'ya geçmiş, orada kendisini ziyarete gelen Romanya Kralı Karol'u kabul etmiş ve Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık etmiştir. Fakat ağırlaşınca 25 Temmuzda Dolmabahçe Sarayına taşınmıştır. 17 Ekimde gelen koma iki gün sürmüş, fakat 8 Kasımda girdiği ikinci komadan kurtulamayarak 10 Kasım 1938 günü saat 9,05'te hayata gözlerini yummuştur.

b) Cumhuriyetin 15. Yılı ve Genel Af

Atatürk, Cumhuriyetin 15. yıldönümü törenlerine katılmadığı için orduya bir **"mesaj"** yayınlamakla yetinmişti. Bunda Türk ordusuna duyduğu güvenin büyük payı olmakla birlikte **Hatay Sorunu** nedeniyle orduya görev düşebileceğini varsaymasının da etkisi olsa gerektir. Bu, onun

kaleminden çıkan son demeç, son mesajdır. 29 Ekim 1938'de Ankara Hipodromu'nda yapılan geçit töreninden önce Başbakan Celal Bayar tarafından okunan **mesaj**, onun yaşamı boyunca meydana çıkartmaya çalıştığı uygarlık anlayışını da yansıtan bir seslenişle başlamaktadır:

"Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan, her zaman zaferle beraber medeniyet nurlarını taşıyan kahraman Türk ordusu!"

Onun içinden çıktığı ve Başkomutanlığını yaptığı Türk ordusundan beklediği de şöyle vurgulanmıştır:

"Türk vatanının ve Türklük camiasının (topluluğunun) şan ve şerefini, iç ve dış her türlü tehlikelere karşı korumak..." (**ASD**, II, 286)

Öte yandan Cumhuriyetin 15 yılını doldurması nedeniyle **Genel Af** yasası da çıkartılmıştı. 29 Haziran 1938'de TBMM'de kabul edilen ve 16 Temmuzda yayınlanıp yürürlüğe giren bu yasa ile **İstiklal Mahkemeleri** kararı ile mahkûm edilenler ve **150'likler** listesinde bulunanlar af ediliyorlardı. Bu, rejimin kendini güçlü hissettiği anda sosyal barışın sağlanması, acıların dinmesi için atılmış büyük bir admıdı.

3 - HER ŞEY ULUSA: BAĞIŞ VE VASİYET

Atatürk, 1927 yılına kadar Cumhurbaşkanı olarak ayda 5.000 lirası maaş ve 7.000 lirası olağanüstü ödenek olmak üzere, toplam 12.000 lira almaktaydı. Ayrıca mareşallikten emekliye ayrılmış bir subay olarak da emekli maaşı bulunuyordu. 40 lira ile başlayan emekli maaşı, 1938'de 150 liraya çıkmıştı. 1927'de Cumhurbaşkanlığı ödeneğine 2.480 lira "pahalılık zammı" yapılmıştı. 1931'de eline 13.186 lira geçerken 1938'de yürürlüğe giren vergi yasasından sonra bu miktar 9.078 liraya inmişti. Yıllarca Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği yapmış olan Hikmet Bayur ve Hasan Rıza Soyak'ın tanıklıklarına göre köşkte görevli memur ve hizmetlilerin yeme içme giderleri ile köşkün diğer masrafları da Atatürk tarafından karşılanıyordu (**AH**, II, 691).

Emekli aylıklarını bir banka hesabında toplayan Atatürk, Cumhurbaşkanlığı ödeneğinden yaptığı birikimlerle değişik yerlerde çiftlikler kurmaya çalışmıştı. Öldüğünde İş Bankası'ndaki emekli hesabında 19.566 lira 80 kuruş, tasarruf hesabında da 53.453 lira 18 kuruş bulunuyordu. Kendi anlatımıyla **"Tarım ve tarımsal ekonomi alanında son tekniğe dayalı ekim ve uygulamalar yapmak,"** böylece bir örnek oluşturmak istemişti. Bunların en büyüğü Ankara'daki **Orman Çiftliği** olup, **Yalova**'da, **Silifke**'de, **Tarsus**'ta ve **Dörtyol**'da buna benzer çiftlikler oluşturmuştu.

Öte yandan bazı kentlerde yerel yönetimlerin ya da doğrudan doğ-

ruya halkın girişimiyle kendisinin oturması için köşkler, bağ evleri bağışlanmıştı.

Ancak o, taşınır taşınmaz bütün mallarını ulusuna bağışlamaya karar vermişti. İlkönceleri malların kurucusu olduğu CHP'ne bırakmayı düşünmüş ve 1927 Kurultayında bunu açıklamıştı. Ancak sonradan kararını değiştirmiş, bunları devlet hazinesine ve yerel yönetimlere bırakmayı yeğlemişti. Kendisinin tek yasal varisi kızkardeşi Makbule Atadan'ın Medeni Yasa'ya göre "korunmuş payı" (mahfuz hissesi) bulunduğundan tüm mallarını bağışlamasına yasal olanak görülmemişti. Bunu gidermek amacıyla 1933'te 2307 sayılı özel bir yasa çıkartılmış ve Atatürk'ün bütün mallarının Medeni Yasa'mn bununla ilgili 452. maddesinin dışında tutulması sağlanmıştı.

Atatürk ilk bağışını Bursa Belediyesine yapmıştı. 2 Şubat 1937'de Çelik Palas Otelindeki payı ile otel bahçesindeki köşkü (bugün müze) belediyeye bağışladığını bir mektupla başkana bildirmişti. (**AEM**)

Bundan birkaç ay sonra 11 Haziran 1937'de Trabzondan Başbakanlığa gönderdiği bir yazı ile de bütün çiftliklerini ve bunlar üzerindeki tesisleri hazineye bağışladığını belirtmişti. Söz konusu bağış şu çiftlikleri ve kuruluşları içeriyordu:

1- **Ankara'da Orman Çiftliği.**

Atatürk'ün 1925'te 20.000 dönüm olarak satın almış olduğu arazide kurulan çiftlik sonradan eklenen kısımlarla birlikte 1938'de 154.729 dönüme ulaşmıştı. Bunun 582 dönümü meyvelik, 700 dönümü fidanlık, 148.000 dönümü tarıma elverişli arazi, 1.450 dönümü orman alanı idi. 100 dönümü de park ve bahçe olarak ayrılmıştı. Ayrıca bir hayvanat bahçesi kurulmasına da başlanılmıştı.

Çiftlik içerisinde "6" fabrika bulunuyordu: Süt - bira - malt - buz - soda/gazoz ve tarım araçları fabrikaları.

2- **Yalova'da Millet ve Baltacı Çiftlikleri.**

Bu çiftlikte de bir süt fabrikası kurulmuştu.

3- **Silifke'de Tekir ve Şövalye Çiftlikleri.**

4- **Dörtyol'da Portakal Bahçesi ile Karabasamak Çiftliği.**

5- **Tarsus'ta Puloğlu Çiftliği.**

Bütün bu çiftliklerle birlikte bunlarda bulunan pek çok sayıdaki canlı hayvan, demirbaş eşya, binek ve yük arabaları ile "5" satış mağazası da Hazineye bağışlanmıştı (Metin: Ek. VIII).

Başbakan İnönü bu bağıştan ötürü Atatürk'e hükümetin teşekkürlerini sunmuştu. Bunun üzerine Atatürk verdiği yanıtta şunu vurgulamıştı:

"... Çok yüksek zevkle, ulus, memleket ve Cumhuriyet Hükümetine yapmak zorunda olduğum görevlerden en basiti karşısında gös-

terilmiş olan teveccühten, taktirden ne kadar duygulandığımı ifade etmek gücünde değilim. Sözkonusu olan armağan, yüksek Türk ulusuna benim asıl vermeyi düşündüğüm armağan karşısında hiçbir kıymet taşımamaktadır. Ben, gerektiği zaman Türk ulusuna en büyük armağan olmak üzere canımı vereceğim." (**ATTB**, 1V, 589 vd.)

Çiftliklerin bağışlanması işlemi 11 Mayıs 1938'de tamamlanmıştı. Fakat Ankara çarşısındaki bazı taşınmazlar Hazine yerine Ankara Belediyesine bağışlanmıştı.

Atatürk'ün İş Bankası'nın kuruluşunda verdiği 250.000 liradan kaynaklanan payına gelince, daha önce Dil ve Tarih Kurumlarının çalışmalarından söz ederken belirttiğimiz gibi, kendisi, 5 Eylül 1938'de düzenlediği vasiyetnamesi ile bunun yıllık gelirlerinin bazı kişilere yapılacak ödemeler dışında CHP aracılığı ile bu kurumlar arasında paylaşılmasını dilemişti.

4 - GÖREV BİTMEYECEKTİR

Yakınlarının aktardıklarına göre Atatürk, son yıllarında, amaçladığı dengeli ve kararlı yönetimi, düzeni sağladıktan sonra her türlü resmi görevlerden ve sanlardan sıyrılarak bir dünya gezisine çıkmayı özlermiş. Özellikle de Türk tarihinin ve uygarlığının uzak kaynaklarını yerlerinde görmeyi yani Asya içlerine gitmeyi tasarlıyormuş. Hastalığı sırasında ise bir bağ evine çekilmeyi ya da Cebesoyların **Alemdağı**'ndaki köşklerinde dinlenmeyi düşlermiş.

Ama ne yazık ki bu arzusunu gerçekleştiremeden yaşamı noktalanmıştı. Kaybı ülke çapında çok büyük bir üzüntü yaratırken, uluslararası düzeyde de geniş yankılar uyandırmıştı. Tabutu 16 Kasımda Dolmabahçe Sarayında katafalka konularak halkın ziyaretine açılmıştı. 19 Kasım günü sarayın tören salonunda cenaze namazı Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya tarafından kıldırılmıştı. Aynı gün **Zafer torpitosu** ve **Yavuz zırhlısı** ile Dil iskelesine getirilmiş, oradan da trenle Ankara'ya taşınarak TBMM önündeki katafalka konulmuştu. Onun için özel bir anıt mezar yaptırılmasına karar verildiğinden tabutu 21 Kasım 1938'de çok görkemli bir törenle geçici kabir olarak seçilen **Etnografya Müzesine** yerleştirilmiştir. 10 Kasım 1953'te de yapımı biten **Anıt Kabir**'e taşınmıştır.

O, daha bir yıl önce mallarını Hazineye bağışlarken belirttiği gibi ulusuna adadığı canını vermişti. Ama görevi bitmemişti. Kendisi 21 Ekim 1925'te Afyon Türk Ocağında bir konuşmaya yanıt verirken şunu açıklamıştı:

"Görevimin bitmediğini, üstlendiğim sorumluluğun yüksek ve çetin olduğunun bilincindeyim.

"Arkadaşlar! Bu görev bitmeyecektir. Ben toprak olduktan sonra da devam edecektir." (**ASD**, II, 235 vd.)

Ondan '10' yıl sonra, Aralık 1935'te okullarının kuruluş yıldönümünü kutlayan Mülkiyeli (Siyasal Bilgiler Fakültesi) gençlerin kendisini aralarında görmek istediklerini öğrendiğinde de, İ. İnönü'ye gönderdiği mektupta da görevinin bitmediğini, bir kez daha vurgulamıştı. Aynı zamanda Türk ulusuna karşı yalnız kendisinin değil her Türk vatandaşının görevli olduğunu belirtmişti:

"... O arkadaşlara söyleyiniz ki Türk ulusuna, Türkiye Cumhuriyeti Devletine karşı yapmaya mecbur olduğumuz ödevler bitmemiştir ve bitmeyecektir.

"Bu dünyadan göçerek Türk ulusuna veda edeceklerin, çocuklarına, kendinden sonra yaşayacaklara son sözü bu olmalıdır.

"Benim, Türk ulusuna, Türk Cumhuriyetine, Türklüğün geleceğine ilişkin ödevlerim bitmemiştir, siz onları tamamlayacaksınız. Siz de sizden sonrakilere benim sözümü tekrar ediniz.

"Bu sözler bir kişinin değil, bir Türk ulusu duygusunun ifadesidir. Bunu her Türk bir parola gibi kendinden sonrakilere sürekli yinelemekle son nefesini verecektir. Her Türk bireyinin son nefesi, Türk ulusunun nefesinin sönmeyeceğini, onun sonsuz (ebedi) olduğunu göstermelidir. Yüksel Türk! Senin için yüksekliğin sınırı yoktur. İşte parola budur" (**Milliyet**, 23 Ocak 1990).

Bu sözler Atatürk'ün gençliğe ve genelde Türk ulusuna karşı duyduğu güvenin bir yansıması idi. Çünkü o, Kurtuluş Savaşına ve onu izleyen devrime ulusundan aldığı güçle başlamış ve başarmıştı. Elde edilen sonuç ulusundu, ulusa mal olmuştu; korunması, sürdürülmesi ve geliştirilmesi de ulusal bir görevdi. Yaşamının sonlarında arkadaşlarından biri kendisine uzun ömürler dileyip, "Yoksa vah bu ulusun haline!" dediğinde Atatürk şu yanıtı vermişti:

"Bu sözünüz beni çok üzdü. Düşmanlarımız da böyle söylüyor; onlar da 'ölsün de kurduğu eser yok olsun' demiyorlar mı? Ve bunu beklemiyorlar mı? Her şeyi niçin bana mal etmek istiyorsunuz? Ben bir eser meydana getirdimse ulusumun kudret ve kuvvetine, ondan aldığım ilhama dayanarak yaptım. Sizleri konuşturdum, sizleri koşturdum, yaptım" (Kılıç Ali, **Atatark'ün Hususiyetleri**, 118).

Onun ölümünden bu yana 58 yıl gibi kendi ömrünü aşan bir süre geçmişken bugün de öncülüğünü yaptığı devrimden, ilkelerden ve **Kemalizm**'den söz ediliyor, bunlar tartışılıyorsa görev sürüyor demektir.

Böylesi bir ödev sürdürülürken de onun cenaze töreninin yapıldığı 21 Kasım 1938 günü yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün seslenişi belleklere yerleştirilmelidir:

"**Devletimizin bânisi** [kurucusu] **ve milletimizin fedakâr, sadık hâdimi** (hizmet eden),

"**İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz** (seçkin) **siması,**

"**Eşsiz kahraman Atatürk!**

"**Vatan sana minnettardır.**" (Metin: EK. IX)

EKLER

I– ATATÜRK'ÜN 20 NİSAN 1931 GÜNLÜ SEÇİM BİLDİRİSİ

II– CHP'NİN 1931 KURULTAYINDA ATATÜRK'ÜN SAPTADIĞI İLKELER

III– 1928 DİNİ ISLAH BİLDİRİSİ

IV– EĞİTİM BAKANI M. NECATİ'NİN YENİ ATANAN ÖĞRETMENLERE MEKTUBU

V– ATATÜRK'ÜN VASİYETNAMESİ

VI– ATATÜRK'ÜN 10. YIL SÖYLEVİ

VII– ATATÜRK'ÜN NOBEL BARIŞ ÖDÜLÜ'NE ADAY GÖSTERİLMESİ

VIII– ATATÜRK'ÜN ÇİFTLİKLERİNİ HAZİNEYE BAĞIŞLAMASI

IX– İSMET İNÖNÜ'NÜN 21 KASIM 1938 GÜNLÜ BİLDİRİSİ

EK: I

ATATÜRK'ÜN 20 NİSAN 1931 GÜNLÜ SEÇİM BİLDİRİSİ

Aziz vatandaşlarım,

Senelerden beri şahsıma ve reisi bulunduğum Cumhuriyet Halk Fırkasına itimat ederek tevdi eylediğiniz devlet ve millet işlerini, hakiki icaplara uyarak ifaya çalışmaktayız. Yapılmış işler yüksek nazarlarınızın önündedir. Onları takdir ve tenkit etmek sizin hakkınızdır. Ancak biz memleket ve millet işlerini içinde yaşanılan umumi şartlar ve hadiselere göre en isabetli yaptığımıza vicdanen kani bulunuyoruz. Bu kanaatladır ki bu defaki intihapta daha başlamış bulunduğumuz inkılap ve itilâ mesaimize devam edebilmek için itimadınızı talep etmek üzere huzurunuza çıkıyoruz.

Şimdiye kadar olduğu gibi bugün dahi huzurunuzda vuku bulacak beyanatımız açık ve kati olacaktır. Çünkü onlar size hesabı verilmek muhakkak olan, yapılacak müspet işlerin ifadesidir.

Aziz vatandaşlarım,

Esasen hep beraber üzerinde yürüdüğümüz yol malumdur. Mesai ve faaliyet tarzımızın esasları fırkamızın programında ve bilhassa dört sene evvel büyük kongremizin tasvibine iktiran eden umumi riyasetin program beyannamesinde vazıhtır. Son senelerdeki icraatımızla bu umumi riyaset beyannamesi muhteviyatı karşılaştırılırsa dört sene evvel millete yapabileceklerimizi arzettiğimiz meseleler üzerinde ne kadar ciddi çalışıldığı ve azami derecede muvaffak olunduğu kolaylıkla görülür.

Bizim bugün yeniden millete hatırlatmayı faydalı gördüğümüz esas noktalar şunlardır:

1- Cumhuriyet Halk Fırkasının Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçı vasıfları onun değişmeyen bariz mahiyetidir.

Bu mahiyeti şu noktalar izah eder:

A) Milli mefkûreye sadık kalmak,

B) Milletin irade ve hâkimiyetini, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete, karşılıklı vazifelerinin hakkıyla ifasını tanzim yolunda kullanmak,

C) Ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alâkadar ve faal kılmak.

2 - Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve ve içtimai hayat için iş bölümü itibarile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.

A) Çiftçiler, B) Küçük sanat erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, D) Serbest meslek erbabı, E) Sanayi erbabı, F) Tüccar ve G) Memurlar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması diğerinin ve umumi camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimai intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet, marifet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur.

3 - Çiftçilerimizi kredi, istihsal kooperatifleri gibi iktisadi teşekküllere mazhar etmek ve bu teşekkülleri terakki ve tekemmül ettirmek gayedir.

4 - Küçük sanatlar erbabını esnafı müşkilât ve zaaftan kurtarmak ve onları daha kuvvetli, emniyetli bir vaziyete koymak için icap eden kredi müesseseleri yaratmak düşündüğümüz esaslı noktalardan biridir.

5 - Milliyetçi Türk amelesi ve işçileri mevcudiyetleri ve emekleriyle Türk camiasının kıymetli uzuvlarıdır. Bu itibarla amele ve işçilerin hayat ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutarız.

6 - Serbest meslek erbabının milli Türk mevcudiyeti için çok lüzumlu ve faydalı olan hizmetleri fırkanın daima takdir gözü önünde tutulur. Kabiliyetleri ve hizmetleri karşılığını görmeleri için faaliyetleri sahasını açık ve emin bulundurmak ehemmiyet verdiğimiz vazifelerdendir.

7 - Memleketin inkişafında büyük ticaret, fabrika, büyük arazi ve çiftlik sahiplerinin faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istanat eden sermaye sahipleri teşvik ve himayeye lâyıktır.

8 - Milletin yüksek menfaatini daima göz önünde tutarak bütün dikkat ve himmetleriyle vazifelerine hasrı hayat eden memurlar her türlü huzur ve refaha lâyıktırlar.

9 - Devletin yüksek bünyesinin sarsılmaz temeli olan ve milli mefkûreyi, milli varlığı ve inkılâbı kollıyan ve koruyan cumhuriyet ordusunun ve onun fedakâr ve kıymetli mensuplarının daima hürmet ve şeref mevkiinde tutulmasına sureti mahsusada itina ederiz.

Muhterem vatandaşlarım,

Cumhuriyet Halk Fırkasının müstakar umumi siyasetini şu kısa cümle açıkça ifadeye kâfidir zannederim:

Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz.

Bundan sonra arzetmek isterim ki, millî vaziyetimizi refaha ve inkişafa doğru hareketli bir giriş haline koymak hususundaki düşüncelerimize kuvvetle bağlıyız. Bu yolda yürürken ehemmiyet vermeye lüzum gördüğümüz bazı esas noktaları da arzedeyim:

1 - Bütün inkılâp neticelerini, vatandaşların tam emniyetini ve milli nizam ve inzibatı, dahili ve adli teşkilât ve kanunlariyle koruyan ve hiç sarsılmayan bir hükümet otoritesi kurmak ve işletmek işlerimizin temelidir.

2 - Vergi kanunlarımızı ilmi ve tatbiki bir itina ile ve milletin tediye kabiliyetini istihdaf eden bir zihniyetle tekemmül ettirmek hususundaki mesaiye devam olunacaktır.

3 - Maarifi bugünküne nisbetle fazla çocuk okutacak basit bir program altında ileriye yürütmeyi mühim görüyoruz. Fikri olduğu gibi bedeni inkişafa da çok ehemmiyet veririz. Bilhassa milli seciyeyi derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak heyecanla takip ettiğimiz büyük emellerimizdendir.

4 - Sıhhat ve içtimai muavenet mesaimizi umumi ihtiyaçla mütenasip bir surette tevsi çarelerine tevessül olunacaktır. Türk camiası içinde cidden himaye ve yardıma muhtaç olanlar dikkat gözümüzün önündedir.

5 - Nafia işlerimiz her şubesinde ameli ve verimli bir tatbik programına tevfikan takip olunacaktır. Bu işlerden büyük feyiz ve kuvvet vasıtası olan demiryolu inşaatına ısrarla devam edeceğiz. İlk inşa programlarının cidden müstacel tatbiki yolunda çekilen sıkıntıların tamamen yerinde olduğu kanaatindeyiz. Şimdiki inşaat devam etmekle beraber Sıvas - Erzurum, Zonguldak - Havza hatlarının ve daha sonra Ergani - Diyarbakır hattının yapılmasına başlanacaktır. Ereğli, Mersin ve Samsun limanlarının da inşaları gireceğimiz mesai devresinin münasip zamanlarında başlanacak işlerimizdendir.

Vilâyet şoseleri üzerinde çalışmakla beraber memleketi bağlayan iyi ve fenni bir şose şebekesine kavuşmak için mümkün olan tedbirler alınacaktır.

İktisadi maksatlara vefa edecek bir büyük su işi idealimiz olmakla beraber bugün müspet olarak söyleyebileceğimiz şudur: Küçük su işlerimizi mütevazi bir tarzda başarmak ilk hedeflerimizdendir.

6 İktisadi mülâhazalarımızda, herhangi vekâlet ve makamlara taallûk eden bütün devlet işlerinin milli iktisadi noktai nazarından mutlaka kârlı olması kaidesini umumiyetle esas tutarız. Eskiden kalmış kanunların ve usullerin zamanla bu noktadan ıslahına ehemmiyet veririz.

Üzerinde yaşadığımız vatanın servet menbalarını işletmek ve bu suretle istikbalimizi açmak ve aydınlatmak için yapılabilecek olan her tedbire tevessül olunacaktır.

Memleket içindeki dokuyucu tezgâh ve küçük ve büyük fabrika sanatlarına inkişaf vermek emelimizdir.

Harici ticaretimizin tanzimi başlıca işimizdir. Bu hususta ticaret erbabının

faaliyetini semereli kılacağız. Milli mahsulât ve mamulatımızın revaçlarını teshil, şöhretlerini muhafaza ve ihraçların temin tedbirleriyle yakından alâkadar olacağız. Sanayi kredisine ehemmiyet vermekteyiz.

Vatandaşlarım,

Noktai nazarlarımızı açık ve samimi olarak arzettim. Bunları milletimizin kuvvet ve hayatiyetine güvenerek şimdiye kadar olduğu gibi tatbik ve icraya muvaffak olabileceğmize emniyetim vardır. Yapmak iktidarında olmadığımız işleri uyuşturucu, oyalayıcı sözlerle yaparız diyerek millete karşı gündelik siyaset takip etmek şiarımız değildir.

Şimdi sevgili vatandaşlarım, sizden bana ve şerefli yakın tarihimizin unutulmaz hatıralarını taşıyan fırkama, Cumhuriyet Halk Fırkasına itimadınızı isterim.

Türkiye Büyük Millet Meclisinde, millet ve devlet işlerini beraber başarabileceğimi çok vicdani mülâhazalara tâbi olarak takdir ettiğim mebus namzetleri arkadaşlarımın isimlerini reylerinize arzettim.

En isabetli, yüksek ve kati karar sizindir.

20/4/1931
C.H.F. Umumi Reisi
Gazi M. Kemal

[**ATTB**, IV, 549-552]

EK: II

CHP'NİN 1931 KURULTAYINDA
ATATÜRK'ÜN SAPTADIĞI İLKELER

Cumhuriyet Fırkası

— demokrat, laik
— devletçi ve kuma-
yeci
— Ferdî teşebbüs ve
mukayyet esastır
— Köylü, esnaf,
sanayi erbabı,
tüccar, amele,
serbest meslek
sahipleri...

EK: III

1928 "DİNİ ISLAH" BİLDİRİSİ

"1 - Demokrasi alanında görünen büyük Türk devrimi dili, ahlakı, hukuku, iktisadı ve bütün toplumsal kurumlarıyla başlıca iki görünüm gösteriyor. Birincisi Bütün toplumsal kurumların bilimselleşmesi... İkincisi : Bütün toplumsal kurumların millileşmesi... Dolayısıyla toplumumuzun yaşamında ilim ve akılla kavranabilen bütün konuların, aklın ve bilimin yetkisi ile yönetildiği gibi, milli yaşama ilişkin bütün çalışmalar da sapkınlıktan kurtulmakta ve milli dayanışmaya katılmaktadır.

"Türk devrimi dilde, ahlakta, hukukta, iktisatta, sanatta yaptığı bütün dönüşümlerin kaynağını bilimin akla uygunluğundan ve milli yaşamın verimli gelişiminden almaktadır.

"2 - Din de toplumsal bir kurumdur. Diğer toplumsal kurumlar gibi yaşamın gereklerine katlanmak, gelişimin yolunu kovalamak zorundadır.

"Bu gelişim, gerçi dinimizin doğasındaki esasların dışında olmayacaktır. Ancak bununla, dinimizin bilimsel, iktisadi ve estetik buyrukları her ne olursa olsun, bütün eski biçimlere ve eski geleneklere bağlı ve gelişim gücünden yoksun kalacağını düşünmek yanlıştır. Dolayısıyla, Türk demokrasisinde din de gereksindiği gelişimi ve canlılığı göstermelidir.

"3 - Böyle bir reform olanağı bulunmakla birlikte, bunu gizemcilerin akıldışı ve öfkeli etkilenmelerinden beklemek, bugünkü toplum koşullarına göre olanaksızdır. Dinsel yaşam da, ahlaki ve ikisadi yaşam gibi ancak bilimsel düşünceler ve bilimsel yöntemlerle düzeltilmelidir ki, diğer sorunlarla uyumlu bir biçimde özel ve kişisel verimini ve gelişimini gösterebilsin. Bu düzeltme için kurulumuzn düşündüğü önlemler şunlardır:

"Tapınma biçiminde : Tapınaklarımız temiz, düzgün, gezilmeye ve görülmeye açık ve oturulabilecek bir biçime getirilmelidir. Tapınaklarda sıralar, elbiselikler yapılmalı ve temiz ayakkabılarla tapınaklara girilmesi desteklenmelidir. Bu, dinsel reformun tapınmaya ilişkin sağlık koşuludur.

"Tapınmanın dilinde Tapınmanın dili Türkçe olmalıdır. Âyetlerin, duaların, hutbelerin Türkçe biçimleri kabul edilmeli ve kullanılmalıdır. Bunlar yalnız belleğin sermayesi olarak değil, yazılı ve basılı olarak da kullanılabilmelidir ve tapınaklarda bu temele göre örgütler kurulmalıdır.

"Tapınmanın görünüşünde: Tapınmaların son derece güzel, coşturucu bir biçimde yapılması sağlanmalıdır. Bunun için usulüne uygun olarak söylemeye yetenekli müezzinler, imamlar yetiştirmek gerekmektedir. **Ayrıca tapınaklara müzik aletlerinin girmesi de gereklidir.** Tapınaklarda dinsel müzik niteliğinde çağdaş ve enstrümantal müziğe kesinlikle gereksinim vardır.

"Tapınmanın ideolojisinde: Hutbelerin basılı biçimleri yeterli değildir. Söylev vermek okumaktan ayrı bir şeydir. Hutbelerde önemli olan doğrudan doğruya bilimsel, yahut iktisadi düşünceler değil, doğrudan doğruya dinsel olan değerler ve felsefi içeriktir.

"Bunu verebilecek olan insanlar, güzel konuşmada yetkin din bilginleridir. Bu düzeyde konuşmacılarımız İlahiyat Fakültesi kanalıyla yeterince yetişinceye kadar, dışarda bulunan din düşünürlerinden ve din bilginlerinden yararlanmak gerekir. Bunların dışında yapılacak iş, din edebiyatının ve din felsefesinin kurulmasıdır.

" Bu amacı, eski biçimi ile ve doğrudan doğruya ilmi Kelam [Allahın varlığı ve İslam dininin doğruluğuna ilişkin dinsel sözlerin yorumu ilmi S.U.] ve doğrudan doğruya tasavvuf sağlayamaz. Asıl önemli olan şey, ne Kuran'ı Kerim'in Türkçesi, ne de bu Türkçenin sınıflanmış ve düzenlenmiş biçimidir. Önemli olan şey, Kuran'ın ve İslam dininin insani ve mutlak içyüzünü gösterir felsefi bir araştırmadır. Şimdiye kadar bu yapılmamıştır. Kuran'ı Kerim bu gözle görülüp, kuvvetli bir zekâ ile anlaşılmadıkça saf akılla ve soyut mantıkla anlaşılamaz.

"Bütün değişimin gerçekleşmesi için bilimsel bir merkez tarafından oluşturulacak olan uygulama projesinin hazırlanması gerekir. Bu bilim merkezi İlahiyat Fakültesi'dir.

" Türk devrimi bu fakülteyi oluşturmakla bu gereksinimi belirlemiş bulunuyor. Fakültemiz üç senelik bilimsel öğretiminde, deneyleri sonucunda Türk toplumu için iyi ve onurlu olacağına inandığı bu değişim anlayışına ulaşmıştır.

"Özet olarak, âyinlerin sağlıklı biçime kavuşturulması, Türkçeleştirilmesi, güzelleştirilmesi, felsefileştirilmesi konularındaki önerilerin uygulama yönünü ve işleyişini ayrıntılarıyla açıklayacağız.

" Böylece yeni Türkiye, din alanında yalnız bir vicdan uyanışının değil, bütün esir ve geri olan İslam kavimlerinin hürriyet ve gelişiminin de yol göstericisi olacaktır.

" **İmzalar :** Köprülüzade Fuad, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halit, Halil Nimetullah (Öztürk), Mehmet Ali Ayni, Şerafettin (Yaltkaya), Arapkirli Hüseyin Avni, Hilmi Ömer, Yusuf Ziya (Yörükan).

"Babanzade (Ahmet) Naim Bey ve Ferit Kani (Kam?) Bey, komisyondan çekilmiş ve kararı imza etmemişlerdir."

(**Saçak**, 33, 4 Mayıs 1984, 17–38)

EK: IV

EĞİTİM BAKANI M. NECATİ'NİN YENİ ATANAN ÖĞRETMENLERE MEKTUBU

Muallim Arkadaş,

Muallim Mektepleri bu sene mezunları tevziatında senin hissene Maarif Eminliği mıntıkası dahilinde... vilayeti isabet etti.

Orası güzel vatanın himmet ve irşadına muhtaç feyizli bir köşesidir. Yeni mezunlarımızın memleket içine dağılmalarının derecei lüzum ve zaruretini, gerek geçen sene mezunu arkadaşlarımız ve gerekse sizinle münakaşa eylemiş ve aramızda kararlaştırdığımız neticeyi ilk mektep muallimleri ile mesleki bir hasbihal şeklinde bütün meslektaşlarımıza ilan etmiştim. Burada sana bundan tekrar bahsetmeye lüzum görmüyor ve kemali emniyetle, senin de aziz vatan ve milletine hizmet edebilmek için bugünü sabırsızlıkla beklediğine kani bulunuyorum...

Harcırahın hemen gönderilmesi mahalline yazılmıştır. Oraya varır varmaz techizat bedelini de alacaksın... Yollarda azami muavanette bulunmaları için Maarif İdarelerine lazım gelen talimat verilmiş olduğundan, iskele, istasyon ve yol uğrağı kasabalarda yakalarında YILDIZ bulunan bir zat sana intizar edecek ve delalette bulunacak. Binaenaleyh onların da seni kolaylıkla tanıyabilmeleri için yakana bir YILDIZ takmalısın. Gideceğin yer hiç de yabancısı olduğun yer değildir.

Orada seni sevinç içinde bekleyen vatan yavruları, senin gibi mektebini ikmal eder etmez vazife başına koşmuş hanım ve bey muallim arkadaşların, hasılı vatanın her köşesinde tesadüf ettiğin ve edeceğin yüksek alınlı arkadaşların vardır. Artık mektep hayatın nihayete ermiş oluyor... Ve hakiki mücadele hayatına girmiş bulunuyorsun... Binaenaleyh, vazifesinin yüksek ve kutsi mahiyetini idrak etmiş, her muallim arkadaşım gibi senin de seni bekleyen yavrularının arasına koşmakta bir dakika teehhür etmeyeceğine eminim...

Bilhassa bu sene yeni Türk harflerini tamim gibi şerefli bir vazifen daha vardır. Bütün memleket evlatlarını bir an evvel yeni harflerle okutarak, Türkiye'de okuma yazma bilmeyen bir ferd bırakmayacak kadar geniş bir azimle çalışmak mecburiyetindesin. Bunun için yeni Türk harflerini çabuk öğren ve he-

men herkese öğretmeye başla... Bu hedefe varmak için kürsü, mektep lazım değildir. Her yerde, her gördüğün, kadın, erkek, fakir, zengin, çiftçi, tüccar, köylü ve şehirli tefrik etmeyerek derhal öğreteceksin. Milletimize yeni bir teali sahası yaratacak olan bu büyük zaferi kısa bir zamanda kazanacağına mutmain olarak vazifelerinde muvaffakiyet diler ve işe mübaşeret haberini intizar eylerim aziz meslektaşım... 1928

Ragıp Nurettin.

Maarif Vekili
Mustafa Necati

EK: V

ATATÜRK'ÜN VASİYETNAMESİ

Atatürk'ün vasiyetnameleri, bugün saat 15.30'da tereke işlerine bakan Ankara Üçüncü Sulh Hukuk Mahkemesinde açıldı. Adliye Vekili Hilmi Uran, Dahiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Refik Saydam, Hariciye Vekili Şükrü Saracoğlu, mebuslardan Mehmet Somer (Kütahya) bu celsede bulundular.

Atatürk'ün hemşireleri Bayan Makbule saat 15.30'da geldi. Hâkim Selçuk vasiyetnamenin açılmasına müteallik resmi vazifesine başlamadan evvel hadisenin arzettiği ehemmiyet itibarile vekillere ve Bayan Makbule'ye hitaben bir iki söz söyledi. Bu sözlerle, Atatürk'ün büyüklüğünü ve üfulile bıraktığı acıyı bu hazin celse vesilesile de tebarüz ettiren hâkim Selçuk, sözlerini şöyle bitirdi:

"– Büyük milletimize ve size can ve gönülden ve içten gelen taziyetlerimi saygı ile sunarım." Bundan sonra resmi vazifeye başlandı. Hâkim, üzeri muhtelif mühürleri ve Büyük Şefin imzasını havi bulunan bir zarfı, hali hazırdaki vaziyetini zapta geçirmek suretile tesbit ettikten sonra açmıştır.

Bu zarfın içinden ikinci bir zarf ile ayrıca bir kâğıt çıkmıştır ki, bu kâğıt Atatürk'ün, Taptas hanında Altıncı Noter İsmail Kunter'in, Hasan Rıza Soyak'ın ve Dr. Neşet Ömer İrdelp'in imzalarını havi olan bir zabıt varakasıdır. Hâkim, noter tarafından tutulmuş olan ve meali aşağıda münderic bulunan bu zaptı alenen okumuştur.

"Bugün 6 teşrinievvel 1938 saat 11'i 10 geçerek dairemde işle meşgul iken Atatark'ün beni çağırdığını tebliğ ettiler. Saraya gittim. Huzurlarına çıktım. Orada Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak ile Dr. Neşet Ömer İrdelp hazır olduğu halde Atatürk üstü kapalı ve mühürlü bu zarfı bana uzattı ve:

– Bu benim vasiyetnamemdir. Size teslim ediyorum. Kanunu icabatını icra edersiniz, dedi. İşbu zaptı huzurlarında tanzim ettim, altını hem Atatürk hem de hazır bulunan Hasan Rıza Soyak ile Dr. Neşet Ömer İrdelp benimle birlikte imza ettiler."

Hâkim, bu zabıt mündericatını mahkeme zabıtlarına geçirtmiş ve bunu müteakip zarfın şimdiki halini tavsif ettikten ve üzerinde bulunan mühürlerin ve imzaların aynen muhafaza edilmiş olduğunu tesbit eyledikten sonra bu ikinci zarfı da açmıştır. Ki, bunun içinden bizzat Atatürk'ün kendi elleriyle yazılmış

olan vasiyetname çıkmıştır. Hâkim bu vasiyetnameyi alenen okumuş, aynen zapta geçirttikten sonra kanuni merasimi ikmal ettikten sonra celseye nihayet vermiştir. Atatürkün bugün açılan vasiyetnamesi aşağıdadır:

Dolmabahçe 5.9.938 pazartesi malik olduğum bütün nukud ve hisse senetlerile Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi Cumhuriyet Halk Partisine âtideki şartlarla, terk ve vasiyet ediyorum:

1– Nukud ve hisse senetleri, şimdiki gibi, İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır.

2– Her seneki nemadan, bana nispetleri şerefi mahfuz kaldıkça, yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye ayda 1000, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki gibi 100'er lira verilecektir.

3– Sabiha Gökçen'e bir ev de alınabilecek ayrıca para verilecektir.

4– Makbule'nin yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır.

5– İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır.

Her sene nemadan mütebaki miktar yarı yarıya, Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis edilecektir.

K. ATATÜRK

[**Cumhuriyet,** 29 Kasım 1938]

ATATÜRK'ÜN KENDİ EL YAZISIYLA DÜZENLEDİĞİ VASİYETNAMESİ

Dolmabahçe : 5 - V - 1938
Vazgeçilmez

Malik olduğum bütün menkul ve hisse senetleri ile Çankaya'daki menkul ve gayri menkul emvalimi C. H. Partisine aşağıdaki şartlarla, Türk Kadınlığına ediyorum:

1) Menkul ve hisse senetleri, şimdiki gibi, iş bankası tarafından nemalandırılacaktır.

2) Her senenin nemasından, kendi hisseleri sarfiyatı mafiyet kalarak geçici, yaşadıkları müddetçe, Makbule'ye aylık bin, Afet'e sekiz yüz, Sabiha Gökçen'e altı yüz, Ülkü'ye iki yüz lira ve Rukiye ile Nebile'ye şimdiki yüzer lira verilecektir.

3) S. Gökçen'e bir ev de alınabilecek ayrıca yüz lira verilecektir.

4) Makbule'nin yaşadığı ev müddetçe Çankaya'da oturduğu ev de emrinde kalacaktır.

5) Ismet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır.

6) Her sene nemasından mütebaki mikdar yarıya, Türk Tarih ve Dil kurumlarına tahsis edilecektir.

K. Atatürk

EK : VI

ATATÜRK'ÜN ONUNCU YIL SÖYLEVİ
(29. X. 1933)

Onuncu Cumhuriyet Bayramı nedeniyle Ankara'da yapılan büyük törende söylenmiştir.

Türk Milleti!

Kurtuluş Savaşına başladığımızın 15'inci yılındayız. Bugün Cumhuriyetimizin onuncu yılını doldurduğu en büyük bayramıdır.

Kutlu olsun!

Bu anda büyük Türk milletinin bir ferdi olarak bu kutlu güne kavuşmanın en derin sevinci ve heyecanı içindeyim.

Yurttaşlarım!

Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli, Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir.

Bundaki muvaffakiyeti Türk milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak azimkârane yürümesine borçluyuz.

Fakat yaptıklarımızı asla kâfi görmeyiz. Çünkü daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz. Yurdumuzu dünyanın en mâmur ve en medeni memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah, vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız. Milli kültürümüzü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.

Bunun için, bizce zaman ölçüsü geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sürat ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir. Geçen zamana nisbetle, daha çok çalışacağız. Daha az zamanda, daha büyük işler başaracağız. Bunda da muvaffak olacağımıza şüphem yoktur. Çünkü, Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti milli birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Ve çünkü, Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda, elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir. Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki, yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihi bir vasfı da, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yük-

sek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fıtri zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, milli birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişaf ettirmek milli ülkümüzdür.

Türk milletine çok yaraşan bu ülkü, onu, bütün beşeriyete hakiki huzurun temini yolunda, kendine düşen medeni vazifeyi yapmakta, muvaffak kılacaktır.

Büyük Türk milleti! On beş yıldan beri giriştiğimiz işlerle muvaffakiyet vadeden çok sözlerimi işittim. Bahtiyarım ki, bu sözlerimin hiçbirinde milletimin, hakkımdaki itimadını sarsacak bir isabetsizliğe uğramadım.

Bugün, aynı inan ve katiyetle söylüyorum ki, milli ülküye, tam bir bütünlükle yürümekte olan Türk milletinin büyük millet oluduğunu bütün medeni âlem, az zamanda, bir kere daha tanıyacaktır.

Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti, bundan sonraki inkişafı ile, âtinin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş gibi doğacaktır.

Türk Milleti,

Ebediyete akıp giden her on senede, bu büyük millet bayramını daha büyük şereflerle, saadetlerle huzur ve refah içinde kutlamanı gönülden dilerim. **Ne mutlu Türküm diyene!**

EK : VII

ATATÜRK'ÜN NOBEL BARIŞ ÖDÜLÜ'NE ADAY GÖSTERİLMESİ

"Nobel Barış Ödülü Komitesi'nin Sayın Başkanı

Oslo-Norveç

Sayın Başkan,

Yedi yüzyıla yakın bir süre boyunca tüm Yakındoğu ve Avrupa'nın büyük bir bölümü, yankıları çok daha geniş olan kanlı savaşlara sahne olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ve sultanların mutlakıyetçi rejimi, bunun başlıca nedenini teşkil etmiştir.

Hıristiyan halklarının dayanılmaz bir baskı boyunduruğuna tâbi kılınması, bunun doğal sonucu olarak haç'ı ay'a karşı çıkaran dini savaşlar, özgürlüklerini isteyen bütün bu halkların ardı ardına gelen ayaklanmaları, sultanların Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkilerinin devam ettiği sürece, aralıksız bir tehlike kaynağı olarak ortaya çıkan ulusal durumu yaratmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın ulusal hareketinin hasımlarına karşı 1922 yılındaki zaferinden sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, gelecekte barış için yeni ve vahim tehlikeler ortaya çıkaracak bu hoşgörüden yoksun ve istikrarsız bu duruma kesin biçimde son vermiştir. Gerçekten, bir ulusun yaşamında bu kadar kısa bir süre içinde bu derece köklü bir değişim ender gerçekleştirilmiştir.

Hak ve din kavramlarının karıştırıldığı teokratik bir rejim altında, çökmekte olan bir imparatorluğun yerini ulusal, modern canlılık ve hayatla dolu bir devlet almıştır. Büyük reformcu Mustafa Kemal Paşa'nın itici gücüyle, sultanların mutlakıyetçi rejimi kaldırılmış ve devlet açıkça laik olmuştur. Ulus, tümüyle ve haklı olarak ihtiraslı biçimde uygar ulusların öncüleri arasında yeralmak üzere gelişmeye doğru atılımda bulunmuştur.

Ayrıca, barışın güçlendirilmesi hareketi, belirgin biçimde etnik, modern Türk devletine bugünkü görünümünü sağlayan iç reformlarla birlikte sürdürülmüştür.

Gerçekten, etnik ve siyasal sınırlarından açıkça memnun Türkiye, komşularıyla tüm toprak sorunlarını çözümlemiş ve böylece Yakındoğu'da barışın temel direği olmuştur.

Husumet içinde geçen uzun yüzyıllar boyunca Türkiye ile kanlı savaşları sürdürmüş biz Yunanlılar, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alan bu ülkedeki köklü değişikliğin etkilerini ilk olarak duyabilme fırsatını elde ettik.

Küçük Asya felâketinin hemen ertesinde, savaştan bir ulusal devlet olarak çıkmış ve yeniden sağlığına kavuşmuş Türkiye ile anlaşma olanağını görerek, ona elimizi uzattık ve o da bunu içtenlikle kabul etti ve sıktı.

Barış arzusunu besledikleri takdirde, en tehlikeli anlaşmazlıkların ayırdığı halklar arasında anlaşma olanağı için bir örnek oluşturacak bu yakınlaşmadan ilgili iki ülke olduğu kadar Yakındoğu'da barış düzeninin korunması için de yalnızca olumlu sonuçlar ortaya çıkarmıştır.

İşte!.. Barış sorununa bu değerli katkıyı sağlayan kişi, Türkiye Cumhuriyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa'dır.

Yakındoğu'da, barış yolunda yeni bir çağ açan Yunan-Türk anlaşmasının imzalandığı dönemde, 1930 yılındaki Yunan hükümetinin başkanı kimliğiyle, şimdi Nobel Barış Ödülü Komitesi'nin seçkin üyeleri önünde Mustafa Kemal Paşa'nın adaylığını bu onur ödülüne lâyık olarak önermekten şeref duymaktayım.

En derin saygılarımın kabulünü rica ederim Sayın Başkan."

Elefterios Venizelos

EK: VIII

ATATÜRK'ÜN ÇİFTLİKLERİNİ HAZİNEYE BAĞIŞLAMASI (11.VI.1937)

T.C. Riyaseti
(4/545)

Başvekâlete

Malum olduğu üzere, ziraat ve zirai iktisat sahasında fenni ve ameli tecrübeler yapmak maksadile, muhtelif zamanlarda, memleketin muhtelif mıntıkalarında müteaddid çiftlikler tesis etmiştim.

13 sene devam eden çetin çalışmaları esnasında faaliyetlerini, bulundukları iklimin yetiştirdiği her türlü mahsulattan başka her nevi ziraat sanatlarına da teşmil eden bu müesseseler; ilk senelerde başlayan bütün kazançlarını inkişaflarına sarfederek büyük, küçük müteaddid fabrika ve imalathaneler tesis etmişler, bütün ziraat makine ve aletlerini yerinde va faydalı şekilde kullanarak bunların hepsini tamir ve mühim bir kısmını yeniden imal edecek tesisat vücuda getirmişlerdir. Yerli ve yabancı birçok hayvan ırkları üzerinde çift ve mahsul bakımından yaptıkları tetkikler neticesinde bunların muhite en elverişli ve verimli olanlarını tespit etmişler, kooperatif teşkili suretile veya aynı mahiyette başka suretlerle civar köylerle beraber faydalı şekilde çalışmalar, bir taraftan da iç ve dış piyasalarla daimi ve sıkı temaslarda bulunmak suretiyle faaliyetlerini ve istihsallerini bunların isteklerine uydurmuşlar ve bugün her bakımdan verimli, olgun ve çok kıymetli birer varlık haline gelmişlerdir. Çiftliklerin, yerine göre, eğlenecek ve dinlenecek sıhhi yerler, hilesiz ve nefis gıda maddeleri temin eylemek, bazı yerlerde ihtikârla fiili ve muvaffakiyetli mücadelede bulunmak gibi hizmetleri de zikre şayandır.

Bünyelerinin metanetini ve muvaffakiyetlerinin temelini teşkil eden geniş çalışma ve ticari esaslar dahilinde idare edildikleri ve memleketin diğer mıntıkalarında da mümasilleri tesis edildiği takdirde tecrübelerini müsbet iş sahasından alan bu müesseselerin, ziraat usullerini düzeltme, istihsalatı arttırma ve köyleri kalkındırma yolunda devletçe alınan ve alınacak olan tedbirlerin hüsnü intihap ve inkişafına çok müsait birer amil ve mesnet olacaklarına kani bulunu-

yorum. Ve bu kanaatle tasarrufum altındaki bu çiftlikleri bütün tesisat, hayvanat ve demirbaşlarıyla beraber Hazineye hediye ediyorum.

Çiftliklerin arazisi ile tesisat demirbaşlarını mücmel olarak gösteren bir liste ilişiktir.

Muktezi kanuni muamelesinin yapılmasını dilerim.

11/6/1937

K. Atatürk

1– *Orman Çiftliği*

Ankara'da Orman, Yağmur baba, Balgat, Macun, Güvercinlik, Tahar, Etimesut, Çakırlar çiftliklerinden vücut bulmuş Orman çiftliği; Yalova, Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke'de, Tekir ve Şövalye çiftlikleri, Dörtyol'da, portakal bahçesi ile Karabasamak çiftliği, Tarsus'ta Puloğlu çiftliği.

I– Bunlarda mevcut arazi.

a) 582 dönüm çeşitli meyve bahçeleri.
b) 700 dönüm findanlık; buralarda meyveli, meyvesiz muhtelif yaşlarda ve çeşitlerde 650.000 fidan vardır.
c) 400 dönüm amerikan asma fidanlığı, "burada 560.000 kök bağ çubuğu vardır".
ç) 220 dönüm bağ, "burada 88.000 adet bağ omcası vardır."
d) 370 dönüm çeşitli sebze yetiştirmeye elverişli bahçe.
e) 220 dönüm 6.600 ağaçlı zeytinlik.
f) 27 dönüm 1.654 ağaçlı portakallık.
g) 15 dönüm kuş konmazlık.
h) 100 dönüm park ve bahçe.
ı) 2650 dönüm çayır ve yoncalık .
i) 148.000 dönüm kabili ziraat arazi ve mer'alar.

Yekün: 154.729 dönüm arazi.

2– *Bina ve tesisat*

a) 45 adet büyük ve küçük idare binası ve ikametgâh, bütün mefruşat ve demirbaşlarıyla beraber.
b) 7 adet 15.000 baş koyunluk ağıl.
c) 6 adet Aydos ve Toros yaylalarında tesis edilen mandıralar.
ç) 8 adet at ve sığırlara mahsus ahır.
d) 7 adet umumi ambar.
e) 4 adet samanlık ve otluk.
f) 6 adet hangar ve sundurma.

g) 4 adet lokanta, gazino ve eğlence yerleri, lunapark.

h) 2 adet çeşitli imalat yapan fırın.

ı) 2 adet çiçek ve tezyinat nebatı yetiştirmeye mahsus sera.

Yekün: 51 bina.

3– *Fabrika ve imalathaneler*

a) Bira Fabrikası:

Senede 7.000 hekto litre çeşitli bira yapacak kabiliyette, bütün müştemilatile ve bütün işletme levazımı ve mütedavil kıymetlerle beraber.

b) Malt Fabrikası:

Senede 7.000 hekto litre biraya kâfi gelebilecek miktarda malt imalına kabiliyetli, bütün müştemilatı ve işletme levazımı ile beraber.

c) Buz Fabrikası:

Günde dört ton buz yapma kabiliyetinde, bütün müştemilatı ve işletme levazımı ile beraber.

ç) Soda ve Gazoz Fabrikası:

Günde üç bin şişe soda ve gazoz yapma kabiliyetinde. Bütün müştemilatı ve mütedavil kıymetlerile beraber.

d) Deri Fabrikası:

Senede 14 bin çeşitli deri imalına elverişli, bütün müştemilat ve mütedavil kıymetlerile beraber.

e) Ziraat Aletleri ve Demir Fabrikası

f) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da olmak üzere iki modern süt fabrikası: Her ikisi günde ayrı ayrı 15 bin litre pastörize süt ve bin kilo tereyağ işlemek kabiliyetindedir. Bunlar da bütün müştemilat ve işletme levazımı ve mütedavil kıymetlerile beraber.

g) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da iki vasi yoğurt imalathanesi.

h) Şarap imalathanesi.

Yılda 80 bin litre şarap imaline elverişli, bütün müştemilat ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

ı) İki taşlı, elektrikle işler bir değirmen, bütün müştemilatı ve mütadavil kıymetlerile beraber.

i) İstanbul'da bulunan bir çelik fabrikasının yüzde kırk hissesi.

j) Biri Orman Çiftliğinin, biri Tekir Çiftliğinin olmak üzere her biri 15'şer bin kilo kaşar, bin teneke beyaz peynir, altı yüz teneke tuzlu yağ yapmaya elverişli iki imalathane, bütün işletme levazımatı ile beraber.

4– *Umumi tesisat*

a) Biri Ankara'da, diğeri Yalova'da kurulu iki tavuk çiftliği.

b) Yalova'daki çiftliklerde iki hususi iskele ve liman tesisatı.

c) Üçü Ankara'da ve ikisi İstanbul'da beş satış mağazasının bütün tesisat ve demirbaşları.

ç) Orman Çiftliğinde:

Hususi sulama tesisatı, kanalizasyon, telefon tesisatı, elektrik tesisatı, küçük beton köprüler, hususi yollar, içme su tevziatı şubesi.

Yalova çiftliklerinde:

Hususi su tesisatı, telefon tesisatı, elektrik tesisatı, küçük beton köprüler ve yollar.

Silifke Tekir Çiftliğinde:

Hususi sulama tesisatı, beton köprüler.

d) Orman Çiftliğinde kurulu çiftlik müzesi ve ufak mikyasta hayvanat bahçesi tesisatı, bunların işletme levazımı ve bütün demirbaşları.

5– *Canlı umumi demirbaş:*

a) 13.100 baş koyun; "kıvırcık, merinos, karagül, karaman ırklarile bunların melezleri."

b) 443 baş sığır, "Simental, Hollanda, Kırım, Jersey, Görensey, Halep, yerli ırklarile bunların melezleri, yeni üretilen Orman ve Tekir cinsleri."

c) 69 baş İngiliz, Arap, Macar, yerli ve bunların melezleri, koşum ve binek atları. 58 çoban merkebi.

ç) 2.450 baş tavuk; "legorn, rodayland ve yerli ırklar."

6– *Umumi cansız demirbaş:*

a) 16 adet traktör, 13 harman ve biçer döğer makinesi ve bilcümle ziraat işlerini görmekte bulunan ziraat alet ve edavatın tamamı.

b) 35 tonluk bir adet deniz motoru "Yalova Çiftliğinde."

c) 5 adet çiftliklerin nakliye işlerinde çalıştırılan kamyon ve kamyonet.

ç) 2 adet çiftliklerin umumi servislerinde çalıştırılan binek otomobili.

d) 19 adet çiftliklerin umumi servislerinde çalıştırılan binek ve yük arabası.

(**Ayın Tarihi,** 1937, sayı: 43, s. 33;
ATTB, 585-589)

EK: IX

CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ'NÜN 21/11/1938 TARİHLİ BİLDİRİSİ

Büyük Türk Milletine,

Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin ihtiram kolları üstünde ulu Atatürk'ün fani vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir. Hakikatte yattığı yer, Türk milletinin onun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür.

Atatürk, tarihte uğradığımız en zalim ve haksız ittiham gününde meydana atılmış, Türk milletinin masum ve haklı olduğunu iddia ve ilân etmiştir. İlkönce ehemmiyeti kavranmamış olan gür sesi, asla yıpranmayan bir kuvvetle nihayet bütün cihanın şuuruna nüfuz etmiştir.

En büyük zaferleri kazandıktan sonra da Atatürk, ömrünü, yalnız Türk milletinin haklarını, insaniyete ezeli hizmetlerini ve tarihe hakkettiği meziyetlerini isbat etmekle geçirmiştir. Milletimizin büyüklüğüne, kudretine, faziletine, medeniyet istidadına ve mükellef olduğu insaniyet vazifelerine sarsılmaz itikadı vardı.

"Ne **mutlu Türküm diyene**" dediği zaman, kendi engin ruhunun, hiç sönmeyen aşkını en manalı bir surette hülâsa etmiş idi.

Fena zihnniyet ve idare ile geri bırakılmış Türk cemiyetini, en kısa yoldan insanlığın en mütekâmil ve en temiz zihniyetlerile mücehhez modern bir devlet haline getirmek, onun başlıca kaygısı olmuştur. Teşkilatı esasiyemizde ve bu gün hizmet başında, irfan muhitinde ve geniş halk içinde bulunan bütün vatandaşların vicdanlarında yerleşmiş olan laik, milliyetçi, halkçı, inkılapçı, devletçi cumhuriyet bize bütün evsafile Atatürk'ün en kıymetli emanetidir.

Üfulünden beri Atatürk'ün aziz adı ve hatırası, bütün halkımızın en candan duygularile sarılmıştır. Memleketimizin her köşesinde ve bütün milletçe kendisine gösterdiğimiz samimi bağlılık, devlet ve milletimiz için kudret ve vefanın beliğ misalidir. Türk milletinin aziz Atatürk'e gösterdiği sevgi ve saygı, onun niçin Atatürk gibi bir evlat yetiştirebilir bir kaynak olduğunu bütün dünyaya göstermiştir.

Atatürk'e tâzim vazifemizi ifa ettiğimiz bu anda, halkımıza, kalbimden gelen şükran duygularımı ifade etmeyi, ödenmesi lazım bir borç saydım.

Milletler arasında kardeşçe bir insanlık hayatı Atatürk'ün en kıymetli ideali idi. Bütün dünyada ölümünün gördüğü ihtiramı insanlığın âtisi için ümit verici bir müjde olarak selamlarım. Bu sözlerim, yazılariyle ve toprağımızda şövalye askerleri ve mümtaz şahsiyetlerile yasımıza iştirak eden büyük milletlere Türk milleti adına şükranlarımın ifadesidir.

Devletimizin bânisi ve **milletimizin fedakâr, sadık hâdimi,**

İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz siması;

Eşsiz kahraman Atatürk!

Vatan sana minnettardır.

Bütün ömrünü hizmetine verdiğin türk milleti ile beraber senin huzurunda tâzim ile eğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hatıran sönmez meş'ale olarak ruhlarımızı daima ateşli ve uyanık tutacaktır.

Reisicumhur
İsmet İNÖNÜ

KISALTMALAR

AAMD	—	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AB	—	M. M. Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber
AD	—	Atatürkçü Düşünce. AKDTYK.
ADMS	—	Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu
AEM	—	Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri
AH	—	Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar
AMDP	—	Atatürk'ün Milli Dış Politikası
AS	—	Atatürk, Söylev
ASD	—	Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
ASDH	—	A.T. Kışlalı, Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği
ATTB	—	Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri
BDR	—	Faik Bulut, Belgelerle Dersim Raporları
DHİA	—	T. Z. Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük
DİG	—	Suat Akgül, Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler
DK	—	Sadık Albayrak, Türkiye'de Din Kavgası
DT	—	M. Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri
EİK	—	Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir — İzmit Konuşmaları
FO	—	Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam
GDD	—	Asım Gündüz, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım
KKA	—	U. Mumcu, Kâzım Karabekir Anlatıyor
KLD	—	A.T. Kışlalı, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi
KTD	—	N. Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim
MB	—	Medeni Bilgiler
MKAY	—	A. İnan, M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım
RO	—	Hatıraları ve Söyledikleri ile Rauf Orbay
TCA	—	Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar
TCH	—	Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri
TSA	—	İ. Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I (1920-1945)
UAS	—	Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu

KAYNAKÇA

A) BELGELER

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı) Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Menteş Kitabevi, 1 - 84, İstanbul, 1967-1975 Yeni seri: 1, 1985

Harb Tarihi Vesikaları (Belgeleri) Dergisi, Genelkurmay Harb Tarihi Dairesi yayını: 1-75 . Sayı 76'dan sonra **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**

Tarih Vesikaları, M. Eğitim yay. 1-15, Yeni seri 1 (16) - 3 (18), 1941-1958

Atatürk, **Nutuk,** I-III, İstanbul, 1961

Atatürk, **Söylev,** I-II, Türk Dil Kurumu yay. Ankara, 1978, 1981

Atatürk İle Yazışmalar, I (1920-1923}, Yay. Bilal Şimşir, Ankara, 1981

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Toplayan: Nimet Arsan, Ankara, 1961

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Derleyen: Nimet Arsan, Ankara, 1964

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V, Hazırlayanlar: Sadi Borak - Utkan Kocatürk, Ankara, 1972

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, 2 c. yay. Kâzım Öztürk, Ankara, 1990

Atatürk'ün Hatıra Defteri, Yay. Şükrü Tezer, Ankara, 1972

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine ait 100 Belge) 1923-1938, c. II, Ankara, 1981

Atatürk'ün Nöbet Defteri, Toplayan: Özel Şahingiray, Ankara, 1955

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Derleyen: Gürbüz Tüfekçi, Ankara, 1983

Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, Yay. İsmail Arar, İstanbul, 1969

Borak, Sadi, **Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları,** İstanbul, 1980

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Yay. Arı İnan, Ankara, 1982

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize. Söylevleri, Konuşmaları, Söylevleri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903-1938), c. I, 1903-1920, Türkçeleştiren: Sunullah Arısoy, Hürriyet yay. İstanbul, 1987

Giannini, Amedeo, **Documenti per la storia della pace Orientale (1915-1932),** Roma, 1933

İnan, Afet, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım**, Ankara, 1971

İnan, Afet, **Atatürk'ten Mektuplar,** Ankara, 1981

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları (1920-1933), Ankara, 1933

Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları. Yay. Afet İnan, Ankara, 1969

M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Yay. Afet İnan, Ankara, 1983

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I (1920-1945),** Ankara, 1983

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, I (1923-1960), Başbakanlık yay., Ankara, 1978

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl. Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Dışişleri Bak. yay. Ankara, 1974

B) BAŞLICA ANILAR VE İNCELEMELER

Adıvar, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı,** İstanbul, 1962

Akarsu, Bedia, **Atatürk Devrimi ve Yorumları**, Ankara, 1969

Akçakayalıoğlu, Cihat, **Atatürk Komutan, İnkilapçı ve Devlet Adamı Yönleriyle,** Ankara, 1988

Akgül, Suat, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler,** İstanbul, 1972.

Akgün, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928),** Ankara, (ty)

Aksoy, Ömer Asım, **Atatürk ve Dil Devrimi,** Ankara, 1963

Aksoy, Ömer Asım, **Gelişen ve Özleşen Dilimiz,** Ankara 1975

Albayrak, Sadık, **Türkiye'de Din Kavgası**, İstanbul, 1973

Allen, Henry E. , **The Turkish Transformation: A Study in Social and Religions Development,** Chicago, 1935

Alp, Tekin, **Le Kémalisme.** Préface du Président Edouard Herriot, Paris, 1937

Aras, Tevfik Rüştü, **Lozan'ın İzlerinde On Yıl,** İstanbul, 1935

Arat, Emin, **Kemalizm. Yurtta Sulh – Cihanda Sulh**, Ankara, 1969

Armstrong, Ha. **Grey Wolf, Mustafa Kemal,** New York, 1938

Atadan, Makbule, **Ağabeyim Atatürk,** Derleyen: Şemsi Belli, Ankara, 1959

Atatürk. Penséés et témoignages. Hommage de la Commission Nationale Turque pour l'UNESCO, Ankara, 1981

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.

Atatürk Devri Fikir Hayatı. 2 c. Hazır: M. Kaplan – İ. Enginün – N. Birinci – A. Uçman, Ankara, 1992

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi. Hacettepe Üniversitesi.

Atatürk Konferansları, 6 c. 1963-1975. Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 1964-1980

Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi. Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Semineri Tebliğleri (9-11 Kasım 1967), Ankara, 1972

Atatürk Yolu. Ankara üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayını

Atatürk ve Adalet Reformu. Adalet Bakanlığı, Ankara, 1981

Atatürk ve 1986 Dünya Barış Yılı, Birleşmiş Milletler Türk Derneği, Ankara, 1987

Atatürk ve Eğitim, Türk Eğitim Derneği V. Eğitim Toplantısı: 4-6 Kasım 1981

Atatürk ve Kültür, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1992

Atatürk ve Türk Dili, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1963

Atatürkçü Düşünce, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992

Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri (11-12 Ekim 1973), İstanbul, 1973

Atatürk'e Armağan. Doğumunun 100. Yılı. Birleşmiş Milletler Türk Derneği, Ankara, 1982

Atatürk'e Saygı. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1969

Atatürk'ün Dil Kurumu ve Sonrası, Bilgi yay, Ankara, 1986

Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel boyutları Sempozyumu (1981), Ankara Üniversitesi, Ankara, 1983

Atatürk'ün Yolunda Türk Dil Devrimi. Toplu çalışım, 17-18 Ocak 1981, Türk Dil Kurumu, 1981

Atay, Falih Rıfkı, **Atatürk'ün Hatıraları (1914-1919),** Ankara, 1965

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya,** İstanbul, 1969

Ateş, Toktamış, **Dünyada ve Türkiye'de Laiklik,** Ankara 1994

Atıf, **İslam Yolu,** İstanbul, 1318 (1922)

Atuner, M. Esad, **Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukaveleler,** İstanbul, 1932

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam,** 3 c. İstanbul, 1963-1964

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam,** 3 c. İstanbul, 1968

Aykut, Şeref, **Kemalizm,** İstanbul, 1936

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, **Atatürk. Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri,** Erzurum, 1973

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, **Halkın Evi,** Ankara, 1950

Başgil, Ali Fuat, **Din ve Laiklik,** İstanbul, 1962

Başgöz, İlhan - Wilson, E. Howard, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk,** Ankara 1968

Bayar, Celal, **Atatürk'ten Hatıralar,** İstanbul, 1955

Bayar, Celal, **Ben de Yazdım,** 8 c. , İstanbul, 1965-1972

Baydar, Mustafa, **Atatürk ve Devrimlerimiz,** Ankara, 1963

Bayur, Y. Hikmet, **Atatürk. Hayatı ve Eseri,** Ankara, 1963

Belleten, Türk Tarih Kurumu yayın organı

Benoit - Mechin, **Le loupet et le léopard: Mustapha Kemal, ou la mort d'un empire,** Paris 1954

Berkes, Niyazi, **The Development of Secularism in Turkey,** Montreal, 1964

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Ankara, 1973

Bildiriler ve Tartışmalar. T. İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981), Ankara, 1983

Bilgehan, Gülsün, **Mevhibe,** Ankara, 1994

Bischoff, Norbert von., **Ankara,** Çev. Burhan Belge, Ankara 1936

Borak, Sadi, **Atatürk ve Din,** İstanbul, 1962

Bostancı, Naci, **Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri,** Ankara, 1990

Bourgoin, Marguerite, **La Turquie d'Atatürk,** Paris, 1936

Bozdağ, İsmet, **Atatürk'ün Anıları,** Ankara, 1982

Bozdağ, İsmet, **Atatürk ve Eşi Latife Hanım,** Kervan yay. İstanbul,

Bozkurt, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilali,** İstanbul, 1967

Bozok, Salih-Cemil, **Hep Atatürk'ün Yanında,** İstanbul, 1985

Bulut, Faik, **Belgelerle Dersim Raporları,** İstanbul, 1992

Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk,** İstanbul, 1981

Clerget, Marcel, **La Turquie. Passé et Présent,** Paris, 1938

CHP Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları, İstanbul, 1931

Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1974

Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975

Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1973

Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul, 1983

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi yayını

Çeçen, Anıl, **Halkevleri,** Ankara, 1990

Çoker, Fahri, **Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları,** Ankara, 1983

Çukalas, Konstantin, **Yunanistan Dosyası.** Çev. Şeyla, İstanbul, 1970

Daver, Bülent, **Türkiye Cumhuriyetinde Layiklik,** Ankara, 1955

Denny, Jean, **Les Souvenir du Gazi Mustafa Kemal Pacha**, Paris, 1927

Dersimi, M. Nuri, **Kürdistan Tarihinde Dersim,** Halep, 1957

Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, 2 c. , Haz. M. Kaplan – İ. Enginün – B. Emil – N. Birinci – A. Uçman, Ankara, 1992

Dil Devrimi Üzerine, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1967

Dilmen, İbrahim Necmi, **Güneş-Dil Teorisinin Ana Hatları,** Ankara, 1935.

Doğan, Avni, **Kurtuluş Savaşı ve Sonrası**, İstanbul, 1964

Duhamel, Georges, **La Turquie nouvelle, Puissance d'Occident**, Paris, 1954

Duvarger, Maurice, **Siyasi Partiler,** Çev. Ergun Özbudun, Ankara, 1993

Dünyada ve Türkiye'de Laiklik Sempozyumu. 21 Aralık 1993, Kent-Koop. Ankara, 1994

Elibal, Gültekin, **Atatürk ve Resim Heykel,** İstanbul, 1973

Eliçin, Emin Türk, **Kemalist Devrim İdeolojisi,** İstanbul, 1970

Emre, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul, 1960

Erikan, Celal, **Atatürkçülük,** Ankara, 1974

Erker, Şükrü Galib, **Türk Kültür Devrimi ve Karşı Devrim,** Ankara, 1976

Evrensel Yönüyle Atatürk. Haz. Muzaffer Erendil, Ankara, 1981

Farrère, Claude, **Turquie resuscitée,** Paris, 1930

Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme,** Çev. Fatmagül Berktay, İstanbul, 1985

Fethi Naci, **Atatürk'ün Temel Görüşleri,** İstanbul, 1968

Feyzioğlu, Turhan, **Devlet Adamı Atatürk,** Ankara, 1963

Gallagher, Charles F., **"Comtemporary Islam: The Straits of Secularism: Power, Politics and Piety in Republican Turkey." American Universities Field Staff,** New York, 1966, p. 1-28

Garo, Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri.** Med. yay. 1992

Gaulis, Berthe Georges, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği,** Çev. Cenap Yanansoy, İstanbul, 1981

Gaulis, Berthe Georges, **La Question Turque,** Paris, 1931

Gentizon, Paul, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu,** Çev. Fethi Ülkü, Ankara, 1994

Georgeon, François – Gökalp, İskender, **Kemalizm ve İslam Dünyası,** Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, 1990

Gerando, F. de, **La Turquie nouvelle. La politique étrangerè. Le progrès intérieur.** Paris, 1927

Giritli, İsmet, **Kemalist Devrim ve İdeolojisi,** İstanbul, 1980

Giritli, İsmet, **Ulusal Modernleşme İdeolojisi: Atatürkçülük,** İstanbul, 1982

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930),** Ankara, 1972

Gökberk, Macit, "Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk", **Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk**, İstanbul, 1983, s. 282-333

Gönlübol, Mehmet – Sar, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, 1990

Günaltay, Şemsettin – Tankut, H. Reşit, **Dil ve Tarih Tezimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahlar,** İstanbul, 1938

Gündüz, Necati, **Atatürk Çağı ve Zihniyeti**, Ankara, 1973

Gürel, Şükrü S., **Tarihsel Boyut İçinde Türk - Yunan İlişkileri (1821-1993),** Ankara, 1993

Halkevleri ve Halkodaları, CHP yayını, Ankara, 1940

Herriot, Edouard, **Orient,** Paris, 1934

Heyd, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri, Çev.** Kadir Günay, Ankara, 1979

Hirsch, Ernest, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi,** 2 c., İstanbul, 1950

Ikbal, Ali Shah, **Kemal, Maker of Modern Turkey,** London, 1934

Irmak, Sadi, **Atatürk'ten Anılar,** Ankara, 1978

Irmak, Sadi, **Atatürk Devrimleri Tarihi,** Ankara, 1981

İğdemir, Uluğ, **Atatürk ve Anzaklar,** Ankara, 1978

İmer Kâmile, **Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi,** Ankara, 1976

İnan, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Ankara, 1959

İnan, Abdülkadir, "Atatürk ve Dış Türkler", **Türk Dünyası Dergisi,** 13 (1963)

İnan, Afet – Karal, E. Ziya, **Atatürk Hakkında Konferanslar,** Ankara, 1946

İnönü, İsmet, **Hatıralar,** 2 c., Ankara, 1992

İpekçi, Abdi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor,** İstanbul, 1968

Jaschke, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, 1972

Kabacalı, Alpay, **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları,** İstanbul, 1991

Kandemir, Feridun, **Hatıraları ve Söyledikleri ile Rauf Orbay,** İstanbul, 1965

Kansu, M. Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** 2 c., Ankara, 1966-1968

Karal, E. Ziya – Başgil, A. Fuat, **Atatürk Din ve Laiklik,** İstanbul 1968

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Atatürk,** İstanbul, 1971

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, "Büyük İnkılap ve Küçük Politika" **Milliyet,** 13-22 Aralık, 1976

Kâzım Karabekir Anlatıyor. Yay. Uğur Mumcu, İstanbul, 1990

Kılıç, Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri,** İstanbul, 1955

Kışlalı, Ahmet Taner, **Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği**, Ankara, 1994

Kışlalı, Ahmet Taner, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, Ankara, 1994

Kili, Suna, **Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli,** Ankara, 1981

Kinross, Lord, **Atatürk. Bir Milletin Yeniden Doğuşu.** Çev. Ayhan Tezel – Nihal Yeğinobalı, İstanbul, 1966

Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,** Ankara, 1971

Kocatürk, Utkan, "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notlan", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** I (1984), s. 3-95

Kongar, Emre, **Atatürk Devrim ve Kuramları,** Ankara, 1981

Kongar, Emre, **Atatürk Üzerine,** İstanbul, 1994

Korkmaz, Zeynep, **Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde Atatürk ve Dil Devrimi,** Ankara, 1963

Kral, August Ritter von., **Das Land Kemal Atatürk. Der Werdegang der modernen Türkei,** Leipzig, 1937

Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908),** Çev. Ş. S. Türet-P. Ertem – F. Ertem, İstanbul, 1979

Levent, Agâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** Ankara, 1960

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1970

Loraine, Sir Percy, **Kemal Atatürk, an appreciation,** Edinburg, 1948

Magnarella, Paul, **Tradition and Change in a Turkish Town,** Cambridge, 1974

Manacorda, Gastone, "Atatürk Reformlarında Batılılaşma ve Devrim", **Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyum Bildirileri,** İstanbul, 1975

Marchand, René, **Le réveil d'une race. Dans la Turquie de Mustapha Kemal,** Paris, 1927

Méchin, B., **Le loup et le léopard Mustapha Kemal,** Paris, 1954

Melek, Dr. Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu,** Ankara, 1966

Melzig, Herbert, **Kemal Atatürk. Untergang und Aufstieg der Türkei,** Frankfurt, 1937

Mihusch, Dagobert von., **Gazi Mustafa Kemal. Zwischen Europa und Asien,** Leipzig, 1929

Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi,** Ankara, 1973

Mumcu, Uğur, **Kürt – İslam Ayaklanması. 1919-1925,** İstanbul, 1991

Mustafa Kemaller Görev Başına. Yay. hazır. Bedri Baykam, Ankara, 1994

Namık Kemal, **Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye,** İstanbul

Nayır, Yaşar Nabi, **Tek Yol Atatürk Yolu,** İstanbul, 1980

Okyar, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam.** Yay. Cemal Kutay, İstanbul, 1980

Oransay, Gültekin, **Atatürk ve Küğ,** Ankara, 1955

Orbay, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz,** c. I-III, İstanbul, 1962

Ozankaya, Özer, **Atatürk ve Laiklik. Atatürkçü Düşüncenin Temel Niteliği,** Ankara, 1981

Ölçen, Ali Nejat, **Halkevlerinin Yokedilişi,** Ankara, 1988

Önder, Mehmet, **Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri,** Ankara, 1970

Öz, Tahsin, **Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese,** İstanbul, 1953

Özakıncı, Cengiz, **Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din,** İstanbul, 1994

Özalp, Kâzım-Teoman, **Atatürk'ten Anılar,** Ankara, 1992

Özbudun, Ergun, **1921 Anayasası,** Ankara, 1992

Özek, Çetin, **Türkiye'de Laiklik,** İstanbul, 1962

Öztürk, Halil Nimetullah, **Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti,** İstanbul, 1930

Öztürk, Halil Nimetullah, **Türkleşmek, Laikleşmek, Çağdaşlaşmak,** İstanbul, 1953

Paruşev, Paraşkev, **Atatürk. Demokrat Diktatör.** Çev. Naime Yılmaer, İstanbul 1973

Perek, F. Zafer, **Kur'an ve Atatürk Reformları,** İstanbul, 1986

Perin, Cevdet, **Atatürk Kültür Devrimi,** İstanbul, 1981

Perinçek, Doğu, **Kemalist Devrim – 2. Din ve Allah,** İstanbul, 1994

Rıfat, Mevlanzade, **Türkiye İnkılabının İçyüzü,** Halep, 1929

Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım,** 4 c. , İstanbul, 1967-1968

Robert Eward – Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey,** Princeton, 1970

Roger, Noelle, **En Asie mineure. La Turquie du Ghazi,** Paris, 1930

Rossi, Ettore, "Dall'Impero Ottomano alla Repubblica di Turchia. Origine e sviluppi del nazionalismo turco sotto l'aspetto politico-culturale", **Oriente Moderno,** XIII/9 (1943), p. 359-388

Saka, Mehmet, **Ege Denizinde Türk Hakları,** İstanbul, 1974

Sanayi Sayımı, 1927, Ankara, 1969

Sarraut, Albert, **Mon Ambassade en Turquie,** Paris, 1953

Savaş, Vural, "Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** IV/11 (1988), s. 311-345

Savaşır, Vildan Aşir, "Halkevlerine Doğru", **Halkoyu,** 9, s. 20-28

Sforza, Comte, **Le Batisseurs de l'Europe moderne,** Paris, 1931

Sherrill, Charles, **Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik,** Çev. A. Ekrem, İstanbul, 1934

Sinanoğlu, Suat, **Türk Hümanizmi,** Ankara, 1980

Sinha, R. K., **Kurtuluş Savaşı, Devrimler. Mustafa Kemal ve Mahatma Gandi. (1919-1928),** İstanbul, 1972

Sonyel, Salahi Ramadan, **Türk–Yunan Anlaşmazlığı,** Ankara, 1985

Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar,** 2 c. , Ankara, 1973

Sökmen, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar,** Ankara, 1978.

Sperco, Willy, **Mustafa Kemal Atatürk, Créateur de la Turquie moderne (1881-1938),** Paris, 1958

Suat, Tahsin, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Haliki Gazi Mustafa Kemal,** İstanbul, 1933

Şapolyo, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi,** Ankara, 1944

Şihabüddon Süleyman, **Osmanlılıkta Vahime-i Mesuliyet**, İstanbul, 1332

Şimşir, Bilal, **Ankara, Ankara,** Ankara, 1988

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kürt Sorunu (1924-1938),** Ankara, 1975

Tanyol, Cahit, **Atatürk ve Halkçılık**, Ankara, 1981

Tarhanlı, İştar, B., **Müslüman Toplum, "Laik" Devlet (Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı),** İstanbul, 1994

Tekin, Saadet, "Dr. Reşit Galip ve Üniversite Reformu", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** 1/2 (1992), s. 179-211

Tevetoğlu, Fethi, "Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları", **Belleten,** 211 (1990), s. 1167-1177

Tikveş, Özkan, **Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku,** İzmir, 1975

Timur, Taner, **Türk Devrimi. Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli,** Ankara, 1968

Tongas, Gérard, **Atatürk et le vrai visage de la Turquie moderne,** Paris, 1937

Toynbee, Arnold, **Türkiye. Bir Devletin Yeniden Doğuşu,** Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1971

Tunaya, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük,** Ankara, 1981

Tuncay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar, (1908-1925),** Ankara, 1967

Tuncay, Mete, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),** Ankara, 1981

Turan, Şerafettin, **Atatürk ve Ulusal Dil,** Ankara, 1981

Turan, Şerafettin, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar,** Ankara, 1982

Turan, Şerafettin, "Atatürk Milliyetçiliği", **Atatürk Konferansları,** III, 1969, s. 69-87

Turhan, Mümtaz, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, İstanbul, 1965

Tüfekçi, Gürbüz, **Atatürk'ün Düşünce Yapısı,** Ankara, 1986

Türk Dili. Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı, Kasım 1977

Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar, Genelkurmay Harb Tarihi, Ankara, 1972

Uluslararası Atatürk Konferansı. 9-13 Kasım 1981, Tebliğler. 3 c. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981

Uran, Hilmi, **Hatıralarım,** Ankara, 1959

Us, Asım, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım,** İstanbul, 1964

Ülkümen, Hamdi, **Hümanist Atatürk,** İstanbul, 1995

Ünaydın, Ruşen Eşref, **Atatürk, Tarih ve Dil Kurumları (Hatıralar),** Ankara, 1954

Ünaydın, R. Eşref, **Atatürk'ün Hastalığı. Prof. Dr. Nihad Reşad'la Mülakat, Ankara, 1959.**

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Devirden Devire**, Ankara, 1974

Velikov, Stefan, **Kemalist İhtilal ve Bulgaristan,** Çev. Macide Yılmaer, İstanbul, 1969

Webster, Donald E., **The Turkey of Atatürk. Social Process in the Turkish Reformation**,Philadelphia, 1939

Vidmann, Horst, **Atatürk Üniversite Reformu,** Çev. A. Kazancıgil-S.Bozkurt, İstanbul, 1981.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar,** Haz. Rauf Mutluay, Ankara, 1976

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**. 4 c., İstanbul, 1970

Yurdakul, M. Emin, **Halk Hükümeti ve Halkçılık,** Ankara, 1339

Yüce, Turhan Tufan, **Atatürk Devrim Teorisi,** Ankara, 1981

100. Yıl Atatürk Konferansları. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Ankara, 1981

DİZİN

A

Abece devrimi: 47, 65, 81

ABD: 41, 154, 157-160 - Büyükelçiliği: 158, 208 - Kongresi: 161 - Senatosu: 157, 158

Abdullah, Ürdün Emiri: 149

Abdullah Cevdet, Dr.: 44, 95

Abdülaziz, Padişah: 43, 132, 139

Abdülhamit, II.: 44, 57, 139

Abdülkadir, Seyit: 192

Abdülkadir, Meragalı: 135

Abdülmecit, Halife: 130, 132

Abdülmecit, Padişah: 136, 139

Acemce: 55

Açıkalın, Cevat: 177

Adalar sorunu: 153, 166

Adalet Divanı, La Haye: 161

Adana: 13, 56, 83, 87, 116, 124, 171, 172, 177, 216

Adapazarı: 88

Adıvar, Halide Edip: 20, 82

Adolf, Gustav. İsveç veliahdı: 149

Âfetler. Dine aykırı davranışlar: 40

Afgan, Afganlılar: 164-187

Afgan Krallığı: 186

Afganistan: 154, 156, 184, 186, 187, 189

Afife Jale: 139

Afrika: 18, 54, 94, 95

Afyon, Karahisar: 11, 13, 87 - Türkocağı: 219 - Zafer Anıtı: 134

Ağa, Ağalık: 191, 194-196

Ağaoğlu, Ahmet: 14, 77, 82

Ağrı: 195, 197

Ahlak: 50, 65, 70

Ahmet Rıza, İttihatçı: 44

Ahmet Cevdet Paşa: 100, 105

Ahmet Han, Kaçar: 187

Ahmet Hilmi, Filibeli: 212

Ahmet Naim: 51, 212

Akademi: 102, 103, 111, 112

Akalın, Besim Ömer: 77

Akalın, Cüneyt: 24

Akalın, Şekip: 143

Akciğer yangısı: 214, 215

Akçura, Yusuf: 82, 92

Akdeniz: 150, 203

Akdik, Şeref: 131

Akıl, Akılcılık: 42, 43, 66, 67

Akın piyesi: 140

Akkoyunlular: 131

Akpınar (Samsun): 88

Aksaray: 13

Ak sancak: 117

Akses, Necil Kâzım: 137, 141

Aksoy, Ömer Asım: 105

Akşam gazetesi: 95

Alaca Bayrak: 117

Alafranga: 135

Alaturka: 135 – Müzik: 137
Alataş, Dr. Hulusi: 207
Alfabe komisyonu: 102
Alla Franca: 135
Alla Turca: 135
Allahı inkâr etmek mümkün müdür?: 212
Alma Ata: 148
Alman, Almanlar: 52, 103, 119, 137, 156
Alman bilginler: 78, 148
Alman Elçiliği: 156
Alman mimarlar: 143
Almanca: 52
Almanya: 18, 21, 73, 78, 80, 107, 110, 148, 153, 155, 156, 158, 159, 169, 178, 183, 185, 202
Alem (bayrak): 117
Alemdağ: 219
Aleksandr, Yugoslavya Kralı: 113, 149
Alevi, Aleviler: 178, 194
Ali, Hüseyinbey oğlu: 191
Ali, Mirzaoğlu: 201
Ali Avni, ressam: 131
Ali Han Forugi: 187, 188
Ali Suavi: 43, 51
Ali Ufki: 135
Alişan, Koçgiri: 192, 193, 201
Alişir, Koçgiri: 193, 195, 199, 201
Alişir Nevai: 99
Alnar, Ferit: 137
Aloisi, Pompeo, İtalyan B.Elçisi: 168
Alpdoğan, Gnl. Abdullah: 198, 199
Altaylar: 95
6 İlke: 13, 23, 24, 32-34
6 Ok: 16, 23, 27, 34, 63
6 Oklu Bayrak: 63
Altınay, Ahmet Refik: 77
Altıncı İnönü Kabinesi:14
Amanullah Han, Afgan Kralı: 124, 149, 184-186
Amerika: 157, 158, 161
Anadolu hareketi: 72
Anadolu Kulübü (Ankara): 158
Anadolu Üniversitesi: 74
Anayasa: 20, 34, 40, 42, 43, 47, 49, 50, 53, 54, 62, 63, 106, 114, 160, 185, 207
Anı defteri (Atatürk'ün): 64, 65, 101, 212, 214
Anıt: 126, 133
Anıt Müze: 53
Anıt Kabir: 219
Anglikan Kilisesi: 42
Ankara: 11, 19, 22, 26, 45, 54, 58, 59, 64, 69, 74-76, 79, 80, 85, 87, 113, 114, 116, 119, 132-134, 137, 140, 142, 143, 153-159, 164-168, 173, 181, 183, 185-188, 203-205, 210, 215-218
Ankara Antlaşması: 156, 165, 171
Ankara Garı: 143
Ankara Halkevi: 141
Ankara Hipodrumu: 217
Ankara Hukuk Fakültesi: 25, 57, 62, 79
Ankara Hükümeti: 72, 154, 193
Ankara Konservatuvarı: 137, 140
Ankara Palas: 142, 185
Ankara Üniversitesi: 79-81
Antakya: 172-174, 177
Antalya: 168
Antep: 116, 171. Ay. bk: Gaziantep
Anzaklar: 148
Apollo heykeli: 132
Ar (güzel sanatlar): 86
Arabesk: 128
Arabistan: 49

Arap, Araplar: 131, 178
Arapça: 40, 52, 53, 55, 56, 71, 98-101, 105, 106, 110, 120, 124, 127
Arapça Ezan: 55
Aras, Tevfik Rüştü: 152, 157, 158, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 173, 174, 181,183, 188, 202, 203, 208
Arc de triumph: 132
Arda, Macit: 77
Arıkan, Saffet: 12, 15, 80
Arıtmak (terim): 105
Ârif Bey, Mutasarrıf: 191, 194
Arifiye: 88
Arkeoloji: 80, 123 - Müzesi: 124
Arma: 144
Arnavutluk:156, 179, 182, 183 – Elçiliği: 28
Arsal, Sadri Maksudi: 92, 103
Arşiv: 137
Artist: 124
Artizan: 124
Âsar-ı Atika Nizamnamesi: 124
Asil sınıf: 41
Asistan: 75
Asker vali: 197
Askeri hareket: 195, 196, 200, 206
Askeri ilişkiler: 184
Askeri müzik: 135, 136
Askeri pilot: 116
Askeri reformculuk: 22
Askerlik: 213
Askersel Anlaşma (Hatay): 177
Askisor Karakolu (Dersim): 199
Asliye Mahkemeleri: 197
Assamblé (Milletler Cemiyeti): 161
Asya: 18, 42, 47, 94, 219
Aşiretler (Dersim): 187, 190-194, 199
Aşiret reisliği: 196
Aşiretlerin nakli: 200
Atabinen, Reşit Saffet: 92
Atadan, Makbule: 214, 218
Atak, N. Remzi: 137
Atase arşivi: 214
Ataşemiliter: 140, 141
Atatürk: 11-25, 27-30, 32, 34-36, 47-52, 54-59, 61, 63-70, 75, 78, 80, 83-88, 90-94, 96, 97, 101, 103-116, 119-126, 130, 132-136, 137, 140, 141, 143-152, 156, 158, 163, 170-178, 180, 181, 183, 185-188, 190, 197, 200-221
Atatürk devrimi: 44
Atatürk heykelleri: 133
Atatürk ihtilali: 24
Atatürk ilkeleri: 24, 33, 61
Atatürk milliyetçiliği: 63
Atatürk önderliğinde kültür devrimi: 119
Atatürk Üniversitesi: 81
Atatürkçü düşünce sistemi: 38
Atatürkçülük: 11, 23, 24, 30-32, 57, 61
Atay, Falih Rıfkı: 24, 107, 108, 198
Ateş, Toktamış: 31
Atina: 164, 165, 179, 180, 182
Atmeydanı (İstanbul): 40, 132
At tepmesi: 214
Avrupa: 18, 22, 29, 38-43, 45, 46, 52, 78, 80, 82, 85, 91, 92, 94, 95, 98, 109, 129, 130, 132, 137, 147, 153, 158, 166, 169, 177, 178, 183-185
Avrupa devletleri: 73
Avrupa resmi: 129
Avrupa tiyatrosu: 138
Avrupa usulü: 135
Avrupa uygarlığı: 121
Avrupalılar: 54, 136

Avustralya: 148
Avusturya: 22, 215
Avusturyalı mimarlar: 143
Ay: 117
Ay–Dil kuramı: 110
Ay-yıldız: 117, 178
Aya İrini Kilisesi: 124
Ayaklanma: 190-194, 199-201
Aydemir, Şevket Süreyya: 25-27, 73, 85
Aydın: 13
Aydınlanma: 42, 46
Âyet: 26, 50, 66, 131
Aykut, Şeref: 23
Ayrı varlık: 176
Ayni, Mehmet Ali: 50
Ayrıcalık: 35
Azınlıklar: 82, 138 - sorunu: 181

B

Baba-oğul-ana: 46
Bâbıâli: 29
Bâb-ı meşihat: 51
Bader, Polonya Elçisi: 156
Bağdat: 45
Bağdat Paktı: 189
Bağ evleri: 218
Bağış (Atatürk'ün): 217-219
Bağımsız Hatay: 178
Bağımsız Ermenistan: 192
Bağımsız Kürdistan: 192, 193
Bağımsız milletvekilleri: 14, 20
Bağımsızlık: 146-148, 185, 193
Bağımsızlık savaşı: 174
Bağlarbaşı (Üsküdar): 132
Bağnazlık: 51
Bakanlar Kurulu: 15, 118 - kararı: 53, 124, 196, 198, 200
Bakanlar Konseyi (Balkan Antantı): 183
Baker, Gladys: 18
Bale: 141
Balıkesir: 13, 52, 87, 188
Balkanlar: 178-183
Balkan Antlaşması: 183
Balkan Antantı: 123, 153, 166, 178, 179, 182, 184, 189 - Konseyi: 216
Balkan Birliği: 179
Balkan devletleri: 179, 181-183
Balkan konferansı: 179-181
Balkan Paktı: 159, 179, 181-184
Balkan Savaşı: 53, 179
Balkan ulusları: 179, 181
Balkan ülkeleri: 18
Balo: 216
Baltacı çiftliği (Yalova): 218
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı: 58, 77
Banguoğlu, Tahsin: 85
Banka kredisi: 213
Barbar: 94
Bardakçı, Cemal. Diyarbakır Valisi: 194
Barenton Hilaire. Sümerolog: 109
Bargah: 99
Barış: 144, 145, 147-151, 153, 159, 163
Barış konferansı: 192
Barış ve Dostluk Antlaşması (Bulgaristan ile): 179
Bartok, Bela. Müzisyen: 137
Barton, Dr. James (Amerikalı): 157
Basımevi: 52
Basra körfezi: 189
Başbakan: 20, 21, 28, 62, 63, 75, 79, 86, 105, 115, 123, 172, 207

Başhoca: 105
Başkent: 124, 142, 153-155, 180
Başkomutanlık: 217
Başman, Avni: 74, 77
Başpınar dergisi: 87
Batı: 64, 71, 91, 94, 105, 130, 135
Batı Asya: 95
Batı Avrupa: 22
Batı bilimi: 33
Batı cephesi: 171
Batı devletleri: 33
Batı dilleri: 106
Batı egemenliği: 32
Batı kültürü: 33, 184
Batı mimarlığı: 141
Batı müziği: 134, 136
Batı teknolojisi: 33
Batı tiyatrosu: 138
Batı Trakya: 161, 163, 164
Batılılaşma: 30, 31
Batının ekonomik zorbalığı: 33
Batının siyasal zorbalığı: 33
Batıl itikatlar: 47
Batum: 186
Bay Önder operası: 141
Bayar, Celal: 111, 207, 202 - hükümeti: 24, 207, 209, 217
Bayezıt II.: 39, 129
Baykal gölü: 146
Bayındırlık Bakanlığı: 77
Bayrak: 117, 118, 134, 186 - yasası: 117
Bayur, Y. Hikmet: 79, 114, 217
Beden eğitimi: 70
Bedia Muvahhit: 140
Bektaşilik: 39
Belçika: 156, 176, 185
Bele, Refet: 14
Belediyeler: 69
Belen, Kont. Macar Başbakanı: 113
Belge, Burhan Asaf: 26
Belger, Dr. Nihat Reşat: 14, 215
Belgrad: 180
Bellini, Gentile: 39, 129
Bellioğlu, Sırrı: 14, 20
Belof, Max, Prof.: 89
Bergson, Henri: 58
Berk, Nurullah: 131
Berlin Yüksek Müzik Okulu: 137
Beste: 135
Beşeri ırklar: 95
Bey, beylik: 194
Beyatlı, Yahya Kemal: 72, 129
Beyaz ay-yıldız: 117
Beyaz bayrak: 117
Beylerbeyi sarayı (İstanbul): 132
Beylikler dönemi: 39
Beyme, Klaus von. Prof.: 32
Beyoğlu (İstanbul): 138
Beyrut: 202
Bezeklik: 127
Bıyıklıoğlu, Tevfik: 92
Bid'at-ı şenia: 52
Bildiri: 50
Bilim: 64-67, 69-74, 78, 80, 84, 87
Bilim dili: 98, 100, 104, 105
Bilim kurumu: 111
Bilim ve devrim: 74
Bilimin kılavuzluğu: 49
Bilimsel düşün: 76
Bilimsel kurultay: 93
Bilimsel özerklik: 72, 76, 79, 81
Bilimsel terimler: 100
Bilimsel yayınlar: 76
Bilinçli cumhuriyetçi: 69, 70
Bilinçli demokrat: 69, 70

Bilinçli laik: 69, 70
Bilinçli ülkü: 146
Bilings, Florence; Amerikalı, NER müdürü: 157
Bilsel, Cemil. Rektör: 78
1961 Anayasası: 63
1911-1912 savaşı: 166
1931 milletvekili seçimleri: 11-13, 16, 20
1935 nüfus sayımı: 116
1935 seçimleri: 20
1982 Anayasası: 55, 63
1924 Anayasası: 20, 114
Binek arabası: 218
Bingazi: 214
Bingöl: 198
1877 Rus savaşı: 191
Bira fabrikası (Orman çiftliği): 204, 218
Birey (Aydınlanma akımı): 42
Bireysel çalışma: 24
Birgili Mehmet Ef.: 40
Birinci Balkan Konferansı: 180
I. Dünya Savaşı: 18, 101, 158, 159, 179, 182, 191
I. Genel Müfettişlik: 195, 196
I. Ulusal mimarlık dönemi: 142
Birlikçiler derneği (Muvahhidin): 45
Bischoff, N. Avusturyalı diplomat: 59
Bitki motifleri: 128
Bitlis: 197, 214, 215
Bizantinizma: 29
Bodrum körfezi: 168
Bodrumlu, Avram Galanti: 77
Boğazlar: 152, 153, 168-170, 190
Komisyonu: 169
Sözleşmesi: 168-170
Boğdan: 135
Bolayır, Ali Ekrem: 77
Bolşevik: 61
Bolu: 13
Bombay: 45
Bomonti şirketi: 204-206
Bonaparte, Napoleon: 42
Boşanma hakkı: 41
Boş inan (hurafe): 46, 70
Bolvadin: 215
Bouillon, Franklin: 171
Bozkurt, Mahmut Esat: 22, 24, 116, 162, 168
Bozkurt-Lotus davası: 116, 162, 168, 172
Bozok, Salih: 116, 205, 208, 209, 214
Böbrek yangısı: 214, 215
Böklen, Ernest (Ay-dil kuramcısı): 110
Bölgesel antlaşmalar, paktlar: 153, 159, 178
Bölgesel işbirliği: 119, 180
Börekçi, Rıfat. Ankara Müftüsü: 210
Briand, Aristide. Fransız Dışişleri Bakanı: 159
Bristol, Mark. Amiral, ABD Elçisi: 157, 158
Buda (Macaristan): 40, 132
Budda, Hilmi Ömer: 50
Budak, Behzat: 140
Bugut yazıtı: 98
Bulca, Fuat: 208
Bulgaristan: 168, 179-183, 203
Bulgarlar: 53, 182
Burdur: 13
Burhan, Hafız: 53
Bursa: 13, 87, 113, 116, 126, 132, 140, 215
Bursa belediyesi: 218
Buttenfield, Herbert: 90
Buz fabrikası (Orman çiftliği): 218
Bükreş: 180, 181, 183

Bürokrasi: 29
Büyükelçilikler sorunu: 153-157
Büyük inkılap ve küçük politika: 28
Büyük Meclis (Afganistan): 185
Büyük proletarya kültür ihtilali (Çin): 119
Büyük Selçuklular: 131
Büyük Türk (Gran Turco): 129
Büyük Zafer (30 Ağustos): 64

C

Câhiz, Arap bilgini: 125
Câmi: 50, 136, 186
Canlı hayvan: 218
Canoni, Pietro. İtalyan mimar: 133
Cansever, Hasan Ferit: 82
Cantemir, Dimitri. Boğdan Voyvodası: 135
Cebesoy, Ali Fuat: 153, 219
Cehalet: 65
Celali: 23
Cemalettin, Afganlı: 71
Cemiyet-i Akvam: 159
Cenaze namazı: 219
Cenap Şehabettin: 89
Cenevre: 75, 109, 160, 174, 179, 189
Cevdet Paşa: 105
Chambrun, Charles. Fransa Elçisi: 19, 150, 172
Cizvit: 109
Coşkan, Tahsin: 203
Code civil (Medeni yasa): 42
Coğrafya: 65, 80
Comedie Française: 139
Commedia dell'arte: 138
Convention meclisi: 41
Coup (darbe): 56
Culfa karakolu: 193
Cuma selamlığı: 136
Cumhurbaşkanı yemini: 47
Cumhurbaşkanlığı: 18, 180, 181, 207, 210, 216
Cumhurbaşkanlığı seçimi: 14
Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası: 137
Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası: 136, 137
Cumhurbaşkanlığı ödeneği: 217
Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterl: 114, 204, 210, 212, 216, 217
Cumhuriyet: 16-18, 28, 34, 46-48, 54, 58, 59, 62, 70, 72-74, 79-80, 83, 86, 94, 95, 102, 112-114, 116, 124, 133, 134, 139, 141, 142, 190
Cumhuriyet (İran): 187
Cumhuriyet anayasası: 114
Cumhuriyet anıtı (Taksim): 133
Cumhuriyet hükümeti: 200
CHP. Cumhuriyet Halk Partisi: 11-16, 20-25, 27, 28, 33, 34, 55, 63, 81, 83-86, 142, 144, 180, 194, 218, 219
CHP Genelbaşkan vekilliği: 21
CHP Genel Sekreterliği: 20, 21, 25, 27, 84, 85, 86
CHP grubu: 11, 12, 208
CHP kurultayı: 23, 26, 34, 35, 59
CHP programı: 11-13, 16, 23, 36, 107
CHP tüzüğü: 21, 23, 48, 49, 62
CHP yönetim kurulu: 11
CHP'nin ana nitelikleri: 16
Cumhuriyetçi: 69, 70, 84
Cumhuriyetçi diktatörlük: 22
Cumhuriyetçilik: 11, 13, 16, 33, 34, 54

Cumhuriyetin 10. yıldönümü: 150, 166
Cumhuriyetin 15. yılı: 216
Curzon, Lord: 154

Ç

Çağdaş: 64
Çağdaş bilimler: 74
Çağdaş eğitim: 64, 130, 184
Çağdaş hukuk: 47
Çağdaş mimarlık: 142, 143
Çağdaş uygarlık: 48, 54, 59, 83, 91, 114, 121, 122
Çağdaşlaşma: 30, 31, 33, 37, 44, 56, 60, 141
Çağlar, Behçet Kemal: 113
Çağlar, Kerim Ömer: 85
Çakmak, Fevzi: 11, 133, 134, 173, 195, 196, 200, 206
Çaldaris. Yunan Dışişleri Bakanı, Başbakan: 113, 166, 181
Çallı, İbrahim: 130, 131
Çanakkale: 188
Çanakkale boğazı: 168, 169
Çanakkale savaşları: 148, 150, 212
Çankaya. Cumhurbaşkanlığı konutu: 28, 137, 143, 150, 188, 202, 204, 208, 210, 211, 216, 217, 219
Çankaya köşkü: 212
Çankaya sofrası: 210, 211
Çankaya. F.R. Atay'ın kitabı: 108
Çekoslovakya: 85, 156, 159, 178
Çelikpalas (Bursa): 216, 218
Çetinkaya, Ali: 12
Çevre ve Köy Araştırmaları (Halkevleri): 87
Çınar, Vasıf: 92
Çırağan tiyatrosu: 139
Çiçerin, J. SSCB Halk Komiseri: 158
Çiftbaşlı yılan heykeli (Sultanahmet): 132
Çifteler Köy Enstitüsü: 88
Çiftlik (Gazi orman): 203 , 205
Çiftlik bira fabrikası (GO): 204
Çiftlikler (Atatürk'ün bağışı): 217-219
Çin: 119, 160
Çince: 55
Çocuklara Rehber dergisi: 101
Çok evlilik: 44
Çok partili hayat, rejim: 17, 20
Çoksesli müzik: 126, 134-136
Çoktanrılı dinler: 46
Çorum: 87
Çorumlu. dergi: 87
Çukurova: 216

D

Devamsızlık hayvan: 203
Danıştay: 204
Darülbedayi: 136, 139, 140
Darülelhan: 136
Darülfünun: 71-78
Darülfünunun vazifeleri: 74
Davaz, Suat: 167, 170
Bayanışma anlaşması (Afganistan ile): 184
Daudet, Alphonse: 212
Dede, dedelik: 191
D Grubu (ressamlar): 131
Demenanlı aşireti (Dersim): 201
Demiryolları: 197
Demokrasi: 16-18, 20, 22, 23, 33, 34, 54, 69, 70

Demokrat parti: 55
Demokratik cumhuriyet: 47
Demokratik devlet: 63
Demokratik hükümet: 19
Demokratik ideoloji: 22
Deniz mühendis okulu (mühendishane): 129
Denizaltı: 203
Denizli: 87
Dergâh: 99, 128
Dergiler: 87
Derne (Trablusgarp): 214
Dernek: 104
Ders kitapları: 78
Ders programları: 67
Dersim: 190- 198
Dersim umum müdürü: 191
Dersimliler: 191
Devlet Demiryolları genel merkez binası: 143
Devlet dini: 40-42
Devlet konukevi (Ankara Palas): 142
Devlet konservatuvarı: 140
Devlet protokolü: 118
Devlet resim ve heykel müzesi (Türkocağı): 142
Devlet tiyatrosu: 139, 140
Devlet işleri-din işleri: 41, 43, 44
Devletçilik: 11, 13, 16, 26-28, 33, 34, 36, 37, 63, 207
Devletin temel ilkeleri: 62
Devletlerarası hukuk: 153
Devrim: 23-31, 35, 56-63, 68, 72, 74, 83, 84, 97, 104, 125, 211, 220
Devrim ideolojisi: 31
Devrim partileri: 25
Devrim tarihi kürsüsü (Ankara): 62
Devrim tarihi enstitüsü (İstanbul): 62
Devrimci: 30
Devrimci kültür: 122
Devrimcilik: 11, 13, 16, 33, 34, 56, 58, 62, 63
Diana heykeli: 132
Dicle şiiri: 102
Dışdinsel (laik): 41
Dışişleri Bakanı: 157, 171, 202, 203
Dış ilişkiler: 152
Diktatör: 18-20
Diktatörlük: 18-21
Dil: 50, 80, 88, 97, 99-103, 106-108, 110, 111, 119, 134, 213
Dilaçar, Agop: 110
Dil araştırmaları: 82
Dil çalışmaları: 94, 95, 101, 102, 107, 109, 115, 211
Dil bayramı: 104
Dil birliği: 101
Dil-Edebiyat-Tarih kolu (Halkevleri) 86
Dil dersleri: 109
Dil devrimi, dilde devrim: 97, 103, 106-108
Dil felsefesi: 109
Dil heyeti: 102
Dil iskelesi (Marmara): 219
Dil komisyonu: 105
Dil kuramı: 110
Dil kurulu: 102
Dil kurumu: 97, 105, 112, 219
Dil kurultayı: 111
Dil psikolojisi: 109
Dil sınıflaması: 98
Dil sosyolojisi: 109
Dil teorisi: 110
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi: 80, 97 - binası: 143
Dilin özleştirilmesi: 75

Din: 25, 50, 51, 53, 55, 56, 65, 114, 118, 126, 134
Din ayrılığı: 70
Din düşüncesi-siyaset: 48-50, 54
Din kültürü dersi: 55
Din kültürü ve ahlak bilgisi kitabı: 38
Din özgürlüğü: 42
Din simsarlığı: 46
Din ve devlet işlerinin ayrılması: 47, 48
Din ve vicdan özgürlüğü: 41
Dini düzeltme (ıslah) bildirisi: 50
Dino, Abidin: 131
Dinsel eğitim: 41, 66
Dinsel hayat: 38
Dinsel inanç: 49
Dinsel kuruluş: 42
Dinsel öğretim: 42
Dinsel müzik: 50
Diplomatik ilişkiler: 154, 157, 158, 164
Dirik, Kâzım: 21
Dispanser: 198
Divanı hümayun: 99
Divan dili: 99
Divan-ı lugat it-Türk: 99
Divriği: 193
Diyanet İşleri Başkanlığı: 53, 219
Diyap ağa: 194
Diyarbakır: 87, 194, 195, 197, 212
Dizbağı nişanı: 205, 206
Doçent: 75
Dogma: 25, 26, 30, 60, 66
Doğrul, Ömer Rıza: 55
Doğu: 64, 91, 184, 195, 197
Doğu Akdeniz: 164, 189
Doğu Anadolu: 192, 194, 214
Doğu dilleri: 110
Doğu üniversitesi: 79, 81
Doğunun dinsel, sosyal, siyasal baskısı: 33
Doğuş dergisi: 87
Doktora eğitimi: 73-78
Doktrin: 25, 32, 60
Dolar: 159
Dolmabahçe: 109, 209, 213, 216, 219
Dolmabahçe sarayı: 104, 150
Dolmabahçe stadyumu (İnönü): 139
Dolmabahçe tiyatrosu: 139
Donatım ödeneği (öğretmenlere): 67
Donizetti, Giuseppe: 136
Dostluk antlaşmaları: 153 İran ile: 188
Dostluk, tarafsızlık, uzlaştırma antlaşması. (Yunanistan'la): 180
Dostluk, uzlaştırma ve hakemlik antlaşması, (Fransa ile): 172
Dostluk ve kardeşlik antlaşması (Sovyet Rusya ile): 158
Dördüncü Balkan Konferansı: 181
Dördüncü genel müfettişlik: 198
Dörtyol: 175 - çiftliği: 217, 218
Dramaturg: 141
Dranaz dergisi: 87
Dualizm: 42
Dumont, Paul: 18, 32, 33
Duran, Feyhaman: 130
Durkheim, E.: 36
Dursunoğlu, Cevat: 78
Duverger, Maurice: 22, 33
Dünya barışı: 144, 145, 147, 149
Dünyalı (laik): 40
Düşün eğitimi: 70
Düşün hayatı: 38
Düşünce özgürlüğü: 41

Düşüncenin laikleşmesi: 49
Düşünsel, Feridun Fikri: 194
Düşünsel devrim: 68
Düşünsel eğitim: 64

E

Ebced noktası: 135
Ebert, Carl: 137
Eczacılık fakültesi: 77
Ege denizi: 189
Ege manevraları: 207
Egemenlik: 17, 35
Eğilmez, Cafer Tayyar: 65, 66
Eğitici demokrasi: 22
Eğitim: 64-66, 69, 71, 75, 88
Eğitim Bakanı: 73, 75, 77, 85
Eğitim Bakanlığı: 77, 79
Eğitim giderleri: 68
Eğitim kurultayı: 64
Eğitim,öğretim siyasası: 65, 145
Eğitmen: 88
Egli, Ernest. Mimar: 143
Eden, Mr. İngiliz Dışişleri Bakanı: 175
Edebiyat: 213
Edebiyat fakültesi (İstanbul): 72, 77, 78, 79
Edebiyat medresesi (İstanbul): 71, 72
Edirne: 57, 88
Ediz, Hasan Ali: 73
Edward, VIII. İngiliz Kralı: 149, 150
Ehl-i hadis: 128
Ehl-i rey: 128
Ehremen: 188, 141
Ekim devrimi (Rusya) 148
Ekonomi: 24, 50, 73, 75, 78, 123
Ekonomik büyüme: 37
Ekonomik devlet ve Kemalizm: 31
Ekonomik devletçilik: 37
Ekonomik etkinlikler: 149
Ekonomik hayat: 27, 121
Ekonomik ilişkiler: 184
Ekonomik konsey (Balkan antantı): 183
Ekonomik politika: 24, 28
Elazığ: 193, 194, 196, 198, 201
Eldem, Halil Ethem: 92
Eliçin, Emin Türk: 31
Elif Naci: 131
Elsaesser, Martin. Mimar: 217
Emir Ali adası: 169
Emniyet abidesi (Ankara): 134
Emperyalizm: 151
Emre, Ahmet Cevat: 95, 107, 108
Encümeni dâniş: 102
Endüstri devrimi: 74
Engin, Arın (Saffet): 24, 95
Engizisyon: 39
Enstitü: 79
Enstrümantal müzik: 50, 134
Entite distincte (Ayrı varlık): 176
Epikman, Refik:131
Er: 105
Erdem: 105
Erim, Kerim: 77
Erişirgil, Emin: 74
Erkek nüfus: 116
Erker, Şükrü Galip: 119
Erkin, Ferhunde: 137
Erkin, Ulvi Cemal: 137
Erkmen, Muhlis: 15, 204

Ermeni, Ermeniler: 138, 139, 157, 178, 192, 195
Ermeni devleti: 192
Ermeni kilisesi: 39
Ermeni mandaterliği: 157
Ermeni tiyatrosu: 139
Ermenice: 138
Ermenilik: 191
Ermenistan: 192
Erozan, Celal Sahir: 82, 104
Ersoy, Mehmet Akif: 89
Ertuğrul, Muhsin: 140
Erzincan: 193, 195, 196, 201
Erzurum: 81, 196, 197
Esat, (Sogay). M.Eğitim Bakanı: 213
Esendal, Memduh Şevket: 187
Eski dünya: 158
Eski eserler tüzüğü: 124
Eskişehir: 67, 88, 188
Eşitlik: 153
Etabli (yerleşik): 161, 164
Etili, Ziya Gevher: 85
Etnik ayrımcılık: 61, 134, 145
Etnik köken: 70, 95
Etnografya müzesi (Ankara): 124, 133, 219
Evlenme kaydı: 41
Evolution (E. brusque, creatrice): 58
Evrensel: 105
Evrensel barış: 145
Evrensel musiki: 127
Evrim: 58, 62, 104
Eyuboğlu, Eren: 131
Eyuboğlu, Bedri Rahmi: 131
Eyüp Sabri. Operatör: 83
Ezan: 52, 53, 55, 106, 113
Ezgi: 125

F

Fahri, adliyeci: 53
Fakülte: 71, 72, 76, 79, 80
Farabi: 135
Farsça: 71, 98-101, 106
Faşist: 203
Faşizm: 21
Fatih Mehmet: 39, 129
Faysal, I. Irak Kralı: 149, 184
Fecr-i âti: 101
Felsefe: 30, 42, 50, 97
Felsefe akımları: 79
Fen: 65, 66, 71
Fen fakültesi (İstanbul): 79
Fener Ortodoks Kilisesi: 39
Fener Rum Patrikhanesi: 163
Ferdi mesai (çalışma): 24
Ferit Kâni: 51
Ferman: 119
Feroz Ahmad: 24
Fes: 44, 47, 48, 119
Fığlalı, R.: 38
Fındık. Kajeroğlu, Yusufanlı: 201
Fırkamızın devletçilik vasfı: 48
Fikirler dergisi: 87
Fissenger, Dr.: 216
Fizan: 191
Florya: 150
Franco, General: 202, 203
Frank, Dr. Erich: 78
Fransa: 41, 42, 73, 80, 148, 154, 158, 159, 161, 166, 168, 171-178, 181, 185, 203, 216
Fransa Elçisi: 172
Fransa mandası: 171, 173, 177
Fransa temsilciliği: 58, 154
Fransız kuvvetleri: 178

Fransız, Fransızlar: 171, 173, 175, 177, 201, 206
Fransız akademisi: 102
Fransız Büyükelçiliği: 19
Fransız devrimi: 31, 33, 40, 41, 58, 63
Fransız ihtilali: 57, 58, 61
Fransız polisi: 173
Fransız yurttaş ve insan hakları bildirisi: 41
Fransızca: 23, 58, 92, 100, 180
Fonsgrive, George: 212
Forum: 211
Fuller, C.F. heykeltıraş: 132
Futbol maçı: 208
Fünun (fenler) medresesi: 71

G

Galat-ı meşhur: 107
Galatasaray lisesi: 139
Galip. Niğde Milletvekili: 14
Gâzi. M. Kemal: 29, 60
Gâzi heykeli: 134
Gazi Eğitim Enstitüsü: 68, 79, 130 - binası: 142
Gazi Orman Çiftliği: 203, 204
Gaziantep: 87
Gediz dergisi: 87
Gelenekçi kültürler: 54
Geleneksel türk tiyatrosu: 138
Gelişme: 30
Gelişme ideolojisi: 32, 60
Genç Osman II.: 56
Genç Kalemler dergisi: 100
Genel ve eşit oy: 18
Genel af: 19, 113, 216, 217
Genel inspektörlük (müfettişlik): 197
Genelkurmay başkanı: 173, 206
Geometri kitabı: 105, 109
Georgiades, Vasil. Patrik: 164
Georgeon, François: 24
Gerçek kılavuz: 66
Gerede olayları: 115
Gerede, Hüsrev: 115, 196
Gerici basın: 20
Germen, Germenler: 78
Giritli, İsmet: 30
Givran aşireti: 194
Giyim kuşam: 38, 118, 119
Gizil demokrasi: 22
Gobineau, Kont: 95
Gouraud, Fransız Gnl: 150
Göçebelik: 125
Göçler: 94, 95, 192
Gökçeada: 150
Gökçen, Sabiha: 116, 200
Göker, Muzaffer: 77
Gökmen, Fatin: 77
Gölge oyunu (Karagöz): 138
Gölköy (Kastamonu): 88
Görkemlilik: 125
Görüşler dergisi: 87
Göz hastalığı: 214
Gözlemevi: 124
Gran Turco: 129
Grand cross of the bath. dizbağı nişanı: 205
Grandi. İtalya Dışişleri Bakanı: 167
Grekçe: 40
Grew, G. Joseph. ABD Elçisi: 157, 158
Güçer, Behçet: 77
Gülcemal vapuru: 188
Gülhane hattı: 43

Gülhane hastanesi: 214
Güllü Agop: 139
Gümrük: 176
Gümrük ve Tekel Bakanlığı: 15
Günah: 86
Günaltay, Şemsettin: 92
Gündüz, Asım: 170, 177
Güneş: 110
Güneş-Dil kuramı (teorisi): 107, 109, 110
Güney Afrika: 23
Güneydoğu Anadolu: 192
Gürcistan: 154
Güven anıtı: 134, 143
Güvenpark (Ankara): 134
Güven mektubu: 156
Güvenoyu: 14
Güvenlik ve saldırmazlık antlaşması (İran ile): 188
Güzel sanatlar: 70, 86, 97, 124-127
Güzel sanatlar akademisi: 126, 130, 142, 143
Güzel sanatlar birliği: 131

H

Habeşistan: 153, 160, 168, 169, 183
Hacivat: 138
Haddon, A.C.: 95
Hadis: 43, 98, 128
Hadi Bey, mimar: 133
Hafız Burhan: 53
Hafta tatili: 48
Hakemlik anlaşmaları: 162
Halep: 45, 215
Halife: 19, 20, 42, 48, 99, 130
Halifeci basın: 20
Halifelik: 28, 29, 34, 54, 56, 117, 132, 194
Halil Halit: 50
Halk cephesi (İspanya): 202
Halk dersaneleri ve kurslar kolu (Halkevleri): 86
Halk devleti: 35
Halk egemenliği: 17, 35, 48
Halkçı: 36, 84
Halkçılık: 11, 13, 16, 27, 33-36, 54, 61, 83
Halkçılık programı: 35, 86
Halk eğitimi: 85
Halkevi, halkevleri: 27, 57, 81, 85-87, 130, 140, 188
Halkevi binaları: 198
Halkevleri dergileri: 87
Halkevleri tüzüğü: 85, 86
Halk müziği: 126
Halkodası: 87
Halkoylaması: 58
Halk Partisi (Hatay): 172
Halk Partisi merkezi (Ankara): 142
Halk tiyatrosu: 138
Halkalı ziraat yüksek okulu: 203
Halkınevleri: 85
Halkın mücahitleri (İran): 54
Hamdi Bey, mutasarrıf: 199
Hamdi, İçişleri müfettişi: 194-196
Hanak, Anton. Mimar: 134
Handersen. İngiliz Dışişleri Bakanı: 151
Hanefi: 128
Hanende: 135
Haram: 128
Harçik suyu: 198
Harem: 139
Harita dersleri: 129, 130
Harizmliler: 190

Harp okulları: 187
Hars (kültür): 84, 105, 120
Harsi birlik: 82
Hasan. Seyit Rıza'nın oğlu: 201
Hasan. Kureyşanlı: 201
Hasan. Cebrail oğlu, Demenanlı: 201
Hasan Hayri: 194
Hasso Seydo. Şeyhanlı aşiret başkanı: 201
Hastalık (Atatürk): 213
Hat (yazı): 130
Hatay: 152, 153, 170, 172-178
Hatay bayrağı: 178
Hatay bağımsızlığı: 176
Hatay erginlik derneği: 175
Hatay hükümeti: 178
Hatay meclisi: 176, 178
Hatay sorunu: 190, 206, 216
Hatı öz. Satı kadın: 116
Hatice sultan. III. Selimin kızkardeşi: 129
Hava okulu (Eskişehir): 188
Hava hareketi: 195
Hava ulaşımı: 170
Havza (Samsun): 215
Hayal-i zıl (Karagöz): 138
Hayal perdesi: 138
Haydar. Koçgiri: 192, 193
Hayat dergisi: 74
Hayvan figürleri: 127
Hayvanat bahçesi (Orman çiftliği): 218
Hazine. Atatürk'ün bağışı: 218, 219
Hece vezni: 101
Herkül heykeli: 132
Herriot, E.: 23, 149
Heyd, Uriel: 50
Heykel: 40, 86, 125, 126, 131-134
Heykelcilik: 125, 126
Heykeltıraş: 132, 134
Hıristiyanlık: 42, 118
Hilafet komitesi: 23, 45
Hilaire de Bareton: 95
Hilal (ay): 117
Himalayalar: 189
Hindemith, Paul: 137
Hindistan: 185, 186
Hintçe: 55
Hipodrom (Ankara): 114, 217
Hirsch, Ernest: 78
Hititler: 95
Hitler, Adolf: 19, 78, 148, 153, 169, 178, 203
Hiung-nular: 98, 127
Hollanda: 162, 176
Holsmeister, Clemens. Mimar: 143
Horüs. Tanrı: 46
Hoşgörü: 38-40, 44
Hoşgörüsüzlük: 38, 40
Hoybun: 195
Hozat: 191, 193, 196, 198, 199, 201
Hozat suyu: 201
Höyük: 123
Hukuk: 42, 43, 50, 75
Hukuk birliği: 42
Hukuk devleti: 63
Hukuk fakültesi, mektebi (Ankara): 25, 57, 62, 74, 77, 78, 79
Hukuk medresesi (İstanbul): 71
Hukukun laikleşmesi: 47, 54
Humareveyh (Tulunoğlu): 131
Humeyni (İran): 54
Hurafe: 46, 51, 70, 96
Hutbe: 50-52
Hükümdar: 19
Hükümet: 11, 14, 21, 72, 74-76, 81, 83
Hükümet konağı yapımı (Tunceli): 198

Hükümet programı: 14, 24, 207
Hümanizm: 41
Hürmüz: 141, 188
Hürriyet: 57
Hürriyet gazetesi: 43
Hürriyetin ilanı (Meşrutiyet): 57
Hüseyin Bey. Dersimli: 190
Hüseyin Avni, Arapkirli: 50

I

Irak: 161, 184, 189, 192, 201
Irk: 114
Irkçılık: 70
Irmak, Dr. Sadi: 85
Isı: 105
Islahat: 56
Isparta: 13, 87
Işık, Dr. Esat: 77
Işıtman, İshak Refet: 102

İ

İbadet: 43
İbadet yerleri: 50
İberik yarımadası: 138
İbrahim Paşa. Sadrazam: 40, 131
İbrahim. Seyit Rıza'nın oğlu: 199
İbrahim Müteferrika: 52
İbrahim Sarım. Sadrazam: 129
İbrahim Temo: 54
İbret gazetesi: 43
İbadet serbestliği: 40
İçişleri Bakanı: 21, 26, 53, 86, 210
İçişlerine karışmama: 153
İçtenlikli anlaşma paktı (Yunanistan ile): 166, 181
İçtiha: 44
İdeal: 105
İdealistlik tehlikesi ve darülfünun: 74
İdeoloji: 26, 27, 30-33, 50, 70
İhtilal: 57, 58, 61
İki dereceli seçim: 177
İkinci adam: 202, 204, 210
İkinci Balkan konferansı: 180
İkinci cumhuriyetçiler: 17
İkinci Dünya Savaşı: 33, 42, 54, 119, 160, 183, 189
İkinci Meşrutiyet: 17, 44, 71, 81, 92, 100, 130, 136, 141, 142
İkinci seçmenler: 177
İkinci ulusal mimarlık: 143
İkinci T. Tarih Kurumu kurultayı: 204
İkon: 54
İktisat fakültesi (İstanbul): 77, 79
İktisat Bakanı: 202, 207
İktisat Bakanlığı: 77, 79
İlahiyat fakültesi (İstanbul): 50-52, 55, 75, 77
İl daimi encümeni (Tunceli): 197
İl genel meclisleri: 69
İl öğretim giderleri: 69
İl özel idareleri: 69
İlerici askeri reform: 22, 32
İlhanlılar: 190
İlim: 71
İlim ve inkılap: 74
İlkokul: 70
İlk Balkan konferansı: 179
İlk meclis binası (TBMM): 142
İlköğretim okulları: 68
İlköğretim ve eğitim kanunu: 69
İlköğretmen okulları: 68

İller parti başkanlığı: 21
İlmi muhtariyet: 72
İmam-Hatip kursları: 55
İmer, Kâmile: 103
İmroz: 169
İnan, Afet: 69, 92, 109, 120
İnan, Mithat: 214
İnanç dergisi: 87
İnanç sistemi: 46
İncil: 52
İngiliz, İngilizler: 154, 171, 174, 192, 201, 205
İngiliz Elçisi: 19
İngiliz yüksek komiserliği: 154
İngiliz mandası: 184
İngiliz mezarlığı (Çanakkale): 150
İngiltere: 19, 149, 150, 152-159, 161, 166, 168, 169, 175, 176, 181, 184, 185, 203, 205
İnkılap: 56-58, 104
İnkılap ve Kadro: 26
İnkılap tarihi enstitüsü (İstanbul): 62, 79
İnönü, İsmet: 11, 14, 16, 20, 21, 24, 25, 28, 37, 47, 62, 75, 79, 80, 86, 94, 96, 105, 115, 123, 125, 133, 134, 152, 156, 157, 163, 165, 167, 171-176, 180, 181, 190, 196, 200-210, 216, 218, 220, 221
İnönü savaşları:115
İnsan başı: 144
İnsan figürleri: 127, 132
İnsan hakları: 54, 63
İran: 54, 119, 120, 154, 156, 184, 186-189, 201
İran şahı: 188
İrdelp, Dr. Neşet Ömer: 78, 215
İrfan ordusu: 67
İshak, Başhoca: 105
İsis. Tanrı: 46
İskân yasası (Dersim): 196
İskele: 68
İskenderiye: 214
İskenderun: 174, 177
İskenderun sancağı: 171-173, 176
İslam: 40, 171
İslam birliği: 54
İslam cumhuriyeti: 54
İslam devrimi: 120
İslam dini: 38, 50
İslam dünyası: 52, 98
İslam kavimleri: 82
İslam kimliği: 94
İslam kültürü: 115
İslam tarihi: 44
İslam-Türk devletleri: 52
İslam ülkeleri: 45
İslamca: 55
İslamcı akımlar: 44
İslamcı yorum: 39
İslamcılık: 82
İslamda tasvir: 128
İslami egemenlik: 36
İslami gelenek: 32
İslamiyet: 38, 39 44, 56, 83, 93, 98, 118, 126-128, 131, 135
İslamiyetin kılıcı: 125
İsmetpaşa kız enstitüsü: 143
İspanya: 18, 161, 202, 203
İspanya iç savaşı: 153
İspanya Kralı: 205
İstanbul: 13, 14, 20, 40, 45, 53, 80, 82, 116, 123, 124, 129, 130, 132, 133, 136, 137, 148, 150, 154-157, 161, 163-165, 169, 180 186, 188, 197, 204, 207, 209, 212
İstanbul basını: 52

İstanbul belediye konservatuvarı: 136
İstanbul boğazı: 168, 169
İstanbul darülfünunu: 71, 72, 74-77, 79
İstanbul hükümeti: 23, 72, 191
İstanbul Rumları: 163
İstanbul Şehir Tiyatrosu: 140
İstanbul Teknik Üniversitesi: 74, 61
İstanbul Türkocağı: 83
İstanbul Üniversitesi: 50, 62, 76-79 81
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: 92
İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü: 78
İstasyon (Ankara): 68, 142
İstiklal Mahkemeleri (Genel af): 217
İsveç: 174
İsveç Elçiliği: 155
İsviçre: 80, 157, 160, 170, 185, 203
İş bankası: 97, 109, 112, 213, 217, 219
İş bankası binası (Ulus): 142
İşçi: 36
İtalya: 18, 21, 41, 129, 138, 153, 154, 156, 159-161, 164, 166-170, 172, 181, 183, 189, 203
İtalyan, İtalyanlar: 192, 214
İtilaf devletleri: 29, 155
İttihat-Terakki Partisi: 82
İttihatçılar: 20
İttihatçılıktan Kemalizm'e: 24
İzmir: 13, 14, 20, 55, 87, 88, 116, 134, 140, 188
İzmir gemisi: 185, 186
İzmir kızöğretmen okulu: 126
İzmir İktisat Kongresi: 27
İzmirli, İsmail Hakkı: 50
İzmit: 215
İzmit Basın Toplantısı: 65

J

Jaeschke, G.: 50
Jansen, Prof.: 143
Japonya: 42, 119, 154, 159-161, 168, 170, 183
Johannesburg (G. Afrika): 23
Jön Türkler: 44

K

Kabartmalar: 131, 133
Kabataş iskelesi: 150
Kâbe:131
Kabine: 14, 207
Kaçar hanedanı (İran): 187
Kadastro: 176
Kadın nüfus: 116
Kadın heykelleri: 131
Kadınlara oy hakkı: 16
Kâfir: 186
Kadro dergisi: 26-29, 37
Kadrocular: 26-28
Kadrocu Kemalizm: 31
Kahire: 45
Kahmut karakolu (Dersim): 198, 199
Kahraman: 27
Kam, Ferit: 51
Kam, Ömer Ferit: 78
Kamus-i Fransevi: 40
Kamus-ı Türki: 57, 100, 105, 106
Kamusal haklar: 23
Kamutay: 127
Kanatlı, Alb. Şükrü: 177
Kanun: 43
Kanuni Süleyman: 39, 131
Kansu, Şevket Aziz: 74

Kant, filozof: 23, 213
Kapitülasyonlar: 152
Kaplıca: 215
Karaada (Bodrum): 168
Karaağaç (Adeirne): 88
Karabasamak çiftliği (Dörtyol): 218
Karabekir, Kâzım: 14, 215
Karabiga: 169
Karacadağ dergisi: 87
Karaciğer hastalığı: 21
Karadeniz: 155
Karadeniz Boğazı: 168
Karadoğan (Tunceli): 200
Karagöz: 138
Karakol: 198, 199
Kara mühendis okulu: 129
Karakoyunlu: 131
Karanlık derealtı (Ankara): 203
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: 25-29, 97, 104, 108, 212
Karasapan, Celal Tevfik: 177
Karasuları: 167, 168
Karlsbad (Avusturya): 56, 215
Karma değişim komisyonu:164
Karmen operası: 140
Karol. Romanya Kralı: 149, 216
Kars: 87 197
Karşılıklılık: 153
Kastamonu: 13, 88
Kaşgarlı Mahmut: 99
Katoğlu, Namık: 85
Katolik Kilisesi: 52
Katoliklik: 41
Kavim: 35
Kavuklu (Ortaoyunu): 138
Kaya, Şükrü: 26, 53, 86, 148, 196, 210
Kayı kabilesi: 99
Kaynak, Sadettin: 53
Kaynak dergisi: 87
Kayseri: 13
Kazan köyü (Ankara): 116
Kazı, kazılar: 97, 112, 123, 124, 127
Keçiseken köyü (Tunceli): 199
Kelam: 50
Kellog, Frank: 159
Kellog paktı: 159, 160, 189
Kemah: 193
Kent nüfusları: 116
Kemal, Hafız: 53
Kemal (Atatürk'ün öz adı): 115
Kemal paşazade: 115
Kemaleddin. Mimar: 142
Kemali: 23
Kemalist: 23, 24
Kemalist devrim: 34, 97
Kemalist devrim ideolojisi: 30, 31
Kemalist tek parti: 22
Kemalist parti ideolojisi: 27
Kemalist rejim: 24, 208
Kemalist zafer: 23
Kemalizm: 11, 16, 22, 27, 30-35, 37, 50, 56, 60, 61, 63, 124, 220
Kemalizm ve İslam dünyası: 24
Kemalizm inkılabının prensipleri: 24
Keriman Halis: 122
Kesebir, Şakir: 207
Keskioğlu, Osman: 128
Kessler, Gerhard. Prof.: 78
Kılavuz: 66
Krallık: 18
Kırmızı bayrak: 117
Kısakürek, Necip Fazıl: 50
Kışla: 191, 198
Kışlalı, Ahmet Taner: 24, 31, 33
Kız öğretmen okulu (İzmir): 188

Kızılay (Ankara): 144
Kızıldağ (Tunceli): 200
Kızılordu: 148
Kızılçullu (İzmir): 88
Kilise: 39, 41, 42
Kitapçı, Hüsnü. Milletvekili: 14
KİT'ler: 37
Klasik Kemalizm: 31
Klasik müzik: 134
Klasik Osmanlı mimarlığı 141, 142
Kocaeli: 14
Kocamemi, Zeki: 131
Koç heykelleri: 131
Koçgiri aşireti: 192, 193
Koçgiri ayaklanması: 192-194
Koçuşağı aşireti: 194 - ayaklanması: 195
Kolej: 69
Konuşma dili: 99
Konservatuvar: 136, 137, 140 - binası: 143
Konsey (Milletler Cemiyeti): 161
Konsolosluk: 157
Konstantin, Arapoğlu. Patrik: 163, 164
Konsültasyon: 216
Konuk: 105
Konya: 13, 51, 61, 83, 87, 99, 116, 123
Konya dergisi: 87
Korunmuş pay: 218
Korutürk, Fahri: 116
Koşay, Hamit Zübeyir: 85, 93
Koyunoğlu, Hikmet. Mimar: 132
Kölelik: 43
Köprü: 191, 198
Köprülü, Fuat: 50, 74, 78, 82, 104
Kör inanç: 38
Kösedağ yenilgisi: 99
Köşk, köşkler: 218
Köy Enstitüleri: 88
Köy eğitmenleri yasası: 88
Köy oyunları: 138
Köy öğretmen okulları: 88
Köycülük kolu (Halkevleri): 86
Krausz, William. Ressam: 131
Kredi: 159, 213
Krippel. Heykeltıraş: 133, 134
Kroner spazm: 214, 215
Kubilay olayı: 48
Kukla: 138
Kulak ameliyatı (Atatürk): 215
Kule odası (Çankaya köşkü): 210
Kuleli Köşk (Çankaya): 143
Kunduh, Bekir Sami: 45
Kuran: 43, 49, 50, 52, 53, 55, 86, 98, 128, 131
Kurdoğlu, Faik: 207
Kureyşan aşireti: 194, 201
Kurtbaşı arma: 144
Kurtuluş Savaşı: 23, 36, 44, 65, 72, 82, 90, 115, 130, 133, 146, 147, 153-155, 158, 187, 214, 220
Kuruçay (Dersim): 194
Kurultay: 23, 84, 97, 104, 110, 204 – CHP: 15, 16
Kurun (Vakit) gazetesi: 174
Kutsal: 105
Kutu deresi (Dersim): 201
Kuveyt: 45
Kültür: 64, 68-70, 73, 74, 78, 81, 84-90, 97, 98, 105, 112, 118-122, 131, 146, 180
Kültür bölgesi: 81
Kültür değişmeleri: 119
Kültür devrimi: 118, 119

Kültür dili: 104, 105, 110
Kültür ihtilali: 119
Kültür öğeleri: 118
Kültür politikası: 86
Kültür programı: 76, 77
Kültür sömürgeciliği: 104
Kültür ulusçuluğu: 83
Kültürel bağlılık:145, 146
Kültürel bağımsızlık: 91, 122
Kültürel birlik: 14, 82
Kültürel bütünlük: 85
Kültürel devrim: 86
Kültürel etkinlik: 149
Kültürel hayat: 38
Kültürel ilişkiler: 184
Kürdistan: 112, 193
Kürdistan devleti: 192
Kürdistan Teâli Cemiyeti: 192, 193
Kürpik (Dersim): 199
Kürt, Kürtler: 192, 193, 195
Kürt isyanı: 18
Kürt liderler: 192
Kürt vali: 193
Kürtlük: 191
Kütahya: 13
Kütüphane: 212
Kütüphane ve yayın kolu (Halkevleri): 86

L

Lâdini (laik): 40
La Haye Adalet Divanı: 162, 164, 167, 168
Laik: 38, 40, 42, 54, 64, 69, 70
Laik Cumhuriyet: 47, 48, 55
Laik devlet: 63
Laik düşünce: 48, 49
Laik dünya görüşü: 145
Laik düzen: 44
Laîk eğitim: 17, 44, 66
Laik öğretim: 66
Laikos: 40
Laikleşme: 33
Laiklik: 11, 13, 16, 32-34, 38-44, 48, 49, 53-55
Laisizm: 39, 40, 42
Lakap: 115
Lamartine: 136
Latife Hanım, Uşaklıgil: 137
Latin abecesi: 95
Latince: 52, 98, 105
Latin kökenli abece: 172
Leh (Polonyalı): 135
Lektör: 75
Lenin: 148
Leninizm: 32
Liberal: 19, 63
Liberalizm: 31, 33
Libretto: 141
Libya: 120
Ligeti. Macar Türkolog: 95
Liman tekeli: 14
Limni: 169
Lindsay, Mr. İngiliz Elçisi: 155
Lisans öğrenimi: 73, 78
List, Franz: 136
Litvinov, M. Sovyet Hariciye Komiseri: 149
Locarno Antlaşması: 158, 179
Londra: 150, 169, 170
Londra sözleşmesi: 182
Londra Halkevi: 87
Lorraine, Percy. İngiliz Elçisi: 19, 205

Loy cerpe (Büyük Meclis. Afganistan): 185
Lozan, Lozan Antlaşması: 73, 146, 152-155, 157, 158, 161-163, 166-170, 172, 178, 179, 209
Ludwig, Emil: 52
Lugat-i fasih: 107
Luther, M.: 51, 52
Lübnan: 171, 174

M

Maarif: 64
Maarif kongresi: 64
Maarif komisyonu: 71, 130
Maarif programı (Tunceli): 198
Maaş: 217
Macaristan: 73, 80, 95, 107, 113
Macarlar: 103
Maden devri: 110
Madenlerin işletilmesi: 195
Mac Arthur, Gnl.: 149
Maide suresi: 128, 131
Mahfuz hisse (miras): 218
Mahmut I.: 135
Mahmut II.: 40, 117, 119, 129, 131, 135, 136
Mahmut Esat: bk. Bozkurt
Maksimos. Yunan Dışişleri Bakanı: 212
Malche, Alberte: 75-77, 80
Malt fabrikası (Orman çiftliği): 218
Manacorda, Gastone: 31, 32
Manda, mandaterlik: 28, 171, 172
Manastır: 42
Manastır idadisi: 214
Manisa: 13, 87, 188
Mao Ç-Tung: 119
Mandir: 197
Mardin, Şerif: 31, 51
Mark: 156
Mareşallik: 217
Marksist anlayış: 32, 37
Marksist: 33
Marmara: 168
Marmara adaları: 169
Marş: 136
Mathias Corvin: 132
Mazgirt: 191-199
Mazlum milletler: 147
Mebadi-i felsefe: 212
Mecelle: 43
Meclis: 99
Meco Ağa: 194
Medeni bilgiler kitabı: 17, 101, 121
Medeni yasa: 42, 47, 218
Medeniyetçilik: 31
Medrese, medreseler: 42, 44, 55, 56, 71
Medreselerin kapatılması: 47
Medreseli softa: 29
Mefkûre (ülkü): 105
Megali idea: 163
Mehmet Bey, Karamanoğlu: 99
Mehmet Ali Paşa. Kavalalı: 132
Mehmet Vehbi. Şeriye Bakanı: 148
Mehterhane: 135, 136
Mehter müziği: 135
Meiji devrimi: 119
Meis: 166-168
Mekke: 131
Meksika: 148
Mektep: 56, 199
Mektep vergisi: 69
Melek, Abdurrahman: 173, 174, 177, 178

Melling, ressam: 129
Memur maaşları: 14
Menemen olayı: 11, 48
Menemencioğlu, Numan: 170, 176
Menteşe, Halil: 14, 20
Merinos fabrikası. Bursa: 215
Merkez ordusu: 193
Mersin: 175, 177, 216
Mesaroş. Macar uzman: 93
Meslek okulları: 100
Mesut Racavi: 54
Meşrutiyet dönemi: 81, 105, 139
Meteoroloji genel müdürlüğü: 210
Mevlevilik: 39
Mevlit: 53, 86
Meydan oyunu: 138
Mezhep, mezhepler: 38, 44, 49, 145, 190
Mezhep ayrılığı: 70
Mısır: 95, 131, 132, 156, 185, 203, 214
Michalakopoulos, A. Yunan Dışişleri Bakanı: 165
Mihver devletleri: 183
Miladi takvim: 47
Milano: 167
Millet çiftliği (Yalova): 218
Millet mektepleri: 81
Milletler cemiyeti: 153, 158-161, 163, 164, 169, 170, 174-177, 183
Milletler cemiyeti komisyonu: 177
Milletler cemiyeti konseyi: 161, 173-177
Milletler cemiyeti genel kurulu: 161, 162
Milletler cemiyeti yasası: 160, 161
Milletvekili: 125
Milletvekili maaşları: 11, 12
Milletvekili seçimleri: 11-15, 122
Milletvekili yemini: 47
Milli Eğitim andı: 69
Milli Eğitim Bakanı: 67-70, 73, 75, 80
Milli Eğitim Bakanlığı: 69, 70, 73, 102
Milli Eğitim Bak. kuruluş yasası: 69
Milli eğitim siyasası: 67
Milli eğitim programı: 65
Milli ekonomi: 207
Milli his: 103
Milli musiki ve temsil akademisi: 137, 140
Milli Savunma Bakanı: 200
Milli Sinema (Ankara): 137
Milliyet duygusu: 72
Mimar: 142
Mimarlık: 125, 127, 132, 141-143
Mimarlık akımları: 141
Mimarlık eğitimi: 141
Minber: 52
Minber gazetesi: 146
Minyatür: 128
Misak-ı Milli: 171, 179
Misyoner: 155
Moda (İstanbul): 118
Moda dergisi: 150
Modal müzik: 134
Modernleşme: 30, 33
Modernleşme ideolojisi: 30, 31
Moliere: 139
Molla Lütfi, Tokatlı: 39
Mollaoğlu, Ahmet Muhtar: 158
Mongeri, Gulio. Mimar: 142
Mondros Ateşkes Anlaşması: 146, 163, 171, 174, 192
Montesqieu: 126
Montreux sözleşmesi: 168, 170, 183
Moskova: 33, 184
Moskova antlaşması: 158

Mozart: 136
Muallim: 71, 75
Muallimler birliği kongresi: 66
Muasırlaşmak: 44
Mudanya anlaşması: 152
Muğlalı, Alb. Mustafa: 195
Muhammet. Peygamber: 55, 131, 194
Muhittin Paşa: 187
Muhrip: 150
Muhtaç olduğumuz lisan inkılabı: 108
Muhtar: 116
Munzır suyu: 200
Murat nehri: 198
Musiki: 108, 126, 127
Musiki muallim mektebi: 66, 79, 136, 137
Muskacılık: 44
Mussolini, Benito: 19, 153, 167, 168, 169, 189, 203
Musul sorunu: 152, 156, 158, 161, 162, 184
Mustafa Celalettin: 101
Mustafa Fazıl: 43
Mustafa Kemal. Atatürk: 18-20, 22, 23, 28, 33, 44-46, 56, 59, 60, 72, 101, 115,. 133, 140, 141, 144, 150, 151, 203, 210, 212, 214
Mustafa Necati: 67, 68, 73
Mustafa Reşit Paşa: 130
Muş: 197
Mutasarrıf: 191, 193
Mutemed (CHP): 15
Mutlakıyet: 57
Muvahhidin cemiyeti: 45
Muzıka-i hümayun: 135-137
Müderris: 71, 72, 75
Müderris muavini (doçent): 75
Müftü: 210
Mühendis: 143
Mühendishane: 74
Mühendishane-i bahri/berri hümayun: 129
Mülkiye mektebi (SBF): 80, 220
Mülkiyet: 24
Mümtaz il: 193
Müritoğlu, Zühtü: 131, 134
Mürşit: 66
Müslüman, Müslümanlar: 53, 163, 164
Müslüman toplum, ülke: 37, 45, 54
Müspet bilim: 70
Müstakil ressamlar birliği: 131
Müttefikler (İtilaf): 166
Müttefik devletler yüksek konseyi: 171
Müze ve sergiler kolu (Halkevleri): 86
Müze-i hümayun: 124
Müzeler: 123, 124
Müzik: 125, 126, 134-137, 139, 140, 211
Müzik aleti: 136
Müzik dersleri: 136
Müzik eğitimi: 136, 137
Müzikli oyunlar: 141

N

Nablus: 215
Nadolny, Rudolf. Alman Elçisi: 154-156
Nadir Han. Afgan: 186
Nakş: 127
Nakkaş: 127, 129
Namaz: 39
Namık Kemal: 43, 212
Nas (dogma): 26

Nasyonal sosyalizm: 21, 148
Naum, Michael tiyatrosu: 139
Nazım Hikmet: 73
Nazımiye (Tunceli): 196, 200
Nazi rejimi: 78, 203
Nazmi Ziya: 131
Near East Relief: 157
Necip Asım: 100, 101
Ne mutlu Türküm diyene: 70, 144
Neolitik: 95
Neu frei preese: 91
Neuilly antlaşması: 182
Neumark, Fritz: 78
Nevbet müziği: 135
Niang, Mamadou. Senegalli Prof.: 54
Niğde: 13, 14
Nişan: 205
Nizam-ı Cedit: 117
Nobel barış komitesi: 15
Nobel barış ödülü: 150, 151
Nota: 154, 156, 169, 174
Not defteri. (Atatürk'ün): 215
Nöbet defteri: 209
Nurettin Paşa. Merkez ordusu K.: 193
Nuri, Galatasaraylı: 53
Nuri Dersimi. Baytar: 193, 199
Nuri Said Paşa: 184
Nüfus: 116
Nüfus değişimi: 163, 164
Nüfus sayımı: 116
Nüfus yoğunluğu: 116
Nyon anlaşması: 203, 204, 206
Nyon konferansı: 202, 203

O

Okul, 64-66, 112, 195, 198, 199
Okul öğretimi: 85
Okul vergisi: 68, 69
Okullu softa: 29
Okuma-yazma kursları: 87
Okuma yazma oranı: 116
Okyar, Fethi: 12, 48, 170
Olağanüstü temsilcilik (Hatay): 177
Olguculuk (pozitivizm): 44, 46
Onat, Hikmet: 130
19 Mayıs stadyumu (Ankara): 208
19 Mayıs törenleri: 177, 216
14 nokta programı (Wilsonun): 159
Ongun (totem): 131
Onuncu yıl: 112, 113
10. yıldönümü: 114
10. yıl marşı: 113
10. yıl söylevi (Atatürk'ün): 59, 70, 71, 114, 122, 125
Onursal doktora: 205
Onursal profesörlük: 72, 92
Opera: 136, 139-141, 188
Orbay, Rauf: 45
Ordu: 185
Ordu köşkü (Çankaya): 210
Orhon yazıtları: 98
Orient dergisi: 202
Origine des langues: 109
Orkun, Hüseyin Namık: 85
Orman çiftliği: 204, 217, 218
Orman fakültesi: 80
Orsini, Barone. İtalyan Elçisi: 168
Orta (Yeniçeri ocağı): 117
Ortaasya: 38, 94-96, 98, 125, 127, 134, 185
Ortaçağ,: 75, 138
Ortadoğu: 95, 166, 173, 178, 189
Ortak dil: 101
Ortaoyunu: 138
Ortodoks: 178

Ortodoks Kilisesi: 39
Osiris. Eski Mısır Tanrısı: 46
Oslo: 151
Osman Gâzi: 117, 135
Osman Hamdi: 124
Osmanlı: 82, 135
Osmanlı bankası (Ankara): 142
Osmanlı başkenti: 138
Osmanlı beyliği: 99
Osmanlı bireyi: 42
Osmanlı borçları: 172
Osmanlı devleti: 43, 99
Osmanlı dönemi: 124, 128
Osmanlı halifeliği: 45
Osmanlı hukuku: 42
Osmanlı hükümeti: 71, 166
Osmanlı İmparatorluğu: 35, 42, 43, 52, 56, 99, 123, 125, 126, 130, 131, 135, 145, 149, 155, 166, 171
Osmanlı memleketleri: 40
Osmanlı mimarlığı: 141, 142
Osmanlı nişanı: 136
Osmanlı sarayı: 129, 135, 136, 139
Osmanlı sultanları: 129
Osmanlı tarih yazarlığı: 90, 92
Osmanlı tiyatrosu (G. Agop'un): 139
Osmanlı uyruğu: 40
Osmanlı yönetimi: 190, 192
Osmanlıca: 40, 58, 99, 100, 106, 108
Osmanlıcılık: 82
Osmanlılık: 82
Otarşist: 207
Otoriter demokrasi: 22
Oturma, ticaret ve deniz ulaşımı sözleşmesi (Yunanistan ile): 165
Oturma yasağı: 197
30 Ağustos zaferi: 134
Ouchi antlaşması: 166
Ovacık (Tunceli): 193, 194, 196, 198, 201
Oyma: 125
Oymak: 131
Ozansoy, Halit Fahri: 104

Ö

Öğrenci boykotu: 72
Öğreti: 25
Öğretim: 45, 65, 69, 88, 100
Öğretim birliği: 56, 65
Öğretim elemanı: 75, 77
Öğretim kadrosu: 73, 76
Öğretim üyesi: 72, 74, 76-79
Öğretim yardımcıları: 77, 79
Öğretimin birleştirilmesi: 47
Öğretimin laikleşmesi: 47
Öğretmen, öğretmenler: 67, 68, 73 126
Öksürük (M. Kemal'in): 214, 215
Önemli sözcüğü: 105
Önen, Kenan Ömer: 77
Öngören, İbrahim Tali: 195-197
Ören yerleri: 123
Örf hukuku: 39
Özalp, Kâzım: 11, 14, 200
Özden, Âkil Muhtar: 82
Özden, Ragıp Hulusi: 92
Özdeş, Müfit: 208
Özel girişimcilik: 27, 28, 36
Özel hukuk: 104
Özel tiyatrolar: 140
Özelleştirme: 37
Özen, Haldun: 77
Özer, Yusuf Ziya: 92
Özerk Kürdistan: 192

Özerklik: 71, 192, 193
Özgür düşünce: 69
Özgürlük: 57, 146
Özgürlük ideolojisi: 32
Özleştirme: 106, 107
Özsoy operası: 141, 188
Öztürk, Halil Nimetullah: 50, 78

P

Padişah: 20
Pacte d'entente: 166, 182
Pah (Tunceli): 159
Pakistan: 119
Palanga: 138
Panislamist: 46
Panislamizm: 45, 145
Pantürkizm: 145
Papa: 41
Papanastasiou. Yunan Başbakanı: 179
Papaz: 46, 109
Parasız arsa: 156
Paris: 23, 109, 132, 136, 139, 158, 170, 172, 192
Paris barış konferansı: 157, 159, 160, 192
Parkotel (İstanbul): 150
Parlamenter demokrasi: 22
Parmak hesabı (hece vezni): 101
Parti diktatoryası: 21
Parti genel sekreterliği (CHP): 15
Parti müfettişliği (CHP): 21
Partimizin devletçilik niteliği: 28, 37
Paşa Camii (Balıkesir): 52
Paternalist diktatörlük: 22
Patrik: 164
Patrikhane (Ortodoks): 164
Patron: 36
Pehlevi hanedanı: 187
Peker, Recep: 15, 20, 21, 25, 27, 36, 84, 85, 116
Pekin: 33
Pembe Köşk (Çankaya): 143, 211
Pera (Beyoğlu): 138
Perin, Cevdet: 119
Pernot, Maurice. Fransız yazar: 46
Pertek: 198, 199
Peyami Safa: 24, 30
Peygamber: 131
Pilot: 200
Pir: 128
Pişekâr: 138
Piyes: 140
Plan: 127
Plebisit: 59
Polifonik müzik: 134, 135
Polonya: 156, 159, 178
Portakal bahçesi (Dörtyol): 218
Portre: 129, 130
Post, Theodore: 143
Potansiyel demokrasi: 22
Pozitif bilim: 70, 146
Pozitivizm: 44
Pozitivist: 46
Profesör, profesörler: 71, 73, 75, 76
Proje: 127
Psikoloji: 105
Psycologie des langues Turques: 110
Puloğlu çiftliği (Tarsus): 218
Put: 86, 126, 131
Puthane: 50
Pülür (Tunceli): 198
Pülümür: 195, 196

R

Races humaines: 95
Radyo: 87, 137
Radicaux primitifs des langues: 109
RCD (Kalkınma için bölgesel işbirliği): 119
Rahip sınıfı: 41
Rahipler medeni yasası: 41
Ran, N. Hikmet: 73
Rasathane: 124
Ratip Âşir: 134
Refahiye: 193
Referandum: 58, 59
Rektör, rektörlük: 73, 78
Reform, reformasyon: 41, 50-52, 56
Reis: 194
Ren bölgesi: 169
Resik Hüseyin. Seyit Rıza'nın oğlu: 201
Resim: 86, 125-127, 129-132
Resim dersleri: 129, 130
Resim ve heykel müzesi: 130
Resmi dil: 98, 99
Resmi ideoloji: 31
Resmi tarih: 89, 90
Ressam: 129
Reşit Galip, Dr.: 70, 75, 79, 85, 86, 92, 213
Reuter, Ernest: 78
Revizyonist: 180
Revolte: 58
Revolution: 57, 58
Rey, Cemal Reşit: 113, 137
Rıza Nur, Dr.: 101, 130
Rıza, Seyit: 194, 195, 198-201
Rıza Şah Pehlevi: 141, 149, 187, 188
Riyaseticumhur musiki heyeti: 137
Rodos ve 12 ada: 166, 167, 169
Roma: 167
Roma İmparatorluğu: 168
Roman: 212
Romanya: 168, 179, 181-183, 203, 216
Rossini: 136
Rönenesns: 41, 129, 136
Ruhbanlık: 55
Ruhiyat: 105
Rum, Rumlar: 54, 161, 163, 164
Rus, Ruslar: 191, 192
Rus Sovyet hükümeti: 153
Rusya: 158, 159
Rustov, Dankwart: 50
Rübab-ı şikeste: 101, 212
Rüştiye: 129

S

Sabiha. Mimar: 113
Schafer Bradley. Astrofizikçi: 117
Sadabad paktı: 153, 159, 178, 184, 189
Sadabad sarayı (Tahran): 184, 189
Sadak, Necmettin: 170
Sadaret: 129, 130
Sadrazam: 129, 131
Safiyüddin Abdülmümin: 135
Sağlık Bakanı: 200, 207
Sağlık Bakanlığı: 15
Sağlık Bakanlığı binası: 143
Sağman, Ali Rıza: 53
Sahne: 140
Sahne sanatları: 138, 140
Saka, Hasan: 12
Sakarya savaşı: 157

Saldırının tanımı: 182
Saldırmazlık paktı: 178
Salih Zeki: 77
Saltanat: 18, 29, 52, 117, 154, 186, 187
Samih Rıfat: 92, 104
Samsun: 13, 66, 88, 134, 215
Sanat: 50, 81, 118, 119, 124, 125, 127, 134, 140
Sanat dalları: 119
Sanat dili: 98
Sanat eseri: 133
Sanat müziği: 134
Sanatçı: 125, 133, 134, 140
Sanayi: 73
Sanayi planlaması: 159
Sanayi üretimi: 37
Sanayi-i nefise: 130
Sanayi-i nefise mektebi: 126, 130, 132
Sanayileşme ideolojisi: 32
Sancağ-ı şerif: 117
Sancak: 117
Sancak (İskenderun): 171-174, 176, 177, 216
Sancak anayasası: 176, 177
Sancak sorunu: 173-175, 178
Sancak statüsü: 176, 177
Sancak Türkleri: 174
Sandlar. İsveçli diplomat: 174- 176
Sanremo: 171
Sapho. Moeurs Parisiennes: 212
Saray: 99, 128, 135
Saray tiyatrosu: 138
Sarayburnu (İstanbul): 133
Sardunya: 136
Sarı ırk: 94-96
Sarı bayrak: 117
Sarı zeybek: 216
Sarık: 47, 119, 186
Saroz körfezi: 169
Satı kadın: 116
Satış mağazaları: 218
Savarona yatı: 216
Savaş: 146-149, 159-161, 169, 170, 179, 180, 212
Savaş bakanı: 187
Savaş gemileri: 169, 170
Savaşır, Vildan Âşir: 85
Sayar, Malik: 77
Saydam Dr. Refik: 15, 200, 207, 210
Saygun, Adnan: 137, 141, 188
Saz: 134
Sazende: 135
Sebe suresi: 128
Seçim (Hatay): 173, 177
Seçim bildirileri: 11-13
Seçim bölgeleri: 13
Seçim çevresi: 20
Seçim komisyonu (Hatay): 177
Saddülbahir: 150
Sekiz köşeli yıldız: 117
Selçuklu, Selçuklular: 99, 117, 128, 131, 135, 190
Selanik: 214
Selanik askeri rüştiyesi: 101
Selen, Hamit Sadi: 77
Selim III.: 129, 130, 135
Senegal: 54
Serbest Cumhuriyet Partisi: 11-18, 48, 83, 205
Serbest kültür değişmeleri: 119
Sergi-i Osmani: 130, 132
Sermaye birikimi: 37
Sertel, Yıldız: 20
Sertel, Zekeriya: 19, 20

Sevap: 86
Sevres antlaşması: 157, 166, 192
Sebük, İsmail Habip: 58
Seyit: 191, 194, 196
Seyitlik: 48
Sıhhıye (Ankara_): 142, 143
Sınıf ayrıcalığı, kavgası: 35, 36
Sıkıyönetim: 193, 198
Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı: 168
Sıtma: 214
Sıvas: 45, 193
Sıvas kongresi: 15
Sıvastopol: 185
Siirt: 197
Silah toplanması: 191, 194-196, 199-201
Silahsızlanma konferansı: 161, 169
Silvan: 101, 212
Silifke çiftliği: 217, 218
Simpson, Madam: 150
Sin karakolu (Tunceli): 198-200
Sinagog: 39
Sinan. Mimar: 133
Singeç köprüsü (Tunceli): 198, 201
Sinop: 13, 87
Sirel, Nijad: 134
Siroz: 213-215
Siyasal bağımsızlık: 90
Siyasal bilimler: 213
Siyasal haklar: 36
Siyasal iktidar: 73
Siyasal Bilgiler Fakültesi: 80, 220
Siyaset: 51
Soda fabrikası (Orman çiftliği): 218
Sofra (Çankaya): 204, 205, 211-213
Softa: 29, 46
Sofya: 140, 180, 181
Sogay, Esat: 75, 213
Soğutça: 98
Sokol: 85
Sonnehal, G. Adolf: 119
Sosyal bilimler: 78
Sosyal devlet: 63
Sosyal devrim: 86
Sosyal felsefe: 36
Sosyal yardım kolu (Halkevleri): 86
Sosyalist: 54
Sosyalizm: 31, 33
Sovyet hükümeti: 148
Sovyet ihtilali: 148
Sovyet Rusya: 18, 73, 154, 156, 158, 161, 169, 181, 183, 185
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği: 113, 158, 183
Sovyetler: 159, 203
Soyadı: 112, 115, 116
Soyadı yasası: 105, 115
Soydaş: 146
Spor kolu (halkevleri): 86
Stalin: 148
Status-quo: 179, 182
Stravolo, Arturo: 182
Soyak, Hasan Rıza: 20, 21, 115, 173, 204, 210, 212, 213, 217
Sökmen, Tayfur: 173, 178
Sömürge: 45
Sömürgeclik: 145, 151
Söylev (Atatürk'ün): 47, 114
Sözcük türetme: 106, 107
Sözlü müzik: 134
Sözlük: 102
Subay: 105
Sultanahmet meydanı: 40
Sure: 53, 128, 131
Suriye: 171-174, 176, 177, 192
Suriye eyaleti (Osmanlı): 171

Suriye hükümeti: 173
Suriyeliler: 174
Sümerbank binası: 143
Sümerce: 95, 109
Sümerler: 95
Sümerolog: 109
Sünni: 39, 40, 128, 191
Süreli yayınlar: 87
Süreyya. Afgan kraliçesi: 185
Sürgün: 190
Süt fabrikası (Orman çiftliği): 204, 218

Ş

Şadi. E.: 140
Şah (İran): 54, 188
Şah İsmail: 190
Şahlık: 187
Şali: 117
Şam: 45, 172
Şamanizm: 118
Şapka: 47, 55, 172, 186
Şarapnel: 214
Şattülarab: 189
Şef: 22, 207
Şehabettin Süleyman: 90
Şehircilik: 78
Şeker Ahmet Paşa: 130
Şemsettin Sami: 40, 57, 100, 101
Şeriat: 43, 44, 48, 126
Şeriat düzeni: 40
Şeri hükümler: 39, 47
Şeri mahkemeler: 99, 185
Şeriye ve Evkaf Bakanlığı: 47, 132
Şeriflik: 48
Şeyh: 194-196
Şeyhlik: 48
Şeyh Sait: 48, 194
Şeyhanlı aşireti: 201
Şeyhülislamlık: 51, 139
Şeytan: 131
Şii, Şiiler: 191
Şiir: 125
Şintoizm: 42
Şişli: 215
Şöhret: 115
Şövalye çiftliği (Silifke): 218
Şövenist: 35
Şuray-ı milli (Afganistan): 187

T

Taassup: 38, 65
Tablo: 129
Tahran: 184, 187-189
Tahsin hoca: 71
Taht: 132, 139, 149
Takamatsu. Japon prensi: 149
Taklit oyunu: 138
Taksim (İstanbul): Cumhuriyet anıtı: 133
Talat. Milletvekili: 102
Tam bağımsızlık: 35, 90, 103, 122, 153
Tamgün çalışma: 79
Taner, Tahir: 78
Tanrı: 53, 131
Tanrıöver, Hamdullah Suphi: 82, 84, 132
Tanrısal esin: 46
Tanzimat dönemi: 42, 43, 71, 100, 107, 127, 191
Tapınma biçimi: 50

Tapınma dili: 50, 51
Tarafsızlık, saldırmazlık, hakemlik antlaşması (Bulgaristan'la): 181
Tarafsızlık, uzlaşma, yargısal çözüm ant. (İtalya ile): 167
Tarafsızlık ve saldırmazlık paktı (Rusya ile): 158, 159
Taray, Cemal Hüsnü: 69
Tarhan, Ali Rana: 15, 204
Tarım: 37, 74, 121
Tarım araçları fabrikası (Orman çiftliği): 218
Tarım Bakanlığı: 204, 207
Tarih: 65, 75, 80, 88-92, 94-96, 213
Tarih kitabı: 43, 46
Tarih araştırmaları, çalışmaları: 82, 94, 95, 109, 115, 211
Tarih encümeni: 85
Tarih Kurumu: 96, 97, 112, 219
Tarih tezi: 93, 96, 97, 112
Tarih yazıcılığı: 96
Tarih-i Osmani Encümeni: 92, 212
Tarihsel kalıt: 123
Tarikat: 38, 39, 49, 128, 145, 194
Tarikat-ı Muhammediye: 40
Tarsus: 83
Tarsus çiftliği: 217, 218
Tasavvuf: 50 - müziği: 134
Tasvir sanatı: 127
Taş bebek, müzikli oyun: 141
Taş devri: 110
Taşpınar dergisi: 87
Tatbikat sahnesi: 140
Taut, Bruno. Mimar: 143
Tavşan adaları: 169
Tavuk yetiştirme: 203
Taylan, Muslihiddin Adil: 77
Tedip: 191
Tehcir: 192
Tek, Vedat. Mimar: 142, 210
Tek adam: 25
Tek dereceli seçim: 16
Tek parti yönetimi: 16-18
Tek sesli müzik: 134, 135, 137
Tekel Bakanı: 204
Tekinalp: 23
Tekir çiftliği (Silifke): 218
Tekirdağ: 13
Tekke: 44, 86, 128
Tekke.resmi: 128
Tekkelerin kapatılması: 47
Teknik: 73, 180
Teknik tarım: 203
Teknik Üniversite (İstanbul): 77, 143
Teknoloji: 73
Temps, Le: 18
Temsil kolu (Halkevleri): 87
Temsilciler Kurulu: 49, 210
Tengirşek, Yusuf Kemal: 171
Tepedelenlioğlu, Nizamettin: 73
Terakkiperver Cumhuriyet Partisi: 48, 194
Terim, terimler: 100, 103, 105, 109, 112
Termal kaplıcaları (Yalova): 215
Teslis: 46
Teşkilat-ı Esasiye dili: 106
Tevfik Fikret: 101, 212
Tevhid-i tedrisat: 47
Thorek, Josef. Mimar: 134
Tıbbiye: 100
Tıp: 78, 79
Tıp medresesi (İstanbul): 71
Tıp fakültesi (İstanbul): 77, 79, 80
Ticaret: 121
Ticaret gemileri: 169, 170
Ticaret ve deniz ulaşımı sözleşmesi (Rusya ile): 159

Timsal: 128
Timur, Taner: 36
Tiyatro: 138-140
Tollu, Cemal: 131
Tophane rıhtımı (İstanbul): 150
Topkapı sarayı: 124, 132, 133
Toplum düzeni: 36
Toplumsal barış: 145
Toprak dağıtımı: 195, 198, 201
Totaliter rejim: 17, 22
Totem: 131
Totemizm: 118
Topuzlu, Dr. Cemil: 14
Tökin, İsmail Hüsrev: 26, 73
Tör, Vedat Nedim: 26
Trablusgarp: 191, 214
Trabzon: 188, 189, 218
Traktör: 203
Trakya: 21
Troçki, L.: 148
Tunalı Hilmi: 102
Tunaya, Tarık Zafer: 31
Tuncay, Mete: 50, 77
Tunceli ayaklanması: 190, 191, 199-201
Tunceli yasası: 194, 197, 198
Turan: 95
Turancılık: 82
Turfan: 127
Turgut Zaim: 131
Tutuculuk: 65
Türbelerin kapatılması: 46
Türk, Türkler: 53, 54, 62, 82, 84, 88, 91, 92, 94-96, 98-100, 113-115, 125, 127, 131, 135-138, 145, 146, 155, 157, 163, 164, 171-178, 195
Türk abecesi: 68
Türk Alsace-Lorraine'i (Hatay): 152
Türk aydınlanması: 49
Türk başkonsolosluğu (Hatay): 177
Türk bayrağı: 117, 133, 171
Türk bilim yaşamı: 87
Türk birlikleri:177
Türk demokrasisi: 20, 60, 61
Türk devrimi: 23-29, 31, 47, 50, 57, 59-63, 70, 71, 74, 90, 91, 119, 124, 142, 152
Türk Dil Kurumu: 97, 103-106, 109-111
Türk Dil Kurumu kurultayları: 104, 110, 111
Türk dili: 98, 101, 103, 104, 108, 110, 146, 171, 196
Türk Dili Tetkik Cemiyeti: 104
Türk dünyası: 83, 146
Türk düşmanlığı: 157
Türk düşün hayatı: 40- 43
Türk eğitim derneği: 69
Türk eli: 174
Türk-Fransız dostluk antlaşması: 172
Türk genel devrimi: 59
Türk halk müziği: 137
Türk ırkı: 82, 95
Türk inkılabı: 30
Türk inkılap tarihi enstitüsü (İstanbul): 25
Türk inkılap tarihi kürsüsü (Ankara): 79
Türk inkılabına bakışlar: 24, 30
Türk kimliği: 94
Türk Kurtuluş Savaşı: 45
Türk kültürü: 72, 87, 114, 196
Türk kültür devrimi ve karşı devrim: 119
Türk maarif cemiyeti: 69
Türk mezarlığı (Çanakkale): 150
Türk mimarlığı: 141

Türk musikisi, müziği: 126, 127, 134, 135
Türk Ocağı, Türk Ocakları: 26, 51, 56, 81, 82-86, 92, 93, 219 - yasası: 83, 84, 92
Türk Ocağı binası (Ankara): 85, 142
Türk okulları: 172
Türk operası: 141
Türk ordusuna mesaj: 216, 217
Türk resmi: 127, 128
Türk rönesansı: 104
Türk sanatı: 125
Türk söz kitabı (sözlük): 102
Türk tarihi: 38, 53, 65, 92-94, 96, 97, 101, 125, 131, 146, 219
Türk Tarih Kurulu: 92, 93
Türk tarih kurultayı: 208
Türk Tarih Kurumu: 85, 93, 94, 96, 97, 104, 109-111, 133
Türk tarih tezi: 93-96, 110
Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti: 93, 94
Türk Tarihi Tetkik Encümeni: 85, 92
Türk tarihinin ana hatları: 93
Türk tiyatrosu: 138, 140
Türk ulusu: 18, 25, 31, 34, 35, 57, 61-65, 67, 69, 81, 91, 97, 101, 111, 114, 120, 122, 125, 134, 144, 146, 147, 152, 185, 209, 219, 220
Türk ulusal musikisi: 127, 137
Türk usul: 135
Türk uygarlığı: 92-94, 110, 123, 219
Türk Yunan antlaşması: 151, 181
Türk-Yunan dostluğu: 166
Türk Yurdu dergisi: 82
Türkçe: 24, 36, 41, 47, 50-53, 57, 58, 78, 95, 97-107, 110, 115, 118, 127, 139
Türkçe eğitim: 172
Türkçe ezan: 53, 55, 106, 113
Türkçe kanunu: 102
Türkçe Kuran: 53
Türkçe sözlük: 106
Türkçe terimler: 112
Türkçe oyunlar: 139
Türkçe şiirler: 101
Türkçeleştirme: 105
Türkçeyi özleştirme: 97
Türkçü, Türkçüler: 82, 105
Türkçülük: 82, 100
Türklerin medeni vasfı: 92
Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak: 44
Türklerin fazileti: 125
Türklük: 94, 113, 114, 217
Türklük davası: 146
Türklük duygusu: 195
Türkmen, Abdülgani: 178
Türkmen, Türkmenler: 131, 190
Türkmen aşiretleri: 99
TBMM – Türkiye Büyük Millet Meclisi: 11-14, 20-24, 34, 36, 46, 47, 52, 61, 65, 70, 73, 75, 77, 80, 102, 111, 115, 117, 122, 126, 127, 130, 137, 142, 160, 162, 165, 167, 168, 172, 174, 178, 183, 194, 197, 200, 203, 207, 210, 217, 219
TBMM Başkanlığı: 14
TBMM binası: 142
TBMM Hükümeti: 61, 154, 187
Türkiye Cumhuriyeti maarifi: 69
Türkiye nüfusu: 116
Türkiye'nin kalbi Ankara: 114
Türkoloji: 95
Tüzel kişilik: 47, 69, 72, 76, 93, 196
Tüzük: 72, 82, 85

U

Uçak filosu: 199, 200
Uçar, Bedrettin: 143
Ugan, Zakir Kadiri: 93
Ukrayna: 154
Uludağ dergisi: 87
Ulus: 23, 61, 62, 90, 91, 97, 121-123, 125-127, 141, 145-148, 185, 186, 218, 220
Ulus egemenliği: 13, 18, 34
Ulus meydanı (Ankara): 142
Ulus gazetesi: 24, 198
Ulus istenci: 13
Ulus okulları: 81
Ulusal ant: 171, 178, 179
Ulusal bağımsızlık: 19, 72
Ulusal bayramlar: 118
Ulusal bilinç: 83
Ulusal birlik: 70, 122
Ulusal devlet: 84, 92
Ulusal devrim: 27
Ulusal dil: 80, 91
Ulusal direniş: 46
Ulusal duygu: 122
Ulusal egemenlik: 17
Ulusal eğitim: 64, 66, 67, 69, 130
Ulusal ekonomi: 83
Ulusal Kurtuluş Savaşı: 154
Ulusal kültür: 104, 114, 121-123
Ulusal meclis: 41
Ulusal mimarlık: 142
Ulusal öğretim: 69
Ulusal müze: 124
Ulusal tarih: 80, 94
Ulusal terbiye: 82
Ulusal tiyatro: 139
Ulusal ülkü: 12, 13, 15, 70
Ulusallık: 97, 101, 146
Ulusçuluk: 11, 13, 16, 27, 33-35, 54, 61, 70, 82-84, 91, 103, 121, 141, 145
Uluslararası barış bürosu: 179
Uluslararası eğitim: 66
Uluslararası ilişkiler: 149
Uluslararası silahsızlanma konfe sı: 151
Uluslararası sürekli adalet di 161, 162, 164, 168
UNESCO: 54, 149, 151
Ural-Altay dilleri: 98
Uran, Hilmi: 57
Urartular: 95
Us, Asım: 174
Usul-i meşveret hakkında mektu 43
Uşak: 188
Uybadın, Cemil: 12
Uydurmacılık savı: 102, 107
Uygarlık: 70, 94, 120, 121, 217
Uygur çağı: 128
Uzel, Rüştü: 77
Uzlaştırma, yargısal çözüm ve kemlik antlaşması (İran ile): 1
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: 92

Ü

Üçleme (teslis): 46
Üçüncü Balkan konferansı: 181
Üçüncü CHP Kurultayı:15, 16
Üçüncü İmparatorluk (İtalya): 153
III. Ordu manevraları: 202
III. Ordu müfettişliği: 194
Üfürükçülük: 44
Ülken, Hilmi Ziya: 79
Ülkü: 71, 83, 105
Ülkü dergisi: 27, 87
Ülkücü memur: 195
Ümmet: 35, 90
Ümmetçi tarih görüşü: 94
Ün dergisi: 87

Ünaydın, Ruşen Eşef: 104, 132
Üngör, Zeki: 137
Üniversite: 64, 71-75, 77-80, 82, 137
Üniversite divanı/kurulu: 73
Üniversite reformu: 79
Üniversite özerkliği: 71
Üniversite yasası: 81
Üren, Eşref: 131
Üsküdar: 132, 136

V

Vahidettin. Padişah: 52
Vahiy: 46
Vakıflar:142
Vakıf apartımanı (Ankara): 142
Vakit gazetesi: 174
Vâlâ Nurettin: 73
Vali (Hatay): 177
Vali. (Parti başkanlığı): 21
Vali/komutan (Tunceli): 197-199
Van: 197
Van gölü: 80, 81
Washington: 158, 160
Vasiyet, vasiyetname (Atatürk'ün): 97, 109, 112, 217
Vatan: 23
Vatandaşlık: 114
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet: 31
Venedik: 39
Venizelos, Elefterios: 113, 150, 151, 163-166
Verdi, G.: 139
Vergi yasaları: 14
Versailles tiyatrosu: 139
Vesayetçi demokrasi: 22
Veteriner fakültesi (Ankara): 80
Veterinerlik: 74
Vezir-i ceng (İran): 187
Wiatr, Dr. Jerzy: 32
Vicdan özgürlüğü: 39, 41, 47-49
Wilson. ABD Başkanı: 157, 159, 160
Wilson prensipleri: 159
Wirginia insan hakları bildirisi: 41
Viyana: 133, 150, 204
Viyana üniversitesi:110
Voroşilov. Mareşal: 114
Voyvoda: 135

Y

Yabancı dil/diller: 76, 103, 105, 112
Yabancı dil öğrenimi: 69
Yabancı elçilikler: 153, 154
Yabancı öğretim üyeleri: 79
Yabancı sözcükler: 102
Yahudi, Yahudiler: 39, 78, 148
Yahudilik: 118
Yakındoğu: 151, 165
Yakutlar: 146
Yalçın, Hüseyin Cahit: 82
Yalova: 202, 205
Yalova çiftliği: 217, 218
Yalova kaplıcaları: 215
Yaltkaya, Şerafettin: 50, 219
Yapı endüstrisi: 141
Yasama meclisi: 177
Yasin suresi: 53
Yaratıcı evrim: 58
Yargı bağımsızlığı: 21
Yargı yetkisi: 197
Yargıç: 172
Yargılama: 201
Yargıtay: 197
Yasak bölge: 196
Yaşar, Enderunlu: 53
Yatırımlar: 198, 201
Yat (Savarona): 206, 216
Yavuz Selim: 190

Yavuz zırhlısı: 219
Yazı: 118
Yazı dili: 99, 100, 103
Yazı reformu: 75
Yazım kılavuzu: 102
Yeni bir gramer metodu: 108
Yeni devlet: 59
Yeni dünya: 158
Yeni oluşum: 190
Yeni Osmanlılar: 43
Yeni sosyete: 59
Yeni Türk abecesi: 102
Yeni Türkiye: 19, 68, 73, 144, 155, 186
Yeniçeri, Yeniçeri ocağı: 117, 135, 136
Yenigün gazetesi: 133
Yenişehir (Ankara): 142
Yerleşmiş (etabli): 161, 163, 164
Yeşil salon (Çankaya): 210
Yıldız (bayrak): 117
Yıldız sarayı tiyatrosu: 139
Yinanç, Mükrimin Halil: 93
28 Çelebi Mehmet: 136
27 Mayıs yönetimi: 55
Yol: 191, 197, 198
Yontuç, Kenan: 134
Yozgat: 115
Yön'cü Kemalizm: 31
Yönetime katılma: 17
Yönetim özerkliği: 81
Yörükân, Yusuf Ziya: 50
Yugoslavya: 113, 168, 179, 181-183, 203
Yunan, Yunanlılar: 23, 65, 149, 163, 164
Yunan hükümeti: 151
Yunanistan: 113, 150, 151, 154, 156, 161-169, 171, 172, 179-184, 203
Yunus Nadi: 180
Yurdakul, Mehmet Emin: 82, 95, 101, 212
Yurtta barış, dünyada barış: 144
Yusufanlı aşireti: 201
Yük arabası (çiftlikler): 218
Yüksek mühendis mektebi: 74, 77, 81, 143
Yüksek öğrenim: 73
YÖK. Yüksek Öğretim Kurumu: 81
Yüksek Seçim Kurulu (Hatay): 177
Yüksek ziraat enstitüsü: 80
150'liliklerin affı: 217

Z

Zafer anıtı (Ankara): 132, 133
Zafer torpitosu: 219
Zaimis. Yunan Cumhurbaşkanı: 183
Zanaat: 124, 125
Zara: 45, 193
Zaviyelerin kapatılması: 47
Zeki Faik: 131
Zenne: 139
Zigana: 26
Ziraat bankası (Ankara, Ulus): 142
Ziraat fakültesi: 80
Ziraat okulu (Ankara. Meteoroloji): 210
Ziya Gökalp: 36, 44, 71, 82, 100, 105, 120, 132
Ziya Paşa: 100
Zoraki diplomat: 28
Zorunlu kültür değişmesi: 119
Zorunlu öğrenim çağı: 69
Zulüm: 43
Zübeyde Hanım: 214
Zümre, Şakir: 140

fotoğraf: burhan alaybey

ŞERAFETTİN TURAN, 1925'te Van'ın Erciş ilçesinde doğdu. Bitlis, Muş ve Erzurum'da ilk ve orta öğrenimini bitirip Gazi Eğitim Enstitüsü Tarih - Coğrafya Bölümüne girdi. 1946'da aynı enstitüye asistan olarak atandı. DTCF'nin Tarih Bölümünden de 1951'de diploma aldı. Bu arada Ankara Etnoğrafya Müzesinde asistanlık görevini de sürdürdü. 1952'de DTCF Genel Türk Tarihi Kürsüsüne asistan oldu. 1954'de doktora, 1956'da doçentlik, 1964'de profesörlük sanını aldı. DTCF Dekanlığı, TRT Yönetim Kurulu üyeliği, Türk Dil Kurumu Başkanlığı, Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı gibi önemli görevler üstlendi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana yetmiş üç yıl geçti, ama "Yeni Türkiye"nin oluşumunu "öncesi" ve "sonrası"yla irdeleyen bir tarih henüz ortaya çıkmadı.

***Şerafettin TURAN*, çağdaşlaşmayı amaç edinen "Yeni Türkiye"nin tarihini, bir başka deyişle TÜRK DEVRİM TARİHİ'ni duygusallıktan uzak nesnel bir bakış açısıyla yazdı. Ancak TÜRK DEVRİM TARİHİ'ni tek kitaba sığdırmak olanaksızdı. Üstelik devrim tarihi, "resmi tarih"ten yana olanlar ya da olmayanlarca, çoğunlukla da bilimsellikten uzak bir anlayışla, salt "kahramanlık" öyküsü gibi sunulmuş, pek çok bilgi–belge gözardı edilmişti.**

***Şerafettin TURAN*, 4 kitap olarak tasarladığı TÜRK DEVRİM TARİHİ'nde olayları bütün yönleriyle ele almaktadır. 1. defterde *"İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe"*, 2. defterde *"Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine"* değin olup bitenler incelenmişti. *"Yeni Türkiye'nin Oluşumu"*na ayrılan 3. kitabı ise oylumu nedeniyle 2 bölüme ayırma zorunluluğu doğmuştu. Birinci bölümü 1995'te yayımlanan kitabın bu ikinci bölümü de Cumhuriyet'in ilk 15 yıllık dönemini içermektedir. *"Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye"* başlıklı 4. kitapta da 1938'den 1980'e uzanan dalgalanmalar değerlendirilecektir.**

Daha Önce yayımladığımız TÜRK KÜLTÜR TARİHİ ile TÜRK DEVRİM TARİHİ'nin 1., 2. ve 3/1 kitapları gibi bu 3/2 kitap da herkesin yararlanacağı bir kaynak, bir başyapıttır.

9 789754 942781
9 789754 945997

ISBN 975 - 494 - 278 - 1 (Tk. No)
ISBN 975 - 494 - 599 - 3 (3. Kitap/2. Bölüm)
96.06.Y.0105.0994

KDV dahil 650 000 Lira